स्वताचा अन्तर्भाव मासिकांत करतां यावा म्हणून महाराष्ट्रीय-सारस्वत व महाराष्ट्र कवि अशा दुहेरी नांवानें मासिक सुरू केलें मासिकांत भर घालण्याचें काम वे शा सं रा पाठक शास्त्री, रा रसाळ, रा देव, रा चांदोरकर व श्री मुजुमदार यांनी केलें आहे यावद्दल मंडळ त्यांचें ऋणी आहे मासिक बकशीर निघालें हें आत्माराम छापखान्याच्या मालकाच्या लोभाचें फळ होय मासिकास वर्गणीदार अति अल्प मिळाले आहेत मंडळास पदर खचून मासिक चालू ठेवावयाचें आहे रा वि ल भावे यांस पुरवावयाचा १५०० पृष्ठांचा मजकूर रा देव यांनी तयार केला आहे तो ताब्यांत घेऊन सत्वर प्रसिद्ध करण्यावद्दल रा भावे यांस विनंति केली आहे (३) मंडळातर्फे संशोधन करण्याचे कामीं रा आचार्य कालगांवकर, रा पोतदार व रा पटवर्धन या त्रिवर्गास विनंति करावयाची परंतु प्रस्थेकास मधण्यास एक हजार रुपये समक्ष असल्याशिवाय या सद्गृहस्थांस विनंति करणें निरुपयोगी होतें तेव्हां तो येत सोडून या त्रिवर्गाकडून सवडीनुरूप जें संशोधन होइल त्या कार्मी मध करण्यासाठीं वगणीनें जमलेल्या पैशाचा विनियोग करण्याचें ठरविलें आहे.
(४) भारतीय इतिहास-अर्थशास्त्र-समाजशास्त्र-राजधर्मशास्त्र वगैरे शास्त्रांच्या अध्ययन अध्यापनाची व्यवस्था करण्याबद्दलचीं विनंतिपत्रें येथील विश्वविद्यालयादि संस्थांस पाठविण्याचें ठरलें होतें या व गोष्टींबद्दल विचार सध्या विश्वविद्यालयादि संस्थांत चालू आहे त्यांच्या विचारें काय निर्णय ठरतो तो पाहून मग आपल्यास ज्या सूचना करावयाच्या त्या करणें रास्त होइल

मंडळाच्या कामाबद्दलचे अनुकूल अभिप्राय, विविधज्ञानविस्तार, लोकशिक्षण, मासिक-मनोरंजन केसरी, ज्ञानप्रकाश, मराठा, बांबे क्रॉनिकल, टाइम्स वगैरे वर्तमानपत्रांनी व मासिकांनीं प्रकट केले आहेत त्यांबद्दल मंडळ त्यांचे आभारी आहे क्वचित् मतभेद आहेत परंतु ती बाब गौण आहे केसरी व ज्ञानप्रकाश पाक्षिक सभांचे वृत्त सवडीप्रमाणें प्रसिद्ध करून मंडळाच्या कामाबद्दल देशांत माहिती प्रसिद्ध करून लोकांत या कामाची आवड उत्पन्न करून मंडळास आपले ऋणी करीत आहेत

मंडळास खालील गृहस्थांकडून पुस्तकें नजर मिळाली आहेत त्यांचा साभार स्वीकार केला आहे —

रा ब का ना साने, रा रा द बा पोतदार, भाऊसाहेब गुप्ते, बा प्र मोडक यांचे चिरंजीव, रा गो का चांदोरकर, रा ज बा पत, रा बा दा मुंडले

मंडळातर्फे केलेल्या विनंतीस मान देऊन खालील संस्थांनी व सद्गृहस्थांनी दुप्पट मंडळास मोबदल्यादाखल पाठविली आहेत व पुढें प्रसिद्ध होणारीं पुस्तकें पाठविण्याचें कबूल केलें आहे त्याबद्दल मंडळ त्यांचे आभारी आहे

श्री रा विनायक नीलकंठ मातू इनामदार | पुणें
रा रा अनंत विनायक पटवर्धन बी ए | पुणें
*श्री सरदार. गोविंद बळवंत पटवर्धन शास्त्री, | सावली
*रा ब सीताराम विश्वनाथ पटवर्धन बी ए | पुणें
*रा रा अनंत सखाराम फडके | भुसावळ
*रा रा सदाशिव रामचंद्र घारुले बी ए एल्, एल्, बी हायकोर्ट वकील मुंबई
*रा रा नारायण मल्हार वेद्रकर बी ए एल् एल् बी वकील उमरावती
रा रा भास्कर वामन भट वकील | पुणें
रा रा विनायक लक्ष्मण भावे बी एस् सी | ठाणें
*रा ब विष्णु मोरेश्वर महाजनि एम् ए | अकोलें
श्री सरदार गंगाधरराव नारायण मुजूमदार, | पुणें
रा रा बळवंत चिंतामण मेहेंदळे बी ए सरदार (चिटणीस) | पुणें
रा रा विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे बी, ए, इतिहास-संशोधक | पुणें
*गं भा श्री॰ रमाबाई रानडे | पुणें
रा ब चिंतामण विनायक वैद्य एम् ए एल् एल् बी | कल्याण
*मा रा ब गणेश कृष्ण साठे वकील | सोलापूर
रा ब काशीनाथ नारायण साने बी ए, (अध्यक्ष) | पुणें

(ई) साधारण सभासद†

*रा रा बळवंत रामचंद्र अनगळ ॲडव्होकेट | उमरावती
*रा रा जयराम केशव असनारे बी ए बी एल् | उमरावती
*रा रा गोपाळराव नारायण इंगळे | सांगली
श्री मोरेश्वर चिंतामण ओंकार, सरदार | पुणें
*रा ब रावजी बाळाजी करंदीकर बी ए १ | धारवाड
रा रा गणेश सखाराम खरे एंजिनियर | पुणें
*रा रा लक्ष्मण जनार्दन खरे एम्, ए एल्, एल् बी | उमरावती
रा रा हरि गणेश गोडबोले बी ए | पुणें
*रा रा नाहर रामचंद्र गुढे | कारंजा
*रा रा नारायण गोविंद चापेकर बी ए, एल् एल्, बी | सोर
*रा रा रामकृष्ण रावजी जयवंत बी ए, एल् एल्, बी | उमरावती
*रा रा विश्वनाथ गणेश जावडेकर बी ए, एल् एल्, बी | पुणें
*रा. रा अनंत विश्वनाथ त्रिंबक, बी, ए, एल् एल्, बी | पुणें
*रा रा रामचंद्र उमाकांत दमोरे | गडा

१ मयत † यांची पत्रावलीं ह

*रा. रा. यशवंत स्वामीराव तिळगुळकर बी. ए, एल्, एल्, बी. | विजापूर
*रा. रा. हरि विठ्ठल तुळपुळे बी. ए, एल् एल्, बी. | पुणें
*रा. रा. सदाशिव महादेव दिवेकर | मुंबई
*रा. रा. यशवंत गोविंद देशपांडे बी. ए, एल एल्, बी. | उमरावती
*रा. रा.पी. व्ही. कृष्णस्वामी नाईक | तंजावर
*रा. रा. गजानन घनःश्याम नाडकर्णी ॲडव्होकेट् | मुंबई
*श्री. रा. विनायकराव मोरेश्वर नातू इनामदार | पुणे
रा. रा. शिवराम महादेव परांजपे एम्, ए. | पुणे
*रा. रा. केशव आप्पा पाध्ये बी, ए एल् एल्, बी. | ठाणें
रा. रा. लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर बी. ए. | पुणें
*रा. रा. विनायक चिंतामण पांडे बी. ए, एल् एल्, बी. | उमरावती
*रा. रा. श्रीकृष्ण व्यंकटेश पुणतांबेकर बी. ए, बार ॲट, लॉ. | पुणे
*रा, रा, दत्तात्रय शिवराम पुसाळकर वकील | एरंडोल
*रा. रा. केशव वामन ब्रम्ह बी. ए. एल् ,एल बी. | उमरावती
*रा. रा. विष्णु काशीनाथ भागवत बी. ए, एल् एल्, बी. | अमळनेर
*रा. रा, राजाराम रंगनाथ भालेराव | पुणें
*रा. रा. नारायण बळवंत भिडे बी. ए, एल् एल्, बी. | पुणें
*रा. रा, बळवंत सखाराम भुसारी | पुणे
रा. रा. वासुदेव दामोदर मुंडले | इसलामपूर
*रा. रा. कृष्णाजी बळवंत मोघे, कारभारी | जमखंडी
*रा. रा. महादेव विष्णु मोडक बी, ए, एल एल्, बी | नंदुरबार
रा. रा. शंकर रामचंद्र राजे | पुणें
*रा. रा. वासुदेव विष्णु शिंदोरे बी. ए, एल्, एल् बी. | धुळे
रा. रा. अच्युत सीताराम साठे एम्, ए, बी. एल् | उमरावती

(उ) सहानुभाविक सभासद†

*रा. रा. द वि. आपटे बी. ए. पोंडा | गोवा
रा रा. नारायण बापूजी उडगीकर एम्, ए. | पुणें
*रा. रा. पांडुरंग वामन काणे एम्, ए, एल्, एल्, एम्. | मुंबई
*रा. रा केशव बाजीराव कुळकर्णी | इंदापूर
*रा. रा वासुदेव वामन खरे | मिरज
रा. रा गोपाळ रावजी गोगटे बी, ए. एल्, एल्, बी. | भुसावळ

---

† यादी अकारविल्हे

रा रा दत्तात्रेय श्रीराम जोशी इनामदार तळेगावदाभाडे
*रा रा वामन दामोदर गद्रलकर वकील पुणें
*रा रा महादेव गंगाधर दामले बी ए एल एल, बी अमरावती
*रा रा रामचंद्र विनायक पटवर्धन बी ए, एल एल, बी पुणें
*रा म विठ्ठलराव नारायण पाठक बी ए सातारा
रा रा महादेव मोरेश्वर फडणीस इनामदार पुणें
रा रा हरि रघुनाथ भागवत बी ए पुणें
रा रा चिंतामण गंगाधर भानु बी ए पुणें
रा रा हरी गोविंद लिमये एम्, ए पुणे
*रा रा विष्णु नारायण वर्तक एम ए एल, सी ई माळशिरस
*रा रा विनायक रामचंद्र सरज्योतिषी पांडा–गोवा

(ऊ) चहाते सभासद †

*रा रा कृष्णाजी विष्णु आचार्य कालगांवकर पुणें
रा रा हरि नारायण आपटे पुणें
रा रा रघुनाथ पांडुरंग करंदीकर, वकील सातारा
*रा रा त्र्यंबक गुरुनाथ काळे पुणें
*रा रा माधव विष्णु खरे, वकील एरंडोल
*रा रा विष्णु दत्तात्रेय गोखले, एम् ए पुणे
*रा रा मल्हारराव रावोबा जाधव नेवासे
रा रा पांडुरंग नरसिंह पटवर्धन पुणे
*नामदार रघुनाथ पुरुषोत्तम परांजपे एम् ए बी एस् सी पुणे
रा रा रामकृष्ण दत्तात्रेय पराडकर पुणें
रा रा दत्तो वामन पोतदार बी ए पुणे
*रा रा अनंत वासुदेव फडणीस पुणे
*रा रा नारायण विठ्ठल मावळणकर पुणे
*रा रा विष्णु गोविंद विजापुरकर एम् ए तळेगाव–दाभाडे
*रा रा कृष्णाजी त्र्यंबक हसबनीस पुणे

रा व दत्तात्रेय बळवंत पारसनीस मंडळाचे सभासद आहेत परंतु कोणत्या वर्गात नाव घालावयाचें हे त्यांनी अद्याप कळविलें नाहीं

एकूण शके अखेरीस सभासद १०१ पैकी एक मयत

† यादी अकारविल्हे

शके १८३५ साली मंडळाचा जमाखर्च पुढे दिल्याप्रमाणे झाला आहे:—

१५०६–१२–० वर्गणी
३९५–०–० देणगी
१०१–६–० पुस्तकविक्री
६२–८–० मासिकाची वर्गणी

२०६५–१०–०

११०१–८–६

३५६–०–० शके १८३४ चे दुसऱ्या सहामाहीचे वृत्ताची छपाई, बांधणी.
१४८–१४–० प्रथम संमेलनवृत्त छपाई, बांधणी
२९–६–० किरकोळ छपाई
२०८–९–९ मासिकास खर्च चार अंकाचा
४६–७–३ टपाल खर्च
२५–०–० संशोधन खर्च
२५–०–० बेंकेत बूड
११–०–० किरकोळ खर्च
३९–३–० दफ्तर खर्च
७४–९–६ कर्जाची फेड

९६४–१–६

देणगीदाखल रा० भा. के. वेलणकर यांनी रक्कम रु० १०० व रा० बा द्वा. हसबनीस यांनी रु. ५० स्वयंस्फूर्तीनें दिले आहेत हें त्यास विशेष भूषणावह आहे.

शके १८३५ सालांतली सभासदांची संख्या, व जमेच्या व खर्चाच्या रकमांची मागील तीन सालांच्या संख्याशी तुलना करून पाहिली असतां मंडळाची हरएकप्रकारें प्रगति झाल्याचें दिसून येईल: म्हणून आपलें आपण च अभिनंदन करावेसें वाटणे अगदी साहाजिक आहे. परंतु इतक्या सभासदांनी अटोकाट प्रयत्न चालविले असताना हि आपली प्रगति इतक्या मंदगतीनें व्हावी याचें मला सखेदाश्चर्य वाटत आहे आज सरासरीनें वार्षिक उत्पन्न १५०० रुपयांचे धरण्यास हरकत नाही खर्चाच्या रकमा ठोकळपणें (१) वार्षिकवृत्त छपाई खर्च रु. ६०० (२) सारस्वताच्या मासिकाचा छपाईखर्च रु. ६०० आहे. इतिहासाच्या मासिकास सुरवात करण्याबद्दल फार निकडीची पत्रें सभासदांकडून येत आहेत. व तें मासिक लवकर सुरू केले पाहिजे. त्यास सुमार २५००-३००० रु खर्च यावा. शिवाय किरकोळ छपाई व टपाल खर्च आहेत च. हे व इतर वाढते खर्च भागवावे कसे याची कार्यकारी सभासदांस सारखी विवंचना लागून राहिली आहे. तसें च या कामी अवश्य लागणारा (१) प्राच्य-पाश्चात्य संदर्भग्रंथसंग्रह केला पाहिजे व. कारण पुरेशी माहिती न मिळून, आधार तपासा-

रूपास न मिळाल्यामुळें केलेलें मतप्रकाशन मानमीत न करावें लागेल निर
निराळ्या सभासदांच्या जवळ झालेला संग्रह सुरक्षित रहावा म्हणून (२) अधि-
बाधाविरहित असें संग्रहालय उभारण्याचा व तें चालविण्याचा विचार व्हावा व
(३) प्रांतोप्रांतीं यांगलेली साधनसामुग्री गोळा करून आणण्यासाठीं मंडळात
ठिकठिकाणीं प्रतिनिधि पाठविता येतील इतकें मनुष्यबळ आपण जमविण्याचा
निश्चय केला पाहिजे

या व असल्या इतर प्रश्नांचा समाधानपूर्वक निकाल लावून मंडळाची कार्यपरं-
परा अखंड कायम ठेवून मंडळ जास्त जास्त कार्यक्षम होत जाईल अशी उपाय
योजना करण्याबद्दल व आहे असा च लोभ कायम ठेवून वृद्धिंगत करण्याबद्दल
सर्वांस विनंति करून मी आपली रजा घेतों

वैशाख व ११ शके १८३६
भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळाचें
कार्यालय

खंडेराव चिंतामण मेहेंदळे
(चिटणीस)

अनुक्रमणिका

सूचीः—

॥ श्रीराम समर्थ ॥

१ श्रीसरस्वतीमहाल–तंजावर

श्रीसमर्थांचे तिघे शिष्य भीमस्वामी, अनतमौनी व राघवस्वामी याचे व याच्या शिष्यप्रशिष्याचे मठ तजावर प्राती आहेत त्याच्या दर्शनासाठी व श्रीसाप्रदायाचे ग्रन्थ पाहण्यासाठी गेल्या वैशाखात तिकडे गेलो असता, कोणत्या हि एका मठांत आजपर्यंत मिळाली नाही इतकी ग्रन्थाची भिक्षा तजावरास मिळाली ! ती विपुल आणि बहुमोल ग्रन्थसपत्ति महाराष्ट्रबाधवाच्या घरोघरी देऊन टाकण्याचा योग यावयाचा असेल तेव्हा येवो। पण या निमित्तानें तिकडे गेलों असता, तजावरच्या राजवाड्यांत "सरस्वतीमहाल" म्हणून जे जगप्रसिद्ध ग्रन्थसग्रहालय आहे त्याचें दर्शन होऊन जी काही माहिती मिळाली, ती आज मडळास सादर [१० करावयाचा हेतु आहे.

या ग्रन्थसग्रहाविषयीं थोड्या दिवसापूर्वी वर्तमानपत्रात अशी बातमी होती कीं या संग्रहास आता कोणी मालक न उरल्यामुळे तो सग्रह दुसरीकडे कोठें जाण्यापूर्वी आपल्याकडील एखाद्या संस्थानिकानें तो दहा अकरा लाख रुपयास विकत घ्यावा. याविषयी तेथें तपास करता असे समजलें की, हा सारा सग्रह तजावरच्या राजाच्या खाजगी मालकीचा असून राजाच्या ह्या व इतर खाजगी मिळकतीचा वारस कोण याविषयी सरकार दरबारी वाद चालू आहे. या वादात सातारचे महाराज, कोल्हापुरचे महाराज वगैरे लहान मोठे महाराज पक्षकार असून वादातीं जो योग्य वारस ठरेल तो या ग्रन्थसग्रहालयाचा मालक होईल यावरून असें वाटतें, हा सग्रह दुसरीकडे कोठें न जातां, आपण च त्याचे मालक होऊ. [२०

या महालाचे तोंड पश्चिमेस असून त्याला पाच मोठाल्या कमानी आहेत. मधल्या कमानीत आत जाण्याचा दरवाजा आहे या महालाची लांबी पावलाला पाऊल लावून ७६ पावलें व रुदी ४५ पावले आहे आंत प्रवेश करतांच समोर श्रीसमर्थांची भव्य तसबीर आहे, तिचें दर्शन घडतें शिवाय तंजावरराजघराण्यांतील पुरुषांच्या तसबिरी आहेत. भिंतीतील व बाहेरची मिळून तेवीस मोठाली कपाटें आहेत.

या संग्रहालयाचें महत्व त्यांत असलेल्या संस्कृत हस्तलिखित व ताडपत्रांच्या ग्रन्थांमुळें विशेष आहे असे संस्कृत ग्रन्थ एकंदर १२,३७६ आहेत, व त्यांचे निरनिराळे ग्रन्थकार ८२५ आहेत वेद, उपनिषदें, न्याय, व्याकरण, कोश अलङ्कार, शिल्प वैद्यक, ज्योतिष, मीमांसा, सांख्य, योग, धर्म, काव्य, पुराण, तंत्र तर्क, नाटक, मंत्र, संगीत इत्यादि अनेक शास्त्रांवर हे ग्रन्थ आहेत याशिवाय इतर हस्तलिखित ग्रन्थ सुमारें ६,०० आहेत इंग्रजी सन १७६५ पासून तों सन १८५० पर्यंत प्रकाशित झालेल्या सुमारें २,००० इंग्रजी ग्रन्थांचा हि संग्रह या संग्रहालयांत आहे

असा हा संग्रह करण्याची सुरवात मराठ्यांच्या पूर्वी जे नाईक राजे होते त्यांनी च १०] केलेली होती व पुढें मराठी राजांनीं हि हें स्तुत्य कृत्य तसें च पुढें चालविलें मराठी राजांपैकीं सरफोजी राजे यांचें लक्ष या संग्रहाकडे विशेष होतें असें दिसतें मला वाटतें, प्राकृत ग्रन्थांचा बहुतेक सर्व संग्रह मराठी राजांनीं च व त्यांत विशेषतः सरफोजी राजांनीं केला असावा रामायण भारत, भागवत, पुराण, कथा, नाटक व वेदांत या सात सदरांखालीं प्राकृत ग्रन्थांचा संग्रह आहे. ज्ञानेश्वरी व दासबोध अशीं आणखी दोन स्वतंत्र सदरें च आहेत

ह्या सर्व सदरांखालील प्राकृत ग्रन्थ पाहिले व त्यांपैकीं फक्त वेदांत ग्रन्थांचें संपूर्ण टांचण केलें वेदांत ग्रन्थांचीं एकंदर ३७ दप्तरें आहेत त्यांत असलेल्या ग्रन्थांचें टांचण येणेंप्रमाणें :—

दप्तर १ लें (१) योगवासिष्ठ [माधवकृत], ओव्या १२३३९, सर्ग १२६, २०] पानें ४९०, रामदासस्वामींचे शिष्य माधव

दप्तर २ रें (१) भीमोपदेश [मेरुकृत], या ग्रन्थाचे बारा सूर्य असून ग्रन्थसंख्या ६९०४ आहे

ग्रन्थारंभदृष्टीसी मेरुशिष्यतरणि। अनंत बोधकीर्णी फांकला॥ १॥

असें भीमसमयप्रतापांत म्हटलें आहे, ह्याचा अर्थ आतां बरोबर लागतो मेरुस्वामी हे अनंतमौनीचे शिष्य होत

दप्तर ३ रें (१) दशमस्कंधानुवाद [मुकुंदकृत], पानें १६७, ओवी २०६२, भीमस्वामींचे शिष्य गोविंदभाट, त्या गोविंदभटांचे हे मुकुंद पुतणे होत

दप्तर ४ थें (१) आत्मसाक्षात्कार [मेरुकृत], ओवी २२७, समास ६, पानें १५ (१) गुरुबोध [गुरुदासकृत] फार गोड ग्रन्थ आहे पांच पांच ३०] समासांचे एक एक पंचक, अशीं पांच पंचकें आहेत ओवी सुमारें ११ (१) भीमोपदेश दुसरी प्रत

दप्तर ५ वें (१) विवेकसिंधु शके १७४४ तील प्रत. (१) पंचीकरण [मुकुंदराजकृत] गुरुपरंपरा.— श्रीआदिनाथ-श्रीहरिनाथ-श्रीरघुनाथ-श्रीमुकुंदराज.

शेवटः—

माझी आता संत वाणी । पवित्र केली इहीं वचनीं ।
प्रीति पावो पिनाकपाणी । म्हणे मुकुंदराजु ॥

(१) परमामृत, शके १७४१ तील प्रत.

दप्तर ६ वे (१) हस्तामलक [एकनाथकृत, प्रत आलिकडील] (१) शुकाष्टक [एकनाथकृत, प्रत आलिकडील] (१) चिरंजीव पद [एकनाथकृत, प्रत आलिकडील] (१) वेदांतसूर्य, [श्रीधरकृत] ओवी २४४२, पाने [१० २१० प्रकरणें १२

दप्तर ७ वें या दप्तरात सुमारें शंभर वर्षामागें केलेल्या खालील ग्रन्थाच्या प्रती आहेतः— (१) अनुभवामृत (१) स्वात्मानुभव [ज्ञानेश्वरकृत] (१) परमप्रकाश (१) लिखित पासष्टी (१) ग्रन्थलखणी (१) पंचीकरण. [ज्ञानेश्वरकृत] (१) रसामृततरंग, [माधवकुमारकृत] तरंग १५, ओवी १६६४ (१) आत्माराम, [श्रीसमर्थकृत] (१) अंतर्भाव, [श्रीसमर्थकृत] (१) सगुणध्यान [श्रीसमर्थकृत] (१) निर्गुणध्यान [श्रीसमर्थकृत] (१) पंचसमासी [श्रीसमर्थकृत] (१) पूर्वारंभ [श्रीसमर्थकृत] (१) आपरोक्षानुभव

दप्तर ८ वें (१) सिद्धसंकेत, [मृत्युंजयकृत] (१) प्रकाशदीप, [ब्रह्मणिमुतोजी कृत] [२०

दप्तर ९ वें (१) श्रीमत् भगवद्गीतेवर टीका (चिदानंदानु कृत), ओवी ५४४४

आदिः—

प्रणम्य रामं पुरुषं पुराणं। तथा चिदानंदगुरुं यतिं च।
कुर्वे महाराष्ट्रपदैस्तु गीता-। व्याख्यायनं व्याकरणाय पुंसे॥१॥
नमस्कार करूनियां श्रीरामा । आणि गुरु चिदानंदाश्रमा ।
महाराष्ट्रपदी परमात्मा । वर्णीन गीतार्थे ॥ १ ॥

अंत:—

प्रीति पावल्या श्रीराम । मोक्ष पैं होय सुगम ।
हरे संसारींचा भ्रम । तत्प्रसादें ॥ ३५ ॥
सर्वेंद्रियप्रवर्तकें । येणें श्रीरघुनायकें ।
धाचा बोलिलें निकें । गीतार्थातें ॥ ३६ ॥
बुद्धि प्रवर्तली तेणें । संकल्प करविला मनें ।
म्हणोनि गीताटीका करणें । घडलें मज ॥ ३७ ॥
म्हणोनि सर्वेंद्रियप्रवर्तकु । स्वामी तो कृष्णनायकु ।
येऱ्हवी हा सव लोकु । अचेतन ॥ ३८ ॥
वास्तव तेणें प्रवर्तविलें । म्हणोनि ग्रंथ निर्माण जाले ।
आतां श्रीगुरुतें स्तविलें । पाहिजे ॥ ४३ ॥
येणें श्रीगुरु चिदानंदें । स्वचरणाचेनि प्रसादें ।
कविशक्ति दिधली विनोदें । अच्युतासी ॥ ४४ ॥
चिदानंदु म्हणे अच्युता । तुज संसार नाहीं तत्वता ।
मनीं धरिली भगवद्गीता । तेणें तूं मुक्तु ॥ ४८ ॥

यादि शाके १६१४ श्रीमुख नाम संवत्सरे आषाढ शुद्ध चतुर्दश्यां गुरौ ...नासि: ॥ (१) श्रीमद् भगवद्गीतेवर टीका [मेरुस्त] फक्त पहिले तीन अध्याय (२) किंवा फक्त पहिला अध्याय (१) अवधूत गीता [मेरुस्त], (१) राजयोग [वामनस्त], (१) अपरोक्षानुभूति, [वामनस्त] (१) २०] निगमसार, (वामनस्त) शेवटच्या ओवींत शक १५९५ चा उल्लेख आहे

दप्तर १० वें (१) स्वामदष्टहरी [मेरुस्त], ओवी २०८ पानें २४

आदि:—

श्रीराम परात्पर गुरुमूर्ती । आराधिली श्रीसमर्थ निजप्रचिती ।
ते समर्थस्वामी आम्हाप्रती । पूर्ण पावमपर्ते ॥१॥

अंत:—

परात्पर सद्गुरु श्रीराम । परम गुरु समर्थ श्रीम ।
सद्गुरु अनंत अभिराम । मर्यातीगी आला ॥ ४१ ॥

इति श्री स्वानंदलहरी । अनुभवमेरुची उजरी ।

निष्टा अनंत साक्षात्कारीं । सभवली मोक्षरमा ॥ ४५७ ॥

(१) रामामृततरंग [माधवसुतकृत], फक्त पाचवा तरंग (१) विवेकसिंधु (१) प्रकाशदीप

अहिर्निशी ध्याता । ज्ञान होय त्वरिता ।

ब्राह्मणसोतोजि विनवी आतां । प्रकाशदीप ॥ ३९९ ॥

(१) प्रवृत्तिनिवृत्तीचा संवाद अथवा मनचरित्र

शके १८०८ त हा ग्रन्थ फार अशुद्ध रीतीनें छापलेला आहे. महालांतील प्रत शुद्ध आहे. ग्रन्थ महत्त्वाचा आहे. शुद्ध छापविला पाहिजे (१) चित्रदीप, (राघवकृत), ओवी ४११ श्रीसमर्थशिष्य राघव ते हे नव्हत सद्गुरुस्तवन करीत असता [५०

राघव म्हणतातः--

ऐसे स्तवितां सद्गुरु । प्रसन्न जाला अकल्पकरु ।

अनाथनाथ श्रीशंकरु । माझा दातारु जो ॥ १५ ॥

(१) परमामृत. (१) वरदनागेश ग्रन्थ ओवी सुमारे १०००

मी तव ठाईचें अज्ञान । तूं नागनाथु सदा सर्वज्ञ ।

म्हणउनी केले निरोपण । गुरुदेवें ॥ ३४० ॥

सकळ शिष्यामाजी रंक हीन । सर्व सेवकामाजी दीन ।

ते निनवीतसे अज्ञान । नागेंद्र सुभान देखोनियां ॥ ११३४ ॥

ऐसे गुरु नागेशाचें वचन । फिटे अज्ञान शिष्याचें ज्ञानें ।

करी स्थिति विज्ञान ॥ अखंडित ॥ ११४६ ॥ [२८

दप्तर ११ वें (१) अनुभवामृताची टीका [वीरेश्वरकृत].

दप्तर १२ वें (१) मानसपूजा [मेरुकृत] ओवी ३५

मानसपूजेच्या वोव्या पंचतीस । पाठ करी त्यास राम भेटे ॥ १ ॥

इतक्या महत्त्वाच्या ओव्या आहेत. (१) मुद्राविलास [एकनाथकृत], (१) श्रीनारायणलक्ष्मीहृदय ओवी १२८.

आदिः—

श्रीमन्नारायण चि परंज्योती । नारायण चि परमात्मा अमर्ती ।
नारायण चि परब्रह्म मूर्ति । नमन तुजप्रती नारायणा ॥ १ ॥

अंतः—

यापरी लक्ष्मीहृदय । ध्यानपूर्वक पढे जो स्वयें ।
तो लाभे ऐश्वर्य अक्षय । विधीनें निश्चय हा केला ॥ १२८ ॥

(१) मनीषापंचक [शिवरामकृत] श्लोक १०

आदिः—

भिक्षेस जातां शंकरें नीट पथें । तेथें येक्या देखिलें अंत्यजातें ॥ वगैरे.

१०] अंतः—

भेटे तयाला शिवराम सांप्रती ॥ १० ॥

(१) मानसपूजा [श्रीसमर्थकृत] (१) कूटयोग [श्रीसमर्थकृत].

अंतः—

राम तो कोण तो जाणे । दास तो कोण ता कसा ॥ वगैरे

(१) तारक बोध [गुरुदासकृत] ग्रन्थसंख्या २४० (१) नमन, शेवटीं "ज्ञानदेवविरचित म्हटलें आहे (१) उत्तरपंचविंशी किंवा उत्तरपत्रिका (१) अनुभवसार [बहुधा मरुकृत] समास ५ ओवी ९६

अंतः—

शब्द अनंतीं उडाला । परंतु माझा अंत आला ।
२०] विश्रामतां घोला । ठाव पुसे ॥ ९५ ॥

विश्वासें मानलें सद्गुरुवचन । तेणें निरसेल जन्ममरण ।
अनंतकृपेचें महिमान । कोण जाणे ॥ ९६ ॥

(१) तारकमात्र ग्रन्थसंख्या ११२

आदिः—

ॐ नमो सिद्ध शून्य गगन । या दृष्टा शुद्ध स्फटिक निर्मळा ।
सदानंदा सदोदिता । आत्मज्ञानप्रकाशिता ॥ १ ॥

आतां नमूं श्रीगुरुनाथु । जो तुकेशाचा शिष्यसुतु ।
आनंदचैतन्य अवधूतु । परमहंस ॥४॥

आत्मा अनुभवा प्रचिती । जे बोलिले गोरक्ष जती ।
ते सांग पा स्थिती । आत्मयाची ॥९॥

ऐसी आज्ञा श्रीगुरुची जाहली । वगैरे

अतः—

तो हा तुकेशाचा नातु । आनंदचैतन्याचा शिष्यसुतु ।
परमानंद अवधूतु । आत्मा अनुभवा ॥३००॥

हें तारकब्रह्म सपूर्ण । आत्मा अनुभव परात्पर जाण ।
देहशुद्धी संपूर्ण । म्हणे परमानंदचैतन्य अवधूतु ॥ ३१२ ॥ [१०

दप्तर १३ वे (१) चतुःसमासी, [श्रीसमर्थकृत] (१) राजधर्म क्षेत्रधर्म बुद्धिवाद [श्रीसमर्थकृत]

आरभः—

अखड सावधान असावें । वगैरे

(१) मेरुबोध (मेरुस्वामीकृत) श्लोक ६.

॥ श्रीरामकर्ता ॥

प्रेमे पाझर लोचनीं हरिकथे देऊनि काना मना ।
ऐके सादर लोचनीं पाहतसे श्रीरामरूपें जना ।
सर्वस्वे विनटे स्वरूपमननें स्वानंदसिंधु भरे ।
हेलावे सहजें रघोत्तमकथा कल्लोळ तो नावरे ॥ १ ॥ [२०

स्मरे नाम वाचे भरे प्रेम आंगीं । सुखें नाचतो कीर्तनाचे प्रसंगीं ।
स्मरेना तया देह ना गेह कांही । विदेही सदा उन्मनीमाजि पाहीं ॥ २ ॥

नसे त्यासि लौकीक सभ्रांत पीसे । पिसा उन्मनानंद छंदें चि हासे ।
विदेही महा सौख्य उन्माद आंगीं । लिला योग ऐश्वर्य त्या अंतरंगीं ॥ ३ ॥

महामस्तिचा हस्ति तैसा चि योगी । विभांडूनियां दृश्य प्रौढी विरागी ।
भरे उन्मदे ब्रह्मआरण्य जेथें । नसे प्रांत उच्छृंखलु जाय तेथे ॥ ४ ॥

[७

तयाचा निजध्यास ज्या भाविकांसी । हरीकीर्तनीं प्रेम अद्भुत त्यासी ।
सुखें गर्जती नाम याचें सुछंदें । पदें गाति ते नाचती पैं विनोदें ॥ ५ ॥
पिसा ब्रह्मसायोज्य सिंधु सुखाचा । गुरुदास्य कर्तव्य प्रेमें चि साचा ।
जिवें वीकला जाय देवेंसि मोळे । सुखें चोपला मेरु काहीं न बोळे ॥ ६ ॥

(१) परमप्रकाश, [निवृत्तिअवधूतकृत] (१) पत्रयोग, [श्रीसमर्थकृत]

शेवट:—

पिपीलिकामार्ग ठाकेना । सोपा माग विहंगम ।
अनन्य भक्तिच्या योगें । धन्य धन्य चि होइजे ॥

(१) पत्रसमासी, [श्रीसमर्थकृत] (१) नीपणसिद्धनिरूपण, [श्रीसमर्थ
१०] कृत] (१) पंचीकरण [श्रीसमर्थकृत] (१) आत्माराम [श्रीसमर्थकृत]
(१) पद्विपु [श्रीसमर्थकृत] (१) राजधर्म [श्रीसमर्थकृत] (१) क्षेत्रधर्म
[श्रीसमर्थकृत] (१) सुनाट पुरुष, [श्रीसमर्थकृत] (१) पूर्वारंभ, [श्रीसमर्थ
कृत] (१) भीमरूपी स्तोत्र, [श्रीसमर्थकृत] (१) मानपंचक, [श्रीसमर्थकृत]
(१) पंचीकरणयोग, [श्रीसमर्थकृत] (१) अतर्भाव, [श्रीसमर्थकृत] (१)
मीपणाचा समास, [श्रीसमर्थकृत] ह्या मीपणाच्या समासाच्या ५९ ओव्या
आहेत हा समास आजपर्यंत इतरत्र कोठें पाहण्यांत नव्हता

दप्तर १४ वें (१) विवेकसिंधु प्रतीवर लेखनशक नाहीं पण प्रत परीच
जुनी दिसते (१) अष्टावक्रटीका [शिवरामकृत]

अंत:—

२०] हा ग्रन्थ तीशावरि जाण दोनी । श्लोकाप्रती श्लोक चि वृत्तावाणी ।
भीनाथदेवो वदवी सुरााचा । दयाळ राजा शिवरामजीचा ॥ १७ ॥

"इति श्री पूर्णानंदलक्ष्मीनागपगानुपरचिता ' वगैरे (१) पंचीकरण,
[ज्ञानेश्वरकृत] (१) आष्ट सिद्धी नव निधी, हिंदुस्थानी भाषा, पानें २१ (१)
वाक्यसुधा पृष्ठें ९०

अंत:—

ज्ञानान गुप्त मनाचा कल्प । वाच गी वाचा याचे ।
परि पाह आपुलें आपण पतछ । हें चि वरें ॥ वगैरे

(१) पंचीकरण (१) स्वात्मानुभव, शक नाही पण बरीच जुनी प्रत.

(१) मूळस्तंभ

अतः—

संपूर्ण मूळस्तंभ जाला । शिवें गौरीस उपदेश केला ।

त्या प्रमेयाचा सेवितां गळाळा । जीवन्मुक्ती सोहळा पावती ॥

दप्तर १५ वें (१) सिद्धनागार्जुन वैद्यशास्त्रावर गद्यात्मक ग्रन्थ (१) दीप रत्नाकर, अध्याय १४, ओव्या ३१८०, पानें २२८ हा ग्रन्थ इतरत्र छापलेला आहे त्याचे पंधरा अध्याय आहेत. या प्रतीचे फक्त चवदा अध्याय असून चवदाव्या अध्यायाचे अंतीं ग्रन्थाचा शेवट केला आहे. तो शेवट छापील ग्रन्थाशी जुळत नाही तसें च या ग्रन्थाचे कर्ते रत्नाकर होत, असे आपण मानीत आलो, [१ पण या प्रतीच्या मुखपृष्ठावर च " श्री रामानदकृत दीपरत्नाकर" असे लिहिलें आहे. हा ग्रन्थ म्हणजे गुरु रामानद व शिष्य रत्नाकर याचा संवाद दिसतो उदाहरणार्थ छापील ग्रन्थाच्या हि सातव्या अध्यायाच्या शेवटच्या ओव्या पाहिल्या म्हणजे खात्री पटेल.

दप्तर १६ वें (१) आत्मबोधावर टीका, (जगन्नाथकृत).

अतः—

इति विश्वामित्रगोत्रसंभवें । जगन्नाथें जगदंबाकृपावैभवें ।

आत्मबोधाचें विवरण स्वभावें । केलें संपूर्ण ॥ १०५ ॥

(१) योगवाशिष्ट [माधवकृत], पहिल्या दप्तरात एक प्रत असून संपूर्ण ग्रन्थाची ही दुसरी प्रत होय. प्रस्तुत प्रतीत "निर्वाण" प्रकरणाच्या दोन प्रती [२ आहेत, म्हणजे एका च प्रतीच्या दोन प्रती नव्हत, तर माधवानीं दोन निरनिराळीं "निर्वाण" प्रकरणें लिहिलेली आहेत.

दप्तर १७ वें (१) उपनिषत्तात्पर्य ग्रन्थसंख्या ८२५. पहिला अध्याय कमी आहे. सहाव्याचा शेवट असाः—

उपाधीवेगळा आपण । हे आत्मत्वाचें लक्षण ।

इतुकें निरूपण । या अध्याईं ॥

२

इति श्रीमन्निगमसारे । उपनिषद्वाक्यानुसारे ।
निगम भूर्लोक भाषावतारे । षष्ठोध्याय' ॥

(१) उत्तरपचविसी भ न्यर्सख्या २५ ग्रन्थाच्या मुखपृष्ठावर "राम माधवस्वामीकडील उत्तरपचविसी" असं लिहिलेलें आहे.

॥ श्रीगुरुभ्यो नम ॥

प्रथम नमन गजानना । जो वेद अठरा पुराणा ।
तो साह्य कविजना । अठावीस येथा ॥ १ ॥
चौतिसाचे मिळणीं । येकुण पन्नास आले ठाकुणी ।
येकोण साठी हुशावणी । जाली तथें ॥ २ ॥
१०] चवेताळिसाचा सयाग । येकोण तीसें घेतला विभाग ।
बरवा बोडवला रंग । चौदा अर्णाचा ॥ ३ ॥
अष्ट भोगाची स्थिती । तेविसीं मांडिली विस्पती ।
चाळिसांसी करूनि विनती । आणिलें तेथें ॥ ४ ॥
पंचावन्नाचे सवटीं । येऊनि बैसले येकपटी ।
सेंताळीस करिती गोष्टी । येकमेकातें ॥ ५ ॥
छपन्नाचा हेरू । बासष्टीम गेला पाचारू ।
पंचेताळिसीं आदरू । केला त्याचा ॥ ६ ॥
येकोण चाळीस घर बाळल । चोविसीं त्यासी वारिले ।
सात जणीं अंगिकारिलें । मान्य तेथें ॥ ७ ॥
२०] येक उठावला तराळागी । दुसरा धांव न प्रसंगीं ।
त्रेताळीस छगवगा । अनिवार वाहिला ॥ ८ ॥
मदनाचे पांच शर । बाविसावरी लक्षुनी निधार ।
बेताळीस लक्षणी सुंदर । भेदूनि गेला ॥ ९ ॥
अठाविसाचा मळा । त्रिपंसीमीं उठावला ।
त्रिपष्टी धांवियला । धर्मा मार्गी ॥ १० ॥
अठेताळिस जणीं । चायसामी घेतल मळउनी ।
येऊनि चौसष्टी यागिणी । मंत्रारिल देग ॥ ११ ॥

सतेताळीस आणि सततीस । दोहींच्या जाला सौरस ।
येकतीसीं येकतीस । केले तेथे ॥ १२ ॥

सोळावरी सा गेले । मार्ग न चले राहिले ।
येकतीसी बळ धिधले । तिये वेळी ॥ १३ ॥

छतिसाचे खडूनि मन । यकावन्ना बोलती आपण ।
कुंठित होऊनि सत्तावन्न । राहिले तेथे ॥ १४ ॥

तेथें उत्धरिले बेताळीस । संतोष पावले पचेताळीस ।
दशावतार निर्दोष । जगत्रय जाले ॥ १५ ॥

चहुं वेदींचे सार । येकोणसावे साचार ।
नव दुर्गेने वधिले असुर । शुंभादिक ॥ १६ ॥ [१०

त्रिलोचनाचें ध्यान । वीस भूतीं केलें निर्वाण ।
तेविसां वेळीं प्रसन्न । जाला तया ॥ १७ ॥

येकेताळिसाचा अंतरी । अठावन्ना क्रीडती मंदिरी ।
बावन्न इछा करी । भेटावयाची ॥ १८ ॥

बेताळीस आरुढले विमानी । तेतीस कोटी बंदमोचनीं ।
सत्तावीस मुमुक्ष होऊनी । सकळां सुखीं प्रकाशले ॥ १९ ॥

मेरुवेष्टित फेरा । करिती आदित्य बारा ।
तीस येकतीस धांवती सव्हरा । साटिचिया ॥ ३० ॥

सतरा म्हणती अठरा । मिळोनि तुम्ही विचार करा ।
अनुभवे पाहा वटेश्वरा । परतोनि घरा सुखी जावे ॥ २१ ॥ [२०

अकरा रुद्र जाले । भविष्य वर्तमान ना कळे ।
अनंतवरदे पुरले । मनामाजी ॥ २२ ॥

निवृत्तिप्रसादें । अनंदाचेनि विनोदें ।
अनुभवे आलें बोधें । सहज स्थिति परियसा ॥ २३ ॥

या नोविया सार वस्तु । याचा संती घ्यावा परमार्थ ।
हा चि बोध असे सिद्धांत । विचारावे हृदयामाजी ॥ २४ ॥

विचारूनि सार घ्यावे । आणि मौन्यें राहावे ।
दयावंत असावे । सर्व भूती ॥ २५ ॥

॥ इति उत्तरपचाविसी पत्रिका समाप्ता ॥

(१) कूटस्थदीप, प्रकरण तिसरें [राघवकृत]

आदि:—

> एसा जो कां अनाथनाथ । श्रीशंकर माझा समर्थ ।
> तयासी साष्टांगयुक्त । अभेद नमित तद्रूपें ॥ ८ ॥

अंत:—

> अनाथनाथ दयाघन । श्रीशंकर पतितपावन ।
> साधक करी संपूर्ण । ज्ञानजीवन बरुपें ॥ १५० ॥
> इति श्री कूटस्थदीप परम । जें आनंदसेमधाचें धाम ।
> एकली हर भ्रम । राघव म्हण भवाच्या ॥ १५१ ॥

१०] (१) तत्त्वविवेक, प्रकरण सहावें [राघवकृत] (१) पंचभूतविवेक, प्रकरण सातवें [राघवकृत] (१) द्वैतविवेक प्रकरण नवें [राघवकृत] यांचें च चित्रदीप प्रकरण मागें दहाव्या दप्तरांत आलें आहे (१) प्रकाशदीप, [मालण मोतीजीकृत] या पथाच्या या दप्तरांत तीन प्रति आहेत (१) स्वात्मसुख [एकनाथकृत] या प्रकरणाच्या या दप्तरांत सात प्रति आहेत, पैकीं एका प्रतीचा शेवट असा आहे:— ' तारण नाम संवत्सरे माघ वद्य ११ गुरुवारे ते दिनी ग्रन्थ समाप्त । चंदावरीं ग्रंथ लिहिला हस्ताक्षर नारो तामाजी ॥ ''

दप्तर १८ वें (१) स्वात्मानुभव किंवा स्वात्मबोध [श्रीज्ञानेश्वरकृत] या प्रकरणाच्या या दप्तरांत नऊ प्रति आहेत, पैकीं एका प्रतीच्या शेवटीं शकाचा उल्लेख आहे तो असा:—

> २०] शके बारासें बारा । तै ग्रन्थाचा केला उभारा ।
> परिभाषया संत चतुरा । म्हणे निवृत्तिदासु ॥ २३० ॥
> इति श्री स्वात्मानुभवकथन । ग्रन्थ पूर्ण अनुभवैकरत्न ।
> याच्या श्रवणें होय ज्ञान । म्हणे निवृत्तिदासु ॥ २३१ ॥

(१) आत्मबोधावर टीका [जगन्नाथकृत] या प्रकरणाच्या या दप्तरांत तीन प्रति आहेत मागें १६ व्या दप्तरांत एक प्रत आहे व

(१) आत्मबोधावर गीता गद्यात्मक कोणकृत म कळे (१) आत्मानुभव ग्रन्थसंख्या २८१

आदि:—

आतां नमूं श्रीगुरुनाथु । जो सदाशिवाचा शिष्यसुतु ।
अनंतचैतन्य अवधूतु । तो प्रेमहंस ॥ ३ ॥

अंत.—

इति श्रीमद्दत्तात्रया आत्मबोध । अवधूत निरंतर जन शुद्ध बुद्ध ।
कथन केलें अनादिसिद्ध । निर्द्वंद्वृत्त्वें ॥

(१) आत्मबोधावर टीका [पूर्णानंदानुचरशिवरामकृत] (१) **गोरखबोध** या लहानशा प्रकरणात मच्छेंद्र आणि गोरख या गुरुशिष्यांचा संवाद आहे. प्रकरण महत्वाचे आहे याच्या तीन प्रति या दप्तरात आहेत, पैकी एक अत्यन्त जुनी असून बाकीच्या दोन प्रति तिच्या वरून केलेल्या दिसतात. [१०

(१) आत्मबोधावर टीका अपूर्ण, पाने ५२, कोण कृत न कळे. (१) मनीषापंचक, [शिवरामकृत] तीन प्रति आहेत (१) कालज्ञान, [अज्ञानसिद्धनागेशकृत] ग्रन्थसंख्या ५१३.

आदि:—

ग्रंथ कालज्ञान तत्त्वता । श्रीगुरुनाथ सांगता ।
तें परिसावे संत महंता । एकाग्र वृत्ती ॥ १ ॥

ॐ नमो गुरु शिवशिवा । परम शिवा महानुभावा ।
नमस्कार अंगिकारावा । बाळकाचा ॥ २ ॥

अंतः—

सर्व सिद्धीचा दाता । तो तूं कृपाळु नागनाथा । [२०
अज्ञानाचा ज्ञान पिता । सर्वेश्वरु ॥ ४८४ ॥
सर्वदा सिद्ध तूं नागेशा । सर्वदा सिद्ध तूं पूर्णेशा ।
तृप्त केली अज्ञान मनो आशा । निजमहेशा निजगुरु ॥ ४८६ ॥
विजय श्रीगुरु नागनाथा । विजय पूर्ण कथा ।
विजय ज्ञान सिद्ध नागनाथा । श्रोते वक्ते होती विजई ॥ ५१२ ॥ इत्यादि

(१) ज्ञानाज्ञानविवरण अपूर्ण, पृष्ठें ३८ ते ५३ (१) सिद्धानुभव, [दासानुदासकृत]

आदिः—

जय जय जया विनायका । येकर्खे विना हो येका ।
मिथा स्वसीध दायका । शीभ विनायका तुज नमो ॥

अंत—

हा गुरुभक्ता सुलभ । करतलामल सम्रम ।
प्रगट कडकडीत सुम । सिधानुभव ॥ २१० ॥

याचा शता मदुर । केशीराज निर्धार ।
वदवी याचा साचारु । माझे सुखें ॥ २२० ॥

न्यून्य पूण अर्थ । मी नणे यथार्थ ।
१०] दासदीनमुखें समर्थ । वदवीतो ॥ २२१ ॥

दाम अनाथ आणोमी । फळप्राप्ती केशीराजचरणीं ।
लाधली सफलपणीं । सम्र काळ ॥ २२६ ॥ वगैर

॥ इति श्रीसीधानुभव दासानुदासाविरचित ग्रंथ समाप्त ॥

अशी समाप्ति करून पुढें मजकूर आहे तो —

कावेरीतीरीं निजरंग शाई । त्या पटणापासुनी च्यारी पाही ।
त्या योजनी हा हीरपुरग्रामीं । नदीतीरीं या सुखवस्ती मेर्मी ॥ १ ॥
आमंतपुत्रे रामयार्ने । या गीतमुमोग्रपुस्तोन्नयार्न ।
मीधानुभव केशवराजयामी । दीमासुखें हा वदवी मेर्मी ॥ २ ॥
मोछा शर्ते तेवीस या शकामी । जाले समामी निज पुशमासीं ।
२०] संवछरु हा वीशु जाणतो हा । दीनामुखें हा वदवीन पाहा ॥ ३ ॥

(१) ज्ञानसंन्यासटीका, [दासानुदासकृत] पोथीचा १३१०, श्रीधरा चार्यकृत ज्ञानसंन्यास ग्रंथावर ही टीका आहे

आदिः—

जय जया जी लंबोदरा । ज्ञान काजी मतांईं उदरा ।
गाजी ना परापरा । मोराबा ॥ १ ॥

अतः—

ऐसे शंकर अभय । आणि केसीराज पाय ।
फळती हे निश्चय । संदेह नाहीं ॥ १३०९ ॥ वगैरे

इति श्री दासानुदासविरचित ज्ञानसन्यास-टीका संपूर्ण ॥

नंतर पुढें मजकूर आहे तोः-

श्रीरंगरंगा मिजवास पाही । कावेरितीरीं सहवासता ही ।
तेथूनिया योजन पंचकासी । होसपुरनामें सहग्रामवासी ॥ १ ॥

वेणुनदीतीर वसोनि तेथे । या ज्ञानसंन्यासटिकेसि पैं ते ।
हा तारणु वत्सर पुस्य मासी । वदी त्रिती सोम हि वासरासी ॥ २ ॥

अनंतपुत्रे निजनाम रामे । या गोतसुगोत्रकुलोद्भवामे । [१०
या केसिराजे निज दास रंका । मुखप्रवाहीं वदवी तदा कां ॥ ३ ॥

शके १६२६ हे सोळा शत मविसामी । केले समाप्ती निज ग्रन्थ यासी ।
दासानुदासी सह केसिराजा । कृपाकटाक्षे अवलोकने ज्या ॥ ४ ॥

(१) मोक्षवर्म [केशवकृत] श्लोकबद्ध, अपूर्ण. हें प्रकरण अपूर्ण आहे याचे वाईट वाटतें. एकदर प्रकरण फार प्रेमळ असावें असे वाटते

आदिः—

अति गतीप्रति हे मन त्यागिते । तरि निकें वरिते हरिलागि ते ।
हरिपदीं विरते हरि सेउनी । मग सुखे असतें हरि होउनी ॥ १ ॥

मध्यः—

गुरु दयानिधिच्या वचने बरे । वळखिले अवघे निज हे खरें । [२०
म्हणउनी अति मी गति पावलो । निजसुखे वरवा बळकावलो ॥ ७३ ॥

अति दयाकर तारक नामा । भवतमांतक देशिक रामा ।
मज सदा स्वपदी स्थिर ठेवा । निजसुखे करवा निजसेवा ॥ १४७ ॥

संसारचक्रांतक देवराजा । दयाळ हा केवल स्वामि माझा ।
क्षमापति चिन्मय चक्रवर्ती । सेवा सदा अक्षय चक्रमूर्ती ॥ १४८ ॥

संसारपाश हरुनी परिपक्व जाले । संसारभंग करुनी बरवें निवाले ।
स्वानंद पूर्ण फळला भजतां नयांमी। हें मोक्षवर्म कळलें कवि केशवासी॥१४९॥

इति श्री द्वितीय सहस्र प्रशम शतक १५० श्लोक सपूर्ण ॥

पुढें द्वितीय शतकाचे थोडे श्लोक असून हे प्रकरण चटका लावण्यासाठी अपूर्ण राहिलें आहे

(१) गुरुशिष्यसंवाद [वरदनागेशकृत] ओवी ५१७ (१) शुकज्ञानबोधटीका [दासानुदासकृत] ओवी ४४९ या ग्रंथाच्या शेवटीं खालील श्लोक आहेत—

काबेरितीरीं निजरंग पाहीं । निद्रा करीतो निज शेषशाइ ।
तेथूनियां योजन च्यारी ते ही । त्या देव पट्टणा (?) पर सर्वदा ही ॥ १ ॥
निवासवासी वसतां चि तेथें । या ज्ञानबोधा करिता ठिकेतें ।
त्या गोसदु मोग्र क्रम्वेदियातें । अनंतपूर्ण निज राम यातें ॥ २ ॥

बोले म्हणे तो निज केसिराजा । दीनामुखें तो वदवीत वोजा ।
शाके हे सोळा शत येकातिसासी । १६३१ । वद्दी द्वितीयाश्विनमास ऐसी ॥ ३ ॥

विरोधिया वछर ज्ञानबोधा । टीका समाप्ती करवीत सीधा ।
१०] दासासि ज्ञानामृत माशकामि । समुक्त माचें करवी समौनी ॥ ४ ॥

(१) *चिदानंदसिंधोदशकस्तोत्रटीका [भगवंतकृत] ओवी ६१०*

अंत:—

ऐसा अक्षयत्वें परिपूर्ण । चिदानंदसिंधु जाण ।
भगवंतीं निमग्न । सार्वकाळ ॥ ६१० ॥

इति श्रीमत् शंकराचार्यविरचित चिदानंदसिंधोदशक संपूर्ण । शके १६२१ सर नाम संवत्छर आधीक भाद्रपद वद्दी पंचमी गुरुवार मुक्ततीतीं नामे सपूर्णम् ॥

(१) सच्चिदानंदविलास [भगवंतकृत] ओवी ११८

आदि:—

जय जया श्री लंबोदरा । विश्वात्मया परात्परा ।
२०] अखिलात्मका परापरा । परंतीता गणराजा ॥ १ ॥

अंत:—

हा ग्रंथ सच्चिदानंदविलास । भगवंतीं फावला सावकाश ।
जाहला निजसुखें विलास । परिपूर्णत्वें ॥ ११६ ॥
पूर्णा पूर्णपण । सच्चिदानंदविलास आपण ।
या अर्थी जे मग्न । ते स्वानंदघन चि होती ॥ ११७ ॥
इति श्री सच्चिदानंदविलास । ग्रंथ समाप्ती प्रकरणास ।
जाइला ऊस अस्तवतेस । यथान्वयें ॥ ११८ ॥

श्रीरंगपट्टणीहुनि योजनासी । मुक्तीती ग्राम हि त्या निवासी ।
वाशिष्ट हा आश्रम पूर्णतेसी । कावेरितीरीं निज वास यासी ॥ १ ॥
रथीत हे गोत्रकुलोद्भवांसी । भगवंत हें नाम असे तयासी ।
सोळा शते बात्तिस हे शकासी । विकृती तो वछर नाम त्यासी ॥ २ ॥
फाल्गुन हा शुध ते पौर्णिमेसी । सच्चिदानंदविलास यासी ।
गुरुवासरु हा वसता तयासी । समाप्त केले निजग्रंथ यासी ॥ ३ ॥

दप्तर १९ वे (१) हस्तामलक, [एकनाथकृत] (१) उपनिषत्सार ग्रन्थ-सख्या ५१७. जुनी प्रत आहे. कोण कृत न कळे. " त्रिंमळळ अद्वइं ठाव । " असा एक चरण मध्यंतरी आला आहे. प्रत " भाद्वाजगोत्रोद्भव उद्धवेन लिखितं " आहे. [१०

आदिः—

न दिसोनियां जगदाकारू । सेखीं नामरुपीं संव्हारु ।
तूं जगद्गुरु । या हेतु ॥ १ ॥

या च ग्रन्थाची आणखी एक प्रत या दप्तरांत आहे. (१) अद्वैतप्रकाश [ब्रह्माणिमतोजीकृत] वोव्या ५८० (१) परमप्रकाश ओवी ८४ ग्रन्थाच्या मुख-पृष्ठावर " परमहंस ग्रन्थ " असें नांव दिलें आहे.

आदिः—

देवादिदेव परमहंस ।

अतः—

मग सद्गुरूनें शिष्य आलिंगिला । शिष्य आनंदें बोलला । [२०
तें ज्ञान अनुवादला । निवृत्ति अवधूत ॥
श्रीगुरु आनंदचैतन्यप्रसादें । वाचा प्रकाशली स्वानंदे ।
म्हणोनि आत्मसुख आनंदें । परात्पर अनुपम्य जे ॥ ८४ ॥

इति श्री परमप्रकाश

बाराव्या दप्तरात नमूद केलेल्या "तारकब्रह्म" ग्रन्थाचे कर्ते व या ग्रन्थाचे कर्ते एक च दिसतात. (१) तत्त्वबोध ओवी १९२. तीन प्रती. एक जुनी व एक अलिकडची व वाईट अक्षरांची.

आदिः—

नमन प्रथम गुरुनाथा । जे नागेशा कृपावंता ।
जेणें मस्तकीं ठेउनी हाता । कृपा केली ॥ १८ ॥

अंतः—

ग्रंथु जाहला समाप्त । गोविंदा पुष्पें समर्पित ।
तुम्हि जाहली अवधूत । नागेश म्हणे ॥

एका प्रतीच्या शेवटीं " सार्वरी संवत्सर भाद्रपद शुक्ल पक्ष वदी पांच सोमवार " असा मजकूर आहे

(१) निर्विकल्प [श्रीसमर्थकृत]

१०] आदि —

जळ स्तंभ काष्ठ पाषाण । तेथें घालूनि अंतःकरण ।
प्रमाण बैसोनि विवरण । केलें पाहिजे ॥ १ ॥

अंतः—

पाहिलें चि पाहावें । केलें चि करावें ।
शोधिलें चि शोधावें । रामकारण ॥ २२ ॥

(१) अद्वैतसार [श्रीसमर्थकृत]

आदि—

जय जया श्री गणनाथा । तूं विद्याविमर्शे समर्था ।
अध्यात्मविद्येच्या परमार्था । मज बोलवावें ॥

२०] अंत —

या ब्रह्मविद्येच्या छपणी । वगैरे

(१) पंचमुद्रा, [ज्ञानदेवकृत] पोथी ६६ पृष्ठें ८, दोन प्रती

आदिः—

आर्या नमस्कार श्रीगुरु ।

(१) स्वानंदलहरी, [मेरुकृत] दोन प्रती भाग दहाव्या दप्तरांत एक प्रत आली व आहे (१) बहुधा मासावी [श्रीसमर्थकृत] दोन प्रती (१) विद्यानंद, [रामकृत]

अंतः--

अनाथनाथ श्रीशंकर। वगैरे

(१) विवेकउत्पत्ति [मृत्युजयकृत] ग्रन्थसंख्या ९७. (१) शिवबोध, [दत्तात्रयअवधूतकृत] जुनी प्रत (१) परमप्रकाश किंवा परमहंस (१) अद्वैतमकरंद, ग्रन्थसख्या ६६० प्रकरणें १३ ।

आदिः—

सद्गुरु प्रज्ञानंद मूर्ति । पादुकासेवनीं निज शांति ।
तत्काल उपरमे चित्तवृत्ति । नवल शक्तीच्या चरणा ॥ १ ॥

(१) हस्तासलक [एकनाथकृत] (१) आनंदलहरी, [एकनाथकृत]

दप्तर २० वें (१) प्रणवविवरण [१०

अतः--

ब्रह्मानंद म्हणे जाण । गुरुगम्याची खूण ।
सहजाचे कृपे करोनि । केलें प्रणवाचे विवरण ।
जाणतियानीं गुरुपुत्री घ्यावें मेळवून ।
न कळे त्यानी विचारगेलि जावें सहजासी शरण ॥

(१) मूळस्तंभ, ओवी ५२५, दोन प्रती एक पूर्ण व दुसरी अपूर्ण.

अतः—

जीवन्मुक्तिमोहळा । पावती वगैरे

(१) पवनविजय, [माळाहरदासकृत] ओवी २३५, पाच प्रती पैकी एका प्रतीच्या मुखपृष्ठावर "पवनविजय योगशास्त्र पुस्तक महाराज तुळजाराजस्य" [२० असा मजकूर आहे, व दुसऱ्या एका प्रतीच्या "तुकोजीमहाराजस्य" असा मजकूर आहे (१) तत्वपट, [मेरुकृत] सात पृष्ठे (१) हस्तामलक, [एकनाथकृत] चार प्रती पैकी एका प्रतीवर "लिखित शिवाजी शामराउ मार्गेश्वर शु. १ मगळवार विभव सवत्सर तंजाउरी असता" अशा तऱ्हेचा मजकूर आहे.

(१) पंचीकरण, [श्रीसमर्थकृत] दोन प्रती आत्मनिवेदनी क्रिया । (१) भक्तिराज ओवी ३०१

अंत —

गीता ज्ञानदेवादिकां । सौंस्कृताची आई का ।
कृष्णें अर्जुनासी प्रसिद्ध देखा । हें चि निरोपिलें ॥ ३०० ॥
ग्रन्थानाम मकराज । महाराष्ट्र जाहला सहज ।
भक्तिभावें चिंतन द्विज । अखंड हृदयीं असावें ॥ ३०१ ॥

दप्तर २१ वें (१) ठुनाट पुरुष [श्रीसमर्थकृत] तीन प्रती (१)
आत्माराम [श्रीसमर्थकृत] पांच प्रती (१) अंतर्भाव, [श्रीसमर्थकृत]
सात प्रती (१) काया जीवाचें छम, काळ ऐक्य, तिनीशीं ऐक्यभाव
[दासानुदासकृत] ओवी ५५० दोन प्रती शके १६२२ विक्रम संवत्सर वैशाख शु.८ स
१०] गौतम गोत्र ऋग्वेदी अनंतपुत्र रामया यांनीं कावेरी अंतरंगापासून तीन
योजनें कुलुपाणनाम ग्रामीं विराचितम् । (१) अपरोक्षानुभूति, [वामनकृत]
समश्लोकी (१) अपरोक्षानुभूति अपूर्ण पृष्ठें ४०

आदि:—

ॐ नमो सद्गुरु स्वराज्य पतीं । शांति सिंहासनीं सुप्रमूर्ति ।
धेय हारिहरां सहजस्थिति । सिरच संवित्ती स्वानंदा ॥ २ ॥

(१) ज्ञानामृत ओवी सुमारें १०००

अंत —

म्हणौनि सिद्ध असतां ब्रह्म होणें । वगैरे । इति श्रीदत्तात्रयविराचित । वगैरे
(१) ज्ञानामृत, [दासानुदासविरचित] ओवी ५२६, शक १६२२ विक्रम
२०] नाम संवत्सर ज्येष्ठ वद्य द्वादशीसी गौतमगोत्र ऋग्वेदी अनंतपुत्र राम यांनीं
कावेरीतीरीं निजपट्टणापासून तीन योजनें कुलपाण ग्रामीं रचितम् ।
(१) ज्ञानसार ओवी ११८

अंत —

इति श्रीज्ञानसार । केसीराजाचा दास निर्धार ।
एका रामाम प्रकार । दास म्हण ॥ ११८ ॥
श्रीरंगग्रामीं निजपट्टणी हो । समीपता त्यारि हि योजनें हा ।
हागपूर हें ग्राम नदीतिरीं हा । सुवास्तिवासी रचिले ग्रंथ हा ॥ १ ॥
त्या गौतमगोत्र अनंतपुत्रें । सीताराम नामें छत्र ग्रन्थ तत्रें ।
हे धाष्टर्य केशवराज तो करी । हे ज्ञानसार कपली मत्ता करी ॥ २ ॥

०]

शके हे सोळा शत तेविसांसी । जाले समाप्ती निज श्रावणासी ।
संवछरु हो वृषु जाणता हा । रंकामुखें हा वदवीत पाहा ॥३॥

(१) निजसुख ओवी ८०

अंतः—

इति श्री निजसुख ग्रन्थ । सद्गुरु श्रीरामकृपें भगवंते ।
निर्जी निजसुख ते । संपूर्णमस्तु ॥

सके १६ विरुतीनाम ज्येष्ठ शु १ श्रीरगपटणी देवरायेपेठेमध्यें दीगांबरपताचे घरी

दप्तर २२ वें (१) पड्रिपु [श्रीसमर्थकृत] पाच प्रती (१) पूर्वारंभ, [श्रीसमर्थकृत] पाच प्रती. (१) विवेकसिंधु, आत्मसाक्षात्कार, [१० [मेरुकृत] तीन प्रती. (१) पूर्णामृतकरषोडशकळा, [मेरुकृत] ओवी ३०० पत्रें ४२ (१) ब्रह्मांडाचे विवरण ओवी १७

अतः—

सहजानंदाचा बाळ । ब्रह्मानंद वेल्हाळ ।
तरी या ब्रह्मांडाचा खेळ । खेळत असे ॥

(१) आत्मविद्याविलास ग्रन्थसख्या १६३ पत्रे ३२

दप्तर २३ वें (१) योगवाशिष्ट [माधवकृत] दोन्ही निर्वाणप्रकरणांसह, नकल करण्यास ही प्रत सुरेख आहे.

दप्तर २४ वें (१) योगवाशिष्ट [माधवकृत] दोन्ही निर्वाण प्रकरणासह मागील दप्तर १६ वें पहा. [२०

दप्तर २५ वें (१) अन्वयव्यतिरेक, स्वात्मसुख व लिखित पासष्टी अशी तीन प्रकरणें आत असलेले एक बाड. (१) योगवाशिष्ट, [माधवदास नारायणांकितकृत] अपूर्ण. (१) उपदेशरत्नाकर ओवी ३४२

अतः—हे शब्दरत्नाची माला । वगैरे.

(१) योगराज, [अमृतनदकृत] अतः—

गुरुशिष्याचा येकांतु । जो अनुवादला श्रीदत्तु ।
तो अमृतनद सांगतु । योगराज टिळकु ॥ ३२४ ॥

(१) बालकांड [एकनाथकृत] " आनंदनाम चैत्र शु १ आदित्यवार मज्ञ दप्तरणी गोविंद पंतोजी मामासाहेबास" वगैरे (१) चतुष्टपाग, [श्रीसमर्थकृत] अपूर्ण" (१) पंचमान, [श्रीसमर्थकृत] अपूर्ण (१) लघुयोगवाशिष्ठ, (नारायणाचा माधवदासकृत) पानें १३ टीका २७१

अंतः—

इति श्री योग माधवदास नारायण... । जो मुळीचेनि कृष्ण नामें माया । म्हणे हें सत्य त्रिवाचा । सद्गुरुप्रसादें करूनि ॥ २७१ ॥

(१) लघुयोगवाशिष्ठ, [नारायणाचा माधवदासकृत]

अंतः—

१११३, पार्थिव नाम श्रावण वद्य ७ सौम्यवासरें । रामोजी भिकाजी हवालदार सरकार वहिंडी महाल । यानी सालीक कली । वगैरे

(१) सिद्धसंकेत, [मृत्युंजयकृत] दोन प्रती पुरी, नवी (१) हरि-भजन, [गोविंदकृत] श्लोक ५० (१) कामशास्त्राचा एक ग्रंथ, ग्रंथ संख्या २०० कोणाची तरी दृष्टि चुकवून या प्रथानें वेदांतग्रंथांत आपला प्रवेश करून घेतलेला दिसतो

दप्तर २६ वें (१) रामसोहळा, [मेरुकृत] ओवी ६३६० हा ग्रन्थ फार महत्त्वाचा आहे या ग्रन्थाचे अकरा रुद्र असून प्रत्येक रुद्राचे अकरा उल्हास आहेत पहिल्या रुद्रांत श्रानभचरित्र वर्णिलें आहे या प्रतीच्या मुखपृष्ठावर श्रीसमर्थ व मेरुस्वामी यांचीं चित्रें काढलेलीं आहेत

दप्तर २७ वें (१) रामसोहळा, [मेरुकृत] ही एक आणखी प्रत आहे

दप्तर २८ वें (१) भीमोपदेश, [मेरुकृत] दोन प्रती मागील दप्तर २ वें पहा

दप्तर २९ वें (१) अनुभवामृत

दप्तर ३० वें (१) सिद्धकसिंधु, या दप्तरांत ५ ग्रन्थ ५ प्रती आहेत पैकीं ४५ पूर्ण असून बाकी अपूर्ण आहेत

दप्तर ३१ वें (१) सिद्धकसिंधु, या दप्तरांत आणखी ११४ प्रती आहेत

दप्तर ३२ वें (१) अनुभवामृत, दोन प्रती पैकीं एक ... संवत् सारे मापमास ... द्वितीया भौमवासरे ग्रमकर्म ... राजगोपाल ... लिखि तम् " आहे व दुसरी " शके १६०० फाल्गुन संवत्सर फाल्गुन शु २ गुरुवार

महादेव निजेनें भ्रमला । विष घेऊनि तळमळूं लागला ।
मग म्यां सावधान केला । तो वाचला दो अक्षरीं ॥ ११ ॥
स्वामी कार्तिक निजेनें भ्रमला । बळें चि परस्त्रिया भोगूं लागला ।
मातागमन घडावें त्याला । तो म्यां केला सावधान ॥ १२ ॥
महाविष्णु निजेनें भ्रमला । परस्त्री मोहन जोगी जाला ।
तो म्या सावधान केला । मोह दवडिला शक्तीचा ॥ १३ ॥
ब्रह्मा नि जेनें भ्रमला । चोरानी समूळ नागविला ।
सकळ धर्म बुडाला । दुकाळु पडिला मोठा जी ॥ १४ ॥
तो म्या सावधान केला । मग बापातें स्मरला ।
१०] तेणें घेऊनि चोर मारिला । ठकेचें विस विघडें जी ॥ १५ ॥
नारद अभिमानें निजेला । बायको होऊनि साठी लेक व्याला ।
तो म्या सावधान केला । तो पावला पहिला वेश ॥ १६ ॥
धर्म्रें मानिलें नाहीं मज़ला । अभिमानें चि निजेला ।
तो क्षयरोगी जाला । नाडला आपले करणीन ॥ १७ ॥
भीम्रें मानिलें नाहीं मजला । हजार भोके पडलीं त्याला ।
शुकें डोळा फोडूनि घेतला । न मानी मजला ह्मणउनियां ॥ १८ ॥
दक्ष निजेनें भ्रमला । मानिलें नाहीं मजला ।
पूर्व शिरासी मुकला । जाला पैं तो बोकडमुखी ॥ १९ ॥
गुरुनें मानिलें नाहीं मजला । बाईल गमाऊनि बैसला ।
२०] यम निद्रेनें व्यापला । जाला केवळ दासीपुत्र ॥ २० ॥
रावण निजेनें भ्रमला । कुळक्षयो करूनि शोकीं पडला ।
मग म्या सावधान कला । तो जाला रामरूप ॥ २१ ॥
ऐसे ऐकोनि दृष्टांत । सावध होऊनि करावें स्वहित ।
तरी आपुलें फळ भोगाल समस्त । मी हुशार करितों जी ॥ २२ ॥
मी सांगोन उतराई । कोणास कांहीं मागत नाहीं ।
परोपकारास्तव पाहीं । मी सांगतों जी ॥ २३ ॥
ऐसे दिवटा बोलोनी । घांटि घांटि हांक देऊनी ।
दास ह्मणे दिवट्यास मानी । तो चि तरेल मोहराती ॥ २४ ॥
ऐसा हा दिवटा । समय।चा जाणावा सुभटा ।
जे अनुभविती संसारघोटा । न घेता समथ। ॥ २५ ॥
१०] केवळ आपला भाग्य ! श्रीसमर्थ आपणांस जागं करिताहत !

(१) सगुणध्यान, [श्रीसमर्थकृत] दोन प्रती (१) मुद्राविलास, [एकनाथकृत] (१) अष्टावक्रीसूक्तटीका सिद्धांत चिदंबरी, [वैद्यनाथकृत] ग्रन्थसंख्या ३८५०

ऐसा सच्चिदानंद चिदंबर । निर्गुण निरामय निर्विकार ।
जो कृपेचा जळधर । तो ब्रह्मगिरीवरी वोळला ॥ ९६२ ॥
महावाक्याची घटना । अर्थाभ्र दाटले गगन ।
गर्जयुक्ती गडगर्जना । लवती विजा प्रमाणी ॥ ९६३ ॥
स्वानुभवाचिया धारा । वर्षती ब्रह्मगिरीवरी मेरा ।
ते जीवन जनसाक्षात्कारा । आले गंगाद्वारा शब्दरूपे ॥ ६४ ॥
मग ते बोधगंगोदक । पावन करावया हे लोक । [१०
ब्रह्मगिरीपासूनि सम्यक । येते जाले ॥ ६५ ॥
पुढें जगाचिया हाता । आले वैद्यनाथु कुशावर्ता ।
तेथूनि श्रोतयाची कर्णपंथा । आष्टवक्रे चालिलीं ॥ ६६ ॥
ऐसें हें उपदेशत्रिक । तुज निरोपिलें सम्यक ।
आतां पुढील प्रकरण आईक । वैद्यनाथ म्हणे ॥ ९६७ ॥
श्रीमत् सिद्धांत चिदंबरी । टीका महाराष्ट्रभाषा माजिरी ।
अष्टावक्री असे विश्वेश्वरी । तिचा विशदार्थ हा ॥ ९६८ ॥

(१) आत्मबोध, [जगन्नाथकृत] मागील दप्तर १६ व १८ पहा. ग्रन्थसंख्या १०५

आदिः— [२०

वंदूनियां आचार्यशंकरचरण । विविधा पूर्वील टीका अवलोकोन ।
आत्मबोधाचे संक्षेप विवरण । करिजे यथामती ॥ १ ॥

(१) रामनामतरंग, [माधवनंदनकृत] पंचदश तरंग (१) वारतिथिमासनामादि वर्णन, [रत्नाकरकृत] ओवी १७ (१) करुणामृतरस, [देवदासकृत]

अंत:—

क्षये नवत्सर आषाढ मासीं । सोमवार त्रितियेचे दिवसीं ।
पूर्णता आली ग्रन्थासी । श्रोतीं सावकाशी परिसिजे ॥ १४४ ॥

स्वस्ति श्रीनृपशालिवाहन शके १६०८

॥ श्री वेंकटेश दयाळु ॥ ग्रन्थ करुणामृतरस ॥

॥ पानें संख्या ॥ २१ ॥ ओव्यासंख्या ॥ १४४ ॥ श्रीरघुनाथ ॥ [३०

४

इतका सर्व मजकूर या पोथीच्या शेवटीं आहे या कवीविषयीं अनुमानानें जे सिद्धान्त काव्यांत आलेले आहेत, त्यांना ह्या मजकुरांत प्रत्यक्ष आधार सांपडत आहे (१) नमन ओवी १०८ मागील दप्तर ११ वें पद्य

आदि —

नमो काळ कौतुहळा । नमो चक्रपाळ गोपाळा ।
नमो विश्वमतिपाळा । प्रभंजना ॥ १ ॥

अंतः—

ऐसें ज्ञान उद्बोध योळे । ज्ञानाज्ञान निरविलें ।
विज्ञान हि हरविलें । दृश्यप्रश्नेनसीं ॥ १०७॥

१०] आप रसुना वृषी वरु । समाधि दऊनिया स्थिरु ।
शरी ठेऊनि अभय करु । वर देऊनि राहिला ॥ १०८ ॥

(१) श्रीकृष्णदर्शनविलास, [गुरुदासकृत] ओवी १०२, अभंग ११

आदिः--

मंगळाचरणीय सत्य चरण । वंदितां होय मंगळाचरण ।
आदिमध्यांत निरूपण । तू चि नारायण निरंतर ॥ १ ॥

अंतः—

जाहलें तरी निरूपणानुसंधान । न सर चि साधकाचें ध्येय ध्यान ।
हा दर्शनविलास अभिधान । गुरुदास निधान ग्रन्थ सेवी ॥ ३५ ॥

(१) मानसपूजा, [श्रीसमर्थकृत] दोन प्रती

२०] दप्तर ३४ व (१) ज्ञानामृत ग्रन्थसंख्या ९३१, पानें ७७; दिसण्यांत प्रत जुनी, एकनाथकालीन मागील दप्तर २१ वें पद्य ग्रन्थांत एकंदर पांच प्रकरणें आहेत

आदिः—

ॐ नमो श्रीगुरुवर्या । सत्यस्वरूपस्वामिया ।
शिष्यस्वभावें करुनियां । अभेद बुद्धि नमितसें ॥ १ ॥

अंत पहिल्या प्रकरणाचा —

आतां दत्तात्रयाचेनि दातारें । यति अद्भुत गाहाणारें ।
फेडिलें संसारभांडारें । क्षणमात्रें ॥ ६४ ॥ पुढे

अंत.—

म्हणोनि सिद्ध असतां ब्रह्म होणें । परी अच्युतेवीण न ये खुण ।
आपण आपणातें बोलवणें । स्वरूपामाजी ॥ ५५० ॥

इति श्रीदत्तात्रेयविरचितं । वगैरे

(१) संतमित्र, ओवी सुमारें ३००, पृष्ठें २० प्रत जुनी पण अशुद्ध.

आदि.--

आधीं नमस्कार श्रीगुरु । करून आरंभिला विचारु ।
होईल देखा साक्षात्कारु । जगदीशाचा ॥ १ ॥

अंत.--

तवं मीना म्हणे प्राणनाथा । वगैरे. [१०

(१) अनुभवसार, [केशीराजदास स्विा दासानुदासकृत] ग्रन्थसंख्या १५६०

आदिः--

गणाधिपति जो कां श्रेष्ट । सकळां आदि जो पट्ट ।
जो बुद्धिदाता निष्ट । कविकर्त्यांसी ॥ १ ॥

अत.—

केशिराजाचा दास । ह्मणे मी दीन निशेष ।
वंदुनिया पदास । स्थिर राहे ॥ १३७६ ॥
ऐसें हे अनुभवसार । ग्रन्थ संपला निर्धार ।
प्रीति पावो साचार । केशिराज ॥ १३७७ ॥ [२०
इति श्री अनुभवसार । ग्रन्थसमाप्ती प्रकार ।
जाहाला हो साचार । दास ह्मणे ॥ १३७८ ॥
कावेरीतटकी निवास वसतो श्रीरंग नामें बरा ।
श्रीरंगे आभिधान पटण बरें तत्संनिधी सत्वरा ।
जे की योजन ती वरी नमत ते नामें कुळघाणसे ।
ते ग्रामीं रचिले कथे वदाविलें श्रीकेशवे ग्रन्थसे ॥ १ ॥

(१) अनुभवसार [मेरुकृत] ग्रन्थसख्या ११२ मागील ११ वें दप्तर पहा तेथें ग्रन्थसंख्या ९६ दिली आहे (१) अनुभवसार [मृत्यज्जयकृत] ओवी ४२, (१) कथासारामृत [कृष्णदास पडितकृत] पत्रें १० अपूर्ण.

आदिः—

ऐसा जो जाणे तो चि धन्य । तेणें संसार जिंकिला जाण ।
त्यासी सांपडे निधान । आनंदघन परमात्मा ॥ १ ॥

अंत —

हे कथासारामृत । साधकासी होय परमहित ।
कृष्णाचा दास पंडित । असे विनवीत श्रोतया ॥ १२० ॥

(१) महाज्ञान, [बळीराम कायस्थ श्रीवासाधपराकृत] ओवी १०१ ग्रन्थ हिंदुस्थानी भाषेत आहे (१) अच्युताश्रमबोधिया किंवा ब्रह्मकथा ग्रन्थ १७६, दोन प्रती -

१०] आदिः—

श्रीराम सद्गुरु । नमस्कारु माझा । आत्मारामु राजा । वर्णावया ॥ १ ॥
वर्णावया शक्ति । श्रीराम देईल । सिध्दि पाववील । ब्रह्मकथा ॥ २ ॥

अंतः—

नाहीं नाहीं भये । अच्युता आश्रमा ।
सर्वत्र आहे मां । श्रीरामु चि ॥ १४३ ॥

(१) प्रवृत्तिनिवृत्तिग्रन्थ अथवा मनचरित्र सहा प्रति मागील वृष्टर १० वें पहा (१) अद्वैतप्रकाश, [मृत्युंजयकृत] (१) लिखित पासष्टी (१) हामदेवकृत पत्र (१) गानमोल्हास ४ पर्ने अपूर्ण (१) महावाक्यविवरण श्रीशंकराचार्यकृत ग्रन्थाचा पदपदार्थ ८ पानें कोण कृत न कळे (१) वेद २०] वेदांतसार तत्त्वमसिविवरण गद्यात्मक ९ पर्ने (१) महावाक्यविवेक [राघवकृत] ओवी २२ मागील १० व्या दप्तरांतील चित्रदीप व १७ व्या दप्तरांतील पंचदशीपैकीं कांहीं प्रकरणांचे कर्ते जे राघव त हे च (१) पृच्छाविवरण ओवी ११ ह्या अकरा ओव्या योगावर आहेत (१) श्रीनाथ द्वादशमहावाक्य विवरण, [गुरुदासकृत] ओवी २६०

अंतः—

ऊर्ध्व मठ परशेमाहारी । गुणानंदाश्रेमि आश्रयकरी ।
महावाक्याची टीका मऱ्हाटी करी । श्रीगुरुदास ॥ २५४ ॥
चतुर्वाक्य परापर । काढूनि गगनश्वरीं करी उच्चार ।
गुणानंदाचा पामर । ग्रंथायमान ॥ २५९ ॥

असो युक्तीचा प्रकाश । संतांचा मी पूर्ण दास ।
विनवी श्रीगुरुदास । श्रोते जनासी ॥ २६० ॥

इति श्री शंकराचार्यविरचित महावाक्याविवरण संपूर्ण ।

पुस्तक लिहिले शामगोपाळे । माघमासी समाप्त जालं ।
शुद्ध पक्ष अष्टमी वहिल । ग्रन्थ समाप्त जाहाला ॥ ६९ ॥

दप्तर ३५ वें सुमारें दहा वर्षे झाली हें दप्तर गहाळ झाले (।।) असें महालातील नोकर कळवितो

दप्तर ३६ वें (१) श्रीसमर्थांवर अष्टक, [मेरुकृत]

परंधाम चिद्रूप व्यक्तीसि आलें । इत्यादि

हें सहा श्लोकांचे अष्टक प्रसिद्ध आहे. (१) श्रीसमर्थांवर **अष्टक**, [१०
[शंकरकृत] ८ श्लोक फार अशुद्ध लिहिलेले आहेत. पैकी पहिला श्लोक असा:-
विख्यात जो कलयुगीं निज निर्विकारी । जाला सगुण रुप मानववेशधारी ।
नामांबृतें करित गर्जन पुण्यखाणी । श्रीरामदास महाराज वदा स्ववाणीं ॥ १ ॥

(१) विश्वरूपनमन [रत्नाकरविरचित], ओवी ७०

आदि:--

सहजी नमन उद्भवले । आणि सहजीं च स्थिरावलें ।
सामावोनि सामावले । सहजीं सहज ॥ ८ ॥
आतां सहजी सहज नमन । सहजीं सहजालागोन ।
सहजी सहज सामावोन । सहज असे ॥ ९ ॥
आतां सहज जैसें पूर्ण । तैसे सहज चि नमन । [२०
सहजीं सहज सामावोन । सहज बोलें ॥
ॐ नमो सहजीं सहजा । नित्यानंदा पूर्णबीजा । वगैरे.

अंत:--

नमनें नमन नमितां । न मनें चि जाली मौन्यता ।
आतां अनुभव कोण चित्ता । अनुभविजे ॥ ६६ ॥
अनुभवितेपण । हारपलें जाण । मनाचें अमन । जालें असे ॥ ६७ ॥
सहजाचें नमन । केलें सहजालागोन ।
प्रीति पावो जनार्दन । सहजी सहज ॥ ६८ ॥
शब्दरत्नाची माळा । सहज गुंफिली अवलीळा ।
सहज चि घातली गळां । सद्गुरूच्या ॥ ६९ ॥ [३०

आतां मौन्यें चि नमन कीजे । सहजीं सहज मौनी असिजे ।
रत्नाकरा सहजीं सहज । नमन घडे ॥ ७० ॥

इति श्रीविश्वरूपनमन रत्नाकरविरचित संपूर्ण ॥

(१) भीमरूपी स्तोत्र, [श्रीसमर्थकृत] सह्य मती भीमरूपी महारुद्रा ।

(१) भीष्मस्तवराज, [माधवकृत]

आदिः—

धर्मराज्य जाहलें सकळ । अन्याय नाहीं प्रमाण तीळ ।
येके दिवशीं कौंतिय पुण्यसीळ । बोलिला मंजुळ कृष्णाजीसी ॥ १ ॥

अंत —

१०] नैमिषवासी मुनि जन । सूत त्यांसी करी निरूपण ।
कोठें अमिल्यों अधिक न्यून । क्षमा करा पूर्ण माधव म्हणे ॥९१॥

(१) दक्षिणामूर्तिस्तोत्रटीका, [माधवतनयकृत] ग्रंथसंख्या ३६२

अंतः—

अविद्यानिवृत्ती च मोक्ष । हा वार्तिककारांचा पक्ष ।
यास्तव मुमुक्षार्थ दक्ष । दैवाध्यक्ष प्रणमिला ॥ ३६० ॥
प्रतापसिंहेंद्र प्रेरणान्वयें । तातदेशिकेंद्रदयोदयें ।
यथामति रचिली टीका स्वयें । माधवतनय विनवीतसे ॥ ३६१ ॥

तंजावरच्या गादीवर प्रतापसिंहमहाराज शक १६६१ पासून १६८६ पर्यंत होते त्यांच्या प्रेरणेनें व वडील आणि सद्गुरु योगवासिष्ठकार जे माधव त्यांच्या
२०] दयेनें माधवतनयांनीं ही टीका केली तंजावरच्या राजघराण्याचा विद्येला फार मोठा आश्रय असे, असें अनेक प्रमाणांवरून उघड होत आहे (१) अन्नपूर्णा स्तोत्र, श्लोकबद्ध आचार्यकृत स्तोत्राचें भाषांतर [कोण कृत न कळे] (१) मीनसुंदरस्तोत्र [कोण कृत न कळे] ओवी १५ (१) श्रीलक्ष्मीनृसिंह कल्पलता, [रामकृत]

अंत —

प्रेमारहित त्याठागि घडे श्रवणपाठ री ।
परि राम म्हणे आह कर्मे भय नयाम ही ॥ ७७२ ॥

(१) तीर्थावळी [बहुधा विष्णुदासनामाकृत] पानें ४६ अपूर्ण (१) विज्ञापनादानव [नाग ॥ नंदिन कृत] ग्रंथसंख्या ७२ पर्व १० (१) नाग

रत्नमाळा, [पाठकनामाकृत] ग्रन्थ १११, पत्रें १०. "गिरिधर नरसिंह हरकारा वेळांगुडि कोळडाग्निर उत्तर कावेरी" यानी ही पोथी लिहिलेली आहे. (१) श्रीभक्तमालिका, [बाळकृत] श्रीसमर्थांचे शिष्य भीमस्वामी याचा मठ तंजावरास आहे. त्यांना रामबावा, गोविंदबाळ व अण्णाजी बावा असे भीमस्वामीचे तीन शिष्य होते व या तिघांचे हि मठ तंजावरास आहेत. गोविंदबाळ म्हणजे बाळाजीपंतांचे चिरंजीव गोविंद. भीमस्वामींचें कुटुंब व बाळाजीपंताचे कुटुंब या सख्या बहिणी होत्या त्या बाळाजीपंतांनी ही भक्तमालिका रचलली दिसते. ही प्रत गोविंदबाळांच्या कोणी शिष्याने लिहिलेली असावी असें पहिल्या श्लोकावरुन वाटते.

॥ श्रीरामसमर्थ ॥

श्रीरामदासरचिताद्वयदासबोध- । सारज्ञभीमपदकजरत वरेण्यं । [१०
संसारसिंधुगतदेहभृतां शरण्य । गोविंदबालगुरुवर्यमहं नमामि ॥ १ ॥

॥ श्रीरामकर्ता ॥

नृसिंहभक्त प्रल्हाद । गर्भी असतां जाला बोध ।
भगवद्भजनी अगाध । विख्यात जाला ॥ १ ॥
त्याचा गुरु नारद प्रसिद्ध । ज्याला कीर्तनीं परमानंद ।
जयाचे शिष्य अगाध । भूमंडळी ॥ २ ॥
वाल्मिकादि ध्रुव जाण । ज्याच्या बोधे पूर्ण समाधान ।
जेणें रामकथा अति गहन । प्रगट केली ॥ ३ ॥
ऋषी पराशर बहु थोर । त्यापासूनि वेदव्यासाचा अवतार ।
ज्यानी भारत सविस्तर । करोनि जगदोद्धार पै केला ॥ ४ ॥ [२०
पुंडलीक परम भक्त । पितृसेवेसी जाला रत ।
महिमा पहावया कृष्णनाथ । धांवोनि आला ॥ ५ ॥
तयास दिधली भेटी । आपण राहिला त्या निकटी ।
वर देऊनि कृपादृष्टी । भक्त कोटी रक्षितसे ॥ ६ ॥
अंबरीष राजा बहु थोर । द्वादशीव्रताचे ठाई तत्पर ।
तेथें येवोनि दुर्वास ऋषेश्वर । तयाप्रती शापिता जाला ॥ ७ ॥
तुला होतील दहा जन्म । ऐसे बोलोन निघे ब्राह्मणोत्तम ।
येरु स्मरोनि राम राम । उदक कृष्णार्पण सोडिलें ॥ ८ ॥
उदक सोडितांचि जाण । देव्हारा होतें सुदर्शन ।
तें निघालें दारुण । जाज्वल्यमान अति वेगे ॥ ९ ॥ [३०

सत्य कैलास वैकुंठीं । परी तें न सोडी पाठी ।
ऋषी हिंडतां जाला हिंपुटी । नीलकंठी स्मरतसे ॥ १० ॥
मग तो आला शिवापासी । तणें गुह्य सांगितलें तयासी ।
वेगीं जाय अंबरुषीपासी । तो सुदर्शनासी निवारील ॥ ११ ॥
ऐकूनि शिवाची मात । दुर्वास जाला हपयुक्त ।
परतोनि आला त्वरित । अंबरुषीपासी ॥ १२ ॥
राजा करिताहे स्मरण । हरे कृष्ण विष्णु मधुसूदन ।
प्रसन्न हाऊनि रामायण । जन्म आपणें अंगिकारिलें ॥ १३ ॥
चक्रभयापासूनि सोडविलें । दुर्वासें स्वस्थळा गमन केलें ।
१०] अंबरीष राजा हर्षभेलें । स्वानंदयुक्त जाला ॥ १४ ॥
व्यासपुत्र शुक योगींद्र जाण । भगवत्कथनीं परम निपुण ।
भागवत संपूर्ण केलें श्रवण । परिक्षितीसी ॥ १५ ॥
शौनक ऋषी परम पवित्र । भीष्म क्षेत्रीं भगवद्भक्त ।
कृष्णाहातीं निज शस्त्र । जेणें धराविलें ॥ १६ ॥
अर्जुनामी रक्षावया धारणें । भीष्माचें सत्य केलें वचन ।
ऐसा कृपाळु जगजीवन । रक्षिता पण भक्ताचा ॥ १७ ॥
चकदाल्भ्य महा मुनी । पुलस्ती संवाद परम गुणी ।
त्याच्या स्मरणें त्रिविध ताप जाऊनि । प्राणी सुखी होती ॥ १८ ॥
रुक्मांगद राजा प्रसिद्ध जनीं । सूर्यवंशीं विख्यात त्रिभुवनीं ।
२०] येकादशीव्रतें करोनी । नगरी नली वैकुंठा ॥ १९ ॥
अर्जुन परम सख्य भक्त । त्यालागीं कृष्णें केलें सारथ्य ।
राज्य दिधलें समस्त । हस्तनापुरीचें ॥ २० ॥
वशिष्ठ ऋषि श्रीगुरु । ज्याचे मन दाशरथीमग्न सत्वरु ।
योगवाशिष्ठबोध विस्तारु । करूनि धर्मस्थापना पै केली ॥ २१ ॥
बोध अंतरीं असावा । बाहेरी जड भाव दावावा ।
अंतरीं त्याग असावा । संग मिरवावा बाहेरी ॥ २२ ॥
काम असावा ईश्वरभजनीं । क्रोध असावा अंत करणीं ।
मोह धरावा संतचरणीं । दया मध जनीं असावी ॥ २३ ॥

अंतरी येणे परी राघवा । दृढ विश्वास धरावा ।
लोक आपुला परावा । रक्षित जावा राजधर्म ॥ २४ ॥
बळी चक्रवती प्रल्हादाचा नातु । तयासी छळावया आला भगवंतु ।
त्रिपाद मिदानाची मातु । सांगता जाला बळीसी ॥ २५ ॥
तयासी देऊनियां दान । तोषविले पितृगण ।
शेखी केले आत्मनिवेदन । सर्वस्व बळीराजे ॥ २६ ॥
ऐसा भक्तांचा आखिला । आपण द्वारपाळ जाला ।
भक्तासी वर दिधला । रक्षिला भक्तराज ॥ २७ ॥
विभीषण परम भक्त । राघवाचा शरणागत ।
लंकेचे राज्य देऊनि समस्त । रक्षिले तयासी ॥ २८ ॥ [१०
श्रीरामदास हनुमत । भीमरूपी अति विख्यात ।
ज्याच्या स्मरणे समस्त । मनोरथ पूर्ण होती ॥ २९ ॥
ऐसे महिमान भक्तांचे । **बाळानें** वर्णिले साचे ।
न्यून ते पूर्ण वचनाचे । क्षमा केली पाहिजे ॥ ३० ॥

॥ इति श्री भक्तरत्नमाळिका ॥

(१) भक्तमालिका [उद्धवचिद्घनकृत] ओवी ६७

अंतः—

यालागीं मतिहीन दीन । आठवले तें केले स्मरण ।
वाचे वदविता श्रीचिद्घन । जाहला निमग्न उद्धव ॥ ६७ ॥

(१) श्रीवेंकटेशसहस्रनामस्तोत्र [२०

अंतः—

प्रभवनाम संवछर । वैशाख मास भृगुवासर ।
शुक्ल पक्ष दशमी निर्धार । ग्रन्थ संपूर्ण पैं जाला ॥ १०० ॥

(१) श्रीकृष्णपंचरत्न, [माधवनदनकृत] श्लोक ५ (१) श्रीरामपंचरत्न [माधवसुतकृत] श्लोक ५

अतः—

बोले जनीं वर कवी सुत माधवाचा । मीतूपणादि अरिमित्र हि राम साचा ।
केले असे गुरु दयार्णव रामदासें । दृष्टी सबाह्य भरले रघुराजपीसें ॥ ५ ॥

५

(१) श्रीरामपचरन्त [मेरुस्त]

॥ श्रीराम कर्ता ॥

कृपासागरा आजि कां आटलासी । भक्ता वोपिसी काय निष्ठुर होसी ।
जनीं कीर्तिचा घोष ऐकोनि आलों । म्हणोनी तुला राघवा शर्ण आलों ॥ १ ॥
उदासीन ते चातकें अंतराळी । तया अंतरीं आस मार्हीं घळाळी ।
तया अंतरीं ध्यास लावोनि ठेलों । म्हणोमी तुला राघवा शर्ण आलों ॥ २ ॥
घळेना कृपेचा मर्नी मेघ जेव्हां । पहा पक्षिया मांडला अंत तेव्हां ।
तुजा तारकू पाहतां हीन जालों । म्हणोनि तुला राघवा शर्ण आलों ॥ ३ ॥
तुर्मी येक शर्ही क्रियेसी चळेना । मनें शोधिलें घांविलें आवरेना ।
१०] मिठी बैसतां काय सांगो निवालो । म्हणोमि तुला राघवा शर्ण आलों ४
पहा मांडलें आजि निर्वाण आम्हां । अरे कौसल्या धांव रे धांव रामा ।
म्हणे मेरु मी जन्मलों व्यर्थ जालों । म्हणोमी तुला राघवा शण आलों ॥ ५ ॥

(१) हेमकल्प पत्रें २० बेयकाचा ग्रंथ

(१) गजेंद्रमोक्ष [देवदासस्त]

॥ श्रीरामसमर्थ ॥

गणेश ईश सर्वदा । नमीतसे तया पदा ।
धणी विलासतो सदा । तया मजामना वदा ॥ १ ॥
शारदे विलासनी । सदा वसे कविमनीं ।
कल्पनि तोष मायनीं । आनंदवी जनीं वनीं ॥ २ ॥
२०] प्रबंध बांधितों बरा । तुम्ही मला दया करा ।
म्हणोनि प्रार्थितों पुरा । मदाधरा सदा स्मरा ॥ ३ ॥
गजेंद्रमोक्ष हे कथा । श्रवणें मोक्ष सर्वथा ।
दोष सव तत्वता । मस च्चि वेळ नासतां ॥ ४ ॥
हिमंत पर्वतावरी । गजद्र तो क्रिडा करी ।
समस्त सुहृदें करी । क्रिडा करी परोपरीं ॥ ५ ॥
मदामें मस्त झुलती । क्रिडा कल्पनि बोलती ।
करार शब्द बोलती । विचित्र मांडली मती ॥ ६ ॥
गजेंद्र त्या वनांतरीं । तृषार्त फार अंतरीं ।
सरोवरासि देखिला । मन बहु आनंदलें ॥ ७ ॥

गर्जेंद्र त्या सरोवरीं । विहार निर्भयें करी ।
जळासि टाकितो शिरीं । पुढें चि चालिला त्वरीं ॥ ८ ॥
बलाढ्य नक्र त्या जळीं । सवें चि पातला बळी ।
गजापदीं धरी मिठी । जळांत पुछ आपटी ॥ ९ ॥
गर्जेंद्र पांपरे हाणे । अतां कसें करूं म्हणे ।
नकर वोढितो बळें । शरीर त्राण या बळे ॥ १० ॥
जळांत त्राण वेचिलें । परंतु येक सूचलें ।
नमीन त्या गदाधरा । निदानीचा च सोयरा ॥ ११ ॥
नसे च बंधु सोयरा । हरीविना न दुसरा ।
म्हणोनि नेत्र लाविले । मनांत त्यासी भाविलें ॥ १२ ॥ [१०
दया करा प्रभाकरा । परात्परा तुं श्रीधरा ।
निदान मांडिलें खरें । म्हणोनियां तुला स्मरे ॥ १३ ॥
अनाथ दास पाळिसी । समस्त दुःख जाळिसी ।
नमावयासि कोण मी । बहुत कष्टि जाण मी ॥ १४ ॥
म्हणोनि हांक मारिली । त्वरीत सांग पावली ।
निद्रिस्त शाम सावळा । उठोनि शीघ्र बैसला ॥ १५ ॥
गर्जेंद्र फार गांजिला । तडाग तेथ चालिला ।
गजेंद्र पाहे तंवरी । समोर देखिला हरी ॥ १६ ॥
मनाहुनी जया गती । गरुड धांवतां क्षिती ।
विशेष धांवतां पडे । हरी तया न सांपडे ॥ १७ ॥ [२०
श्रीहरि शीघ्र पावला । गर्जेंद्र नेत्रीं देखिला ।
हरिपदीं च राहिला । स्वरूप तें चि पावला ॥ १८ ॥
कमळपत्र वोढिलें । अरक्त पुष्प तोडिलें ।
शुंड करुनि उचलिलें । मुरारिला समर्पिलें ॥ १९ ॥
विमानिं घालुनि गजा । त्वरित लाविल्या ध्वजा ।
तेव्हां तो नक्र हांसला । विपरीत भाव भासला ॥ २० ॥
नाम घेतल्या वरे । स्तुती वदा चि गजरें ।
प्रत्यक्ष तूज देखिलें । म्या पापवळें जिंतिल ॥ २१ ॥

गजेंद्र भक्त भेटले । संबंध वैर तुटलें ।
हरिपदीं च राहिले । स्वरूप तें चि पावलें ॥ २२ ॥
असा कृपाळु श्रीहरि । समस्त भक्त उद्धरी ।
निरंतरीं तया भजा । उपाय न करा दुजा ॥ २३ ॥
देवदास विनवी । असेल जो अनुभवी ।
म्हणोनि प्रार्थितों पुरा । सदा श्रीराम तो स्मरा ॥ २४ ॥

त्र्यंकटेशस्तोत्र आणि करुणामतरसस्तोत्र यांचे कर्ते जे चैतन्यांकित देवदास ते हे नसून हे समर्थशिष्य दादेगांव मठपती देवदास होत (१) गजेंद्रमोक्ष [एकनाथकृत] ओवी ५१ (१) गजेंद्रमोक्ष [वामनकृत] ओवी १० (१) १०] अजपागायत्री पद्में ८ (१) रामस्तोत्र [कोण कृत न कळे] पद्में ११ पैकीं १ गहाळ (१) दशावतार श्लोक १० (१) स्फुट [कोण कृत न कळे] ओवी १४ व श्लोक ७ (१) स्फुट श्लोक ५ (१) वेंकटेशस्तोत्र "प्रभव नाम संवत्सर वैशाख शु ५ भृगुवासर" (१) नारायणहृदय ओवी २२५ दोन प्रती एक पूर्ण व दुसरी अपूर्ण (१) गुरुशतक [नारोजी पंडितकृत] श्लोक १२ (१) महाभारते हरिवंशे बाणासुरयुद्धे सप्तनवतितमोध्याय [माधवमंदनकृत] ओवी ४१ (१) महाभारते, हरिवंशे बाणासुरयुद्धे पण्णवतितमोध्याय' [माधवमंदनकृत] ओवी ४१ (१) प्रातःस्मरामि नामावळी [त्रिंबक पोंडकृत] ओवी ७५

अंतः—

२०] त्रिंबक पोंडाजी विनवीत । परिसावी माझी मात ।
सकळ जनासी प्रार्थित । प्रातःस्मरामि स्मरिजे ॥ ७३ ॥

(१) स्वानुभव

अंत —

इति श्री उत्तरपत्रिका । चांगा विनवी ज्ञानदेवा येका ।
पेखोनि येथील खूण असेला । स्वानुभवें चि जाणती ॥ २६ ॥

(१) अष्टावक्रटीका सिद्धांत चिद्दर्पी मध्यसंख्या १८५० पानें २४६ प्रत जुनी. प्रकरण २१ चीं २६ पद्में सपल्यावर पुढें तीन पद्में आहेत त्यावर शेवटीं खालील मजकूर आहेः—

आदिः—

ॐ नमो आदिपुरुषा उत्तमा । अव्यक्ता निर्गुणा निरोपमा ।
श्रीकृष्णनाथा मेघःशामा । जगद्गुरु ॥ १ ॥

अंत —

मार्गेप्रशिष्य मुरारी जवळिका । दैवयोगें परम मार्ग जोडला मज निका ।
तेणें वरें मतीप्रबंधु ग्रंथिका । म्हणें मुनी दिवाकरु ॥

(१) पुत्रलक्षण–बारा प्रकार पुत्राचे–पानें ३ (१) भीमोपदेश फुटकळ पानें ८
(१) धर्माधर्मलक्षण, [कोण रूतम कळे] ओवी ५१ पानें ८

आदिः—

१०] पुण्य पाप समाम जाणिया । प्राणी लाभे मनुष्यकाया ।
अथवा कांहीं दोष असलिया । तो भोगुनियां नर होये ॥ १ ॥

महालांत असलेल्या इतर प्राकृत ग्रन्थांचें कामापुरतें टांचण केलें आहे तें वाटल्यास पुढें केव्हां तरी सादर करीन महालाचा " फोटो " घेतला तो सोबत जोडला आहे तसेंच २६ ह्या दप्तरांत जो " रामसोहळा " ग्रंथ आहे त्याच्या मुखपृष्ठाचा " फोटो " घेतला तो हि येथें देत आहे *

श्रीज्ञानेश्वर, मुकुंदराज, एकनाथ, श्रीसमर्थ, उद्धवचिद्घन, वामन, शिवराम, शिवकल्याण, विष्णुदासनामा, देवदास, मेरु, मुकुंद, राघव, चिदानंदानुचर, वैद्यनाथ, जगन्नाथ, माधव, माधवमंदन रत्नाकर, गुरुदास, परमानंदचैतन्य अवधूत, दासानुदास, मर्त्युंजय, कृष्णदास पंडित, चांगेश्वर, अनंतमौनी, बाळ, आत्माराम सिद्ध नागेश, २०] वरदनागेश, भगवंत, त्रिमल्ल, निवृत्ति अवधूत, नागेश, महानंद, जीवन्मुक्त, दत्तात्रय, नारायणांकित माधवदास, अमृतानंद गोविंद, शंकर, त्र्यंबक चौंडे, जयराम, दिवाकर, इत्यादि पूर्णपरिचित, अल्पपरिचित व अपरिचित अशा सत्पुरुषांचा उल्लेख या टांचणांत आहे अप्रकाशित अशा निदान शंभर ग्रंथांचा परिचय या टांचणावरून नम्यानें होत आहे काव्यसंशोधकांना आणि प्रकाशकांना या टांचणाचा थोडासा तरी उपयोग होईल अशा भरवशानें तें आज मंडळाला सादर करीत आहे

धुळें ज्येष्ठ व ११ शके १८३५ शंकर श्रीकृष्ण देव

* दोन्ही फाटो मंडळाच्या संग्रहीं आहेत

२ श्रीसमर्थांच्या नांवावर मोडणारें एक लघु काव्य

किष्किंधाकांड श्रीसमर्थांचें नसून त्यांच्या नांवावर आजपर्यंत खुशाल मोडत होतें याचें विवेचन श्रीरामदासी मालेंतील तिसऱ्या भागांत आलें आहे. तसें च श्रीसमर्थकृत मनाचे श्लोक वस्तुतः २०५ असतां आजपर्यंत २१० श्लोक त्यांच्या नांवावर बेलाशक प्रसिद्ध करण्यांत येत होते. ही चुकी मालेंतील पांचव्या भागांत दुरुस्त करण्यांत आली आहे अशी च आणखी एक चूक आज दाखवून दुरुस्त करावयाची आहे.

ज्यांनी ज्यांनी म्हणून श्रीसमर्थांचे समग्र ग्रन्थ आजपर्यंत प्रकाशित केलेले आहेत त्यांनी त्यांनी श्रीसमर्थांच्या नांवावर “ अन्वयव्यतिरेक ” म्हणून एक प्रकरण छापलेलें आहे. प्रकरण फार गोड आहे यांत लवमात्र शंका नाहीं व तें प्रत्यक्ष [१० श्रीसमर्थांचें नसलें तरी त्याच्या कर्त्यावर श्रीसमर्थांची कृपा खचित झालेली आहे असें अंतःप्रमाणावरून कोणास हि कळणार आहे. पण हें प्रकरण श्रीसमर्थांचें नसावें असें वारंवार वाटे; तथापि तसें म्हणण्यास व त्याचें नाहीं तर कोणाचें आहे हें सांगण्यास आजपर्यंत आधार नव्हता, तो आतां मिळाला आहे.

श्रीदासविश्रामधामकर्ते येहेळेगांवकर मठपति श्रीआत्मारामहाराज यांच्या मठांत या प्रकरणाच्या दोन प्रती मिळाल्या (अनुक्रमांक २७). त्यांच्या मुखपृष्ठावर मजकूर आहे तो असाः—

> अन्वयव्यतिरेक ग्रन्थ ॥ समर्थांचा
> सिष्य सीतारामबावाकृत ॥ वोवीसंख्या ॥ ३५८ ॥

आणि आतां प्रकरणाची शेवटची ओवी हि बरोबर लागते. ती ओवी [२० अशी आहेः—

> स्वामीकृपा समर्थ सार । सीताराम हें अक्षर ।
> वंदोनिया अत्यादरें । नमस्कार घाली ॥

या ठिकाणीं सीताराम म्हणजे प्रभु रामचंद्र नसून काव्याचा कर्ता सीतारामबावा होय. अशा प्रकारें, कल्पना होती ती खरी ठरली व शंकेचें समाधान झालें.

शंकर श्रीकृष्ण देव

३ वडवाळ सिद्ध नागनाथ

—ooo—

श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांपासून तों श्रीएकनाथमहाराजांपर्यंतच्या तीनशें वर्षांच्या अवधीत महाराष्ट्रवाङ्मयांत जो खड्डा पडलेला दिसतो तो भरून येण्याचीं चिन्हें दिसत आहेत

वडवाळ सिद्ध नागनाथ यांचे कांहीं अभंग व पदें आतांपर्यंत उपलब्ध होतीं संकटहरणीशिवग्रन्थ नामक त्यांचा एक लहानसा ओवीबद्ध ग्रन्थ नवीन उपलब्ध झाला आहे ग्रन्थाचीं सात प्रकरणें असून ओवीसंख्या अवघी १४१ आहे. पण ग्रन्थ फार महत्त्वाचा आहे या ग्रन्थावरून नागनाथांचा काळ नक्की ठरतो

मिती मार्गेश्वर वद्य बीज । गुरुवारीं लिहिला सहज ।
१०] लिहिला स्वात्मकार्य माझें । करी अज्ञाना ज्ञानसिद्धी ॥ [illegible] ॥

शके तेरासें तेरा १३१३ ।

वगैरे आपचंद्मठांत या ग्रन्थाची मला अलीकडे केलेली नक्कल मिळाली असल किंवा तत्कालीन प्रत मिळविली पाहिजे

सोलापूर जिल्ह्यांत मानूर, मोहोळगांव व वडवाळ या तीन ठिकाणीं शोध केला पाहिजे गुळसंग्यापासून उत्तरेस आपचंद पांच कोस आहे व आपचंद्रापासून कोस दीड कोस महागांव आहे या महागांवीं नागनाथांच्या एका शिष्याचा मठ आहे. मठांत ग्रन्थसंग्रह हि नक्की आहे, पण आमच्या दुर्दैवानें आम्हांस त्याचें दर्शन घडलें नाहीं संकटहरणीशिवग्रन्थाची प्रत मला आपचंद्मठांत मिळाली खरी पण ती हि " मनमाने लिखित " आहे दुसऱ्या कोणाच्या वांट्याला हें काम जावें म्हणून
२०] संशोधकमंडळाच्या अहवालांत ही नोंद करून ठेवतों

शंकर श्रीकृष्ण देव

४ श्रीशिवकालीन दोन पत्रें

लेखाक १

श्री कार्तिक वद्य १२ शके १६००

स्वस्ति श्री राज्याभिषेक शक ५ कालयुक्त सवत्सरे कार्तिक बहुल द्वादसी भृगुवासरे क्षत्रीयकुलावतंस श्री राजा शिवछत्रपति याणी राजश्री कोनेरी रुद्र

देशाधिकारी ता मावल यासी आज्ञा केली ऐसी जे मठाची पाटिलकी माहली येस पाटील व भिउजी पाटील व मालोजी पाटील करितात यासी वाघोजी मराठा यास निसबती नसता खलेलास उभे राहिले [१० आहेती कीं पाटीलकी आपली तरी आजी नवा कथला कोण्ही करू देत नाही पेसजी-पासून पाटिलकी माहाल खात आले असेती दादाजी कोंडदेव याचे वेळेस चालिले असेल तेणे प्रमाणे चालवणे पाटिलकी महालाची महालाचे हाते घेणे मऱ्हाटे नवा कथला घेऊन उठले आहेती त्याला ताकीद करून हालखुद ठेवणें करकर सर्वथा होवो ने दणें लेखनालंकार

सुरु सुद

पौ छ २५ सौवाल मार्गशीर्ष बहुल द्वादसी मंदवासर

लेखाक २ [२०

श्री मार्गशीर्ष व. १३ शके १६००

राजमान्य राजश्री बहिराजी बावाजी परभु हवालदार व कारकून ता मुठे खोरे यासी कोनेर रुद्र सुभेदार व कारकून सुभा माहालहाय ता मावल आसिर्वाद सुा

६

तिसा सबैन अलफ राजश्री छत्रपतिस्वामीचें पत्र कार्तिक बहुल द्वादसी भृगुवासरीचें सादर जालें तेथें आज्ञा कीं मुठाची पाटिलकी माहाली येस पाटील व मिरजी पाटील व मलोजी पाटील करिताती यासी बापोजी मराठा यासी निसबती नसता खलेलास उभे राहिले असती कीं पाटिलकी आपली नरी अमी नवा कथला कोण्ही करू देत नाहीं येसजीपासून पाटिलकी मामल खास आले असती दादाजी कोंडदेव याचे वेळेस चालले असेल तेणें प्रमाणें चालवणें पाटिलकी माहालाची माहालाचे हातें येणें मन्हाटे नवा व कथला येऊन उठले असेती त्याला ताकीद करून हालखुद ठेवणें करकर सबधा होऊ ने दणें म्हणऊन आज्ञा आज्ञेप्रमाणें माहालांची पाटिलकी माहालाचे दुमाला करून पाठविले आहेती तरी जैसे जैसे पहिलेपासून याचे हातें मोकदमीचे
१०] काम येता तैसें व येणें मन्हाटे हरकती करिताती त्यासी धाक देऊन हालखुद ठेवणें माहालासी एकदर हरकती कथला करू ने दणें त्यासी पाटिलकीसी काही निसबती नाहीं राजश्री स्वामीनें मनास आणून पत्र दिले आहे तेणेंप्रमाणें वर्तणुक करणें सदरहु पत्राची तालिक लिहून घेऊन असल फिराऊन देणें छ २६ सोवाल मोर्तब सुद

श्री
जयते लेखन
सीमा

अशीं दोन्ही असल पत्रें पुणें जिल्ह्यातील एका देशपांड्याच्या जवळ पहावयास मिळालीं तीं उतरून घेतलीं दोन्ही पत्रें महत्त्वाचीं आहेत, श्रीशिवछत्रपतींची शिस्त,
२०] निःपक्षपातीपणा व राज्यकारभारांत दादाजी कोंडदेवांना प्रमाण मानण्याची त्यांची तत्परता ही या पत्रांवरून व्यक्त होत आहेत

डॉक्टर श्रीकृष्ण देव

---

५ पेशवाईतील एका भटजींची स्मरणवही
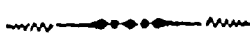
भिकंभट मनोहर नावाचे एक भटजी चउलास होऊन गेले त्याची एक अकरा पानाची बाळबोध लिपीत लिहिलेली स्मरणवही त्याच्या पणतवाकडून मिळाली आहे. शके १७११ पासून तो शके १७३२ पर्यंतच्या काळातील काही नोंदी या वहीत आहेत. होम, व्रते, वाचने, देवाच्या मूर्तीची स्थापना, अनुष्ठानाला असलेल्या ब्राह्मणाची नावे, दक्षिणा व उपाध्येपणा वगैरे बाबतीत झालेले कज्जे व त्याचे निवाडे इत्यादि विषयक नोंदी बहुतेक असून काही ऐतिहासिक महत्त्वाची हि टिपणे आहेत. माझी समजूत अशी आहे की, शोध केल्यास असल्या स्मरणवह्या कोंकणात बहुतेक ठिकाणी मिळतील. त्या त्या वेळी ही टिपणें केलेली असल्यामुळें इतिहासाला त्याचें महत्त्व फार आहे टापटीप, शोधकपणा, क्षुद्र का हक्क असेना पण त्याविषयी हि पूर्ण [१० जागरूकता, इत्यादि जे कोंकणांतील माणसांचे सहज गुण, ते या लहानशा वहीवरून हि व्यक्त होत आहेत. अशा ह्या वहीतील काही उतारे जसेच्या तसे येथे देत

(१) शके १७१४ परिधावी नाम संवत्सरे भाद्रपद वद्य १४ चतुर्दशीस सरकार जंजिरे कुलाबा येथून वृत्ती अनामत सरकारात ठेविल्या तपे ब्राह्मण तप्याचे सात गाव व उमटे तपा माहाली सनदा लिहिल्या कीं तीन वृत्याशी याची नकल झाली आहे येविशी मनास आणावयाचे आहे म्हणू अनामत सरकारात ठेउन कुलाबकर बाबू जोशी यास जालवावयाकरिता आज्ञा केली असे या अन्वये सनदा पाठउन वृत्ती ठेविल्या त्या काळी कारभारी धोडभट्ट शैव भास्करपत फडणीस बाबाजी चिटणी

(२) तदनतर शके १७१५ प्रमादी संवत् चैत्र शुद्ध पौर्णिमेस राघोजी बाबा यास देवज्ञा झाली पूर्वी दाहा पाच वेळा जाउ विनती केली तेव्हा उत्तर होये कीं [२० भट्टजीजवळ जातो भट्टजी मनस्वी बोलत वृत्ती सोडल्या नाही नतर जैशीग बाबा कारभार करू लागले तेव्हा सर्व उपाध्ये मिळोन जाउन पूर्वील वृत्त निवेदन केले त्याजवरून कृपाळू होउन वृत्तीची मोकाळिकेची माहाली पत्रे दिल्ही मिती शके १७१५ प्रमादी संवत् वैशाख वद्य ६ षष्ठी त्या काळी कारभारी बाळकृष्णपंत पेठ्ये सदाशिव नारायण गोपाळ शेट

(३) शके १७१५ प्रमादि सवत् कार्तिक शुद्ध ६ मदवारी दोन प्रहरी श्रीमंत रा॥ माधवराव आत्या याही किल्ले रेवदडा येथे येउन मुकाम केला नंतर परस्पर वकीलातीचे बोलणे करू लागले तो ठरेना ऐसे ध्यानात आणून सरकारचे भात व गुरे वगैरे वस्तभाव लुटु लागले जप्तीचा चौक्या बसउन कुलाबे व दुसरे किलेयात काही एक जाउ न देत ऐसे केले व रैतीस लुटून रैत परागदा जाली ऐसे वर्त्तमान

आजपर्यंत झालें मौती शके १७१५ माघ वा ८ रविवार तदनंतर त्या च वेव्हाटीने होते नंतर पुणेयास तहाचा ठराव होऊन आला मग भेगी परस्पर सोनाराचे याणे झाली झाल्या मिती शके १७१६ आषाढ शुद्ध ५ पंचमीस झाल्या दोन प्रहरी

(४) शके १७१६ आनंद सवत्सरे श्रावण वद्य दशमीस माधवराव आल्या फडके रेवदंड्याहून समजी सरंजेलची होउन गेले

(५) *यमाजी शिंपी याणे विठलरखुमाई याच्या मूर्ती आणिल्या होत्या त्यास* बहुत दिवस त्याची कोठे स्थापना करावी म्हणून द्रव्याचा प्रयत्न करीत होता परतु कोठें साध्य झाल नाहि त्यास श्रीमंत रा॥ माधवराव आल्या फडके आगऱ्याच्या मसलतीस आले होते तेव्हां शिंपी याणे अर्ज केला की मी मूर्ती आणिल्या आहेत त्याची
१०] स्थापना करावयास आपणास सामर्थ्य नाहीं त्यास आपण कृपा करून स्थापना होय तें करावें त्यावरून त्याही लक्ष्मीनारायणाचे पूर्वी देवालय श्रीरामेश्वरसंनिध होते त्यामध्यें स्थापना केली शके १७१६ आनंद नाम संवत्सरे ज्येष्ठ वद्य द्वितीयेस केली तेथें यजमान बापूभट्ट प्रथम अग्निहोत्री याचा ज्येष्ठ पुत्र करून प्रतिष्ठा केली उपाध्ये रंगभट्ट धर्माधिकारी होते

(६) शके १७१७ राक्षस नाम सवत्सर माहे चैत्र वद्य १२ प्रात काळी श्रीमंत मानाजी आगरे यांही जैसिंग आगरे यांस अटक केले ते श्रावण वद्य चतुर्दशीचे रात्रीस तोफेला दोर बाधुन निघाले ते किल्लें हिरेयांस गेले नंतर अधीक भाद्रपद शुद्ध दशमीस किल्यांतून निघोन दोनशे माणसासहवर्तमान रेवदंडेयास दाहो तिथि पारका रात्रास आले ते काहिक दिवस रेवदंडेयात होते येथे साहित्य सरंजाम करून
२०] पुणे यास गेले तेथे ही साहित्य करून खाली आले ते नागोठणेयास काहिक दिवस होते ते शके १७१८ श्रावण शुद्ध ९ नवमी भृगुवारी प्रहरा रात्रीस श्रीएकवीरेचे देवालयी आला ते भाद्रपद शुद्ध ३ अटीबागेस जाउन मुकाम केला

(७) शके १७२३ ज्येष्ठ व १२ ते दिवशी नागावचे बंदरी सातातावाचे पश्चिमेस मासा वाहवत लागला तो लांबी शुमार तीस एकतीस हात इतका व जाडी भुइपासून पुरुषभर उंची एसा लागला त्यास पाहाकरिता प्रभु आदिकरून संपूर्ण जन पाहास गेले होते

(८) शके १७२३ अधीक ज्येष्ठ शुद्धात माहालाच जमीदार रा॥ बाजी मल्हार कारकून माहाल चउल यथे आला त्याणा काहिका दिवशी सर्व उपाध्यांस बलाउन सागितलें की तुमचे दरुन काय काय न लिहून द्या असे सागितले त्या
३०] नंतर काहिक दिवस विचारल्यानंतरी व गेले ता रा॥ वासुदेव यानी पुढे पुन्हा इतला करून आले त्यांजवरून ता अर्ध सारा व राहिला त्यानंतर म व माघी वद्य

चर्तुर्थीस दोन प्रहरानंतर हुजुरून वरात उपाध्ये व जोशी यांचे नावे सदर बार-गिराची एकुण नवद रुपयाची आली त्यात अर्थ नदरेचे ठरावापैकी रुपये एकूण नवद देणे त्याजवरुन उपाध्यातील एक दोघे जजीकुलावचे मुकामी जाउन श्रीमत रा। बाबूराव आगरे बाबासाहेबाजवळ अर्च करून वरातदारास निवारण आणिले नतर सर्व उपाध्ये व जोशी साहेबाजवळ गेले नतर आज्ञा की कारभारी बाळाबा बाबा घाडगे याजवळ जावें त्याजवरून बाबाजवळ गेले नतर विनती केली की वरात काय म्हणून केली त्याणी उत्तर केले तुम्ही सरकारात नदर पाचशे रुपये द्यावें त्याजवरून बोलणे परस्पर होता आम्ही नजर देत नाही असे बोलिले त्यानतर सरकारातून उपाध्यास बोलू लागले की तुम्ही प्राचीन उपाध्ये किती व हाली किती आहा व तुमची वतने काय काय ती लिहून द्यावी व तुम्ही चेवलास अकरा [१०
उपाध्ये त्यातील नकला कोणकोणाचा व त्याची वतने काय जाच्या नकला झाल्या असतील त्याचे वतन सरकारात ठेउ व तुम्ही उपभोग करीत आलेत त्याचे उत्पन्नाचा पैका घेउ याप्रमाणे बोलू लागलें तेव्हा उपाध्ये बोलिले की आम्हास ही माहितगीरी बहुत वर्षाची नाही पूर्वी किती होते व ते कोण कोण यामुळे लिहून ही देता न ये व आम्ही येविशी कोणास शिवराई आदिकरून पैका दिल्हा नाहीं जे आहो ते वतनाचा उपभोग करितो याजवर परस्पर बोलणे बहुत झाले त्या काळी रा। बाबुराव श्रीधर याही आज्ञा घेउन उपाध्यास घरी जावयाचा निरोप दिला नंतर पुनः बोलाउन नेउन पूर्ववत् उपसर्ग लाविला ते कितेक दिवस अलीबागेस होते त्यावर पुनः वराता झाल्यावर सर्व निघोन धन्याजवळ जाउन आपले वृत्त निवेदन केले त्याजवरून धनी कृपाळू होउन आज्ञा केली की तुम्हास उपसर्ग येविशि [२०
होणार नाही स्वस्छ चित्ते घरी जावे मिती शके १७२३ भाद्रपद शुद्ध ११ मदवार

(९) शके १७२६ भाद्रपद वा। १० ते दिवशी रेवदंडा येथील श्रीहनुमत याचे आगावरील कवच चुना व शेदुर याचे होते ते सुटोन पडलें

(१०) शके १७२६ रक्ताक्षा सवत्सरे माहे आश्वीन वद्य ८ ते दिवशी बाबाजी पाटेल वा। वरडे याचा भाउ केशव मृत्यु पावला त्याची बायको काशी नाम्नी सती निघाली ती वरडे येथे च कसनहीवर गेली

(११) शके १७२७ चैत्र माशी रामाजी पत लिमये याचा गणेशपत भाउ म्हणून कोणी येक पुरुष आला तो कोणी म्हणत गणेशपत च कोणी म्हणतो नव्हे ऐशा सशयामुळे निश्चय होण्यास मध्ये चार पाच मास झाले नतर आश्वीन वद्या-मध्ये रेवदडे येथे सरकारात सभा केली तेथे सर्वमुखे हा गणेशपत नव्हे ऐसे ठरलें [३०
नतर कोठे कोणास संसर्ग झाला असेल त्या सशय धरून सर्वाही श्रीहरेश्वरी पचगव्य घेतलें व चेउलकराही श्रीरामेश्वरी घेतले कार्तीक वद्य चतुर्दशीस उभय ग्रामस्छा

एक दिवशीं घेतलें नंतर रामाजीपंत व वासुदेवपंत यथे यांस कार्तिक वा १४ एक घटका उपरांत अमावास्या ते दिवशीं प्रायश्चित्त झालें मावजइचा घटस्फोट केला

☞ वरील अफरा नोंदीत राघोजी आंग्रे, जयसिंग आंग्रे, मानाजी आंग्रे, बापूराव आंग्रे, पेशव्यांचे वकील, इत्यादिकांविषयीं जी मिसीवार माहिती दिली आहे ती इतिहासाला उपयुक्त आहे त्या प्रचंड माणाच्या वर्ण नावरून मन्जींचा घवकसपणा व्यक्त होत आहे सती जाण्याचा प्रघात सर्व वर्णांत व सव जातींस सरसकट होता असें दिसतें त्या काळीं तोतयाचीं प्रकार होत असावीत असें वाटतें सन्याप्रमाणें तोतयांशीं व्यवहार कित्येक महिने व्हावा, हें जरा चमत्कारिक दिसतें असो

१०] अशीं टिपणें कोंकणपट्टीला परांच मिळावींत असा माझा अदाज आहे सभ्रस्य समासदांनीं तीं मिळवून मंडळाकडे पाठवावीं, अशी माझी विनंति आहे

शंकर श्रीकृष्ण देव

६ ज्योतिपंत महाभागवत

(१६००-१७१०)

(उपनांव-माळवणे गोत्र-उपमन्यु)

सातारा जिल्ह्यांत, साताऱ्यापासून सुमारें ६ मैलांवर श्रीक्षेत्र दोन्ही काठांवर चिंचणेर या नांवाचीं दोन खेडीं आहेत उजवे कांठावरील खेडें पंतअमात्य यांस इनाम असून डावीकडील पंडितराव यांचें आहे या पंडितरावांच्या चिंचणेरांत ज्योतिर्पंतबावाचा मठ आहे त्याची थोडीशी माहिती खालीं देतो —

२०] सातारा जिल्ह्यांतील सगाव गांवीं काणी गंगाधरपंत म्हणून ब्राह्मण असे त्यानें मुसलमानाचे पदरीं नोकरी करून कांहीं रोख्यांचें वतन मिळविलें त्यास दोन मुलें पैकीं वडील मुलास मलपाडी तालुका माण येथील दुशाहीपण व धाकट्यास सगाव व पार्लेस गांव दिले हा ज्योतिर्पंताचा ७ वा पूर्वज ज्योतिर्पंताचा काल सुमार १६०० म्हणजे या गंगूपंताचा काल सुमार शके १७५० हा पंता व विजापूरकराकडे हा नोकर असावा असें दिसतें याहून जास्त हकीकत उपलब्ध झाली नाहीं

या गंगाधराचा ६ वा वंशज गोपाळ हा होता हा व ज्योतिर्पंताचा बाप नागोर्ने

आपला मुलगा ज्योति हा निर्बुद्ध म्हणून त्यास घरा बाहेर काढून दिले ज्योतिपतानी श्रीगजाननाची आराधना करून विद्या सपादन केली व पुण्यास महिपति या नावाचे आपले मामा होते त्याचेकडे आले. ज्योतिपताचें अक्षर अगदी उत्तम असल्याने त्यास पेशव्याचे पदरी पुरदरगडी नोकरी—फटर्णास म्हणून (?)—मिळाली काही काळ नोकरी केल्यावर त्यास उपरति झाली व सर्वसग परित्याग करून ते काशीस गेले. तेथे मणिकर्णिकेचे घाटावर गायत्रीपुरश्चरण केल्याने त्यास श्रीव्यासाचे दर्शन झालें. श्रीव्यासानी त्यास 'श्रीमद्भागवत' स्वतः आणून देऊन त्याचें पठन करण्यास आज्ञा केली

हे भागवत हल्ली त्यांच्या वशजाजवळ आहे व ते मला पाहण्यास मिळाले. आख्यायिका अशी आहे की, श्रीव्यासांनी काशीतून निरनिराळ्या पोथ्यातून [१० निरनिराळे स्कद काढून ही एक १२ स्कदाची पोथी तयार केली व ती ज्योतिपतास दिली हल्लीची पोथी त्याप्रमाणे आहे म्हणजे भिन्न स्कद भिन्न आकाराचे, भिन्न अक्षराचे व भिन्न कालाचे असे आहेत

पहिला, दुसरा, तिसरा, हे एक आकाराचे, एक अक्षराचे व एका सवतात—शके १६६८—लिहिलेले असे आहेत नवमस्कद निराळे अक्षराचा परतु त्या च शकात लिहिलेला असा आहे द्वादश स्कद शके १६६९ मध्यें लिहिलेला निराळे वळणाचा आहे इतर स्कदावर शक नाही परतु वळणें भिन्न आहेत श्रीव्यासानी भागवत देऊन उपदेश केला याबद्दल प्रत्यक्ष आधार—ज्योतिपतानी भागवतावर ओवीबद्ध प्राकृत टीका केली तीत किंचित् उल्लेख—सांपडतो.

ऐसे अवसरी । कोण्या भाग्योदये त्वरीं । [२०
भागवत नौका जगदोद्धारी । कृष्णद्वैपायन मज देती ॥

२×२×१२

हें पहातां अघटित । मज प्राप्त व्हावें श्रीमद्भागवत ।
परि व्यासकृपें अलभ्य हि लाभत । म्हणोनि वंदित तत्पाया

२×७×१८७९

या संदिग्ध अवतरणांवाचून व परपरागत आख्यायिकेवांचून श्रीमद्भागवताची पोथी श्रीव्यासांनी ज्योतिपतास दिली या गोष्टीस इतर पुरावा मला मिळाला नाही. कदाचित् ह्या आख्यायिकेचा अर्थ हि निराळा असेल, असो.

काशीस च 'महाभागवत' ही पदवी ज्योतिपतास मिळाली तेथून ते श्रीपढरीस आले व श्री विठ्ठलासमोर त्यांनी १४०० देवालयें—श्रीपाडुरंगाची— [३० बाधण्याचा सकल्प केला. ह्याप्रमाणे त्यानी सुमार ७५० देवालयें बाधली म्हणतात.

पुण्यास लकडीपुलाजवळील शिवराम्यारोहणोत्सवास्तव प्रख्यात झालेलें विठ्ठल मंदिर ज्योतिपंतांनीं बांधलेलें आहे. आपल्या रघुनाथ नांवाच्या नातवाचें लग्न करितां म्हणून चिंचणेर गांवीं आले असतां तेथेंच त्यांनीं देह ठेविला शके १७१० कीलक संवत्सर मार्गशीर्ष कृष्ण १३, प्रदोषकाळ
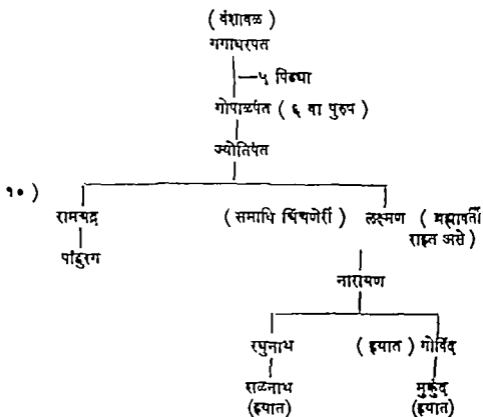
लक्ष्मणपंतांनीं आपले वयाचे ८० वे वर्षी व रघुनाथांनीं ६९ वे वर्षी आपले देह ठेविले

गुरुपरंपराः—

[श्रीनारायण–विधि–नारद–व्यास (बादरायणि)–ज्योतिपंत]

२०] बदरव्यास आमुचे गुरु । जे कां भवाब्धींचें तारूं ॥ १ ॥
जाणा शुद्ध भागवत । आमुचा सांप्रदाय होत ॥ २ ॥
कृष्ण उपास्य देवता । वासुदेव एक सत्ता ॥ ३ ॥
सर्वरूपीं नारायण । हें चि मनोमय ध्यान ॥ ४ ॥
हरिस्मृतीचें आसन । सदाचार मुद्रा पूर्ण ॥ ५ ॥
एकादशी व्रत । पांडुरंग कुळदैवत ॥ ६ ॥
आत्मा अभेद पहाणें । भूतदया आचरणें ॥ ७ ॥

द्वादश तिलक । कंठीं तुलसी माळा देख ॥ ८ ॥
श्रीमद्भागवत कानीं । मनीं वाणी सदा ध्यानीं ॥ ९ ॥
नवविध भजन । मुखीं नारायणकीर्तन ॥ १० ॥
कलियुगीं ज्योति म्हणे । या चि मार्गी सर्वां येणे ॥ ११ ॥

येथपर्यंत जे वर चरित्र दिले आहे ते काही परंपरागत आख्यायिका व काही सखाराम नावाच्या परंपरेंतील गृहस्थाने लिहिलेलें चरित्र याच्या आधारानें दिले आहे. आता वृद्ध ज्योतिपनाच्या ग्रंथावरून काय निष्पन्न होते ते पाहू :—

ज्योतिपतानी श्रीमद्भागवतावर ओवीबद्ध प्रास्त टीका केली आहे. त्या टीके, पैकी प्रथम स्कंद संपूर्ण व द्वितीय त्रुटित असा मला उपलब्ध झाला आहे.

त्यात आपले मातापित्यासंबंधी ज्योतिपत म्हणतात:— [१०

पिता गोपाळ नामें ।
माता गोदावरी प्रेमें । ज्योति नाम ठेविलें संभ्रमें । १×२×३१२

यावरून गोपाळगोदावरी याचे पोटी ज्योतिपत जन्मले, हें उघड होत आहे.

'भागवतपठण' यावांचून दुसरे साधन ज्योतिपतानी केले नाही असें त्यांच्या परंपरे च्या अभंगावरून व खाली दिलेल्या अवतरणावरून दिसते.

करी नित्य भागवतगायन । १×४×९३३

कांहीं दुजें साधन नाहीं । एक भागवतगान पाही ॥ २×२×११३०

तेव्हा श्रीगणपतीचे अनुग्रहाबद्दल परंपरागतकथेवाचून दुसरा आधार दिसत नाही. असो.

त्या आपल्या प्रिय भागवताचा सार्वत्रिक प्रसार व्हावा ही इच्छा ज्योतिपतास [२० होणे साहजिक होतें; परंतु:—

कलींत प्राणी मंदमति । संस्कृत भाषा स्वप्नीं नेणती । (१×१३×४)
संस्कृतभाषा पेटी । भागवतयशरत्न तिचे पोटीं ॥ (१×१९×२१३)
तेव्हां सकळा नये बोधा ॥ १×१×२१
म्हणून ज्योति ह्मणे हरिकथा केली । प्राकृतभाषे कळावया॥(१×३×४४७)
परतु हे प्राकृत करताना
श्रीधराचार्यवाणी । भावार्थदीपिका आश्रयुनि ।
गुरुप्रसाद गुह्य जनीं । प्रगट करी सर्वथा (१×१×२८)

या आपल्या प्राकृत टीकेस ज्योतिपतानी "सुभाषिणी" असें नाव दिलें असावे असें वाटतें [३०

७

संतांच्या शिरीं वदुनी । टीकारर्मी सुमापिणी ॥ (१×१×२७)
हे टीका सुमापिणी । स्वयज्योती स्वपिणी । (१×१९×२२२)
सदरहू टीका विस्तृत असून सुलभ आहे. ओवी शक १६०० साल जरा लांबलचक अशी आहे ह्या एकंदर ग्रंथ फार मोठा असला पाहिजे हें उघड आहे सदरहू ग्रंथास ज्योतिर्पंत "श्रीकृष्णलीलामृत" म्हणत असत असें दिसतें (१×१८×२३१) असो
वर जो मीं ज्योतिर्पंताचा काल दिलेला आहे त्या संबधानें थोडासा खुलासा करणें जरूर आहे
माझ्या जवळ ज्योतिर्पंतांनीं केलेले ध्यान स्कंद, एक वेदस्तुतीवरील टीकेची पोथी व एक अभंगाचें बाड इतके ग्रंथ आहेत, पैकीं प्रथम स्कंदाच्या १९ वे १०] अध्यायाचे शेवटीं असें आहे
" हे टीका श्री क्षेत्र पंढरपूर येथें श्री व्यासाश्रमीं यमुनी केली लेखक गंगाधर सदाशीव शके १७०४ प्लवंग फाल्गुन कृष्ण ९ भानुवासर मायान्य काळीं "
येथें प्लवंग शके १७०९ मध्यें येतो १७०४ मध्यं येत नाहीं तेव्हां माव अगर शकांक चुकला असावा फाल्गुन कृष्ण ९ भानुवारीं १७०९ मध्यें येते तेव्हां शकांक चुकला हें उघड होत आहे
द्वितीय स्कंदाच्या दहाचे अध्यायाचे शेवटीं एक ओवी आहे ती अशी —

शके सप्राने मय चालती । प्लवंग नाम संवत्सराची प्रवृत्ति ॥
मार्गशीर्ष एकादशी
संहोबा नामे शिष्य असत । तर्ण ग्रंथ लेखन करणें जसा उक्त ॥

२०] या वरून १७०९ प्लवंग मार्गशीर्ष ११ (!) रोजीं जसा 'उक्त' तसा ग्रंथ सडोबानें लिहिला
तेव्हां शक १७०९ मध्यं ज्योतिर्पंत ह्यात होते हें उघड आहे
मुक्तांचिमाचे अभंगावरून व परंपरेवरून ज्योतिर्पंताचा प्रयाणसंवत्सर कीलक हा आहे शक १७०९ नंतर कीलक संवत्सर शक १७१० मध्यें येतो तेव्हां ग० पटवर्धन यांनीं ज्योतिर्पंताचा समाधिशक शक १७१० हा धरिला आहे तो व यथार्थ व निश्चित होय *
आतां जन्मशकाबद्दल विचार करूं
ज्योतिर्पंताचे अभंगाचें जे एक बाड मजजवळ आहे त्यांत 'प्रबोधपंचमादया' व धर्तीवर एक गद्यात्मक प्रकरण आहे त्याचे अखेर गुरुदेवानें रचनाशक दिला आहे १०] तो असा —

---

* वहा शक १८३४ भद्रकाम, पान ७९

'प्रवृत्ति निवृत्ति ऐक्यता रत्नावली समाप्त शके १६१३ खरनाम संवत्सर वैशाख शुद्ध १३ हे लिखित सवत्सर शके १७४८ चैत्र विवाहनाम संवत्सर वैशाख शुद्ध २ भौमवासरे '

या लेखात दोन चुका आहेत खर सवत्सर शके १६३३ ला येतो व शके १६१३ ला प्रजापति येतो. तसे च शके १७४८ ला व्यय सवत्सर येतो. त्याचा अपभ्रंश कदाचित्, विवाह, केला असेल. ते कसें हि असो त्याशीं आपणास सध्या काही कर्तव्य नाही लेखनशकाची आपणांस सध्या जरूर नाही. रचनाशक १६१३ अगर १६३३ या पैकी कोणता तरी एक शक असावा हें निश्चित आहे. यातून माझे मतानें शक १६३३ हाच योग्य आहे व तोच गृहीत धरण्यास हरकत नाहीं; कारण ज्योतिपत हे काही जन्मसिद्ध अनुतप्त नव्हते. त्यानी पूर्ण गृहस्थाश्रम [१० केलेला आहे पुरदरास किल्लेदारी करून नतर अनुताप झाल्याने ते काशीस गेले होते. तेव्हा त्याचे काशीस प्रयाण पूर्ववयानतर झाले असें गृहीत धरण्यास हरकत नाही. त्या वेळी त्याचे वय निदान २५ चे पुढे असले पाहिजे हें उघड आहे. काशीस गेल्यानतर त्यास श्रीव्यासाचा अनुग्रह झाला व नतर त्यानी ग्रथरचनेस आरंभ केला किंवा दुसरी हि एक कल्पना शक्य आहे, कदाचित् प्रथम पुरदरी जाण्या-पूर्वीच ही रचना झाली असावी, परतु आतील प्रगल्भ विचारावरून तसें कल्पणे बरे वाटत नाही. कसे हि असले तरी ही रचना करताना ज्योतिपताचे वय २५ वर्षांचे असावें असे गृहीत धरण्यास हरकत नाही. तेव्हा त्याचा शक १६०८—१७१० हा येतो व यावरून १०२ वर्षे आयुर्मान त्याचे होतें असें दिसतें.

येवले, पुणें, मुबई, बेळगाव, नागपूर, सातारा, माहुली, कऱ्हाड, उंब्रज, सावत-[२० वाडी, रत्नागिरी, राजापूर, उरुण वगैरे ठिकाणी श्रीविठ्ठलाचीं ७५० देवळें यानी बाधली व आपल्या नातवाचे दुसरे लग्नास चिचणेर ग्रामी ते गेले होते या गोष्टी ध्यानांत घेतल्या म्हणजे येवढें आयुर्मान असणे सभवनीय दिसतें.

राजाराम प्रसादीकृत 'भक्तमजिरी' मध्ये याचे चारित्र आहे, पण तें इतके विस्तृत नाही व तो ग्रथ उपलब्ध आहे तरी अप्रकाशित आहे.

सातारा वैशाख शुद्ध. ११ गो. का. चांदोरकर

७ विसोबा खेचरांचा गुरु कोण ?

सत गोरा कुमार यानी पढरीस राउळात आपल्या थापटण्याने कच्च्या पक्क्याची पारख केल्यात नामदेव हें कच्चे मडकें दिसून आलें. गोराकुमाराच्या या ठरावावर

नामदेवांनीं श्रीपंढरीनाथाकडे दाद मागितली त्यांत 'तूं अद्याप गडूपाचन असल्यानें माझें सत्यस्वरूप तुला कळलेलें नाहीं व म्हणून गोरोबाचा न्याय योग्य आहे, असा निकाल देऊन श्रीपांडुरंगांनीं नामदेवाची तक्रार काढून टाकली सद्गुरु कोण करावा असा देवास प्रश्न केल्यावर नामदेवास 'विसोबा खेचरास गुरु कर' असें देवांनीं आपलें मत दिलें

अनाथांचा नाथ तुम्ही श्रीविठ्ठली। मज कां रे जाळी भवव्यथा॥
देव म्हणे नाम्या गुरू यांचूनिया। मुक्ति पावावया आन नाहीं॥

× × ×

देव म्हणे नाम्या विसोबा खेचरासी। शरण तयासी जावें वेगीं॥

१०] हे नामदेवाचे गुरु जे विसोबा खेचर त्यांचे गुरु कोण? याबद्दल थोडासा संशय आजपावेतों होता श्रीएकनाथांनीं आपल्या एका अभंगांत असें दिलें आहे—

ज्ञानदेवें उपदेश करूनिया पाहि। सोपान मुक्ताई बोधियेली॥
मुक्ताईनें बोध खेचरासी केला। तेणें नामयाला बोधियेलें॥ २॥

या वरून नामदेवांची गुरुपरंपरा अशी दिसते

श्रीज्ञानेश्वर—मुक्ताबाई—विसोबा खेचर—नामदेव

परंतु श्रीज्ञानेश्वर चरित्रांत कांहीं ठिकाणीं असा उल्लेख आहे कीं विसोबा यांच्यानें श्रीज्ञानेश्वरांपुढील ताट ओढून घेऊन त्यांतील उच्छिष्टाचा एक घास घेतला त्या वेळीं महाराजांनीं "खेचरा! खेचरा! सर परता" असा निषेध केला २०] तो च उपदेश जाणून विसोबाची समाधि लागली व त्या दिवसापासून खेचरी मुद्रेचा त्यांचा अभ्यास झाऊन त्यांचे 'यांच्याचें 'खेचर' हें नांव झालें या आख्यायिकेवरून श्रीज्ञानेश्वर हे च विसोबाचे गुरु झाले असें दिसतें

परंतु 'नामयाची जनी' आपले अभंगांत कांहीं निराळें च सांगते त्याप्रमाणें पहा —

नामयाचा गुरु। तो हा सोपान सद्गुरु॥

या वरून नामदेवाचे (परम) गुरु सोपान हे होते म्हणजे विसोबाचे गुरु सोपान होते असें स्पष्ट होतें तेव्हां विसोबाचे गुरु श्रीज्ञानेश्वर, अथवा मुक्ताबाई अथवा सोपानदेव यां पैकीं कोण होते हा प्रश्न उपट उत्पन्न होतो नामदेवांनीं आपली गुरुपरंपरा दिलेली माझे वाचण्यांत नाहीं या मुळें नामदेवांनीं या प्रश्नाचा १०] निकाल दिलेला नाहीं

या सर्व घोटाळ्याचा निरास करण्याचे साधन मला खुद्द सासवड मुक्कामी उपलब्ध झालें. सासवडास श्री सोपानदेवाची समाधि आहे हें सर्वश्रुत च आहे. तेथील मठांतील कागदपत्र चाळीत असतां खुद्द विसोबा खेचराचा एक अभंग सापडला. त्या अभंगावरून या प्रश्नाचा अखेर निकाल होतो. असा महत्वाचा तो अभंग असल्याने तो साग्र येथें देतो:—

श्री

*माझी मुळ पीठिका सोपानसद्गुरू । तेणे माथा करू ठेवियेला ॥ १ ॥
त्याचे कृपे करून मीपणा टकलो । देहभाव गेलो विसरूनिया ॥ २ ॥
चांगयाचा अंगिकार मुक्ताईने केला । सोपान वळला सम्नवरी ॥ ३ ॥
जन्ममरणाचे भय नाहीं आतां । खेचरी तत्त्वता मुद्रा दिल्ही ॥ ४ ॥ [१०
जिकडे पाहे तिकडे आनद भरला । खेचर सामावला तया मार्जी ॥ ५ ॥

यावरून खेचरी मुद्रा कोणी दिली व सद्गुरू कोण या प्रश्नाचा स्पष्ट खुलासा होत आहे. खुद्द मठात हि जी आख्यायिका आहे ती अशीः—

श्रीज्ञानेश्वराचे	श्रीसोपानदेवाचे	व	मुक्ताईचे
|	|		|
सच्चिदानद	विसोबा		चांगदेव

धुळे ता ८।६।१३ गो का चांदोरकर

८ श्रीक्षेत्र आळंदी येथील एक शिलालेख

श्रीआळंदी येथील श्रीज्ञानेश्वरमहाराजाच्या समाधीच्या महाद्वारासमोर एक दीपमाळ आहे. पूर्वी ही महाद्वाराच्या अगदी समोर होती हल्ली तिच्यात व महाद्वारात मध्ये एक इमारत गरुडपार म्हणून बाधलेली आहे ही दीपमाळ सहाफूट [२० उचीच्या चबुतऱ्यावर बाधलेली आहे इच्यात वर शिखरावर जाण्यास आतून चक्राकार जिना आहे इची उची सुमारें ३५।४० फूट असावी. तळाशी इचा घेर सुमारें २४ फूट असावा इचे एकदर पाच मजले आहेत वर दिलेली गरुडपाराची इमारत मध्ये आल्याने सदरची दीपमाळ आता रस्त्यावरून दिसत नाही. तसेंच तिला जाण्याचा मार्ग हि या इमारती मुळें परक्याचे आवारांतून काढावा लागतो ज्या दगडानी ही दीपमाळ बाधली आहे तो दगड साधारण असल्यानें त्याचे पोप०

* 'महाविष्णूचा अवतार । श्रीगुरु माझा ज्ञानेश्वर । × × × × विश्व तारावया आले । खेचर वंदितों पाउलें ॥' असा महाराष्ट्र महोदयाच्या पूर्वरगात (पृष्ठ १०) विसोबाचा अभग दिला आहे तेव्हा या दोन्ही अभगांचा मेळ कसा घालावयाचा ? चिटणीस

ह्मी निर्मु लागले आहेत या दीपमाळेवर एक चार ओळींचा शिलालेख आहे ह्मा व पाणी यांचे योगानें तो परेच ठिकाणीं अगदीं दुर्बोध झालेला आहे तो जितका लागला तेवढा खालीं देतों:—

ओळ

१ श्रीगणेशायनम ॥ कोन्होजी सरखेल पत्नु छलना लक्ष्मी

२ सती श्रीमती (ब) चके ज्ञानगुरो सु श्राम × ×

मव् × × शा

३ के बाणरसर्तुचंद्र रुधिरोद्गारी × × द्वादश्याम्

४ × × × श्रीरस्तु

[१०] हा शिळालेख जरी अगदीं थोडा लागला तरी जितका लागला तेवढा च बहुधा महत्वाचा भाग आहे व त्यावरून असें दिसतें कीं शक १६६५ रुधिरोद्गारी संवत्सरी—महिन्याच्या द्वादशीस सरखेल कान्होजी आंग्रे यांची पट्टमहिषी जी सती लक्ष्मीबाई तिनें श्रीसद्गुरु ज्ञानेश्वरमहाराजांच्या (प्रसादार्थ) ही दीपमाळ बांधिली शक १६६५ ला रुधिरोद्गारी येथा

गो का चांदोरकर

९ शक १५९३ तील शिवरायाची एक सनद

श्री क्षेत्र आळंदी येथील श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचे समाधीसंबंधीं शास्त्रीं दिलेली सनद आहे सदरहू सनद नक्कल आहे, अस्सल नाहीं, परंतु तेवढ्यावरून शंका घेण्याचें मुळींच कारण नाहीं, कारण तिचा उल्लेख पुढें पेशवेकालीं या व यापर्यंत [२०] ज्या सनदा दिल्या गेल्या आहेत त्या सर्व सनदांत दिलेला आहे म्हणून ही सनद मात्र सर्व अत्यन्त विश्वसनीय आहे

अत्यन्त जीर्ण झाल्यानें कांहीं अक्षरें दुर्बोध झालीं आहेत व यामुळें मला कांहीं लागलीं नाहीत, तथापि इतरत्र ही सुबोध आहे स्पष्ट आहे शब्द ज्यांचीं मोडी आहे हें सांगणे नको च

तालीक

आज रख्तखान राजेश्री सीवाजी राजे साहेब दाम दौलत हु × × × कारकुन × × × × × देशमुखानी व देसपाडेयानी व मोकदमानी व रयानी प्रात चाकण सुहुर सन इसने सबैन अलफ श्री—याचे इनाम मोजे आलदी प्रगणे मारी सालाबाद जि॥ जमीन मुजुरी सेत नवा दीडसे काखे खंडी १ । २॥ येक खडी अडीच मण देवाचे देवास दिधले असे कुलचाव कुलकानु दुमाले केले असे दुमाला करणे यासी काडीचा तोसीस न लावणे खल करी अगरकोण्ही इस्फील न करणेसदरहू खल बाद × × (घेणे ?) देवाचे देवास चालवणे साल दरसाल चालवीत जाणे ताजा खुर्द सतमचा उजूर न करणे हिंदु होऊन इस्कील करील त्यास गाईची आण असे [१० मुसलमान होऊन इस्कील करील त्यास सोराची आण असे लिहिले प्रो चालवणे तालीक घेऊन असल फिरावून राजेश्री रामानंद गोसावी तपस्वी यापाशी देणे

या सदनेसबधी व ज्या इतर सनदांत इचा हवाला आलेला आहे त्या सबधी लवकरच एक सविस्तर लेख पुढे देण्याची मी इच्छा करतों

गो का चांदोरकर

१० भक्ति(क्त)राज हा ग्रंथ कोणाचा ?

कोणाचा ? म्हणजे ज्ञानदेवाचा, असें झट्दिशी उत्तर येईल. परतु दुसरा प्रश्न तितका च झटूदिनी येतो की हे 'ज्ञानदेव' कोणते ? या दुसऱ्या प्रश्नाचे उत्तर मात्र जरा कठीण आहे, त्याचा थोडासा प्रयत्न करतों.

(१) 'वामनानी,' आपल्या यथार्थदीपिकेंत प्रारभी सगुण सोडून निर्गुणाकडे [२० वळणारे म्हणजे, पर्यायें उपासना टाकून ज्ञानाची कास धरणारे याच्या सबधी अत्यन्त अनुदार असे उद्गार काढले आहेत व ते उद्गार जगद्वन्द्य अशा श्रीज्ञानेश्वर-महाराजास अनुलक्षून आहेत अशी समजूत आहे.

(२) अलीकडील वारकरी—माझें, म्हणणे फक्त आधुनिक वारकऱ्यांबद्दलचें आहे या औदासिन्याचे काळात, सर्वच पथ आपापल्या पूर्व उज्वल रूपापासून भ्रष्ट झाले आहेत तेव्हा वारकरी च तेवढे, मी निवडून काढतों

असें समजू नये, फक्त वस्तुस्थितीचें निदर्शन करणें जरूर असल्यानें तस लिहित आहें—'श्रीज्ञानेश्वर तुकाराम' म्हणतात परंतु श्रीज्ञानदेवीचा पाठ फक्त ९ व व १२ वे अध्यायापुरताच करतात ते दोन्ही अध्याय 'उपासना व भक्ति' (उपासनाच) यांचें विवरण करणारे आहेत (वारकऱ्यांच्या संबंधीं ज्यडे दोन च अध्याय सांपडतील) यावरून श्रीज्ञानेश्वरी ही ज्ञानप्राधान्य आहे हें उघड आहे

(३) श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचा 'हरिपाठ' जो कोणी मननपूर्वक वाचील त्यास 'सर्वभूतीं अभिन्न जें चैतन्य' तो च 'हरि' व त्या हरीचें स्मरण ज्यात तो 'हरिपाठ' असें स्पष्ट दिसून येईल ह म प विष्णुबुवा जोग यांचे नजरेस हें येऊन च कीं काय त्यांनी 'सगुण हरि अगर विठ्ठल' यांच्या वर्णनात्मक श्री १०] तुकाराममहाराजांचा एक अभंग शेवटीं या हरिपाठांत उगीच च घुसडून दिला आहे. श्री ज्ञानेश्वरमहाराजांचा हरिपाठ' हा निर्गुण हरीचें स्तुत्यात्मक स्तोत्र आहे यांत शंका नाहीं

(४) एकनाथमहाराज श्रीज्ञानेश्वरांबद्दल म्हणतात

॥ ज्ञानदेव ज्ञानदेव म्हणतां ज्ञान देतो ॥

व सगुणोपासकांत श्रेष्ठ जनाबाई म्हणतात

ज्ञानियांचा राजा । ज्ञानदेव सखा माझा ॥,

यावरून व अन्य हि आणखी कित्येक अनुक्त उदाहरणांवरून श्रीज्ञानेश्वर हे निर्गुणोपासक होते, असें दिसतें

अभिन्नदृष्टीनें सर्वभूतीं जें पूजन ती च खरी भक्ति या अर्थाचें श्रीज्ञानेश्वरांत २०] भक्तीचें लक्षण आहे.

तेव्हां निर्गुणपर भक्तिराज (भक्तराज ?) हा ग्रंथ श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचा च असावा असें दृढतेनें एक वेळ वाटतें

हा ग्रंथ वर वर वाचणारास हि असें दिसून यईल कीं यांचें जरी 'भक्तिराज' असें आहे तरि त्या ग्रंथांत सर्वत्र ब्रह्माचें च वर्णन असून खरें खरें 'भज्य' तें च आहे

येक जळ अनंत घटीं । येक रवि प्रतिबिंब कोटि ।
तैसें एक ब्रह्म सकळ सृष्टीं । राहिलें जाण ॥ २०७ ॥
येकी माया अनंत शक्ती । यकी देव अनंत भक्ती ।
येकी बुद्धि अनंत वृत्ती । उठति देहीं ॥ २१० ॥

अविद्या च अन्यथा ज्ञाने । नाथिले दिसे द्वैतपणे ।
हे येके भक्तिज्ञाने । वांचुनी न कळे ॥ २५३ ॥

अशा या ब्रह्माची उपासना करणेबद्दल भक्तिराजात उपदेश आहे. अत्यन्त मार्मिक असे दृष्टान्त व त्यांची सर्वत्र रेलचेल ही श्रीज्ञानेश्वराची पद्धत च भक्तिराजात आहे. इतकेच नाही तर काही काही दृष्टान्त तर अगदी ते च--श्रीज्ञानेश्वरीतील अथवा अमृतानुभवातील--आहेत

पहा.--

दो नेत्रीं येक देखणें । दो करीं येक करणें ।
दो कानीं ऐकणें । येक नादु ॥ २४२ ॥
दोन पाई येक चालणें । दो होटीं येक बोलणें । [१०
तैसे द्वैतभावें पाहणें । येकपण न घडे ॥ २४३ ॥

त्याचप्रमाणे नरदेहाचे वर्णन हे हि श्रीज्ञानेश्वरीतील वर्णनाबरहुकुम आहे.

यावरून श्रीज्ञानेश्वरमहाराजाचा च हा ग्रंथ निःसंशय असावा असे प्रथम वाटते परंतु एका ओवीवरून शंका येते, ती ओवी अशीः--

हा डोळियांचा डोळा । हा चि सुखाचा सोहळा ।
याचिये तुके तोळा । हा चि येकु ॥ २९९ ॥
गीता ज्ञानदेवादिका । संकृताची एका ।
श्रीकृष्णे अर्जुनीसा देखा । हे चि निरोपिलें ॥ ३०१ ॥

या ३०१ वे ओवीवरून फार मोठी शंका येते की हा ग्रंथ श्रीज्ञानेश्वरमहाराजाचा नसावा येरव्ही आपले स्वत बद्दल असा उल्लेख महाराज करते ना। ओवीचा अर्थ उघड आहे व तो स्पष्ट व्हावा म्हणून मागील एक ओवी मुद्दाम जास्त [२० दिली आहे तेव्हा ' ज्ञानदेवादिका ' असा प्रयोग महाराजानी स्वताबद्दल करणे हें कधी हि शक्य नाही.

दुसरे एक याहून बलवत्तर कारण शंका येण्यास आहे तें हें की, महाराजानी आरंभी अगर शेवटी कोठें हि आपल्या परमप्रिय व परमपूज्य गुरूचें- श्रीनिवृत्तिनाथाचे--नामनिदर्शन केलेले नाही कित्येकास हें कारण विशेष महत्वाचे वाटणार नाही परंतु माझ्या मतें हे अत्यन्त महत्वाचे कारण आहे श्रीज्ञानेश्वरीच्या १३ वे अध्यायातील ' आचार्योपासनम् ' या पदावरील व्याख्यान जो सहृदय भक्त वाचील त्यास श्रीज्ञानेश्वरमहाराजाकडून श्रीगुरूचा नामनिर्देश होणार नाही ही अशक्यातील एक अशक्य गोष्ट आहे हें कबूल करावे लागेल आपल्या गुरूचा नामनिर्देश नाही असा एक हि ग्रंथ महाराजाचा--याव्यतिरिक्त [३०

८

—नाहीं तेव्हां या च ग्रंथांत नमन नाहीं केलें किंवा स्मरण नाहीं केलें असं कसं म्हणतां येइल ! मग हा ' भक्तिराज ' ग्रंथ कोणाचा ! दुसरे ज्ञानदेवाचा !
धुळें आषाढ शुद्ध १।३५ मो का चांदोरकर

११ मानभावी लिपि अशुद्ध

ही मानभावी पोथी श्रीमंत मुजुमदार यांजकडून आली शक १८१२ च्या अहवालांत जो मानभावी संकेत दिला आहे, तो च ह्या पोथींत आहे इतकें च की अथूनमधून त्या उच्चारार्चीं देवनागरी अक्षरें लखक याटेल तेव्हां पाळली पोथीचा लेखक अगदीं अज्ञाणी असून, लिहिण्याच्या कामांत नवशिका आहे त्याची भाषा व उच्चार अगदीं गांवढळ आहेत १८१२ च्या अहवालांत संकेताची संपूर्ण दिली १०] नाहीं नव्हती ती येथें देतों *

	क=य	च=प	ट=त
	ख=०	छ=फ	ठ=थ
	ग=ळ	ज=ब	ड=द
	घ=थ	झ=म	ढ=ध
	ङ	ञ=म	ण=न
	त=ट	द=ब	य=क
	थ=ठ	फ=उ	र=ख
	द=ह	ब=ग	ल=ग
	ध=ड	भ=झ	व=घ
२०]	न=ण	म=ञ	श=प
			ष=र
	स=अ	सा=आ	ऊ=ऊ
	प=शं	इ=इ	प=प
	ह=उ	ई=ई	पे=प
	ळ=ळ	उ=उ	ओ=ओ
			औ=औ

वि का राजवाडे

* पहिलें अक्षर सांकेतिक व दुसरें त्याचें शुद्ध समजावें

१२ लीळासंवाद

मानभावी सांकेतिक लिपि (दुसरा प्रकार)

१ शके १८३२ च्या अहवालात एका मानभावी सांकेतिक लिपीची फोड दिली होती त्याहून निराळी दुसरी एक सांकेतिक लिपि नुकती च मला उपलब्ध झाली. पुणे येथील आनंदाश्रमात एक मानभावी ग्रंथ सांकेतिक लिपीत लिहिलेला होता. तो तेथे " अनिर्वचनीय ,' या सदराखाली पडला होता ग्रंथाच्या पहिल्या पानाच्या पाठीवर " न ४३५१, किंवा ४३, किंवा ५१ " असा ग्रंथाचा अंक पेनशिलेने लिहिला असून, शाईने " अनिर्वचनीय पुस्तक " असा ग्रंथाचा नामनिर्देश केला आहे. आश्रमात आलेल्या ग्रंथाची विल्हे करणाऱ्या कोण्या तरी शास्त्र्याची ही मखलाशी असावी सांकेतिक लिपीत लिहिला गेल्यामुळें कोणत्या विषयावरील ग्रंथ [१० आहे याचा उलगडा करता आला नाही, सबब, बिचाऱ्या शास्त्र्याने प्रस्तुत ग्रंथाची गणना महामायेच्या नावानें केली आहे जे समजत नाही तें अनिर्वचनीय होय, अर्थात् महामाया होय, अशी समजूत आज हजारो वर्षे अनेक लोक या देशात करीत आले आहेत. त्यातला च हा शास्त्री दिसतो. असो शास्त्र्याच्या नावाने खडे फोडण्यात वेळ घालविण्यापेक्षा मूळ ग्रंथाकडे वळणे हितकर आहे.

२ ग्रंथाच्या पानाची लांबी मध्यम प्रमाणाच्या विती एवढी आहे. रुंदी सात साडेसात अंगुळे आहे एकंदर पानसंख्या २४४ आहे. दरपृष्ठास ओळी १६ पासून १८ आहेत, अक्षराच्या व विरामाच्या खुणा सरासरीने दर ओळींत चाळीस बेचाळीस आहेत सर्व खुणा देवनागरीत असून अक्षराना मथळ्याच्या रेघा नाहीत, गुजराथीतल्या प्रमाणें अक्षरें बिनरेघाची आहेत. अक्षराची ठेवण तीनशे वर्षापूर्वीची आहे. [२०

३ एकशे सत्ताहत्तराव्या पानाच्या शेवटी खालील ओळ लिहून खोडिली आहे:—

॥ तनें १६११ क्यवोग तंमस्तये अथाढांसे सीढ्र अवामात्रे
तृन्य गीत्रे सुसीर क्यणये चिथ्रसं तवाद्दं ॥ छ ॥ छ ॥

म्हणजे:—

सकें १६११ प्रमोद संवत्सरे
अखाडाते तीथ्य अमावास्ये
सुक्र दीने तृतीय प्रहरे
लिखतं समाप्तं ॥ छ ॥ छ ॥

अवतार जो चक्रधर त्याच्या एकंदर ४०६ लीळा वर्णिल्या आहेत. ४०७ वी लीळा अर्धी च लिहावयाची राहून शेवटल्या पानाचें पोट समाप्त झालें आहे अर्थात् ग्रंथ अपूर्ण आहे पुढे आणीक किती लीळा वर्णावयाच्या राहिल्या आहेत, तें ह्या ग्रथाची दुसरी एखादी पूर्ण प्रत हस्तगत होईल तेव्हा कळेल. ग्रंथाचा प्रारंभ एणेप्रमाणे.--

॥ वीञत्छळीत्छिसकंढिसनेदमगेमकूर्भाग्भंचीझतंमाग : ॥

म्हणजे:—

॥ छीनस्थळीस्थितपंडितकेशवदेवपूर्वार्द्धलीळासंवादः ॥

लीळाचा आख ३११ पर्यंत बराबर लिहून ३१२ वा आख १३२ असा लिहिला [१० आहे व पुढे २२६ पर्यंत अशी च गणना केली आहे म्हणजे एकंदर लीळा ४०७ आहेत, २२७ नाहीत.

६ लीळात ऋद्धपुर, पैठण, देगाव, देवगिरी, वोरगळ, एळापुर, मातापुर, आंध्रदेश, गुजराथ, द्रविडदेश, वडनेर, अळजपुर, वगैरे अनेक गावाची व देशाची नांवें आली आहेत चक्रधराच्या लीळा म्हणजे चक्रधराने केलेले चमत्कार या ४०७ चमत्का-रातून एक चमत्कार मासल्याकरिता येथे देतों.

(पान १९१ पोट) (लीळा ३३९) (चुकीनें १३९)
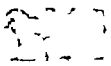
॥ : ध : उंग्यधठनठनाक्यरुथ : ॥

नठनीं व्रणागेमयारासे यागभ : गौ : नयपथेढिझे : ब्र : गाञाति ञिजाचे : से उंग्यधठी आउनिचे : ऽ : से पाम्रों यिजाचे : वणागेमयामो नठनीं [२० यागभ नयीस णोसा : अैता तबउं उग्यधठ जौयाउतासें हेझञि नठना जोगा ञाति गाञ हेसो ञिजाचे . ञ्गि : धो : उंग्यधठांसे : ४ : सा : उंग्यरा नठना पा वणागेमयारासें यागभ : समं उंग्यधठी : उं : पी : पास अते नीं : धो : ४ : मा सव्णी णी पा : धी : उं : पी : वी दठ वीं सेछ पाझञि नाउ नयं पी : वी ञतभा दठ गेसो नाणीं : त्ज : ञेञे : ४ वा पें झिरांत्ति पेसनें

परावलंबी म्हणजे दुसऱ्याच्या बुद्धीने चालणारा किंवा शत्रूंच्या अंकित या विशेषणाने संबोधितो. ज्ञानेश्वर रामदेवाला न्यायाचें पोषण करणारा ठरवितो. परंतु, हा लीळाकार त्याला परतंत्र ऊर्फ कमकुवत म्हणतो. हें गुणवर्णन चिंत्य आहे. कृष्णदेव, महादेव, व रामचंद्र यांच्या कारकीर्दीत हा एकवर्णी मानभावपंथ फार वाढला. त्यामुळें, प्रजेंत दुफळी होऊन दुर्बलता आली असण्याचा संभव आहे. पण, मानभावांचे इतर जुने ग्रंथ पाहावयास व मनन करावयास मिळाल्यावांचून, ह्या महत्वाच्या बाबीसंबधानें स्पष्ट मत प्रदर्शवत नाहीं.

८ चक्रधरानें नाशिक, त्रिंबक, पंचवटी वगैरेंची यात्रा केली तिचे वर्णन करतांना, लीळाकार नाशिक, पंचवटी व त्रिंबक येथील सुंदरनारायण, पंचायतन, राम,

...रितो. त्यावरून नाशिकची तीनशें वर्षांपलीकडील,[१०
...ील, देवस्थानें कोणती होतीं ती कळण्याला अवकाश
वर्णनांत आलेल्या देवालयनामाचा व तीर्थांचा निर्देश
...ी.

...श्वरी ३ तेथौनि नासिकासि ४ तेथ महालक्ष्मीचे
६ दोन गुफा, एक पूर्वमुख, एक उत्तरमुख ७
लक्ष्मीचे देऊळ ९ गणेशाचें देऊळ १० एकवीरेचें
१२ कपाळेश्वर १३ कपाळेश्वराच्या उत्तरेस गुफा,
वरुणासंगम १५ शाळा १६ हाट १७ हा... देऊळ
२१ घाट २२ पांचायतनः--एकवीरा, विनायक,
...राचें देऊळ २४ नासिकीहूनि गोवर्धनासि २५[२०
२७ घाट २८ गंगा २९ अजनेरी ३० तेथ बौद्धाची
... ३२ त्र्यंबकाचें देऊळ ३३ माधानीचे उदक ३४ लिंगत्रय
३५ जगती बाहेर मठ ३६ गौतमाळ ३७ त्र्यंबका पश्चिमे जगती आतु विहीर बाहीर गुंफा ३८ गंगाद्वार ३९ कुशावर्त्त ४० गंगाळें ४१ रामतीर्थ, लक्ष्मणतीर्थ ४२ रामविहिरा, लक्ष्मणविहिरा ४३ कोळाइचा घाट ४४ गंगाद्वार ४५ कोळाइच्या उत्तरेस नरसिंहीं ४६ मठाची पाटिशाळा ४७ धाकुटें कुंड ४८ कोळाइच्या बोंबीतून पाणी निघत असे ४९ सीतेचे कोथळे मोथळे ५० तेथौनि कोकण व समुद्र

कोकणाचा उल्लेख करताना लीळाकाराने परशुरामाचा हि उल्लेख केला आहे व तेथील कांही लोकांना यज्ञोपवीत घालून परशुरामानें ब्राह्मण बनाविलें असें म्हटलें आहे. [३०

९

९ मानभावांचा व्याप अफगानिस्तान, काफरिस्तान, पंजाब, माळवा, नागपूर, खानदेश, वऱ्हाड, गोदातीर, अहमदनगर, पुणे, सातारा, विजापूर सोलापूर, बेळगांव, ह्या प्रांतांत फार आहे. कोंकणांत मुळींच नाहीं अफगानिस्तानांतून व खैबरखिंडींतून येणाऱ्या आर्यांशीं या लोकांचा कांहीं तरी संबंध असावा, असा संशय येतो देवगिरीच्या यादवांच्या विरुद्ध हे लोक झाले त्या काळीं माळव्यांत, पंजाबांत व अफगानिस्तानांत यांचा रिघाव होता कीं नव्हता, वगैरे अनेक बाबी कळण्यास, या लोकांचे अत्यन्त जुनाट लेख उपलब्ध झाले पाहिजेत, इतकें च नव्हे, तर ज्या ज्या प्रांतांत हे लोक दिसतात त्या त्या प्रांतांत शोध कांहीं काढून, यांच्या पूर्वेतिहासाचा व स्थलकालांचा व पंथप्रसाराचा साद्यन्ततेनें
१०]व स्वतंत्रपणें अभ्यास व चिंतन केलें पाहिजे बसवाच्या लिंगायतपंथानें कल्याणीच्या कलचुरींच्या राज्यास धक्का केला मुसुलमान अवरंगजेबाच्या राज्यांत नानकाच्या शीखपंथानें धामधूम केली तशी च कांहीं धामधूम चक्रधराच्या मानभावपंथानें रामदेवरावाच्या कारकीर्दीत केली असल्याचा संभव फार दिसतो ह्या लीळासंवादांत महादेवरायाचे सर्व लोक चक्रधराच्या नादीं लागून, राजाला अपमानित झाले, असें वचन आहे ह्याचा अर्थ काय ? नीट उत्तर देण्यास मानभावांचे अत्यन्त जुने लेख सांपडले पाहिजेत यादवांच्या अखेरीच्या इतिहासावर मानभावपंथाच्या साहाय्यानें जास्त प्रकाश पाडितां येईल असें अनुमान करणें अयुक्त नाहीं

१० मानभावांचा हा लीळासंवाद ग्रंथ त्यांच्या च लीळाचरित्र ग्रंथाहून
१०] निराळा आहे लीळाचरित्रांत महादेवराय यादव, रामदेवराय यादव, वगैरेंच्या संबंधानें कांहीं उल्लेख आहेत, म्हणून कित्येक मानभाव सांगतात यादवांच्या पदरच्या दोन चार मराठी कवींची हि हकीकत एका मानभावानें मला कागदाच्या मानभावी संकेतलिपींतून वाचून दाखविली तो ग्रंथ वाचावयास मला द्या, असें त्या वेळीं त्या मानभावास मीं म्हटलें परंतु, तो ग्रंथ मानभावेतरांना वाचण्यास देतां येत नाहीं, असें त्यानें मला उत्तर दिलें शिवाय असें हि सांगितलें कीं ग्रंथ सांकेतिक लिपींत लिहिलेला आहे, तेव्हां मला तो वाचतां येणार नाहीं तें हि खरें च होतें हा प्रसंग होऊन तीन चार वर्षे लोटल्यावर, गेल्या महिन्यांत श्रीमंत सरदार रावसाहेब मेहेंदळे यांजकडे उतरण्याकरितां लीळासंवाद नामक प्रस्तुत सांकेतिकलिपिनिबद्ध ग्रंथ आनंदाश्रमाचे व्यवस्थापक रा रा हरी नारायण आपटे यांजकडून आला तो
१०त्यांनीं स्वाधूनपणें माझ्या स्वाधीन केला इतिहासदृष्टीनें लोककथादृष्टीनें, चमत्कारदर्शन, धर्मदर्शनें, भाषादर्शनें वगैरे अनेक दर्शनीं ग्रंथ प्रसिद्ध करण्या लायक आहे ग्रंथाची भाषा एकनाथकालीन आहे कदाचित् मूळ ग्रंथ एकनाथकाराच्या बरा

पूर्वी रचिला असण्याचा संभव फार आहे. भाषाशास्त्रोपयोगास व इतिहासोपयोगास मानभावग्रंथांच्या अत्यन्त जुन्या अशा हस्तलिखित प्रती मिळाल्या पाहिजेत. मग त्या वाटेल त्या तर्‍हेतांत लिहिलेल्या असोत. एका मनुष्यानें बनाविलेला संकेत प्रायः दुसऱ्या मनुष्याला प्रयत्नांती उलगडतां येतो, ही अनुभवाची व प्रत्यक्षाची गोष्ट आहे.

मानभावांच्या सुमारें १२।१५ सांकेतिक लिपी आहेत. पैकी दोन सध्यां आपल्याला सुटल्या आहेत. उत्तरोत्तर ग्रंथ जसजसे मिळतील, तसतशा बाकीच्या हि सुटतील. परन्तु या लोकांचे ग्रंथ मिळतां मिळतां तपेंची तपें लोटतात व प्रगति फार मंदगतीनें होते. एका वर्षाचें काम शंभर वर्षांनी होतें. ह्यांचा आत्मा अमर असल्यामुळें कोणतें हि काम धारे धीरे करण्याची तर सवय ह्यांना लागली [१० नसेल ना !

वि० का० राजवाडे

---

१३ अकरा

एक = एक, येक

प्रायः प्राकृतांत द्विवचन नाहीं. तेव्हा द्वि चें अनेकवचन, द्वीनि नपुसक-लिंगि करून।

द्वीनि = दोण्णि = दोनि = दोन
त्रीणि = तिण्णि = तीनि = तीन
चत्वारि = चत्तारि = चआरि = च्यारि = चार
पंच = पांच [२०
षष् = छा = सा = साहा
सप्तन् = सत्त = सात
अष्टन् = अट्ठ = आठ
नव = नौ, नऊ
दशन् = दह = दहा

येथपर्यंत संस्कृतातून महाराष्ट्रीद्वारा व अपभ्रंशद्वारा एकपासून दहापर्यंत मराठीत आलार्थी नावें नियमाप्रमाणें निष्पन्न होतात त्यांच्या निष्पत्तीसंबंधानें कांहीं एक अडचण नाहीं पण, संस्कृत एकादश पासून मराठी अकरा कसा निघतो, हा प्रश्न आहे. एकादश या संस्कृत शब्दाचें नियमांप्रमाणें एआरह असें रूप व्हावें परंतु, तें तसें होत नाहीं; एआरह असें होतें अपभ्रंशांत एग्गारह असें रूप आढळतें आणि वर्तमान मराठींत अकरा असें रूप आढळतें अथात् महाराष्ट्री एआरह संस्कृत एकादश पासून निघालेला नाहीं मध्यें र कोठून आला ? अपभ्रंश एग्गारह महाराष्ट्री एआरह पासून आला नाहीं कारण महाराष्ट्री एआरह चें अपभ्रंशांत एआर, आरा, एरा अशीं रूपें व्हावीं तसा कांहीं एक प्रकार न होतां, एग्गारह असें अपभ्रंशांत रूप १०]आढळतें तेव्हां, अपभ्रंश एग्गारह महाराष्ट्री एआरह व संस्कृत एकादश यांपासून निघालेले नाहीं मराठी अकरा अपभ्रंश एग्गारह पासून निघूं शकतो एग्गारह=एकारा = अकारा = अकरा पण अपभ्रंश एग्गारह तरी कोठून आला ? मध्यें र कोठून आला ? शुद्ध संस्कृत एकादश शब्द कसा निष्पन्न झाला ? एक + दशन् = एकदशन् व्हावें, पण वस्तुतः एकादशन् झालें क चा का काय म्हणून झाला ? पाणिनि एवढें च सांगतो कीं एक व दशन् यांचा समास होतांना क तील अ चा आ होतो कशाचें काय होतें एवढें च पाणिनि सांगेल पण कां होतें, हें पाणिनि सांगत नाहीं एक + अ + दशन् = एकादशन् अशी वास्तविक स्थिति आहे येथें जास्त अ कां आला व कोठून आला ? माझ्या मतें एकादश हें रूप पूर्ववैदिक म्हणजे वेदाच्या हि पूर्वीच्या भाषेंतून अपभ्रंश होऊन आलेलें आहे अधिक या अर्थी पूर्ववैदिक २०] भाषेंत कांहीं तरी शब्द असावा एक + (अधिक या अर्थी पूर्ववैदिक शब्द)+ दशन् = एकादश अशा परंपरेनें पूर्ववैदिक शब्दाचा अपभ्रंश वैदिक भाषेंत एकादश झालेला आहे वैदिक व संस्कृत भाषांचे जसे पाली महाराष्ट्री हे अपभ्रंश आहेत, तशी वैदिक भाषा ही पूर्ववैदिक भाषेचा अपभ्रंश आहे एकाधिकदशन् असा दीर्घ समास उच्चारण्याला कंटाळून, एकादशन् असा संक्षिप्त उच्चार वैदिक लोक करूं लागले तात्पर्य, एकादशन् हा वैदिक शब्द एकाधिकदशन् या किंवा याच्यासारख्या दीर्घ पूर्ववैदिक शब्दाचें संक्षिप्त रूप आहे यांत संशय नाहीं हा पूर्ववैदिक शब्द बहुश: एकापरदशन् असा असावा संस्कृताचें महाराष्ट्रींत विपरिणमन होतांना जे नियम लागू होतात, ते किंवा त्यांच्या सारखे च नियम पूर्ववैदिकाचें वैदिकभाषेंत विपरिणमन होऊन अपभ्रंश होतांना लागू होत होते असें गृहीत धरून,

३०] एकापरदशन् = एकाअअदशन् = एकादशन्

असें वैदिक व संस्कृत रूप निघतें अधिक Additional या अर्थी अपर शब्द आहे पूर्ववैदिकांतून वैदिकांत येतांना एकापरदशन् चा एकादशन् अपभ्रंश झाला

असे जरी कबूल केलें, तथापि वैदिक व संस्कृत एकादशन् पासून महाराष्ट्री एआरह शब्द कसा निघावा? मध्ये च र कोठून आला? तेव्हां एआरह हा एकादश या वैदिक व संस्कृत शब्दाचा अपभ्रंश नाहीं. हा एआरह महाराष्ट्री शब्द पूर्ववैदिक एकापरदशन् शब्दाचा अपभ्रंश मानला तर च र ची उपपत्ति लागते

एकापरदशन् = एआअरदशन् = एआअरअह = एआरह

म्हणजे महाराष्ट्री ही संस्कृताचा साक्षात् अपभ्रंश नसून, वैदिक व संस्कृत भाषांच्या बरोबर पूर्ववैदिक भाषेपासून निघालेल्या अपभ्रंशाचा अपभ्रंश आहे, असें म्हटल्याशिवाय गत्यन्तर नाहीं. वैदिक व संस्कृत भाषा प्रचलित असतांना, पूर्ववैदिकापासून निघालेला एक किंवा अनेक अपभ्रंश किंवा प्राकृत भाषा चालू होत्या व त्या प्राकृत भाषांचा अपभ्रंश महाराष्ट्री आहे आणि हें उघड आहे. देशांत [१० शिष्ट भाषा व अपभ्रष्ट प्राकृत भाषा एकाच काली असतात, हें आपण प्रत्यक्ष पहातो. पुण्याची शिष्ट मराठी भाषा चालू असतांना, इतर प्रांतिक मराठी भाषा व जातिपरत्वें कुणबाऊ, परभी, वगैरे अपभ्रष्ट मराठी भाषा हि चालू असतात. तद्वत् च पूर्ववैदिक, वैदिक, व संस्कृत शिष्ट भाषा चालू असतां, इतर प्रांतिक व जातिक प्राकृत भाषा उर्फ अपभ्रंश चालू असले च पाहिजेत.

महाराष्ट्री एआरह पासून अपभ्रंशातील एग्गारह शब्द निष्पन्न होत नाही. आ चा ग्गा कसा व्हावा? तेव्हा अपभ्रंशात जो एग्गारह शब्द सांपडतो तो इतरथा व्युत्पादिला पाहिजे.

एकापरदशन् = एगाअरअह = एग्गारह

अशी परंपरा दिसते. महाराष्ट्रीत संस्कृत क चा अ होतो. परंतु अपभ्रंश ज्या [२० प्राकृतांपासून निघाला त्यात संस्कृत क चा ग्ग होत होता. अर्थात् हेमचंद्रानें दिलेला अपभ्रंश, महाराष्ट्रीचा अपभ्रंश नव्हे, दुसऱ्या च कोणत्या तरी प्राकृताचा अपभ्रंश आहे.

अपभ्रंशांतील ऍग्गारह शब्दापासून मराठी अकरा शब्द निघूं शकतो.

ऍग्गारह = ऍकारा = अकरा

येथे ग चा क होत आहे. तात्पर्य मराठी अकरा हा शब्द पूर्ववैदिक एकापरदशन् शब्दापासून प्राकृतद्वारा निघालेला आहे, एकादश या संस्कृतशब्दद्वारा निघालेला नाहीं.

द्विपरदशन् = विअअरअह = बारह = बारा
त्र्यपरदशन् = तिअअरअह = तेरह = तेरा
पञ्चापरदशन् = पंञाअरअह = पंण्णाराह = पंण्णरा = पन्हरा = पधरा
षडपरदशन् = सळअळअह = सोळह = सोळा
सप्तापरदशन् = सत्ताअरअह = सत्तरह = सतरा
अष्टापरदशन् = अट्ठाअरअह = अट्ठारह = अठारा = अठरा

येणेंप्रमाणें अकरा बारा, तेरा, पंधरा सोळा सतरा अठरा ह्या शब्दांतील र चा उगम पूर्ववैदिक मार्गत व त्या पूर्ववैदिक भाषेच्या अपभ्रंशांत आहे

दोन शब्दांचा समास होतांना कोठें कोठें प्रथम शब्दाच्या अन्त्यस्वराला वैदिक १] भा`त दीर्घस्व येतें जसें, मित्र + वरुणः = मित्रावरुणौ येथें पाणिनि एवढें च सांगेल कीं समास होतांना कित्येक सामासिक शब्दांत असा दीर्घत्वाचा चमत्कार होतो हा चमत्कार कां होतो, तें पाणिनि सांगणार नाहीं व तें सांगण्याचें त्याचें काम हि नव्हतें तो कांहीं व्याकरणाचा इतिहास लिहीत नव्हता

मित्र + अ + वरुण = मित्रावरुणौ

या समासांतील अ चा अर्थ काय ? माझ्या मतें ह्या द्वंद्व–समासांतील अ चा अर्थ आधिक्य Addition असा आहे अ हें अक्षर पूर्ववैदिक अपर ह्या शब्दाचा अपभ्रंश किंवा संक्षेप आहे द्वंद्व–समास म्हणजे दोन अथवा अधिक शब्दांची मिळवणी

मित्रेण अपरः नाम अधिकः वरुणः = मित्रावरुणौ =

वरुण Together with *मित्र* = वरुण and *मित्र*

२०] **(२) विंशति**

द्विदशति = विअशति = विंशति

पूर्ववैदिक भाषेंत दशन् प्रमाणें दशति हा शब्द १० दहा या अर्थी होता द्विदशति म्हणजे दोन दहा द्विदशति या पूर्ववैदिक शब्दाचा अपभ्रंश विंशति द्वि मधला प्रथम द काढून टाकला आहे व दशति मधील प्रथम द च्या बदला अनुस्वार उभारला आहे कित्येक भाषाशास्त्रज्ञ शति, शत या शब्दाचा अर्थ पूर्ववैदिक काळीं दहा होता, असें प्रतिपादन करतात परंतु तें असामंजस्यास्तव मला पटत नाहीं

त्रिदशाति = त्रिअशाति = त्रिंशाति = त्रिंशत्

चत्वारिदशाति = चत्वारिअशाति = चत्वारिंशत

पंचदशाति = पंचअशाति = पंचाशत

पच या शब्दांत अन्त्य अ असल्यामुळे द् चा लोप होऊन तत्स्थानीं अनुस्वार झाला नाहीं.

पष्ठशाति = पष्षटि = षष्टि

दोन ष झाल्यामुळे एकाचा लोप षष्टि म्हणजे सहा दहा

सप्तदशाति = सप्तअशाति = सप्तति

अष्टदशाति = अषअअति = अषीति = अशीति

मधल्या अ बद्दल ई व ष बद्दल श [१०

पूर्ववैदिक अष्टदशाति चा वैदिक अपभ्रंश अशीति.

किंवा

अष्, अश् असा हि आठ ह्या अर्थी पूर्ववैदिक शब्द असावा.

नवदशाति = नवअति = नवति

संस्कृत = मराठी

विंशति = वीस

त्रिंशत् = तीस

चत्वारिंशत् = चाळीस

पंचाशत् = पंनास

षष्टि = साटि = साठ [२०

पण

सप्तति = सत्तर

सप्तति चे सत्तर कसें व्हावें ? र् कोठून आला ? प्राकृतवैयाकरण सप्तति चें सत्तरि असे रूप निपाततात इतके च कारण देत नाहीत. स चा स रहातो प्त चा त्त होतो. पण ति ची रि कशी व्हावी. ति चा इ होईल, रि कोणत्या हि समजस नियमानें होणार नाही. सप्तति चा अपभ्रंश होताना ति ची रि होते, असे म्हणणे म्हणजे कांहीं नियम सागणें नव्हे, व कारण हि देणें नव्हे. अनेक वस्तूच्या ठाई जो येक सामान्य धर्म

रहातो त्याचें कथन करणें म्हणजे नियम सांगणें तसा प्रकार सप्तति या अपभ्रंश सत्तरि होतो हें सांगतांना झालेला दिसत नाही तेव्हां, मराठी सत्तर याचा उगम संस्कृत सप्तति शब्दांत नाहीं मला वाटतें, पूर्ववैदिक भाषेंत सात या अर्थी सप्तृ असा शब्द असावा

सप्तृदशाति = सत्तरअआइ = सत्तरि = सत्तर

अशा दृष्टीनें पाहिलें असतां, आपल्या पूर्ववैदिक कोशांत सप्तृ हा शब्द गणावा लागतो अन्यथा मराठी सत्तर शब्दाची यथाशास्त्र व्युत्पत्ति होत नाहीं

वि का राजवाडे

१४ चौधरी

१०] हा शब्द चक्रधारी या संस्कृत शब्दापासून निघालेला आहे चक्र म्हणजे पांच चार गांवांचा समूह त्यांचें काम चालणारा जो तो चक्रधारी

चक्रधारी = चक्करधारी = चअरधारी = चवधारी = चौधारी = चौधरी

चक्र म्हणजे व्यापाऱ्यांचा वगैरे संघ त्यांचा जो मुख्य तो हि चौधरी या शब्दानें म्हणजे चक्रधारी या शब्दानें ओळखला जात असे व जातो

चौधरी हा शब्द हिंदी, बंगाली, गुजराथी वगैरे गौड भाषांत आहे

धतुर्धर असें एक विशेषनाम एका ग्रंथकाराचें (उदा नीलकंठ चतुर्धर) सापेक्षतः बऱ्याच अर्वाचीन ग्रंथकाराचें आहे हा चतुधर शब्द संस्कृत नाहीं चौधरी या भाषा शब्दाचें संस्कृतीकरण करून हा चतुधर शब्द बनविलेला आहे तेव्हां हा चतुधर शब्दाकडे विशेष लक्ष देणें नलगे चौधारी हा उच्चार अहिराणींत अद्याप ऐकूं येतो

२०] वि का राजवाडे

---

१५ जुनें वैद्यक—मराठी पोथी

१ ही पोथी चेवल्यास मिळाली पार्थापीं पानें ११३ वर असावीं पैकीं फक्त ९ पानें उपलब्ध आहेत अक्षरांचें वळण शालिवाहनाच्या चौदाव्या शतकांतील आहे सांपडलेलीं पानें ५९ पासून ६६ पर्यंत आठ व १२३ वें पान मिळून नऊ हा

पृष्ठास ओळी ११, दर पानास ओळी २२, मिळून एकंदर ओळी १९८ आहेत. एका ठिकाणी पृष्टमात्रा आलेली आहे (पान ५९ पाठ, ओळ १).

२ संस्कृत श्लोक व त्याचें मराठी भाषान्तर, असा क्रम आहे. हारीत, सुश्रुत, गलंड, वृंद, भेड, हरिमेखल, इतक्या ६ पुरातन संहिताकाराची नावें ह्या नऊ पानांत आलेली आहेत. संस्कृत फार अशुद्ध लिहिलें आहे. संहितांतील पाठ ताडून पहाण्यास हे श्लोक अशुद्ध असले तरी उपयोगी पडतील. हरिमेखल वगैरेंच्या संहिता तर सध्या केवळ नाममात्रानें हि श्रुत असतील नसतील त्यांतील एखादा हि श्लोक किंवा वचन मिळल्यास तज्ज्ञास आनंद होणार आहे. हा ह्या पोथीतील पहिला विशेष.

३ ह्या पोथीतील मराठी ज्ञानेश्वरकालीन भाषेतलें आहे. हा या पोथीचा दुसरा विशेष. [१०

पृष्ठ ५९ पोट

(१) ॥ ८२ ॥ गुळवे : पापडा : मोथा : काराईते : सुंठि : वातपित
(२) ज्वरि : काढा दिजे : समे ॥ पंचरुद्र ॥ छ ॥ मूस्ता मारग्वधोशीरः
(३) हरिद्रा दारुसाह्वय : पटोलं पिचूमद् च : यष्टिमधूकमेव च
(४) ॥ ८३ यककषाय सिद्ध स्या : द्वातपितज्वरोद्भवं ॥ छ ॥ मो
(५) था बाहावा : वाळा : दारुहळदि : पटोलि : कडूनिंबु : जेष्टिम
(६) धु : काढा वातपितज्वरु समे ॥ मूस्तादि ॥ निळोत्पळमूशीरा
(७) णि : बळा पद्मकमेव च : कार्श्मरि मधूक द्राक्षा : मधूका
(८) नि परुषक ॥ ८४ ॥ पेय शीतकषायोय : वातपितज्वरापह :
(९) सप्रळाप समोहं च शमयेत्पैतिकं ज्वर ॥ ८५ ॥ निळोत्पळें : [२०
(१०) वाळा चिकणा : पद्मकु : सिवनिं : जेष्टिमधू : द्राक्षा महुवें :
(११) फणंस : काढा शितळु दिजे : वातपितज्वरु शमे ॥ छ ॥ के

पृष्ठ ५९ पाठ

(१) वळ पितज्वरु हि समे ॥ छ ॥ प्रसृतो द्वौ मसूराणां । मूर्वामधूक
(२) चंदन : शारिवोशीरमृद्वीका : परुषकफळोत्पळं ॥ ८६ ॥ पटोळ
(३) पिचूमंदं च : शीतपाकि तथाशन : पक्वांतछर्करा क्षौद्रयुक्तं पी
(४) तानिळाज्वरे ॥ ८७ ॥ पटोलि कडूनिंबु : गाडे चिकणा : काढा मधु

(५) सापरोसिँ दिमें ः वातपित्तज्वर समे ॥ ७ ॥ पर्मुरोशीरमृद्विका ः
(६) पद्मर्क पद्मकेशरं ः धात्रि परुषक ध्यात्रि· बला मधूकपद्नं ॥
(७) ८८ ॥ मधूकपुष्पकाश्मर्यापः शीतपाकिफलं तथा पद्मपपुनि
(८) तं रात्रौ स्थितं मृद्भाजने नवे ॥ ८९ ॥ लाजाचूर्णं मतिवापं ः श
(९) करामधूसंपुतं जातिपुष्पाधिवासंतु पिबेत्तृर्छार्दिमूर्छितं ॥ ९० ॥
(१०) दाहभ्रममदारोवातपीतज्वरं पीत्वा निवृतिमाप्नोति ध्रिम
(११) गृहमिर्पावुमि ॥ ९१ ॥ उत्ततिया पाळा ः द्राक्षा ः पद्मकु निरोल्प

पृष्ठ ६० पोट

(१) ळं ः आवळकरिया ः परुषक ः रिंगणि ः चीकणां ः जेठीमधू ः चंद
१०](२) न ः महुवें ः शीवनि ः गाहे धामाणि ः र्ची फळें समभागें करूनु ः नवि
(३) ये मांडा रात्रि निवों दिजे तांदुळां घिया लाया ः आणि सापरमधू ः
(४) फाई घियां फुलां चा वासु देऊनु पाजिजे ः सहान उंफकारे ः मछा दा
(५) हो ः भ्रमू ः मदू वातपित्तज्वर ः फगि ः आतुर यां शांति करिं ः जैसें ज
(६) ळतेया घरां उदक ॥ हरिताम् ॥ ७ ॥ मुद्गामलकचूर्णानि ः मधु
(७) कानि घृतेन तु अंधुकाजिपयुक्तानि ः प्रदाह नाहनाशनं ॥ ९२ ॥
(८) मुगां आवळियां चं चूण ः तुपं काल्विज जैसा पिंडू होय ः ता कां
(९) शिर्ष पाणिये कालउनु दिजे ः दाहो शमे ॥ ७ ॥ दधिर्द्ध दाडि
(१०) मं रोधं ः विदारिबिजपुरकं ः शिरप्रदेश लेधें मृष्णादाहनिवा
(११) रण ॥ ९३ ॥ कविठ दाडिम गेय भूइकोहळे ः मा[illegible]िंग ः गा

२०]

पृष्ठ ६० पाठ

(१) णीयें वाटूनु ः माथा लेपु दिजे ः साहान दाहो समे ॥ भेडात् ॥ इति वा
(२) तपित्तज्वर ॥ ७ ॥ स्तैमित्यसर्वांगविमर्दनं ः शिरोव्यथा हीमध्ये
(३) वगुरुत्वकामत्वकसनं निद्रास्यो ः मनितापज्वरा ककानिद्रा स्यां
(४) मिति ः शास्रमानितं ॥ ९४ ॥ सर्वांगी व्यथा जडत्व ः शिरव्यथा ः हि
(५) व पामू ः कायू ः निद्रा ः पडिसी ः मातुमंदु मैदु ः व्हातु ः आरसु हिं
(६) लक्षणिं वातश्लेष्मज्वर जाणावा ॥ ७ ॥ मुस्ता नागरभूनिंबः गु
(७) डुचिमूलकंफलं ः कषायं पचमामे च्यो ज्वरविनाशनं ॥ ९५ ॥ मु
(८) ठि चिगाइनं गुरवें ः मोथा गमगानं गट्टी [illegible] ः [illegible]

(९) कु ज्वरु पचे ॥ छ ॥ किराततिक्तक मुस्तं : गुडूचिविश्वभेषजं : पाटा
(१०) मूशीरसोद्दिच्य पीबेद्वातज्वरशातये ॥ ९६ ॥ चीराईते : कडई :
(११) मोथा : गुळवे सुठी : पाहाडवाळा : काळा वाळा : कढूनु दिजे :

पृष्ठ ६१ पोट

(१) पाचन होऐ ॥ छ ॥ पर्परभृष्ट पटुछित : काजिकसिक्तो हि वालुका
(२) स्वदृश स्वदस : मयाति : वातकफामया मस्तकशूळांगभंगा
(३) दि च ॥ ९७ ॥ पापरि वाळु ताविजे : ते वाळु येक वस्त्र आथुरुनु त्या
(४) वरि येरडपाने घालुनुं : वरि रिचविजे : काजिये सीपौनु पोटाळि
(५) या किजाति : तेणें सेकिजे तेणे मस्तकसुळ : मुष्य : सर्वांगीचें दु
(६) पणे सामि : वतश्लेष्मिकु दोपु शमे ॥ वाळुकास्वेदु ॥ श्रोतसां [१०
(७) मर्द्धनं नुत्वा नित्वा पचकमाशय : हत्वा वातकफघ्न तं : स्वेदो ज्व
(८) रमपोहति ॥ ९८ ॥ येरडेलें मापुनुं : सगडिया अथवा ईटा सर्वा
(९) ग सेपीजे : जव घामु ये : तेणे हि वातश्लेष्मकु ज्वरु समे ॥ छ ॥ मा
(१०) तुळगफळ केशरोधृत : सिधूजन्ममरिचानी तो मुखे हति
(११) वातकफरोगमघागशोषमाशू जडतामरोचकं ॥ ९९ ॥ मातुळि

पृष्ठ ६१ पाठ

(१) गाचि चूडि: सैंधवमिरियें मुषि धरिता निर्गीवनें : वातकफरोग
(२) अरोचक शमे ॥ छ ॥ पीप्पलि पीप्पलिमूळ : चव्यचीत्रकनागरै:
(३) दिपनिय स्मृतो वर्ग : कफनिळागदापह ॥ १०० ॥ पीपळिया पी
(४) पळमूळ : चविचीत्रकु सुठि : काढा दिजे : कफवातज्वरु शमे ॥ [२०
(५) हा पंचकोळु ॥ आरग्वधग्रथिकमूस्तातिक्ताहरीतकीभि क्वथि
(६) त कषाय समे शशूळे कफवातयुक्ते : ज्वरे हिते दिपन पाचन श्च :
(७) ॥ १ ॥ बाहावेया चे सेंगे चा मो टाक २ पीपळिमुळ टांक २ मूस्ता टांक
(८) २ केदारकुडि टाक २ काढा अष्टाविशेषु किजे दिजे :
(९) सामू ज्वरु शुळु : कफवातरोग समति ॥ बाहावापचकु ॥ पीप्प
(१०) लिभि श्रृतं तोय मनभिष्यदि दीपनं वातश्लेष्म विकाराघ्नं : प्लिहघ्नं
(११) ज्वरनाशन ॥ २ ॥ टांक १० पीपळिया पाणिं सेर २ आतु कढिजे पाई

पृष्ठ ६२ पोट

(१) सह १ दिजे : वातश्लेष्मविकार धामू झिहा ज्वर शमे ॥ ७ ॥ मुस्ता
(२) पपटदुस्पर्शागुडूचिविश्वजं जलं कफवातरुचिछर्दिदाहशो
(३) पज्वरापहं ॥ ३ ॥ मोथा : पापडा दुरालभा : गुळवे : सुंठि काढा क
(४) फ अरुचि : छर्दि : दाहो शमि ॥ ७ ॥ मुस्तापर्पक ॥ द्राक्षमुस्तिष्ठं पे
(५) यं : कषायुफककफानिळे : अविपाकेतिनिद्रायां : पार्श्वरुक्श्वास
(६) कासके ॥ ४ ॥ द्राक्षमुस्ता या काढा पीपळि मतिपाकेर्सी दिजे : क
(७) फवातज्वर : अपकु अतिनिद्रा : पार्श्वशूळु स्वासु कासु शमे ॥ ७ ॥
(८) निदिग्धीकामृताशुंठि : पुष्कराह्वे श्रुतं पचेत् । कामकासरुचि
१०](९) श्वासकफवातज्वरापहं ॥ ५ ॥ रिंगणि : गुळवे : सुंठि : कोष्ट : का
(१०) ढा स्वप्नादि दिजे : वातकफु शमे ॥ ७ ॥ दारुपर्पटकं मुस्तं : मम
(११) (धा) विश्वमेपजं : भुनिंबकटुक मार्गी फुस्तुम्बुरुसमांशक ॥ ६

पृष्ठ ६२ पाठ

(१) ॥ फ काथ पिबे हि मं मधुयुक्त ज्वरापहं : वातश्लेष्माणि कासे च :
(२) कंटरोगे गळग्रहे ॥७॥ देवदारु : पापडा मोथा : हिरडा सुंठि : भुनिंबु :
(३) कटुकळ : मार्गी : कोथुंबिरि : सममार्गे काढा मधसि दिजे : वातश्ले
(४) ष्मज्वर कासु कंठावरोधु : गळग्रहो हे शमति ॥ ७ ॥ हरितान् ॥
(५) कंठावरोधा चिकित्सा ॥ कटूफळ इंद्रजव : काकडासिंगी : क
(६) टूकि पींपळि : गजपिंपळि मारांगी मरता : सुंठि : वेपड : पींपळी
२०] (७) मूळ : हिरडा : चित्राईतें : कचेरा : पाहाड सेउगा धामासाअ :
(८) पगोळि : जिरें : गुळवे : ईशार्थ काढ : साधू ज्वर धापः पोष्क
(९) रावा समे ॥ ७ ॥ कटूफळादिकाथु ॥ ९ ॥ कटूफळा पुष्करा अ
(१०) ब्दकटूकाः पाठावपाककटैः पथ्या–धान्य–सुरद्रुजेपभकाणां
(११) रोगीसर्गातिनके : मार्गीजीरककमूर्णं । ज्वनिगझमाप

पृष्ठ ६३ पोट

(१) न्तोर्य हरेत् : कासं वातकफज्वरो गतिशिरोजाड्यं महिपार्दक
(२) ॥ १ ॥ कटूफळ कोष्ट मोथा कडागदाई : पाहाड वेर्षं पापडा : को

(३) थूचुरि : देवदारु : ईद्रजव सुठि : पीपळी काकडसिंगी : कचोरा :
(४) कीराईतें : भारागी जीरें : रोईसाचें फळ : अष्टाविशेष पचिजे : प्रति
(५) पाकु हिगु : आळेरसु ॥ बहिरत्व शीरव्यथा : हिंव कंठावरोधू : हे
(६) रोग शमति ॥ कटूफळादि ॥ ७ ॥ ईति वातश्लेष्म : द्वंद्‌ज ॥७॥ मृदूका
(७) शमोहास्यविलेपतिक्ता क्षयो विदाहो रुचिशैल्यतद्रा : नेत्रद्वये
(८) तसमश्मृन्यसकुळा : स्वेदोपि गात्रे कफपितजे ज्वरे ॥ ८ ॥ तृषा
(९) काशू : दुचितपण : तोंड तिळितिळित : मुष कडू होऐ : क्षणी चट
(१०) चटि : अरुचि स्वाशू : सैत्य तद्रि : डोळे धडधडिता गळति : आ
(११) +++++ मेजे : ईहि लक्षणि : पीतश्लेष्मीकु ज्वरु जाणीजे ॥ ७ ॥

पृष्ट ६३ पाठ

[१०

(१) + + + + + + + + पर्पटक्काथमधुयुतं पिबेत् ॥ द्राक्षापटोळभू
(२) निंब : क्काथ पाचन उच्यते ॥ ९ ॥ सर्वद्वारेषु सम्यत यथादोष वपु
(३) ति ॥ ७ ॥ दुराळभा : पापडा : काढा मधू प्रतिपाके दिजे ॥ तथा द्राक्षा
(४) पटोळा : भूनिंबु : काढा मधें दिजे पाचन सर्व ज्वरि होऐ ॥ ७ ॥ सुश्रू
(५) तात् ॥ कटकार्यामृताभेर्गी : नागेरद्रजवासक : भूनिंषचंदन श
(६) स्त : पटोळ कटुरोहिणिं ॥ १० ॥ कषायं पयये देयं : पितश्लेष्मज्व
(७) रापह : दाहतृष्णा रुचिछर्दिकासहृत्पार्श्वशूळजित् ॥ ११ ॥ रिं
(८) गणि गुळवे : भारागि : सुठि : ईद्रजव दुराळभा : भूनिंबु चद्‌न :
(९) पटोळि कटुरोहिणि : काढा द्‌जि : दाहो : तन्ह : अरुचि उ्कारि :
(१०) सहित पितश्लेष्मु ज्वरु समे ॥ ७ ॥ गुडूचिनिंबधान्यक : चद्‌ [२०
(११) न पद्मकारिणा : येष सर्वज्वरान् हति : गुडूच्यादिशू दिपनं ॥ १२

पृष्ट ६४ पोट

(१) गुळवे : भूनिंबु : धणे : पद्मकु : चद्‌न काढा दिजे : सर्व ज्वर सम
(२) ति ॥ ७ ॥ गुडूंच्यादि ॥ पटोळ चद्‌न मुर्वा : पाटा तिक्तामृतागणा :पी
(३) तश्लेष्मज्वरछर्दि : दाहकपविषापह ॥ १३ ॥ पटोळि चद्‌न : महुर
(४) सि : पाहाड : कडूई : गुळवे : काढा दिजे : पीतश्लेष्मीकु ज्वरु उ्का
(५) रे दाहो कपु विष हें शमे ॥ ७ ॥ सपत्रपुष्पवासाया : रक्षाक्षौद्रासि

[

(६) तायुतः कफपितज्वर हंती ः साम्रपितां सकामळ ॥ १४ ॥ आट्रूक्सि
(७) पाषेयां पानां फुलां चा रस् ः मधूसातरोसिं दिजे ः कफपितज्वर र
(८) कपित कामळ हे रोग शमति ॥ ७ ॥ सशकरामाम्रकदुकामूष्ण
(९) वारिणां पीत्वा ज्वर जये जंतु ः कफपितसमुद्भवं ॥ १४ ॥ केदारकु
(१०) डी ः उन्हवणियें घादूनु ः त्यांतु साषर टांक ५ घालुनु दिजे ः क
(११) फपितज्वरु समे ॥ ७ ॥ पटोळ पीचूमंदं च ः त्रिफळा मधूकं बळा

पृष्ठ ६४ पाठ

(१) साधितोयं कषाय स्या पितश्लेष्मोद्भवे ज्वरे ॥ १५ ॥ पगोळि निंबु
(२) त्रिफळा ः जेष्टिमध ः चीकणां काढा दिजे ः पीतश्लेष्मज्वरु समे
१०](३) ॥ ७ ॥ शम्याकशंघरीराष्णां त्रिफळा आटरूषकें ः येककषाय
(४) सिध स्या ः पितश्लेष्मोद्भवे ज्वरे ॥ १६ ॥ वाहावा सविरि राष्णा भ्रक
(५) ळा ः आडूळ्सा ः काढा दिजे ः पीतश्लेष्मज्वरु समे ॥ ७ ॥ त्रायंति
(६) कटुका मूस्ता चदनोशीरसारिवा पगोळपद्मामधुकचास्यस
(७) मीति ॥ १७ ॥ सप्तक मधना पेय ः कफपितोद्भवे ज्वरे ॥ ७ ॥ त्रायमां
(८) णं ः केदार कडूई मोथा चंदन वाळा ः काउळि ः पद्माळि पद्मकु ः
(९) जेष्टिमध महुवें ः सममागें काढा मधू मतिपाकेसिं दिजे ः कफ
(१०) पतिज्वरु समे ॥ ७ ॥ काश्मर्यफळ्मुद्रिका ः शीतपाकिपरुषकं ः
(११) मधूकं त्रिफळा मूस्ता चंदनोशीरपद्मकं ॥ १८ ॥ त्रायंतिकटुका

पृष्ठ ६५ पोट

२०](१) ++ यत्पाद्र चापि तत्सर्म ः पीबेत् पर्युषीतं रात्रौ मधुना श्लेष्म
(२) पीतानुत् ॥ १९ ॥ शीवनिंफळें ः द्राक्षा ः गाडेचिकणां ः फणस ः महु
(३) वें ः त्रेफळा ः मूस्ता चंदन ः वाळा ः पद्मकु ः त्रायमाणं ः केदारकुडि ः
(४) जेष्टिमधू सममागें पाणियें वादूनिं ः रात्रि नीवळ्त ठेविजे ः उ
(५) द्रेक निवळि मर्ग सिंदिजे ः श्लेष्मपितज्वरु शमे ॥ ७ ॥ भेडान ॥
(६) पगोळारिष्टपत्राणा साभयं कटुरोहिणिं ः हरिद्रे द्वे समाधूकं मूरी
(७) रं चातुरंगुळं ॥ २० ॥ पीपेत्कषायं मधुना श्लेष्मपितज्वर सु पे ॥७॥ ह
(८) रितास् ॥ पगोळि निंबाचिं पानें हीरडा ः कटूरोहिणि हळदि ः दारु
(९) हळदि ः जेष्टिमधु ः वाळा वाहावा काढा मधूसिं दिजे श्लेष्मपितज्वरु

(१०) समे ॥ श्लेष्मपितज्वरा चिकित्सा ॥ छ ॥ मथावं कलुष विलाचनचुर्ग
(११) निलुस्त रक्तप्रभं तंद्रामोहविदाहसैत्ये : कशन : श्वासप्रळापं भ्रमं

पृष्ट ६५ पाठ

(१) अस्तिसधीन् मूर्द्विरुकहृदय निद्राक्षय : स्वेदन : किसक्ठविकुजने श्ट
(२) तिभव पिता शृजे ष्टीकन ॥ १ ॥ मकत्व मुपनाशिकोप्ररसना पाक्य
(३) जित्वा स्वराः स्पर्शामूत्रविशाचिराः ष्टीगलिताः स्यात्सन्निपाताज्वरपुर्णे
(४) सर्वगुणे : भवेदगुणिता : नष्टनराणा . मृति किंचित् लक्षण सयुते प्रति
(५) ज्वीवति कष्टे नं च ॥ २ ॥ डोळे कश्मळ गळति . लोहिवे होंतिःछायाही
(६) ण दिसे : तद्रि डुचितेपण : दाहो श्वासु : सेत्य : कासु प्रळापुः भमू हाडां
(७) चिया सादि : कपाळिं उरि व्यथाः नींद्रा न ये : स्वेदु आंग तुटे :गळा घु[१०
(८) रुघुरि : कानि ध्वनि उठिति : रक्तपित वमि : मुकेपण : तोंडऊढ का
(९) न जिभ येथे फोड उठिति . जिभ परवड : कष्टी मळमूत्र होंति : ईहि
(१०) लक्षणि संनिपातु सपुर्ण : वरि आगी चेतना नांहिं : तो रोगीया अ
(११) साध्यु ॥ थोडि लक्षणे असति : तेया प्रतिकारु बहुतकरि वाचे का

पृष्ट ६६ पाठ

(१) + + + ॥ गलेडात् ॥ लघनं वाळुकास्वेदा : नस्यनिष्टीवनं तथा : अ
(२) अवलेहोंजन क्राथ : प्रकुप्रायोज्य त्रिभेषजे ॥ ३ ॥ लंघन :वाळुकास्वेदु:
(३) नस्यु निष्टिवन : अवलेहो : अजन : काढा परिपाठि चि त्रिदोषी कीजेती
(४) ॥ छ ॥ त्रिरात्र पचरात्रं वा :सप्तरात्रमथापि वा . लघनं शनिपातेषु :कुर्या
(५) दारोग्यदर्शनात् ॥ ४ ॥ तिनि रात्रे कां पचरात्रेः कां सप्तरात्रें :कां सन्निपा[२०
(६) ती जव आरोग्यता होऐ ॥ तव वरि लघन ची करावावें ॥ छ ॥ दोषाणां
(७) मेहसा शक्ति : लंघन यो सहिष्णुता : न तु दोषक्षया कश्चि:त्सहते लंघन
(८) दिक ॥ ५ ॥ दोषासि बळ तवं चि : जव लघन न घडे :दोषाचें नवेपण
(९) वायु चा पडिभरु : लघनें शमे ॥ छ ॥ कफपितोद्भवे धातु : सहते लंघ
(१०) नं महत् : मक्षयादूर्धमपि वायु नं सहते क्षणात् ॥ ६ ॥ सर्परभृष्ट ई
(११) ती ॥ वृदात् ॥ सैधवं मरिच क्षूद्र शर्कराकुष्टमेव च : बत्समू

पृष्ट ६६ पाठ

(१) त्रेण सापिष्टो : नरच तद्भिनिवारणं ॥७॥ सेधव मीरियें रिंगणेयां चा बिलु :

(२) रार्क्रोष्ट : वेपंड : पोकडमूर्ने : वाद्दलु : मस्यु विजे : तेद्धि निवारे ॥७॥ मे
(३) हातु ॥ सैद्रिनस्यांजन ॥ क्पोपे च कोशांतकिदेवदाळि सिवेपगंथा :
(४) मूहतिद्वयें च : हीर्यावळिमूलसनागवळि सर्ह्ना प्रमोघाय पर्द्रीर्दुनी
(५) मरमं ॥ ८ ॥ त्रिकटुक : रानढोहाके फळरज दृयडांगरि : फळरज :
(६) सेउगा देवंड गिंगिनि डारालि फर्ळ : हिंयावळि : निर्गुडि : नागवेलि
(७) पर्म समभागें चूर्ण करुनि सेंदे मरिज : यथामात्रा नाकिं मस्यु
(८) दिजे : भमू फिटे : सन्निप लोटे ॥ ७ ॥ हरिलेपस्रातु ॥ मधुकासा
(९) रसिंधुर्छ पघोपर्ण कणां समं सद्मां प्रमोघनं मस्य : सन्निपातं
(१०) कफात्मकं ॥ ९ ॥ टोळबि-मञ्मा सैंधव : वेपंड : मीरिवें पींपळि : सम
१०](११) मार्गें नस्यु विजे सद्मां करि कफोतर सन्निपातु हरे ॥ ७ ॥ श्रीकृ

पृष्ठ १२३ पोट

(१) टीका ॥ तेल्या पळें४ अंबर पळें४ तुप पळे दो २ पदम टांक १ २ मेरीटांक म १
(२) मधु टांक ६ नागाद टांक १ शिलारस टांक ६ लवग टांक ६ मव टांक नि
(३) ३ कोष्ट टांक ४ लोबाण टांक पो ५ ॥ मेण टांक दीड १ ॥ एकत्रं पीठ करुनु
(४) भीजउनु सात दीन ७ मग यंत्रीं भरीजे पाताळयंत्री तेल काढीजे ॥ या नावं
(५) कामिनीमनोहरगंधराजु ॥७॥ पञुदेवपळं चाम्पं पळं द्वादश चंदन ॥ से
(६) ल्यं दशपळं पोग्यं पाला दशपळं सिता ॥ १ ॥ मुस्तालवंगलोबाणगु
(७) ग्गुळं तगरं मधु ॥ हिमचदुनलिका पृथगष्पळं भवेत् ॥ २ ॥ अंपरं चे
(८) रीताशारुजातीकोष्टं मय पृथक् ॥ एकैकपळश्रमानं राजद्रुमापळ ग
२०](९) वि ॥ ३ ॥ पतसंधानमांध च पक्षभूतरयंत्रके ॥ ४ ॥ टीका ॥ तेल्य टांक
(१०) चोवि २४ अंबर टांक चो २४ लोबाण टांक चो २४ पदम पळ ये १ तगर
(११) पळ १ देवदारु पळ ये १ कोष्ट पळ ये १ नव पळ ये १ राळ पळ १

पृष्ठ १२३ पाठ

(१) + + + + + पक्ष येक भीजों देईजे : मग यंत्रीं पालीजे : गंधराजु
(२) ॥ ७ ॥ तेल षाटपळ शशीश्चमुपळं श्रीचंदन द्विपळं लोंपार्ण गनकं ।
(३) टपूरीतमळं पेरीत्यर्ग पूर्त ॥ पृथगळसळं सवेदनिशर्ज ण्काम
(४) मांडे मुने ॥ भांडे यंत्र विपाय भमि मीवसे सर्त्य भिरेत् केतकी ॥ १ ॥ मषा
(५) नां जनवल्लभं रमैणिकं कंदुपकोयाहद ॥ १ ॥ टीका ॥ तन्त्र पट ८ सींगम

(६) काष्ट पळें ८ चदन पळें २ पीत म्हणतां अगरु पळे २ अबर पळें मधू
(७) पळें २ लोबाण पळ १ घृत पळ १ तिळज म्हणता तेल पळ पांच ५ येकत्र क
(८) ढवीजे : दीर्सा साता ७ यत्री भरीजे : पाताळयत्रे तेल घेईजे : केतकीप
(९) त्राचा वासु देईजे : या गधराजा नाव कंदर्पकौतूहळु ॥ छ ॥ पळं चत्वारि तै
(१०) लानां द्विपळ स्नेहमुच्यते ॥ मधुलोबाणबेरी च क्षौद्रजांबरपंकजं ॥
(११) ॥ १ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥छ॥ गोसावीयाचेया सीस०८१७८९१०११गंधराजुः

वि. का राजवाडे

१६ हातगा ऊर्फ भोंडलें*

१ महाराष्ट्रांत हातग्याचीं ऊर्फ भोडल्याचीं गाणी घरोघर मुलीच्या सर्वतोमुखीं आहेत हस्तनक्षत्राच्या प्रारंभापासून शेवटल्या दिवसापर्यंत दर रोज एकेक गाणे [१० वाढवीत सोळाव्या दिवशी सोळा गाणी म्हणतात शेजारच्या पाजारच्या दहापांच मुली तिसऱ्या प्रहरी एकत्र होतात, वेचून आणून चार खडे मांडतात व हातगा म्हणून त्यांची फुलानी व पानानी पूजा करतात आणि नतर फेर धरून ही गाणी म्हणतात. हातगा म्हणजे हस्तग्रह भोडले किंवा भोडला म्हणजे काय ते समजत नाही ह्या शब्दाचा अर्थ च माझ्या ध्यानात येत नाही व्युत्पत्ति हि माहीत नाही हातग्याला च दुसरं नाव भोडले असावे. परतु निश्चयाने काही च सांगता येत नाही

२ गाण्यात प्रारभ एका विषयाचा असतो व शेवट त्या विषयाला सोडून निराळा च काही असतो उदाहरणार्थ पहिले गाणे. ह्या गाण्यांत प्रथम गणपतीचे नाव घेतलें आहे. ते रास्त च आहे अयलमा म्हणजे अथम व पयलमा म्हणजे प्रथम.

अथ + ल + म = अहलम = अअलम = अयलम = अयलमा (सप्तमी) [२०
प्रथ + ल + म = पहलम = पअलम = पयलम = पयलमा (सप्तमी)

नतर, गणेशाला मुलगी प्रार्थिते की, माझा खेळ मांडण्यास अनुज्ञा दे. खेळ गांवच्या वेशीच्या दारी माडिला तो वेशीच्या बुरजावर पारवा घुमत होता त्याकडे लक्ष्य गेले, तो फकिरासारखा एकटा च होता त्याचे डोळे गुंजेप्रमाणें लाल होते. त्याच्या दुष्ट डोळ्याच्या टीका गांवच्या भुलोजी नांवाच्या नाइकानें ऊर्फ पाटिलानें

* या गाण्यांत पाठभेद फार आहेत व ही गाणी म्हणण्याच्या वेळा प्रांतोप्रांतीं निरनिराळ्या आहेत. शिवाय गाण्यांची सख्या हि क्वचित् जास्त आहे

११

सोन्याच्या शिंपीनें दूध पाजिलें आणि मग त्याला झोपी लावलें नंतर मुली माळा-वर खडे वेचावयाला गेल्या, त्या खड्यात एक मोठा खडा असेल त्याला गवरा म्हणतात. गवरीचा नवरा गवरा. गवऱ्याला मुली विचारतात, बा, कधी येशील. चैत्रात येईन, म्हणून तो सागतो तेव्हा मुली चैत्राला म्हणतात, चैत्रा चैत्रा, लवकर ये, म्हणजे हातग्याला हात घालू व देव्हान्यात देव बसवू. नंतर देव बसविल्यानंतर देव्हान्याच्या चवकटीपुढें मुली नाचतात व म्हणतात:—देव्हान्याच्या चवकटी, उठता बसतां लाथबुक्की.

ह्या गाण्यात लिंबे, हणमत, निळी घोडी, कमळें, अचरा व गवरा ह्याचा उल्लेख आला आहे सर्व च कल्पना अतींद्रिय आहेत. मारुती अप्सरा व गवरे, एतत्संबंधी भूतसृष्टींतील ज्या काल्पनिक गोष्टी समाजात त्या काली प्रचलित होत्या त्यांचें [१० वर्णन ह्या गाण्यात आलें आहे. एकदरीत गाण्याचा अर्थ सोपा नाही, गूढ आहे

४ तिसरे गाणें : गावात एक खाऱ्या पाण्याचा आड आहे. तो च कल्पनासृष्टीला व शब्दचित्राला पाया म्हणून घेऊन, त्याच्यावर कल्पना चालविल्या आहेत खाऱ्या आडाच्या खाऱ्या पाण्यात वडील बाया मुलाच्या आग्या टोप्या धूत आहेत. इतक्यात आडात साप निघाला व आग्या टोप्या हरवल्या आळ सापावर आला. साप म्हणतो मी एकुलता एकटा आहे, दारच्या पिकल्या आब्याला विचारा तो खरें च. आब्याची कोय दारी पडली होती लुच्चा आबा आग्या टोप्या घेऊन पळाला, पण आपली कोय न्यायला विसरला, त्यामुळें उमगला. आब्याची झडती घेणे जरूर झाले आब्यावर मोर नाचूं लागले. बायानी दिवट्या घेऊन आग्या टोप्याचा शोध चालविला इकडे मुली आपला खेळ खेळू लागल्या व खेळताना म्हणतातः—आम्ही [२० सुंदर मुली डोळ्यात सुदर काजळ घालू व सासरमाहेर करू, आमचें सासरमाहेर इतर घराप्रमाणें साधे नाही, गबर आहे, तेथें मातीच्या चुली नाहीत, ताब्याच्या चुली आहेत मुली मलकापूरच्या होत्या मलकापूर ह्या शब्दाचा खरा उच्चार मलकान्पूर् मलिक याचें फारशी अनेकवचन मलकान् मलकाचें जे शहर तें मलकानपूर त्याचा मुलींनी अपभ्रंश मकलामपूर असा केला मलकापूर हें गाव कोल्हापूर इलाख्यात आहे व ते तेथील प्रतिनिधीची सध्या राजधानी आहे गाणें फार जुनाट आहे. इतकें च की ज्या प्रदेशात ज्या कालांत हें गाणें म्हटलें जातें त्या देशातील व कालातील शहराचें नाव त्यात सहज च येते मकलामपूर हें नाव मुसुलमानी अमलानतर गाण्यात शिरलेलें आहे, हें उघड आहे.

५ गाणे चौथें: हें गाणें फार सुंदर आहे, अप्रतिम आहे धाकुटी चंद्रावळ घराच्या [३० आंगणांत खेळत होती तिचा पदर धाकुट्या कृष्णानें धरिला त्याचा चद्रावळीला तिटकारा आला व तिनें वैताग घेतला. ती सुतार झाली. तिने एक बाभळ तोडिली. चौरग घडविला

व त्या चौरगावरून पारिजातकाची सुवासिक व दिसाऊ वृक्षाची फुलें तोडिलीं व त्यांचा हार गुंफून हातम्याला वाहिला पांच चार मापांतलीं मीं पुष्कळ सुंदर गाणीं वाचिलीं आहेत परंतु ह्या तोडीचें गाणें मला कोठें आढळलें नाहीं वेताग हा शब्द वित्याग शब्दाचा अपभ्रंश आहे विशेषेण त्याग वित्यागः

६ गाणें पांचवें : हें गाणें देवगिरीच्या यादवांच्या वेळचें किंवा त्यांच्या हि पूर्वीचें आहे कारण, पंढरपूर एवढेसें गाव होतें, असें यांत म्हटलें आहे ह्यांत पंढरपूरच्या माळ्णीचें आपल्या नवऱ्यावरील प्रेम व कंगण्या देशाच्या राजाचा तिर कारा कथीनें दाखविला आहे

७ गाणें साहावें : ह्यांत मामावरील प्रेम, मामीचा कजुपपणा व दिराची थट्टा १०]केलेली आहे

८ गाणें सातवें : ह्यांत सोनचाफ्याच्या फुलांचे हार हातम्याकरितां गुंफिले आहेत

९ गाणें आठवें : ह्यांत आईचें आपल्या लहान मुलावरील वात्सल्य वर्णिलें आहे

१० गाणें नववें : ह्यांत मामाच्या घराचें वर्णन आहे व धाकट्या दिरावरील प्रेम दाखविलें आहे कोल्हापुराजवळील रत्नागिरीचा उल्लेख आहे तेलंगपूर कोठलें कोण जाणे! पण ते त्या काळीं लुगड्यामद्दल प्रसिद्ध पेठ असावें

११ गाणें दहावें : यांत कोथिंमिरीला उद्देशून कवन केलें आहे नामी आहे

१२ गाणें अकरावें यांत भुज्या भाऊ व त्याची बहिण यांचें वणम आहे

१३ गाणें बारावें : यांत नव्या नवरीचें सासरीं जाणें वर्णिलें आहे

२०]१४ गाणें तेरावें यांत वडील जावेची थट्टा केली आहे

१५ गाणें चौदावें यांत नव्या नवरीचें सासरीं जाणें वर्णिलें आहे फडेगांवचा उल्लेख आहे

१६ गाणें पंधरावें :

१७ गाणें सोळावें : कोळशासारख्या काळ्या पुलोआचें वणग आहे

१८ गाणें सतरावें : हें एक उखाणें-वजा गाणें आहे

१९ गाणें अठरावें : यांत सासरच्या माणसांचा विनोद आहे

सांगली–देशस्थ ब्राह्मण मुलगी (द) हातग्याचीं गाणी हस्तनक्षत्री सुरू. दर दिवशी एक एक गाणे वाढवीत जावयाचे सोळाव्या दिवशी सोळा गाणीं.

(१) हातगा

१ अयलमा पयलमा गणेश देवा । २ माझा खेळ मांडू दे करू तुझी सेवा ॥
३ माझा खेळ मांडिला वेशीच्या दारी । ४ पारवळ घुमतें बुरजा वरी ॥
५ पारवळ फकिराचे गुंजाणे डोळे । ६ गुंजाणे डोळ्याच्या सारविल्या टीका ॥
७ आमच्या गावच्या भुलोजी नायका । ८ एवी निघा तेवी निघा ॥
९ कांडा तीळ बाई तांदूळ घ्या । १० आमच्या आया तुमच्या आया ॥
११ खातील काय दूध–उंडे । १२ उंड्याशी लागली टाळी ॥
१३ औषध दे रे बा माळी । १४ माळी गेला शेता भाता ॥ [१०
१५ पाऊस लागला येता जाता । १६ पड पड पाउसा थेंबा थेंबी ॥
१७ थेंबा थेंबी आळ्या लोंबी । १८ आळ्या लोंबती आखण (आंकण) ॥
१९ (क) आखणा तुझी सात कणसें । २० हातग्या तुसी सोळा वर्षे ॥

(१) हातगा

१ भोंडले भावे भावे । २ तुम्ही निघा पेवे पेवे । (१०) ३ आमच्या आया तुमच्या आया	}	हा प्रारंभ कोठें कोठें करतात
२१ आतूला मातूला । २२ चरणी घातूला । २३ चरणीचे सोंडे । २४ हातपाय खणखणीत गोंडे । २५ एक एक गोंडा विसाचा । २६ नेसा ग नेसा भावल्यानों । २७ वरीस वरीस पावल्यानों ।	}	हे चरण आणीक कोठें कोठें म्हणतात [२०

(२) हातगा (द)

१ एक लिंबू झेलू बाई दोन लिंब झेलू । २ तीन लिंब झेलू बाई चार लिंब झेलू ॥
३ तीन लिंब झेलू बाई चार लिंब झेलू । ४ चार लिंब झेलू बाई पाच लिंब झेलू ॥

५ पाच लिंब पाणवठा । ६ माळ पाळी हणमंता ॥
७ हणमंताची मोळी घोडी । ८ येता जाता कमळें तोडी ॥
९ कमळा पाठी मार्गे होती राणी । १० अग अग राणे कुठ कुठ पाणी॥
११ पाणी मध्ये यमना जमना । १२ यमना–जमनाची यादिक वाळू ॥
१३ तिथ खेळ तिळार–वाळू । १४ तिळार-वाळूला भूक लागली ॥
१५ सोन्याच्या शिंपीनें दूध पाजिलें । १६ मीज मीज पाळा वेल्हाळा ॥
१७ आम्ही जातो वरच्या माळा । १८ वरच्या माळा जाउंगा ॥
१९ पाच खडे आणूंगा । २० एक खडा मोठा ॥
२१ गवरे आले पोरग । २२ गवऱ्या तुर्हे ठाणग ॥
१०] २३ आता कधीं येणें ग । २४ आता येणें चैत्रमासीं ॥
२५ चैत्रा चैत्रा लवकर ये । २६ हस्त पालीन हस्तारा ॥
२७ देव मसर्वान देव्हारा । २८ देव्हाऱ्याच्या चवकटीं ॥
२९ उठतां बसतां लाखमुक्ती ॥

---

(३) हातगा

१ आड माड आडवणी । २ आडाचें पाणी सारवणी ॥
३ आडांत होत्या बायका । ४ आंगी टोपी ल्याइका ॥
५ आंगी टोपी हरपली । ६ हरपा पार्या दडपळी ॥
७ सरप म्हणे मी एकूला । ८ दारीं अंबा पिकूला ॥
९ दारीं आंब्याची कोय ग । १० आंबा नाचती मोर ग ॥
२०] ११ रंभा पाडी दिवग्या । १२ आम्ही लेकी गोमग्या ॥
१३ गोमग काजळ लेउगा । १४ सासरीं माहेरीं जाउगा ॥
१५ सासरीं माहेरी तांब्याच्या पुरी ।१६ मेडप पातला मकरामपुरी॥

(४) हातगा (च)

१ भाकूनी चंद्रावळ बाइ रोवली आंगणीं । २ रोवली रोवतां बाइ रुण्याची देमिरी ॥
३ रुण्याची देमिरी बाइ पाल्या घरिरीं । ४ साइ साइ पालपा मीं तिकडे जाइन ॥
५ तिकडे जाइन मी बेताक येइन । ६ बेताक येइन मी यामर जे नाईन ॥

७ बावळ जे तोडीन मी सुतार जे होईन । ८ सुतार जे होईन-मी चौरंग जे घडवीन॥
९ चौरग जे घडवीन मी कळ्या जे तोडीन। १० कळ्या ज्या तोडीन मी हार जे गुंफीन॥
११ हार जे गुफीन मी हातग्याला वाहीन॥

(५) हातगा

१ एवडस होत पंढरपुर । २ एवडस होत पढरपूर ॥
३ विठोबारायाच-नगर । ४ रखमाबाईच सासर ॥
५ विठोबा राया द्वारोद्वारी । ६ शंभो मोट मोट धारी ॥
७ अगग भुलाई माळणी । ८ तुला राजा बोलावितो॥
९ तुला कगण्या घडवितो । १० जळो मेल्याच्या कगण्या ॥
११ विकीन सोनीयाची भाजी १२ घेईन मोतीयाचा तेजी ॥ [१०
१३ माझा माळी जो बरवा । १४ दडी रुमाल हिरवा॥
१५ दंडी रुमाल काय काय परी । १६ हिरा झळकतो तून्या वरी ॥

(६) हातगा

१ बाईच्या परसांत भेंडीच रोप । २ भेडीच रोप सारवल ॥
३ मामाचं घर थोरवल । ४ मामाच्या घरी येऊं-जाऊ ॥
५ तूपरोटी खाऊ-जाऊ । ६ घाल ग मामी तुपाची धार ॥
७ तुपाची धार गेली वाऱ्यान ।८ आई आली चूड्यान॥
९ बाप आले घोड्यान । १० बहिणी आल्या पालखीन ॥
११ भावजी आले कुत्रीन । १२ काहो भावजी रूसला ॥
१३ काळा विंचू डसला । १४ काळा विंचू पापी ॥
१५ रांजणाच्या काठी । १६ रांजण गेला गडगडत॥ [२०
१७ भावजी बसले चरफडत ॥

(७) हातगा

१ सखूबाई तुमच्या आंगणी । २ सुदर चाफा लावणी ॥
३ ऐसा चाफा फुलला । ४ चला बाई कळ्या तोडाला ॥

५ आम्ही पाई फळ्या तोडील्या । ६ आम्ही पाइ हार गुंफीले ॥
७ हारा हारा प्रेमाळी । ८ तिन्हईनं आले वनमाळी ॥
९ सोडा सोडा कापोळी । १० रात्र झाली गोकुळी ॥

(८) छातगा

१ एवढं एवढसं पासरूं । २ लाल लाल की त्याची चोच ॥
३ गुंजाचाणी ग त्याचे डोळे । ४ सात पाताळी बाळ खेळे ॥
५ कीं पासरूं मार्झ । ६ कोण्या चाजारार्शी गेल ॥
७ कोण्या मारीनं खुणाविलं । ८ कीं पासरूं माझ ॥
९ दुसा दुधानीं मरल्या चाऱ्या । १० परि सासर रायपुरी ॥
] ११ माझा जेवणारा माना परी । १२ कीं पासरूं मार्झ ॥
१३ कोण्या चाजारार्शी गेलं । १४ कोण्या मारीनं खुणाविल ॥
१५ दुसा दुधांनी भरल्या । १६ वाऱ्या परि सासर रायपिठी ॥
१७ उठ गोविंद जेवायाला । १८ कीं पासरूं मार्झ ॥
१९ इस्तीदंताची आणा फणी । २० जांवळ विंचरूनी घाला वेणा ॥
२१ कीं पासरूं मार्झ । २२ काण्या मारान खुणाविलें ॥
२३ कीं पासरूं मार्झ । २४ काण्या माऱ्यानं केला मळा ॥
२५ सर्व पासरूं तूझा मळा ॥

(९) छातगा

१ पानपुडा कीं शंकरपुडा कीं शंकरपुडा ।
२०] २ माझा मामा ग लेकूरवाळा कीं लेकूरवाळा ॥
३ मामाच्या परीं दुमतंय काहीं कीं दुमतंय काहीं ।
४ सोळा म्हशी कीं दान च गाइ दान च गाइ ॥
५ मामा पाहुणा आला बाइ ग आला बाइ ।
६ साकरउंड कीं दोन च मांड कीं दोन च मांड ॥
७ मामासगट मामी मांड कीं मामी मांड ।
८ मामा गेला ग सेलंगपुरा कीं सलगपुरा ॥

९ तेलगपुरासनी आणली साडी ग आणली साडी।
१० नेसून गेले मी बरव्या पाण्या की बरव्या पाण्या॥
११ तेथे होता ग धाकटा दीर कीं धाकटा दीर ।
१२ उतरून घेतला मी कडेवरी की कडेवरी ॥
१३ चार चाबूक चमकावीले की चमकावीले ।
१४ माझ आजोळ रत्नागिरी ग रत्नागिरी॥
१५ रत्नागिरींच्या टांक्यावरी ग टाक्यावरी ।
१६ शेला वाळत चांफ्यावरीं ग चाफ्यावरी ॥

(१०) हातगा

१ कोथिंबिरी बाई ग । २ आता कधी येशील ग ॥ [१०
३ आता येईन श्रावणमासीं । ४ श्रावणा श्रावणा लवकर ये॥
५ तुला घालीन हौसरी । ६ हौसरीचा चोळा मोळा ॥
७ देव बैसले देव्हारा । ८ देव्हाऱ्याच्या चौकट्या ॥
९ उठतां बसतां लाथाबुक्या ॥

(११) हातगा

१ आला चेंडू गे चेडु राय चेडू दुधा । २ आलगींची गया बाई पलगीची गया॥
३ आपण चाले हत्ती घोडे रांम चाले पायी ।
४ रामा ग वेचिति कळ्या, सीताग गुंफिति जाळ्या ॥
५ आल्याग लगिन वेळा, दस्तुरि घातिले बहुल ।
६ आकाशी घातिला माडव, दर्शन दर्शी बसल्या पक्ति ॥ [२०
७ भुलोजी राया मुजा बाळा । ८ मुंजा बाळाची मुजक दोरी ॥
९ ती च दोरी सांवध करीं । १० सावता सावता लागला दोर ॥
११ तो च दोर सावध करी । १२ आणा दोर बांधा चोर ॥
१३ घाधला चोर झाडाशी । १४ झाड झबका फूल टपका ॥
१५ ते म्यां फूल तोडिले । १६ वहिणी माथा सोविले ॥
१२

१७ वहिणी तुझी वेणी ग । १८ केतकीची फणी ग ॥
१९ वहिणी तुझा भांग ग । २० मोतीयाचा भांग ग ॥

(१२) हादगा

१ नणंदा भावजया खेळत होत्या । २ खेळता खेळता तंटा झाला ॥
३ भावजई घरी जाय आला । ४ नणंद गेली समजावयाला ॥
५ उठा उठा वहिनी चला घराला । ६ सगळा खेळ देते तुम्हाला ॥
७ मी नाही यायची तुमच्या घराला।८ सासुरवाशी सुन रुसून बैसली कैसी ॥
९ यादवराया राणी रुसून बैसली कैसी। १० भाऊजी गेले समजावयाला ॥
११ पाटी पेणशील देतो तुम्हला । १२ सासुरवाशी सुन रुसून बैसली कैशी ॥
१०]१३ यादवराया राणी रुसून बैसली कैशी । १४ जाऊ गेली समजावयाला ॥
१५ उठा उठा बाई चला घराला । १६ मी नाही यायची तुमच्या घराला ॥
१७ सासुरवाशी सुन रुसून बैसली कैशी।१८ यादवराया राणी रुसून बैसली कैशी ॥
१९ सासू गेली समजावयाला । २० उठ उठ सूनी चल घराला ॥
२१ ताकाचा डेरा देते तुम्हला । २२ मी नाही यायची तुमच्या घराला ॥
२३ सासुरवाशी सून रुसून बैसली कैशी।२४ यादवराया राणी रुसून बैसली कैशी
२५ सासरा गेला समजावयाला । २६ उठ उठ सुनी चल घराला ॥
२७ दौत लेखण देतो तुम्हला । २८ मी नाही यायची तुमच्या घराला ॥
२९ सासुरवाशी सून रुसून बैसली कैशी ।३० यादवराया राणी रुसून बैसली कशी ॥
३१ पति गेले समजावयाला । ३२ उठ उठ राणी चल घराला ॥
२०]३३ शाल पाबुक देतो तुम्हला । ३४ उठली ग उठली गजगामिनी ॥
३५ खोपा घेतला सावरोनी । ३६ पदर घेतला आवरूनी ॥
३७ उठ उठ राणी चल घराला । ३८ मी येते तुमच्या घराला ॥
३९ सासुरवाशी राणी घरासी आली कैशी।४० यादवराया राणी घरासी आली कैशी ॥

(१३) हादगा

१ अक्कड माई कवठ ग । २ कवठासन आणिला कागद ग ॥
३ तो पडला गंगेत ग । ४ अष्टकुळ मिष्टकुळ भाऊ ग ॥

५ पडोल माती गाऊ ग । ६ तुझा घरा कारीती ॥
७ घवर घवक घालिती । ८ घालितानी देनोली ॥
९ भाऊजींनी ठेसीली ॥

(१४) हातगा

१ आरडी बाई परडी ग । २ परडी येवढे फूल ग ॥
३ दारी मूळ कोण ग । ४ दारी मूळ सासरा ॥
५ सासऱ्याने आणिल्या पाटल्या । ६ येत नाही बरोबर ॥
७ बसत नाही घोड्यावर । ९ आरडी बाई परडी ग, परडी येवढे फूल ग ॥
१० दारी मूळ सासू । ११ सासून आणिल्या सांखळ्या ॥
१३ येत नाही बरोबर, बसत नाही घोड्यावर । [१०
१५ आरडी बाई परडी ग, परडी येवढे फूल ग ॥
१६ दारी मूळ दीर । १७ दीरान काय आणील ॥
१८ दिरान आणिले पाटे । २० येत नाही बरोबर, बसत नाही घोड्यावर ॥
२२ आरडी बाई परडी ग, परडी येवढे फूल ग । २३ दारी मूळ नणंद ग ॥
२४ नणदेन काय आणिल ग बाई । २५ नणदेन आणिले गोठ ग ॥
२७ येत नाही बरोबर, बसत नाही घोड्यावर ।
२९ आरडी बाई परडी ग, परडी येवढे फूल ग ॥
३१ दारी मूळ कोण ग, दारी मूळ पति । ३२ पतिन काय आणले ग बाई ॥
३३ पतिन आणिली नथ ।३५ येते तुमच्या बरोबर, बसते तुमच्या घोड्यावर॥
३६ आरडी बाई परडी ग ॥ [२०

(१५) हातगा

१ एवढासा तांदुळजा । २ नखांनी खुडीला ।
३ बाग जिऊ बाधिला । ४ वेशी बाहेर टाकून दिला।
५ गाय आली हुगून गेली । ६ म्हैस आली खाऊन गेली ।
७ म्हशीला जाहाला रेडा । ८ गाईला झाला पाडा ।
९ तो च रेडा पाडा माझ्या बापाजीचा वाडा॥

१० बापाजीनं दीला जांमळा घोडा । ११ जामळ्या घोड्याची मीटकी चाल॥
१२ जेथें पाऊल पडे तेथे केडगाव शहर । १३ केडगांवचे ठंद ठंद ठसो ॥
१४ ठसो ठसो अंमर पुरो ।

(१६) हातगा

१ काळा कोळसा छिकू छिकू राणा । २ पाळखीत घसला पुलोजी राणा ॥
३ पुलोजिची घोडी फितक्याची । ४ नाईग हाग्मा मोत्याची ॥
५ मोती सरडून शप्फूल । ६ शप्फूलाच्या टिका ग ॥
७ टिका टिका म्हणूनी नगराशा जाता । ८ नगरासी जाता मोजम करिता॥
९ मोजम करितां लागली काडी । १० काडी मोडून बांधली माडी ॥
१०] ११ माडी मोडून बांधलं तळे । १२ त्या बाइ तळ्यांत परिट कोण धुतो ॥
१३ विठोबाच्या टोपीला निळा रंग देतो । १४ रखमाइच्या चोळीला शाहारंग देतो॥

(१७) हातगा

१ मोपळीचं फूल घाई फुल रंजना । २ मळ्याच्या कार्नी मळ रंजना ॥
३ माळ्यानं सांडली भीकबाळी । ४ हुडकुन दे या भूपणा ॥
५ हुडकली पण गवसे ना ॥

(१८) हातगा

१ काळी चंद्रकळा नेसू कशी ! । २ गळ्यांत हार, घालूं कशी ! ॥
३ पायांत पैंजण, चालूं कशी ! । ४ बाहेर मामंजी, बोलूं कशी ! ॥
५ दमडीचं तेल आणूं कशी ! । ६ दमडीचं तेल आणीलं ॥
२०] ७ सासूबाईचं न्हाण जाहालं । ८ वन्सबाईची वेणी जाहाली ॥
९ माऊजीची शेंडी जाहाली । १० मामंजीची दाडी जाहाली ॥
११ उरलं तेल झाकून ठेविलं । १२ त्यांतरीचा पाय लागला ॥
१३ देशी बाहेर ओघळ गेला । १४ त्यांत रेडा वाहून गेला ॥

१५ सासूबाई सासूबाई अन्याय जाहाला । १६ एवढा अन्याय पोटांत घाला ।।
१७ दूध–भात जेवायला घाला ।।

वि० का० राजवाडे

१७ मध्व

मध्वाचार्य हा समास मधु + आचार्य किंवा मध्व + आचार्य असा दोन प्रकारांनी सोडवितां येतो. म्हणजे द्वैतसंस्थापकाचें नांव मधु व मध्व असें दोन प्रकारचें असावें, असा निष्पाद होतो. मधु या शब्दाचा अर्थ गोड (विशेषण) व मध (नाम) असा आहे. (मध्व) मध्वक या शब्दाचा अर्थ भृंगा असा आहे मधु हें संस्कृतात देवदैत्य व मानव याचे नाव आढळतें. मध्व हें नांव संस्कृतात मनुष्याचें मध्वाचार्य ह्या समासाखेरीज इतरत्र कोठे आलेले मला माहीत नाही तेव्हा, प्रश्न[१० असा उद्भवतो की, ह्या द्वैताचार्यांचें मूळ नांव मध्व का मधु ? दोन्ही नावें एका च व्यक्तीची असूं शकणार नाहीत. एक मधु तरी मूळ नाव असेल किंवा मध्व तरी असेल मधु हें जर मूळ नाव असते, तर त्यापासून तद्धित शब्द माधव असा होता पण माधवमत असें कोणी म्हणत नाही माधवमत असा बोलण्याचा व लिहिण्याचा प्रचार आहे सबब, द्वैताचार्यांचे मूळ नांव मध्व होते, हा पक्ष खरा मानावा लागतो मध्वक म्हणजे षट्पद, भृंगा, मध गोळा करणारा परतु मध्वक म्हणजे कांही मध्व नव्हे मधु + अक = मध्वक, असा जर विग्रह असेल, तर मध्वक हा मूळ शब्द होईल, मध्व होणार नाही. मध्व हा शब्द अपभ्रंश म्हणावा लागेल. मध्व असा स्वतंत्र शब्द संस्कृतांत मध्वाचार्यांच्या पूर्वी नाही तेव्हा एक च तोड रहाते. मध्व हा मध्वक शब्दाचा अपभ्रंश आहे. तात्पर्य, मध्व हा एका प्रकारचा प्राकृत शब्द[२० आहे, असें म्हणावें लागतें मध्वाचार्य फार विख्यात पुरुष झाला, त्यामुळें मध्व हा प्राकृत शब्द स्वतंत्र संस्कृत विशेषनाम म्हणून योजिला जाऊ लागला इतकें च.

वि का. राजवाडे

१८ अनुभवामृतांतील कांही अप्रसिद्ध ओवी

सर्व साधुसंतांचे ग्रंथ, होतील तितके मूळ प्रतीवरून छापण्याचा, प्रयत्न होणें अत्यन्त अवश्यक आहे हें मत आतां सर्वत्र ग्राह्य झाले आहे. तेव्हां

त्याच्या युक्तायुक्ततेबद्दल विवेचन करण्याची आतां जरूरी नाहीं मूळ प्रतीवरून ग्रंथ छापविणें हें इतर साधुसंतांच्या बाबतींत जितकें अवश्यक आहे, त्याहून—अनेक दृष्टीनें—श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचे ग्रंथांचे बाबतींत तें अधिक इष्ट व आवश्यक आहे परंतु दुर्दैवानें त्या दिशेनें अद्याप मोठ्या प्रमाणावर प्रयत्न होऊं लागला नाहीं परमेश्वरकृपेनें तशा प्रयत्नांची स्फूर्ति आधुनिक विद्वानांच्या चित्तांत लवकर च उद्भवो, निदान होणाऱ्या प्रयत्नांत ते अडथळा आणण्याची भावना न धरोत

माझ्या संग्रहीं एक बरीच जुनी 'अनुभवामृता'ची पोथी आहे. ती बहुधा मोग लाईंत मला उपलब्ध झाली असावी (निश्चिततेनें सांगतां येणें शक्य नाहीं) १०]तिच्यांतील पाठ जुने आहेत, व हल्लीं प्रसिद्ध असलेल्या सर्व पोथ्यांतील पाठांहून ते अत्यन्त भिन्न आहेत याहून हि विशेष ध्यानांत ठेवण्यासारखें हें आहे कीं, आज प्रसिद्ध असलेल्या सर्व पुस्तकांत अगदीं शेवटली म्हणून जी ओवी प्रसिद्ध आहे त्या ओवीनंतर इच्यांत आणखी २५ ओवी जास्त आहेत त्या श्रीज्ञानेश्वर महाराजांच्या ओवींसारख्या च आहेत हें त्या प्रत्यक्ष वाचल्यावरून तेव्हां च ध्यानीं येईल

आज ज्या छापील प्रती आहेत, त्यांच्यांत ओवींच्या संख्येंत एकवाक्यता मुळीं च नाहीं ह प विष्णुबुवा जोग यांच्या प्रतींत एकंदर १० प्रकरणें मिळून ८०६ ओवी आहेत रा आण्णासाहेब कुंटे यांच्या प्रतींत ९ वे प्रकरणीं एक ओवी वरच्याहून कमी आहे ती ही:—

पाहे या अवघेया । हला हलेंचि यथा ।
२०] परि दुसरा नाहीं तया । विस्तारु जेवीं ॥ ४२ ॥

प्रकरण ६ यांत हि एक आहे आहे ती —

सूय सूयासी विकळे । फळ आपणया फळे ।
कीं परिमळु परिमळें । घेपतसे ॥ ७८ ॥

या वरील दोन्ही ओवींवर शिवकल्याणांची टीका नाहीं

रा धले यांनीं शक १८०४ त व रा सावंत यांनीं शक १८१९ त ज्या प्रती छापविल्या आहेत त्यांत ९ वे प्रकरणांत एक ओवी ह प विष्णुबावांच्या ग्रंथां तील ओवीहून अधिक आहे ती —

पूतांकुर जाला कोकिळ । अगथने मलयानिळ ।
रस जाला रसाळ । रसनार्थत॥
३०] (यांत हि परस्परांत पाठभेद आहेत)

इतका जेथें प्रत्यक्ष ओवींच्या सख्येंत घोटाळा आहे तेथें या निरनिराळ्या पुस्तकांतून असलेल्या भिन्न भिन्न पाठांपैकी मूळपाठ कोणते व अपपाठ कोणते हे बाह्य साधनावाचून निर्णित करणें अत्यन्त दुष्कर, नव्हे अशक्य होय. आणि अशा स्थितीत अशा ग्रंथाच्या,श्रवण, मनन व पठणावरून कोणती हि अनुमानें काढणें एक प्रकारें धाष्टर्याचें होईल असो

वर दर्शविलेल्या माझ्या जवळील पोथींत ज्या ओवी आहेत त्या खाली देतो.

जे ग्रंथाचा आदि सेवटीं । आणि मध्यभागाचा पोटीं ।
ना ना अधिकार स्फुटी । अनुभवा चि जे ॥
ते ईतुके ग्रंथ विस्तारी । निरूपण केले परोपरी ।
पदापद कुसरी । अक्षरांचेनि ॥ [१०
तया अक्षरांचा गाभा । अवघे स्वरुप चि शोभा ।
जे आदि अतु दिगू नभा । माजी परुतें जे ॥
तें क्षराक्षर मात्रुकाक्षरीं । व्हृस्व दिर्घ ना प्लुत उच्चारि ।
काना मात्र बिंदुले या परि । विस्तारलें ॥
येसें काना मात्र बिंदुलेनीं । अक्षराचिये उभवणीं ।
वोविमागे वोविखुनि । अखडते ते ॥
तेया तंतु चि महिमा । सुत्रें मणिगणा येसी सिमा ।
जेवि ततु पटु अतर्वहिमा । पटरुप ॥
तेवि सुवस्त्राचि परी । अक्षरांचिये कुसरी ।
शब्दरत्नाचे नि परोपरी । श्र्घारीली ॥ [२०
जेवि अमृताचिये खोटी । ना तरी घृत थीजे घटीं ।
ते कणीकाकार दिसे दीठी । परी घृत चि सगळे ॥
तेवि अनुभवामृत सागरीं । अक्षरें उमळलि परोपरी ।
ते दिसति तरंगाकारी । सगळेन ब्रह्में ॥
तैसें अमृतानुभव घृत । अक्षरें कणीकाकारें थीजत ।
शब्दरत्नाचे गरे होत । वोवियां सहित ॥
तेंचि प्रमेय यके जळ । सुख स्वानुभवासि होति कल्लोळ ।
आनदा आनदीं सुकाळ । सकळपणाचा ॥

तें विवेकाचेन झालें । अनुभवाचि जीम मेथें ।
सत्तामकाशाचेनि दृतिं । चुंबिजे अमृताक्षरें ॥
मन ठेउनि अतारिं । इंद्रियें घालुनि बाहेरि ।
बुद्धि चित्त आइ हें सारीं । निपटुनियां ॥
एवं शुद्ध होउनि स्वप्रकाशा । आळगीजे तें परिमेसा ।
जेवि आकाशिं अवकाशा । तादात्म्य मावो ॥
तैसा आत्मभावें भरला । मह्मगोळ कोंदाटला ।
बाहेरि भीतरी उरला । पुरोनियां ॥
तें चि पुरोनि उरलें । मया माव अनुभवामृत बोलिलें ।
10] जेवि चद्रें उमजविलें । चकोरांसी ॥
तेवि ' त्वं तदसि ' कथन । केलें मह्मनिरूपण ।
जेवि वेदांतार्थ मथन । उपनिषदार्थी ॥
तें सकळ शास्त्राचें सार । वेदांताचें गहिंवर ।
पुराणींचा विचार । विचारिजो ॥
जें सकळांचें निजधन । सकळ प्राणीयेचें निज ज्ञान ।
ज्ञेयातीत आनंदघन । सत्तामात्र जें ॥
जें सकळ ध्येयाचें ध्येय । सकळ लयाचें लय ।
सकळ पो × यें ये (!) य्य । स्वयंपोप्य जें ॥
जें सकळ ध्यानाचें ध्यान । सकळ ज्ञानाचें ज्ञान ।
20] सकळ अंजनाचें अंजन । निरंजन जें ॥
जें सकळ दृशाचें दृश । सकळ रहस्याचं रहस्य ।
सकळ प्रकाश्याचें प्रकाश्य । स्वप्रकाश जें ॥
जें सकळ गुणाचें गुणोत्तम । सकळ निरुपमाचें निरुपम ।
गुरुशिष्याचें गुजात्म । अनुपम्य जें ॥
तें चि ये ग्रंथीं प्रगुप्त । जे बोलिले होते श्रीनिवृत्तिनाथ ।
तो चि अनुभवामृतार्थ । ज्ञानदेवो म्हणे ॥
ॐ तत्सदिति श्रीमथ परिपुर्ण । पुर्णपणें ग्रंथ प्रमाण ।
बोधियाचें अनुसंधान । संपुर्ण जालें ॥

10] या ओवीबद्दल विशेष चर्चा करण्याची मला इच्छा नाहीं, तथापि अनुकूल प्रतिकूल एक दोन गोष्टी येथं नमूद करून ठेवणें इष्ट वाटतें १ शिवकल्याण्यां

आपल्या टीकेत अनुभवामृताच्या ८०० आठशें च ओवी आहेत म्हणून स्पष्ट नमूद केलें आहे माझ्या या पोथीत ओवी ८०२ असून शिवाय या वर दिलेल्या अधिक आहेत इतर सर्वत्र ८०६ अगर ८०८ इतक्या आहेत म्हणजे मी वर नमूद केलेल्या अप्रसिद्ध ओवी सोडल्या तर माझे पोथीत ८०२, कुटथाचे प्रतीत ८०४, विष्णुबोवाचे प्रतीत ८०६, व इतरत्र ८०७।८०८ इतक्या ओवी आहेत

शिवकल्याणाचा काल त्याचे च कथनावरून १५५७ चा शक सुमार आहे. (अमृतानुभवावरील टीका सपली श्रीपढरपुरे येथें शक १५५७ युवा सवत्सर). एकनाथमहाराजानी श्रीज्ञानेश्वरी शक १५०६ तारण सवत्सरी शुद्ध केली, व तीत फेरफार केला तजावर येथील शक १५१६ तील श्रीज्ञानेश्वरीत,' ज्ञानेश्वरीपाठी । ओवी करील जो मऱ्हाठी । इत्यादि ही ओवी उपलब्ध होत नाही यावरून) [१० असा च फेरफार जर श्रीज्ञानेश्वराच्या इतर ग्रथात हि त्यांनी केला असेल तर शिवकल्याणानी शक १५५७ मध्यें

> यावरी भाषा ओवीबद्ध । अष्टशत मूळ प्रबध ।
> तो दहा प्रकरणी विविध । विवरिला ग्रथु ॥ ८ ॥

असें विधान करणें अशक्य नाही.

धुळें, आषा॰ शु॥ १०/३५ } गो॰ का॰ चांदोरकर

---

१९ श्रीतुकाराममहाराज यांचें सदेहप्रयाण

चमत्काराची परपरा आमचे कडे उपनिषद् कालापासून आहे निदान त्या काळच्या उल्लेखाचा अर्थ चमत्कारदर्शक आहे अशी आज समजूत आहे जड भिंती चालविणें, पशू कडून वेद बोलविणे, व सदेहप्रयाण करणें, हे अर्वाचीन कालचे[२० चमत्कार आहेत. या चमत्कारांची वर्णनें अनेक सतानी परोपरीनें दिली आहेत तथापि त्यांच्याबद्दल निश्चय कधी होईल की नाही हें अनिश्चित आहे. या साधु - सताच्या पुराव्याच्या ग्राह्याग्राह्यतेत व्यक्तीव्यक्तीच्या मनोरचनेचा पुष्कळसा भाग असल्यानें मला वाटते असले चमत्काराचे प्रश्न नेहमी सदिग्ध च राहणार.

तुकाराममहाराजाच्या सदेह प्रयाणाचे बाबतीत साधकबाधक अनेक पुरावे मागें येऊन गेले व हल्ली येत आहेत.

प्रथम तो पाय घातला पाण्यांत । " तुका म्हणे " मात । राहिली ते ॥

यावरून श्रीतुकाराममहाराजांनीं परीच प्रयाण केलें व त्यास तत्कालीन साधूंच्या पद्धतीस अनुसरून, कृत्रिम विमानांत घालून जलसमाध दिली, असें एक मत आहे त्यांनीं आपण ज्ञानेश्वर, श्रीनाथ वगैरे संतांनीं जो मार्ग आक्रमिला त्यास अनुसरून देहूचे डोहांत जलसमाध घेतली असें दुसरे प्रतिपादन करतात. महाराज " तीर्थयात्रेस निघून गेले " याचा हा अर्थ घेऊन, बरोबर च ते तीर्थयात्रेस गेले असा कित्येकांचा तर्क आहे तर दुसरे म्हणतात कीं, महाराज गुप्त झाले, व हे सब भिन्नमतवादी आपापल्यापरीनें साधक बाधक प्रमाणें देऊन या चमत्काराचा ऊहापोह करतात मला वाटतें शक ११०० पासून शक १५४० [१०]पावेतों आज उपलब्ध झालेले ग्रंथ (संतांच्या कृतीचे बाबतींत) अनुपलब्ध अशा ग्रंथांच्या मानानें अत्यन्त थोडे आहेत, व त्या च मानानें ज्ञानाचा परिघ हि संकुचित आहे तेव्हां या काळांतील आपलें कर्तव्य अशा सहज श्रद्धा न बसणाऱ्या गोष्टींच्या बाबतींत अथवा इतर बाबतींत होईल तितका साधकबाधक पुरावा नमूद करून ठेवण्यापलीकडे कांहीं नसावें कारण हा पुरावा जसा जसा चमत्काराच्या काळाचे जवळ जवळ जाऊन पोहोंचेल तसें तसें आपलें तत्संबंधीचें ज्ञान निर्दोष होऊन सद्गुरु प्रमेयें हि बिनचूक होतील कोणत्या पुराणगोष्टीवर आज च शेरा मारण्याची घाई कां म्हणावी । आतां कोणतें हि ज्ञान सान्त नाहीं हें जरी खरें आहे तरी पण ही त्याची अंतिम सीमा ध्यानांत घेऊन अपक्व ज्ञानावर हि इमारत उभारणें हि अयुक्त आहे तथापि वर नमूद केलेल्या ६०० वर्षांच्या कालासंबंधीं [२०]निराश होण्याचें हि आतां कारण नाहीं, कारण चिन्हें स्पष्ट दृग्गोचर होताहेत संशोधनाचें काम करण्याची सुशिक्षितांस स्फूर्ति होऊं लागली आहे व ज्या कालाचें संशोधन करणें आहे तो राष्ट्राच्या दृष्टीनें अत्यंत महत्त्वाचा आहे व तसेंच तो काल हि पण अत्यंत पुरातन नाहीं तेव्हां कोणत्या हि दृष्टीनें निराश होण्याचें कारण नाहीं व तसेंच अधीर होण्याची हि आवश्यकता नाहीं असो म्हणून महाराजांच्या प्रयाणासंबंधीं अगदीं तात्कालीन असा एक पुरावा मी आज नमूद करून ठेवीत आहे आजपर्यंत उपलब्ध व प्रसिद्ध झालेला असा साधकबाधक पुरावा जरी कोणी एकत्र संकलित करील तरी सुद्धां त्यानें सारस्वताची एक मोठी कामगिरी बजावली असें होईल आज मी जें काय आपल्यें पुढें ठेवणार आहें तें एक पद आहे

[३०] हें पद विठ्ठलनाथाचें आहे विठ्ठलनाथाचा शककाल प्रत्यक्ष असा कोठें हि दिलेला माझे पहाण्यांत नाहीं पण तो आपल्याला शोधून काढण्यास साधनें मात्र उपलब्ध आहेत विठ्ठलनाथाची एति प्रसिद्ध काव्य थोडीं, म्हणजे नाहीं १०

पदें आहेत. उपलब्ध मात्र त्या मानानें बरीच जास्त आहे. त्यांपैकीं **'अश्वमेध'** नांवाच्या ग्रंथांत त्यानी असें म्हटलें आहेः—

सद्गुरू माझा गणेशनाथ सारशात राहतो ।
ऐका रसाळ अश्वमेध विठ्ठलनाथ गातो ॥ २६ ॥

यावरून या विठ्ठलनाथाचे गुरु सारशात राहणारे गणेशनाथ कोणी होते हें उघड आहे. या सारशातील गणेशनाथाचा उल्लेख महिपतिबावा व भक्तमंजिरीकार राजारामप्रासादी यानी दोघानी हि आपले ग्रंथात स्पष्ट केलेला आहे. पैकी महिपतिबावाचा ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. व भक्तमंजिरी ही फक्त उपलब्ध आहे. महिपतिबावा आपल्या भक्तिविजयाच्या ५५ वे अध्यायांत गणेशनाथासंबंधी उल्लेख करतात कीः— [१०

" गणेशनाथ हे सारसी उज्जन बालेघाटीचे नाथपथी. शिवाजीराजे पंढरीस असता वृक्षांस उपदेश करताना गणेशनाथ त्यांस आढळले "

या उताऱ्यावरून गणेश नाथांची वर ओळख पटलीच परतु त्यांचा काळ हि कळला हे समर्थकालीन होते याबद्दलचा पुरावा भक्तमजिरीकार हि देतात.

राजारामप्रासादी यानी केशवस्वामी भागानगरकर याचें चरित्र वर्णन केलें आहे त्यांत त्यानी असा उल्लेख केला आहेः—

पढरीस होणाऱ्या स्वामींच्या कीर्तनास रामदास (श्रीसमर्थ), रगनाथ, निरजन, गणेशनाथ हे येत असत.

यावरून महिपतिबोवा व भक्तमजिरकार याची दोन गोष्टीत एकवाक्यता आहे [२०

पहिली गोष्ट अशी की ' नाथगणेश ' हे श्रीशिव अथवा श्रीसमर्थकालीन होते व दुसरी गोष्ट ही की त्यांचा वास कांही काल पंढरीत होता.

इतका भक्कम पुरावा मिळाल्यानतर आतां गणेशनाथांचें समर्थकालीनत्व आणि विठ्ठलनाथाचें व त्यांचें गुरुशिष्यत्व निःसदेह शाबीत झालें असे म्हणण्यास कांहीं प्रत्यवाय नाही असें माझें मत आहे.

तेव्हां विठ्ठलनाथांनी श्रीतुकाराममहाराजाच्या प्रयाणासबंधी जे काय लिहिलें आहे तें विचार करण्यासारखे आहे हें उघड आहे. आजपर्यंत एक च गणेशनाथ व एक च विठ्ठलनाथ उपलब्ध आहेत, व वरील पुराव्यावरून विठ्ठलनाथास तुकाराममहाराजांचे समकालीन म्हणण्यास कांहीं हरकत नाही.

विठ्ठलनाथांचे पद

जड देह कसा घेउनि गेला तुकाराम वाणी ॥ ध्रु० ॥
भजन पूजन भावबळें । जिंकियलें कलि काळ ।
गजताति तिन्ही ताळ । ऐकताति कानीं ॥ १ ॥
पंढरिचा देव गडि । पावचील पैल थडि ।
विठ्ठलनाथ गरिब गडि । त्यासि कोण मानी ॥ २ ॥

'जडदेह टाकून' आम्ही सर्व आतं व आजपर्यंत सर्व गेले 'जड देह घेऊन' गेला हें सांगण्यांत कांहीं विशेष असल्याशिवाय त्याचें मुद्दाम कोणी वर्णन करणार नाहीं. जलसमाधि घेणें हें आम्हांस आज जरी चमत्कार वाटणारें आहे तरी पेशव्यांच्या १०] काळाकडे जो शोध करील त्यास असें दिसून येईल कीं त्यावेळीं जलसमाध घेणें हें कांहीं आश्चर्याचें नव्हतें. तेव्हां तुकाराममहाराजांनीं जलसमाध घेतली हें विठ्ठलनाथांस कांहीं इतकें अभूतपूर्व नसलें पाहिजे कीं, ज्यायोगें त्यांनीं इतर साधु संतांच्या जाण्यांत व तुकाराम महाराजांच्या प्रयाणांत एवढा विशेष पडावा कीं तें प्रयाण त्यांनीं मोठ्या प्रेमानें गावें व तें हि 'जड देह घेऊनि गेला' या शब्दांनीं गावें.

पण मीं जें हें पद वर दिलें आहे तें एका समकालीन संताचा पुरावा म्हणून दिलें आहे. या प्रश्नाचें समर्थन अथवा खंडण करण्याचा माझा हेतु नाहीं.

धुळें, }
ज्येष्ठ व. १८३५ }

गो. का. चांदोरकर

२०]

२० चोंभाकवि व संत

मराठ्यांच्या शक १८११ च्या अंकांत या कवीच्या उपाख्यान काव्यांपैकीं कांहीं मुद्रित पद्यें छापलीं गेलीं तेव्हां या कवीचें नांव आधुनिक महाराष्ट्रांत प्रथम ऐकलें. श्रीसमर्थांच्या वेळेपर्यंत हा कवि महाराष्ट्रास पूर्ण ठाऊक होता. पण पुढें आपणास त्याचा विसर कसा पडला कोण जाणें! शक १६०८ त दत्ताराम हा चोंभा गेले. त्यांना चोंभा कवीची पोथी ओळख होती. चोंभा हें तुमचें कवि म्हणून संत हि होते. त्यांचा निर्देश रंगनाथस्वामींनीं आपल्या संतमालिकेंत केला आहे. हीं गोष्ट रा. पोतदार यांनीं आपल्या मजरेस आणली व आहे. रा. रा. राजवाडे

यानी देवदासकृत सतमालिका काही वर्षांमागे ग्रथमाला मासिकांत प्रथम छापली व रा पोतदार यानी निराळ्या प्रतीवरून सदरहु मालिका स्वतत्र पुस्तकरूपानें गेल्या चैत्रात छापली या सतमालिकेच्या हस्तलिखित प्रती बहुतेक रामदासी मठातून आढळतात देवदासाच्या पश्चात् या प्रती काही फार वर्षांनी झाल्या नाहींत. असे असता प्रती करणाराच्या हातून पुढील चूक कशी झाली याचे नवल वाटते.

सदरहु सतमालिकेच्या ७३ व्या ओवीचे प्रथम चरण रा राजवाडे व रा. पोतदार याना मिळालेल्या प्रतीत खालीलप्रमाणे आहे

राजवाडेप्रत.— चाव भाव काम उवेश ।

पोतदारप्रत.— चाऊ भाउ कामेहेश ।

आणखी एक प्रत उदाहरणार्थ घेऊ डोमगाव मठातील बाड अनुक्रमांक १८[१० यात वरील चरण असा आहे:—

डोमगावप्रत:— चावभावकामधेश ।

वरील सर्व प्रतीनी थोडथोडया चुक्या करून आज आपणास कसे घोंटाळ्यांत पाडले आहे आपण आता रा राजवाडे याचा पाठ उदाहरणार्थ घेऊ.

चाव भाव काम उवेश ।

यात " व " च्या ठिकाणी पोतदार प्रतीतील " उ " व " वे " च्या ठिकाणी डोमगाव प्रतीतील "धे" घालून जरा निराळ्या रीतीने पदें पाडली म्हणजे

चाउभा उका मउधेश ।

असा पाठ मिळतो आणि हा पाठ आता

चोभा येका मुधेश । [२०

असा वाचावयास काही हरकत आहे काय ? आणि तसा च तो तजावर—भीमस्वामीच्या मठातील बाड अनुक्रमाक ६ यांत आहे

अशुद्ध पाठामुळे अर्थाचा अनर्थ कसा होतो, याचे हें एक गमतीदार उदाहरण आहे

शेवटी मला इतके च म्हणावयाचें आहे की, श्रीएकनाथाच्या हि पूर्वी होऊन गेलेल्या या सतकवीविषयी पूर्ण शोध करण्याची ईर्षा सशोधकाना वाटली पाहिजे व हे चोभा कोण होते, कोठें व केव्हा होऊन गेले, त्यांनी कोणकोणते ग्रथ केले इत्यादि माहिती सशोधकाच्या मडळानें महाराष्ट्रास करून दिली पाहिजे.

श श्री. देव

(संस्काररत्नमाला ग्रन्थाचे कर्ते)

२१ गोपीनाथ दीक्षित ओक यांचें एक पत्र

" श्रीः

श्रीमद्रामोपासिनामाश्रितरिपुदलनोंगारकोपाभिधानो
राज्ञा दत्ता तु यस्मै सरसिलपदवी शोभते तत्पदव्या ।
शौर्योदार्यायनेकैर्विविधगुणगणे शोभमानः प्रभुर्यः
तं त्वां पायादनल्पं तुहिनगिरिसुतानंदनः सिद्धिभर्ता ॥ १ ॥

स्वस्ति श्रीमद्रमोमारमणभजनपराय
णासीमानुपमसद्गुणगणमंडित सत
१०] तविविद्वद्वृंदप्रतिपालक धर्मस्थापक सर
देलाभिधपदवीविराजमान अंगारकोपा
भिधानक रघुनाथाभिध प्रभुवर्येषु

कृपेषु गणपपरुशपीयूषरसास्वादेषु क्रोकोपाख्य गोपीनाथ दीक्षितस्तानेक
आशीराशितनयः समुल्लसंतु विशेषस्तु पौष शुक्ल प्रतिपदवधि यथातथ्यवर्गतम्यं
उदंतस्तु मापथा पत्रलेखन कारण ऐसें जे आमचा चित्तामध्यें हें कीं श्रीमत्क्रतुदर्शन
घ्यावें यानिमित्त आपल्या प्रांतांत यावयाविषई चित्त उद्युक्त आहे यास प्रस्तुत यावें
तर अग्निहोत्र स्वीकार करून संवत्सर संपूर्ण जाहाला नाहिं येत्र शुद्ध अश्वीत
संवत्सर होतो संवत्सर संपूर्ण जाहाल्यावांचून आपसिविना सीमातिक्रम करून यानां
न ये यास्तव प्रस्तुत येतां न ये प्रस्तुत आपत्ति हीं नाहिं करावें अनारी विशेष वे॥
२०] ब्राह्मण अग्निहोत्री हे पुण्यामध्यें आले यांची हीं भेट जाहाली फार थोर शिष्ट सदा
चारादिसंपन्न ज्या विषयानिमित्त ते पुण्यास आले तो विषय ध्यानास आला
श्रीमन्याचे येथें श्राद्धादिविषई कार्यामध्यें सकल शिष्टांची प्रवृत्ति आहे
तथा अग्निहोत्र्यांनी तीं प्रवृत्ति पाहून तुमचे ग्रामीं ही अशी च प्रवृत्ति ही आहे असे
श्रावणामध्यें आहे असें असतां दोनाभेगाचा संबंध नाहिं म्हणून लिहिलें असे कृपा
प्रभुंप्रति बहुत काय लिहिणें निरंतर कृपाभिवृद्धि करीत असावें हे अनेक आशीर्वाद

× × ×

असें एक ब्राह्मणोय अस्सल पत्र सहजास एका सद्गृहस्थाकडे मिळालें गोपीनाथ
दीक्षितांचे वैदिक ब्राह्मणांवर अनंत उपकार आहेत, तेव्हां त्यांचें हे पत्र वाचण्यांत
हि एक प्रकारचा आनंद आहे

पॅत्रावरून शकाचा निर्णय होत नाही तें रघोजीराव आंगरे यांस लिहिलेलें आहे. रघोजीरावांची कारकीर्द शके १६८० पासून १७१५ पर्यंत होती व दीक्षितानी हि आपला सर्वमान्य ग्रन्थ शके १६८७ त संपविलेला आहे. या पत्रावरून पुढील बोध होतो:—

(१) रघोजीराव आंगरे यांची योग्यता त्याना दिलेल्या विशेषणांवरून कळते.

(२) गणपति हें दीक्षितांचें इष्ट दैवत च होतें. तेव्हां वक्रतुंडदर्शनाविषयी त्यांना आतुरता वाटणें साहजिक आहे.

(३) चैत्र शुद्ध अष्टमीस दीक्षितांनीं अग्निहोत्राचा स्वीकार केला होता.

(४) अग्निहोत्र घेतल्यानतर एक संवत्सर आपत्तीविना सीमातिक्रम करू नये.

(५) दीक्षित नेहमी काशीस असत, पण त्यांनी पुण्यास येऊन अग्निहोत्र घेतलें [१०

(६) थोर शिष्ट सदाचारादिसपन्न ब्राह्मणाना रघोजीरावांचा आश्रय असे व अशा ब्राह्मणांपैकीं च वे. शा स. बाळंभट्ट अग्निहोत्री हे एक होते.

(७) शेणव्यांच्या येथें श्राद्धादि विधि करावा कां न करावा असा चउलास वाद पडला होता.

(८) अशा धार्मिक वादांचा हि निर्णय त्या काळीं पेशव्यांच्या राजधानीस होत असे.

(९) शेणव्यांचे येथे श्राद्धादिविषयी काशीमध्यें सकल शिष्टांची प्रवृत्ति होती

(१०) कुलाबा प्रांतांत हि तशी प्रवृत्ति होती.

(११) प्रस्तुतचा वाद अकारण आहे असें दीक्षितानी ' सूचनार्थ लिहिले असें.

या पत्राचा रा. राजवाडे याना हि थोडासा उपयोग होणार आहे. मडळाच्या[२० गेल्या वार्षिक समेलनप्रसंगी रा. राजवाडे यानी "भारतीय आर्यवंश" म्हणून एक अत्यत उपयुक्त निबंध वाचला होता गोत्रनामांवरून आडनावें कशी पडली असावी याचे सदरहु लेखांत त्यानी केलेलें विवेचन अगदीं नवीन आहे त्या निबंधांत "आगरे" हें आडनांव "आंगिरसाः" या गोत्रनामावरून निघाले अशी उपपत्ति त्यांनीं गोत्र १७४ वें व १४२ वें या दोन ठिकाणीं दिलेली आहे. परंतु वरील

पत्रांत दीक्षितांनी "आंगरे" यांचें "अगारक" असें उपाभिधान दोन ठिकाणीं दिलें आहे, तें रा राजवाडे यांना विचारांत घ्यावें लागेल, असें वाटतें *

शं श्री देव

२२ पेशव्यांच्या ग्रामदेवता व कुलदेवता

श्रीमंत दादासाहेब ओंकार यांचे दप्तरांत चाकेनीस (गोसर) यांचे कांहीं कागदपत्र सांपडले त्यांत लेखांक १ चा कागद मिळाला व लेखांक २ चा कागद रा पांडुरंग नरसिंह पटवर्धन यांनी कर्ण्याच्या दप्तरांतील दिला पेशव्यांच्या कुलदेवता व ग्राम देवता मिळून एकंदर १५ आहेत

लेखांक १ मध्यें अखेर बेरीज २५ दिली आहे ती चुकीची आहे देवता फक्त १०]१५ आहेत व ह्या देवतांना नवरात्रादि प्रसंगीं किती वेळां नैवद्य शास्त्रावयाचे त्याचे आंकडे त्या त्या प्रसंगाचे मांथावर दिलेले आहेत श्रावणीचे दिवशीं फक्त एक नारळ फोडीत असत व गुळाचा नैवेद्य असे

लेखांक २ मध्यें उल्लेखिलेले बाजीराव हे कोणते असावेत याबद्दल त्यावर मिती शक वगैरे कांहींच नसल्यामुळें समजत नाहीं लेखांक १ मध्यें असलेल्या देवतांचा यांत उल्लेख असून शिवाय सम्मनकुलदेवता म्हणून एक सदर जास्त आहे

लेखांक १

श्री

याद्दी ग्रामदेवता वगैरे देवतास नैवेद्य चालावयाचे व

१५ नवरात्रांत व कार्यप्रयोजनीं चालावयाचे तपसीलवार

२०]

१ उत्तरेश्वर कुलस्वामी

१ जोगेश्वरी कुलस्वामी

१ महालक्ष्मी कोल्हापुरवासिनी

१ हरिहरेश्वर मर्गा हरेश्वर

---

* दीक्षितांनी आंगरे यांचें संस्कृतीकरणानें अंगारक नाम [illegible] [illegible] आंगिरसाः [illegible] [illegible] आमचर [illegible] होतें

१ कालभैरव वस्ती हरेश्वर
१ गणपती हरेश्वराचा
१ भैरव वस्ती श्रीवर्धन
१ जिवनेश्वर वा। श्रीवर्धन
१ लक्ष्मीनारायण वा। श्रीवर्धन
१ स्थानपुरुष वा। श्रीवर्धन
१ सोमजाई वा। श्रीवर्धन
१ कुसुब देव वस्ती श्रीवर्धन
१ बाब देव दिव्याचा
१ कालेश्वरी पुजाऱ्याची [१०
१ काळकाई मघऱ्याची

१५

२ नवरात्रात दसऱ्यापावेतो
१ दिपवालीचे पाडव्यास
१ वर्षप्रतीपदेस
१ सिमगी पौर्णिमेस
१ व्रतबंधास
१ विवाहास
१ आन्यत्र पुण्याहवाचन दिवसी श्रावणीचे व शास्त्रादिक मात्र खेरीजकरून [२०
१ मखादिक कर्माचे दिवसी
१ श्रावणीचे दिवसीचे दिवसी स्थान पुरुषाचे नावे नारळ एक फोडावा व गूळ पावशेर वजनाचें प्रमाण नाहीं

२५

लेखांक २

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ अद्येत्यादि० प्राप्त्यर्थ गार्ग्यगोत्रोत्पन्नेन बाजीरावशर्मणा मम यजमानेन अनुज्ञातोहं तत्पुत्रस्य भाविव्रतबंधकर्मणः निर्विघ्नतासिद्ध्यर्थ प्रथम तद्ग्रामदेवताभ्यः कुलदेवतादिभ्यश्च ताम्बूलसमर्पण अक्षतसमर्पण च करिष्ये ॥

१८

१ श्रीलक्ष्मीनारायणाय सांगाय सपरिवाराय तांबूल स०
१ श्रीस्थानपुरुषाय नमः तांबूलं समर्पयामि
१ श्रीकालभैरवाय नमः तांबूलं समर्पयामि
१ श्रीकुसुमादेव्यै नमः तांबूलं समर्पयामि
१ श्रीमहालक्ष्म्यै नमः तांबूलं समर्पयामि
१ श्रीवत्सरेश्वराय नमः तांबूलं समर्पयामि
१ श्रीभैरवाय नमः तांबूलं समर्पयामि
१ श्रीकालभैरवाय नमः तांबूलं समर्पयामि
१ श्रीगणपतये नमः तांबूलं समर्पयामि
१ श्रीकालिकायै नमः तांबू०
१ श्रीजीवनेश्वराय नमः तांबूलं०
१ श्रीसोमजाइदेव्यै नमः तांबूलं०
१ श्रीयोगेश्वर्यै नमः तांबूलं०
१ श्रीहरिहरेश्वराय नमः तांबूलं०
१ श्रीमाधवाय नमः तांबूलं०
१ श्रीसमस्तकुलदेवताभ्यो नमः तांबूलं०

गं ना मुजुमदार

२३ देवानंपिय

१ देवानंपिय व पियदसि हे दोन प्राकृत शब्द अशोकाच्या शिलाशासनांत [२०] येतात पैकीं, देवानंपिय, ह्या पांच अक्षरांसंबंधानें विवेचन करतों. हीं पांच अक्षरें जुळून लिहिलीं तर ह्या पांच अक्षरांचा एक सामासिक शब्द होतो. ह्या पांच अक्षरांतून पहिलीं तीन अक्षरें जुळून निराळीं लिहिलीं म्हणजे देवानं व पिय असे दोन व्यस्त शब्द होतात. आतां अशोकाच्या शिलाशासनांत पांच हि अक्षरें मिळून एक च सामासिक शब्द मूळ लेखकानें मानिलेला होता किंवा देवानं व पिय असे दोन शब्द मानिले होते, हें शिलालेखांवरून स्पष्ट होत नाहीं. शिलालेखांत पांच एकापुढें एक सारखीं अक्षरें लिहिलीं असल्यामुळें, समास आहे कीं व्यास आहे हें प्रथम दर्शनीं सांगणें अशक्य आहे. तथापि, आपल्याला एक च मार्ग राहतो तो हा कीं समास मानून अर्थ काय होतो व संदर्भाला कितपत जुळतो, किंवा व्यास मानून

अथ काय होतो व सद्भाला कितपत जुळतो हें पहावयाचे. पैकी समास मानून अर्थ काय होतो, ते प्रथम पाहू. देवानपिय या प्राकृत सामासिक शब्दाचे सस्कृत रूप देवानांप्रिय. देवानांप्रिय ह्या संस्कृत सामासिक शब्दाचे दोन अर्थ आहेत. एक, मूर्ख हा अर्थ, व दुसरा देवप्रिय हा अर्थ दिव् धातूचे दोन अर्थ होतात, (१) खेळणें व (२) प्रकाशणें पैकी, खेळनार्थक दिव् पासून निघालेल्या देव शब्दाचा अर्थ जुगारी असा होतो, व प्रकाशनार्थक दिव् पासून निघालेल्या देव शब्दाचा अर्थ निर्जर असा होतो पहिल्या पक्षी देवानांप्रिय या सामासिक शब्दाचा अर्थ जुगाऱ्याचा लाडका, अतएव निंद्य, मूर्ख असा निंदार्थक होतो, व दुसऱ्या पक्षी अमराचा लाडका, अतएव पूज्य असा स्तुत्यर्थक होतो दोन्ही अर्थ अशोकाच्या काली प्रचलित होते, हें उघड आहे स्तुत्यर्थानें यद्यपि कोणी देवानांप्रिय हा सामासिक शब्द आपल्याला [१० लावून घेतला, तत्रापि ऐकणाऱ्याच्या मनात त्या समासाचा मूर्ख हा निंदार्थ उठण्यासारखा आहे तेव्हा, हा द्व्यर्थक सामासिक शब्द अशोकानें आपल्याला लावून घेतला असेल, असे मानण्याकडे प्रवृत्ति होत नाही कित्येकाचें असें म्हणणे आहे की, देवानांप्रिय ह्या शब्दाचा लाक्षणिक अर्थ मूर्ख असा अशोकाच्या नंतर झाला, अशोकाच्या काली त्याचा देवप्रिय हा एक च वाच्यार्थ होता. पतंजलि, शंकराचार्य व बाण यांनी देवानांप्रिय हा सामासिक शब्द स्तुत्यर्थक योजिलेला आहे, तेव्हा अशोकाने हि तो स्तुत्यर्थक च योजिलेला आहे, असें हि कित्येकांचें म्हणणे आहे ह्या म्हणण्याने देवानांप्रिय ह्या शब्दाच्या मी दाखविलेल्या द्व्यर्थत्वाला कोणत्याही प्रकारचा बाध येतो असे दिसत नाही अशोक, पतंजलि, बाण यानी प्रकाशनार्थक दिव् धातूपासून निघालेला स्तुत्यर्थक देवानांप्रिय समास योजिला [२० असेल व प्रकरणानुरोधानें ऐकणाऱ्याच्या किंवा वाचणाऱ्याच्या मनात स्तुत्यर्थ सद्भानें उद्भवु हि शकेल परंतु, निंदार्थ अगदी उद्भवू शकणार नाही, असें नाही. पतंजलि, शंकराचार्य व बाण, ह्यांनी हा शब्द सद्भानुरोधाने स्तुत्यर्थक योजिला असल्यामुळे, त्याची गोष्ट सोडून देऊ. अशोकाने प्रौढीनें व सद्भावानें हे विशेषण आपल्याला लावून घेतलेलें आहे, तेव्हा वाचणाऱ्याच्या किंवा ऐकणाऱ्याच्या मनात देवप्रियतेच्या बरोबर मूर्खत्वाचा हि अर्थ उठण्यासारखा आहे. विशेषतः वाचक किंवा श्रोता जर विरोधिपक्षाचा किंवा थट्टेखोर स्वभावाचा असेल, तर दोन्हीं अर्थ त्याच्या मनात उद्भवून, त्याच्या मुखावर हास्याची छटा तेव्हां च उमटेल प्रत्यन्तरार्थ एक उदाहरण घेऊ समजा की, भगवान् बुद्धानें आपल्याला सिद्धार्थ हें नाव घेतलें व तें सद्भावानें घेतलें निरनिराळ्या श्रोत्याच्या मनावर ह्या शब्दाच्या श्रवणाने काय [३० भावना उमटतील तें पहा श्रोता जर बुद्धानुयायी असेल, तर सिद्धार्थ शब्दानें चारी अर्थ ज्याचे सिद्ध झाले आहेत अशा थोर पुरुषाची कल्पना त्याच्या मनांत

उभी राहील परंतु, श्रोता जर युद्धविरोधी असेल, तर सिद्धार्थ म्हणजे फोडणी देण्याची मोहरी असा अर्थ करून, तो फार घटेशोर लोकांत मरा व ईशा विकवील असा ईशा उत्पन्न होऊं नये म्हणून च की काय, अमरसिंहानें युद्धाच्या नामना लिहित सिद्धार्थ हा शब्द न घालतां, त्याचा पर्याय शब्द जो सर्वार्थसिद्ध तो घातला आहे सिद्धार्थी मत्स्य प्रसाद, हें वाक्य ऐकून, (१) युद्धानें मासा साहा हा अर्थ जसा भाविकाच्या मनांत उद्भवेल, तसा च (२) मोहरीनें मासा खाहा, हा अर्थ विरोधी घटेशोराच्या मनांत उद्भवल म्हणून सिद्धार्थ शब्द येतो, परंतु अर्थ त्यानें तो घटेस पात्र होईल, हें त्या ग्रंथकाराच्या ध्यानांत यद्यपि आलें नाहीं, तथापि तें अमरसिंहाच्या ध्यानांत आलें व त्यानें तो शब्द मुद्दाम गाळला, असें १] मला वाटतें तो च प्रकार अशोकाचा की न म्हावा ! माय झाला असावा, व त्यानें देवानांप्रिय हा शब्द सामासिकभावनेनें योजिलेला नसावा, व्यस्तभावनेनें योजिलेला असावा

१ वरील पृथक्करणानें एवढं निश्चत झालें की देवानांप्रिय असा समास धरून अर्थ नीट बसत नाहीं, तेव्हा जागा रहते तेव्हा व्यस्त पदें धरून काय अर्थ निष्पन्न होतो तें पाहूं दे वा न प्रि य ह्या एकापुढे एक येणाऱ्या पांच अक्षरांचे असे दोन भाग पाडले असतां, दोन अर्थ निष्पन्न होतात देवानां प्रियः हा एक अर्थ व देवेभ्य प्रिय हा दुसरा अर्थ प्राकृतांत चतुर्थीचे काम षष्ठी करते देवानांप्रिय म्हणजे देवांचा लाडका व देवेभ्य प्रिय म्हणजे देवांना लाडका दोन्ही विभक्ती घतल्या तरी मतलब एक च देवानां प्रिय म्हणजे liked of the gods व देवेभ्यः २०] प्रिय म्हणजे dear to the gods हा दोन्ही अर्थांतून व्हिन्सेन्ट स्मिथ्नें Sacred हा अर्थ वाटेल तितकी ओढाताण केली तथापि निघत नाहीं आपल्या Early History of India, 2nd Ed P 166 Note मध्यें स्मिथ् यानें प्रमाणें लिहिलें — " His Sacred and Gracious Majesty ' is a fair equivalent of देवानंपिय पियदसि which words formed an official title and cannot be rendered faithfully by etymological analysis.

स्मिथ्नें Sacred हा अर्थ कित्येक युरोपीयन राजांच्या बिरुदावलीच्या उपमानावरून काढिलेला आहे इंग्लंड राजे आपणास धर्माचे व संस्थानाचे मुख्य समजतात व म्हणून ते Sacred, High, Gracious वगैरे बिरुदें लाविताब ३०] ता च प्रकार अशोकानें केला असावा असें स्मिथ्ला वाटतें इतकें च परंतु स्मिथ्नें एक च गोष्ट ध्यानांत घ्यावयाची होती, ती ही की इंग्लंडच्या राजाप्रमाणें भारतपर्यंत धर्माचे आदिस्थान राजाच्या गादीं कधीं हि व कधीं हि मानिलेलें

नाही. धर्माचे आदिस्थान भारतवर्षात फार पुरातन कालापासून वेदादिग्रंथाच्या व त्याचा आशय सांगणाऱ्या धर्मगुरूंच्या ठायीं अधिष्ठापिलेलें आहे इंग्लडांतल्या-प्रमाणें भारतवर्षात धर्म हा राजाचा अंकित नाही, राजा धर्माचा अंकित आहे भारतवर्षात वस्तुतः राज्य कोणाचें ? तर धर्माचें मोठमोठ्या राजाच्या व महान् महान् महंताच्या अशा उक्ती आहेत की, भारतवर्षात धर्मराज्य आहे. या धर्म-राज्याची, पुरोहित, राजा, अमात्य, दुर्ग, बल, कोश वगैरे अंगें आहेत म्हणजे भारतवर्षात राजा हा धर्मराज्याचें एक अंग आहे इंग्लडातल्याप्रमाणें धर्माच्या वरती अधिकार करणारा नाही तेव्हा, स्मिथ् म्हणतो त्या अर्थानें Sacred हें विशेषण अशोक आपणा स्वत.ला खुळ्यासारखा लावील, हें बिलकुल संभवत नाही आपण देवाचे किंवा देवाना लाडके आहोंत, असें अशोक स्पष्ट म्हणतो. ह्या [१०
म्हणण्याचा आशय काय ? इतर माणसें काय देवाची लाडकी नाहींत की अशोकानें च तेवढी आपल्या लाडकेपणाची फुशारकी मिरवावी ? तर तसें नाही अशी फुशारकी अशोक मिरवीत नाही अशोक एका वैदिक संप्रदायाला अनुसरून हे शब्द वापरीत आहे. भारतीय आर्यकुलांत फार पुरातन कालापासून असा एक संप्रदाय आहे की, आपलें पाळण्यातील खरें नाव कोण्या हि आर्यानें प्रकट करूं नये, एखाद्या टोपण नावानें आपली प्रथा करावी किंवा निदान मूळ नावात थोडा तरी फेरबदल करून मग तें प्रकट करावें ह्याविषयी सूत्रातून स्पष्ट उल्लेख आहेत व हिंदुस्थानात हा संप्रदाय अद्याप हि विद्यमान आहे ऐतरेयोपनिषदाच्या तृतीय खंडाच्या शेवटीं ह्या पुरातन संप्रदायाचें एक नामांकित उदाहरण दिलें आहे. त्याला ब्रह्म दिसले तेव्हा इदं अदर्शम् असे उद्गार त्यानें काढिलें. ह्या उद्गारा-[२०
वरून त्याचे नाव इदंद्र असें पडलें त्या इदंद्राला परोक्षत्वानें सर्व देव इंद्र असें म्हणूं लागले का की, देव परोक्षप्रिय आहेत प्रत्यक्ष जें इदंद्र हें अक्षरत्रया-त्मक नाव तें परोक्षप्रिय देवाना आवडलें नाही, एतदर्थ त्यानी इंद्र हें अक्षरद्वया-त्मक परोक्ष नाव पसंत केलें "तं इदंद्रं सन्तं इंद्र इति आचक्षते परोक्षेण, परोक्षप्रिया इव हि देवा ।" ह्यात, देव हे परोक्षप्रिय आहेत, ही गोष्ट प्रामु-ख्यानें लक्ष्यांत ठेवावयाची आहे पशू जे आहेत तें प्रत्यक्षप्रिय असतात. म्हणजे इंद्रियाना जें सहज गोचर होईल तें पशूंना किंवा पशुतुल्य द्विपादाना पसंत किंवा प्रिय होतें. परंतु जे देव आहेत, जे ज्ञानी आहेत, त्याना परोक्ष जें अनुमानादि-प्रमाणजन्य ज्ञान तें प्रिय असतें असे जे परोक्षप्रिय देव त्यांनी इदंद्र हें जें प्रत्यक्ष नाव त्यात फेरबदल करून इंद्र असें परोक्ष नामाभिधान पसंत केलें आता [३०
अशोकाच्या शिलाशासनातील देवान प्रिय पियदसि राजा या शब्दात हा पुरातन संप्रदाय कसा प्रतीत होतो तें पहा अशोकाचें मूळ पाळण्यातील नाव अशोक. हें प्रत्यक्ष नाव स्वतः उच्चारणें किंवा योजणें पुरातन संप्रदायाच्या विरुद्ध सबब,

पियदसि ह्या परोक्ष नांवाचा अशोकानें उपयोग केला आहे उपयोग करतांना असा परोक्ष नांवाचा उपयोग कां केला तें हि अशोक देवानप्रिय ह्या शब्दांनीं व्यंजीत आहे देवानां म्हणजे परोक्षप्रियाणां प्रियः अहं, असें अशोक व्यंजीत आहे परोक्षप्रिय जे देव त्यांचा प्रिय जो परोक्ष नांवानें प्रथित पियदसि राजा तो असा हुकूम करतो इ इ इ शिलाशासनांत अशोक असें नांव अशोकानें कोठें हि कोरचलेलें नाहीं; पियदसि हें परोक्ष नांव च तो स्वतः सदा योजीत असे कारण, तसा संप्रदाय भारतवर्षांत फार प्राचीन काळापासून होता तात्पर्य, प्रिय दर्शिन्, पियदसि, हें अशोकाचें परोक्ष नांव आहे स्मिथ म्हणतो त्याप्रमाणें पिय दसि ह्या शब्दाचा अर्थ gracious असा नाहीं मूळीं हें विशेषण नाहीं हें
१०] विशेषनाम आहे दीपवंशांत अशोकाला पियदसि ह्या च नांवानें उल्लेखिलेलें आहे. दीपवंशांत असा प्रयोग च प्रकार झालेला आहे, हें हि स्मिथ विसरला आहे व अज्ञानानें gracious असें भाषान्तर करता झाला आहे

३ स्मिथ् ज्याप्रमाणें पियदसि या शब्दाचा अर्थ गाफिलपणानें Gracious असा करतो, त्याप्रमाणें च इतर कित्येक लोक या शब्दाचा अर्थ Seeing bliss आनंद पाहणारा असा तितक्या च गाफिलपणें करतात खरा अर्थ असा-परोक्षप्रियाः देवाः । परोक्षं प्रियं येषां ते परोक्षप्रियाः । देवांना परोक्ष हें प्रिय आहे तें परोक्ष अशोक पहातो तेव्हां तो देवांना जें प्रिय तें पहातो अथात अशोक देवांना प्रिय असणार च तेव्हां प्रियदर्शिन् याचा अर्थ Seeing inferentially असा आहे अशोक हा साध्या प्रत्यक्ष तेवढ्या गोष्टी पाहून राज्य हांकणारा
२०] भोळा तर परोक्ष अनुमानानें विचक्षणा व अन्वीक्षण करून राज्यकारभार हिता कीनें चालविणारा धुरंधर मुत्सद्दी होता ही गोष्ट प्रियदर्शिन् या शब्दानें व्यक्त होते यद्यपि प्रियदर्शिन् या शब्दांत असा खोल अर्थ आहे, तथापि अशोकानें हा शब्द आपलें विशेषनाम केलें आहे व प्राचीन संप्रदायाचा पोज राखिला आहे चाणक्यानें आन्वीक्षिकी विद्येचे महत्त्व गोडवे गाविले आहेत ते कौटिलीय अर्थ शास्त्र या नांवाच्या नुकत्या च प्रसिद्ध झालेल्या ग्रंथांत पहावे

४ आतां देवानं पिय पियदसि राजा या शब्दांचें भाषांतर करूं देवांना लाडका जो प्रियदसि नांवाचा राजा: King पियदसि beloved of the Gods स्मिथच Sacred and Gracious Majesty हें भाषांतर साहजें त्याज्य व दुष्ट मानावें हें उचित आहे

वि का राजवाडे

१०]

२४ व्याडि–संग्रह
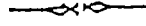
पाणिनीयावर सग्रहनामक ग्रथ करणारा जो व्याडि त्याचा हा सग्रह–ग्रथ पतजलिकृत महाभाष्याच्या अगोदर लुप्त झाला व ती उणीव भरून काढण्याच्या हेतूनें पतजलीने महाभाष्य रचिलें, वगैरे दतकथा विद्यमान वैयाकरणात प्रचलित आहे परतु, ही दतकथा खालील उल्लेखावरून अविश्वास्य असावी असे ह्मणण्यास वाव होतो बाणभट्ट हर्षचरिताच्या तृतीय उल्लासात व्याडिकृत सग्रहाचा येणेंप्रमाणे उल्लेख करितोः—

"तच्छ्रुत्वा बाणस्य चत्वारः + + + + + भ्रातरः प्रसन्नवृत्तयः गृहीतवाक्या, कृतगुरुपदन्यासाः न्यायवेदिनः सुकृतसग्रहाभ्यासगुरवो लब्धसाधुशब्दा लोक इव व्याकरणेपि" [१०

येथें सुकृतसग्रहाभ्यासगुरवः या पदात व्याडीच्या सग्रहनामक ग्रथाचा अभ्यास बाणाच्या चार भावानी केला होता, असें ह्मटलें आहे सग्रह ह्मणजे व्याडिकृतग्रथ असें विवरण शकर टीकाकाराने केलेआहे सुकृतः चासौ संग्रहश्च सुकृतसग्रहः । तस्य अभ्यासेन गुरवः महान्तः । उत्तमोत्तम रचलेल्या व्याडिकृत सग्रहग्रथाच्या अभ्यासाने जे उपाध्याय या महान् पदाला पोहोचलेले आहेत, असा सुकृतसग्रहाभ्यासगुरवः या पदाचा अर्थ होतो Cowell and Thomas ह्यांनी ह्या समस्तपदाचे भाषांतर deep in the study of able works असे केलें आहे व ते त्याच्या गाढ अज्ञानाचे पूर्ण दर्शक आहे असो, Cowell आणि Thomas याशी सध्या काही कर्तव्य नाही बाणाने सग्रहग्रथ, व्याडीचा सग्रहग्रथ आपले चार भाऊ पढले होते असे ज्याअर्थी स्पष्ट ह्मटलेले आहे, त्याअर्थी बाणाच्या काली [२० ह्मणजे शक ६०० त व्याडीचा सग्रह हयात होता, हें उघड आहे

वि का राजवाडे

२५ मुकुंदराजाचा एक संस्कृत ग्रंथ

१ वऱ्हाडात बिर्याचे कारजे नावाचे एक मध्यम शहर आहे तेथे प्रस्तुत पोथी सापडली. कारजे इतिहासदृष्ट्या पुण्यतीर्थ आहे. कारण, शिवाजीमहाराजानी हें

एकदां लुटलें होतें इयळी, सुरत, मार्सिलीर इत्यादि सुवर्णशिलाप्रमाणं च कार्नि हि उद्धारार्थ शिवपादरपशाची याट च पश्चात होतें फार पुरातन कालापासून हें शहर व्यापाराची उत्तारपेठ आहे येथें अगणित संपत्ति त्या काळीं सांठली होती आणि स्वातंत्र्याच प्रपन करणाऱ्या वीराच्या गर्भ्यांत माळ घालण्यास उत्कंठित झाली होती

२ या पोथीचें नांव परमार्थतत्त्वप्रबोध असें पूर्वाधाच्या समाप्तीत दिलें आहे व महाभाष्य असें उत्तराधाच्या समाप्तीत दिलें आहे पोथीचीं एकंदर पानें १९ आहेत पूर्वार्धाची समाप्ति अशी —

"इति श्रीसकलयोगीश्वराचार्यश्रीहरिनाथचरणारविंदानवरतारी(शु)श्रूषाप्रसादलब्ध
१०] ज्ञानतरणिकिरणश्रेणीनिरस्तसमस्तविद्याधकारश्रीरामनाममुनींद्रचरणारविंदमकरं दास्वादमधुव्रतेन निरस्ताखिलसंसारविकारेण श्रीमुक्तिनाथमुकुंदमुनिना विरचितो निखिलाज्ञानतमदहनपटुः परमार्थतत्त्वप्रबोधः संपूर्णमस्तु ॥छ॥ श्रीकृष्ण ॥ १ १ १"
उत्तराधाची समाप्ति अशीः—

वेदान्तसारसर्वस्वं पापिष्ठा नैव मायते ॥
किं जानीयुरिमे पापा इताः स्वीयासदुक्तिभिः ॥ १ ॥
पापाज्ञानामभक्तानां नृणामुत्पथगामिनाम् ॥
एतद्विज्ञानसर्वस्वं मतिमान्न प्रकाशयेत् ॥ २ ॥
शुद्धानां गुरुभक्तानां श्रद्धालूनां दयावताम् ॥
सुशीलानां सुशिष्याणां शास्त्रमेतत्प्रकाशयेत् ॥ ३ ॥

२०] आत्मज्ञानैकमूले भवसलिलनिधौ द्विरप(श्य)मानान्मनुष्यान् ।
दृष्ट्वा ज्ञानोपदेशात्मकरुणहृदयाकांतसत्तारणे(च्छु) ॥
विष्णुर्मूर्तो पुनरिममृतिमिति गादतः प्रामगाप्यद्वितीय ।
स्वाप्यायप्रोक्तसवरवविस्तरणजनित(!)स्पामिरपवर्णाः ॥ ४ ॥
जानानेन सताप्य(प्यमो)न तपसा स्वाराधितः शंकरः ।
पूर्णानुग्रहवशानहोमसमय मादुभय क्षणात् ॥
अमरर्षिरिवापरः प्रकल्पितः शान्तिकमनिग्रदा ।
मत्तः किं स्वमर्माप्तसीत्यभिरूपे सम्यापरलाट(वि)शन ॥ ५ ॥
सत्तस्योपदिदेश सागममिदं पावन मिताागिनं ।
मोदं मेदुरयन्नुपास च पुरा न्मते च नाग्धाः भार्ग ॥

पार्वत्या सहितः शिवः शिवपुरस्मिन्पुरस्तात्स्थिते ।
पश्यत्येव सविस्मये सकुतुके क्षिप्र किलातर्द्धे ॥ ६ ॥
वेदांतप्रतिपाद्यतत्वमहसो ज्ञात्वादिनाथाद्धरिः ।
सच्छिष्यानधिकारिणो बहुतरान्सबोध्य तत्त्वं परं ॥
तन्मध्ये गुणवत्तर वितमस श्रीरामनाथो मुनि ।
साम्राज्येभिषिषेच योगविधिना पादान्वित योगिनां ॥ ७ ॥
ज्ञाने कस्याधिकारो भवति बहुतरः स्वेषु शिष्येषु मध्ये ।
ध्यात्वैवं स्वेन चित्ते सकलगुणानिधि श्रीमुकुद मुनीशं ॥
निश्चित्यार्थान्वगृण्हन्(?) निखिलमपि तदाज्ञानसर्वस्वमस्मै ।
सच्छिष्यायोपदिष्ट प्रसरति बहुशः किं च सचीयते च ॥ ८ ॥ [१०
तच्छिष्यत्वमवाप्य सम्यगखिलान् मायोक्ततत्वार्थ विभू- ।
त्वमंस्तवाद्म(?) महिमा श्रीमान्मुकुदो मुनिः ॥
शिष्येष्वन्येषु सर्वेष्वहमधिककृपावानस्यास्मि(?) जातो ।
ग्रंथ मद्बोधसिद्ध्यै कुरु बहुसुगम ज्ञानसर्वस्वसारं ॥
एव विज्ञापितः सन् अवनतशिरसा जित्यपालेन धीमान् ।
सद्यो(द्यः)कृत्वा हि तस्मै सकरुणहृदयः श्रीमुकुंदो मुनीद्रः ॥ ९ ॥
ॐ तत्सत् श्रीमत्सकलवेदान्तार्थब्रह्मावबोधज्ञानसागरश्री–
मुकुदराजमुनिनिर्मितमहाभाष्य समाप्त ॥ छ ॥ श्री—

३ ह्या समाप्तीत आदिनाथ—हरिनाथ—रामनाथ ऊर्फ रघुनाथ—मुकुंदनाथ—अशी गुरुपरंरा दिली आहे. मुकुद हें पाळण्यांतील नांव व मुक्तिनाथ हें गुरुशिष्य [२० परंपरेंतील नांव असावे. रा. रा. चांदोकर यांच्या संग्रही केज येथें मिळालेली एक विवेकसिंधूची प्रत आहे तिच्या पूर्वार्धाच्या शेवटी ११७ व्या पृष्ठावर खालील श्लोक आहेः—

शिष्येष्वन्येषु सत्सु स्वयमधिककृपापात्रमास तवांतो(?) ।
ग्रंथ यद्बोधसिंधु कुरु शिशुसुगम वेदवेदान्तसार ॥
एव विज्ञापितः सन् सविनतशिरसा जैतपाळेन वद्यः ।
सद्यः चक्रे मुकुदो मुनिरमळमहाराष्ट्रवाणीविगुंफ ॥

ह्या मराठी विवेकसिंधूतील संस्कृत श्लोक वरील महाभाष्यांतील संस्कृत श्लोकासारखा हुबेहुब आहे व गुरुशिष्यपरंपरा एक आहे, तेव्हां मराठी विवेकसिंधूचा व ह्या
१५

संस्कृत महाभाष्याचा कर्ता एक च मुकुंदराज आहे, हें स्पष्ट च आहे जैतपालाचें नांव मराठीस व संस्कृतांत दोन्हीं ठिकाणीं यतें तेव्हां विवेकसिंधूचा जो कर्ता मुकुंद राज म्हणून प्रसिद्ध आहे तो च ह्या संस्कृत महाभाष्याचा हि कर्ता होय, ह्यांत बिलकूल संशय नाहीं

४ विवेकसिंधूच्या शेवटीं ग्रंथकार आपणास बोबडा, आळपवचन बोलणारा, अज्ञ, वगैरे विशेषणें लावतो तीं लाक्षणिक आहेत संस्कृत महाभाष्यावरून दिसत च आहे कीं ग्रंथकार मुकुंदमुनि परम विद्वान् व संस्कृतज्ञ आहे.

५ रा रा चांदोरकर यांजवळील मराठी विवेकसिंधूच्या प्रतीच्या उत्तरार्धाच्या समाप्तींत खालील ओंव्या आहेत—

१०] घर्तें शके अकरा दाहोत्तरू । साधारण संवत्सरू ॥
राजा शारंगधरू । राज्य करी ॥ १३३ ॥

अध्याय ११, उत्तरार्ध

ह्यावरून असें दिसतें कीं जैतपाळ याचें उत्तरार्ध संपावयाच्या काळीं त्याचा कोणी तरी शारंगधर नांवाचा संबंधी छिंदवाड्यांत किंवा आमगड्यांत राज्य करीत असावा

६ वैनगंगेच्या तिरीं । अंबा नाम नगरी ॥ असे चरण विवेकसिंधूंत आहे ही अंबा नगरी म्हणजे मध्यप्रांतांतील वैनगंगेच्या तीरचें अंभोरें हें तीर्थ आहे येथें हरिनाथाची समाधि आहे ह्या ठिकाणीं सध्यां वार्षिक उत्सव मोठ्या थाटानें होत असतो रामनाथाची समाधि छिंदवाड्यांत आहे व खुद्द मुकुंदनाथाची समाधि बैतुल जवळ खेडले या गांवीं आहे अर्थात् मुकुंदराज (व जैतपाल) हा बैतुल, छिंदवाडा,
२०] अंभोरें या वैनगंगेच्या आंचतालील प्रांतांतील आहे मुकुंदराजाच्या समाधीचा संबंध जोगाईच्या अंब्याशीं बिलकुल नाहीं अंबा या नांवावरून कोणीं जोगेश्वरीचें अंबें (उर्फ मोमिनाबाद) म्हणून जें एकदां प्रचलित केलें तें तसेंच प्रचलित झालें परंतु त्यांत कांहीं अर्थ नाहीं अंबें म्हणजे अंभोरें मध्यप्रांतांतील नागपूर प्रांतांतील समजावयाचें आहे ह्या प्रांतांत मुकुंदराजाची शिष्यपरंपरा अद्याप हि आहे

७ मुकुंदराज व ज्ञानेश्वर यांची परंपरा आदिनाथापासून आहे ह्या दोघांत अंतर ४० वर्षांहून जास्त नसावें, असें कित्येक वर्षांपूर्वी मी म्हटलें आहे तें च येथें हि पुनः नमूद करून ठेवितों

८ महाराष्ट्रांत विचारप्रदर्शन दोन भाषांत–संस्कृतांत व मराठींत–होत असे, असें गेल्या वर्षी एका निबधात मी सिद्ध केलें आहे–त्याला मुकुंदराजाच्या ह्या संस्कृत महाभाष्यानें बळकटी येते.

वि. का. राजवाडे

टीप—मार्गें ' करमणूक ' पत्राचे वर्ष १७ चे २७ वे अंकांत मुकुंदराजांची समाधि मध्यप्रांतांत बदनूराजवळ खेडले येथे आहे, जयत्पाल हा रजपूत राजा होता; वगैरे हकीकत प्रसिद्ध झालेली ह्या शोधाचे सबधांत खास मोकाबल्याचे दृष्टीने वाचनीय आहे. — संपादक.

---

२६ (प्राकृत) प्रास्ताविकपद्यानि

१ श्रीमत सरदार गगाधरराव मुजुमदार याच्या सग्रहास असलेल्या एका पोथीत चिमनीकाव्य वगैरे पाच काव्ये आहेत त्यांतील ७।८।९।१० या पृष्ठावर ही पद्यें आहेत सुभाषित आहेत. निरनिराळ्या प्राकृत ग्रथांतून काढिलेली दिसतात

२ भाषा महाराष्ट्री व क्वचित् शौरसेनी आहे. पद्यात कोठें कोठें सस्कृत रूपें हि आहेत. [१०

३ चोविसाव्या पद्यात शकर नामक दैवताचा उल्लेख आला आहे.

४ बहुतेक सर्व पद्यात श्रृंगाररसाचें व्यजन आहे

५ पाच चार पद्याचे सस्कृत मूळात नाही, तें मी दिले आहे.

श्री

(प्राकृत)

तं णत्थि राउल तं णत्थि घर देउल वि त णत्थि ।
जत्थ अआरणकुविआ दो ति वि खला ण दीसति ॥ १ ॥

(संकृत)

तन्नास्ति राजकुल तन्नास्ति गृह देवकुलं अपि तन्नास्ति ।
यत्र अकारणकुपिता द्वौ त्रयो वा खला न दृश्यते ॥ १ ॥ [२०

(टीका)

सतीति भावः

(प्राकृत)

दीसइ विविहचरित्तं जाणिज्जइ सुजणदुज्जणा विसेसेण ।
अप्पाणं च कलिज्जइ हिंडिज्जइ तेण पुहवीए ॥ २ ॥

(संस्कृत)

दृश्यते विविधचरित्रं ज्ञायते सुजनदुर्जना विशेषेण ।
आत्मानं च कलयते हिंडयते तेन पृथिव्यां ॥ २ ॥

(टीका)

पृथिवीभ्रमणे एतज्ज्ञानं भवतीत्यर्थः ।

(प्राकृत)

१०] भमरा जाणाहि गुणा जो चुंबइ बहुफुल्लजाइए ।
घुणइ किं जाणइ बपुरा सुकी लाकर खाइ ॥ ३ ॥

(संस्कृत)

भ्रमरो जानाति गुणान् य चुंबति बहुपुष्पजातानि ।
घुणक किं जानाति निकृष्टो शुष्कां लगुडिकां खादति ॥ ३ ॥

(टीका)

बपुरा निकृष्टः, लाकरि काष्ठे देशी । एतत् अन्यत् ।

(प्राकृत)

अण्णरथावे भणिअं असरिसमाणे सुगाइअं गीअं ।
मा-मा-मिसेहवअणं सुरए तिण्णि वा लोका ण आपंति ॥ ४ ॥

(संस्कृत)

२०] अप्रस्तावे भणितं असदृशमान सुगीतं गीतं ।
मा-मा-निषेधवचनं सुरते त्रीणि वा लोका न अर्हंति ॥ ४ ॥

---

१ कलयते बद्दल कल्पते असे रूप हवे

२ हा माळ्ल यथार्थ सम्कृत मूळात दिले नाही, मं मी दिले आहे

भमरा जाणाहि बद्दल भमरो जाणइ असे हवे

चुंबइ बद्दल चुंबए हवे

बपुरा म्हणजे बापुडा बापुडी म्हणजे लाचक निरुष्ट बापु (हलभार) य हा शब्दार्थ मूळ बपुरा परंतु हा मराठ बापुर (निरुष्टार्थक) कोणाचा मं शब्दापासून निघाला आहे मै शोधिले पाहिजे त्याचा रम्याने येत नाही

(टीका)

न श्लाघते ।

(प्राकृत)

मेहस्स जल चंदस्य[3] सीअल दिणअरस्स करफ्फंसं ।
सप्पुरिसाणं वित्तं जीअण सअललोअस्य[4] ॥ ५ ॥

(संस्कृत)

मेघस्य जल चद्रस्य शैत्य दिनकरस्य करस्पर्शः ।
सत्पुरुषाणां वित्त जीवनं सकललोकस्य ॥ ५ ॥

(टीका)

एते परोपकारार्थमेवेति भावः । [१०

(प्राकृत)

हरिणा जाणंति गुणा वणे वसिऊण गीहमाहप्प ।
ताण वि अ णत्थि धण जीअ वाहस्स अप्पति ॥ ६ ॥

(संस्कृत)

हरिणा जानति गुणान् वने वसित्वा[5] गीतमाहात्म्य ।
तेषा अपि च नास्ति धन जीव[6] व्याधस्य अर्पयति ॥ ६ ॥

(टीका)

गीतलोभेन पशवोऽपि प्राणास्त्यजति नराणा का वार्तेति भावः ।

(प्राकृत)

वाहम्मि गीअमाणे हरिणा अग अ जीविअ दत्त । [२०
धणो कुरंगणाहो वँलिकण्णा जिणिया जेण ॥ ७ ॥

(संस्कृत)

व्याधे गीयमाने हरिणा(?) अग च जीवितं दत्त ।
धन्यः कुरगनाथो वल्हिकर्णौ जितौ येन ॥ ७ ॥

---

३ चद्रस्य बद्दल चदस्स हवें

४ लोअस्य बद्दल लोअस्स हवें.

५ वसित्वा बद्दल उषित्वा पाहिजे

६ जीव बद्दल जीवितं घेतलें तर उत्तम

७ (प्रा) वलि, (स) वल्हि म्हणजे काय ?

(टीका)

जीवदानेन ततोऽप्ययं अधिक इति भावः ।

(प्राकृत)

जणणी जणओ मच्चं बंधुं गेहं धणं अ धण्णं अ।
अवमाणहता पुरिसा विशं दूरेण छुट्टंति ॥ ८ ॥

(संस्कृत

जननीं जनकं भत्यं बंधुं गेहं धनं च धान्यं च ।

अपमानहताः पुरुषा वित्तं दूरेण त्यजंति ॥ ८ ॥

(टीका)

छुट्ट त्यागे देशी । सत्पुरुषा अपमानं न सहन्ते इति भावः । [१०

(प्राकृत)

णेहो कुह वि ण किज्जइ अह किज्जइ रत्तकंबलसरिच्छो ।
दिणमाणधोअमाणं सदा अ रंगं ण छुट्टेइ ॥ ९ ॥

(संस्कृत)

स्नेहः कुत्रापि न कार्यः अथ कार्यः रक्तकंबलसदृक्षः ।
दिन य.त्यधौतमपि सदैव रागं न त्यजति ॥ ९ ॥

(प्राकृत)

जम्मंतरेण विरहे उत्तमपुरिसाइ जातिअं पेम्मं ।
कालिंदी किह्लविरहे अज्जवि कालं जलं वहइ ॥ १० ॥

---

८ छुट्ट हा प्राकृत धातू स्फट (संपणें) या संस्कृत धातूपासून निघाला आहे [२०
स्फट् = छुट्ट् = छुट स्फटय = सोड (णिच्) हें लक्ष्यांत न घेतां, प्राकृत वैया
करण छुट्ट हा देशी शब्द अज्ञानानें व हलगर्जीपणानें समजतात व छुट्ट याचें
संस्कृत भाषांतर त्यज् या धातूनें करतात वस्तुतः भाषांतर स्फट या धातूनें
केलें पाहिजे

९ प्राकृतार्थे शब्दशः संस्कृत अर्थः—

स्नेह कुत्रापि न क्रियेत अथ क्रियेत रक्तकंबलसदृक्ष ।
दीयमानधूयमानं सदा च रंग न स्फटयति ॥

(संस्कृत)

जन्मांतरेण विरहे उत्तमपुरुषैः यन्त्रित प्रेम ।
कालिंदी कृष्णविरहे अद्यापि काल जल वहाति ॥ १० ॥

(प्राकृत)

चउरासि-णिअबंधेहि णिज्जिअ-चउरासि-सिद्धपुरिसाए ।
अहिणव-सुरआरंभे सजओ ते दुल्लहो होइ ॥ ११ ॥

(संस्कृत)

चतुरशीतिनिजबन्धैः निर्जितचतुरशीतिसिद्धपुरुषायाः ।
अभिनवसुरतारंभे स जयस्तव दुर्लभो भवति ॥ ११ ॥

(टीका) [१०

पुराणबंधास्त्वया ज्ञायतेऽधुना मया नूतनबंधः कार्यो
यस्तया विदित इति भावः ।

(प्राकृत)

अहिणवसुरआरंभे जे रइकम्मणि होंति छइल्ला ।
ते णारीण हिअऍ जीएण सम ण जाति विस्मरण ॥ १२ ॥

(संस्कृत)

(अभिनवसुरतारंभे ये) रतिकर्मणि भवति विदग्धाः ।
ते नारीणा हृदयजीविताभ्या सम विस्मरण न याति ॥ १२ ॥

(टीका)

संभोगे स्त्रीणा अतीव सुख इति भावः । [२०

---

१० कंसांतील संस्कृत मूळ पोथींत नाहीं तें मी दिलें आहे. दुसऱ्या ओळीचें संस्कृत असें पाहिजेः—

ते नारीणा हृदये जीवेन सम न याति विस्मरण ।

प्राकृत श्लोकांत विस्मरणबद्दल विसुमरण असा पाठ हवा. छइल्ल शब्दापासून मराठींत छेल शब्द आला आहे छेलबकावाली ह्या सामासिक शब्दांत हा छेल शब्द दिसतो छइल्ल शब्द देशी समजतात, परंतु तो संस्कृतोत्पन्न असावा. नक्की मूळ मला अजून आढळलें नाहीं.

(प्राकृत)

घरणाहे विगए सइ रअणीमज्झे वि चतुरनारीए ।
दीहो सप्पो लिहिओ हे सुंदरि केण अत्थेण ॥ १३ ॥

(संस्कृत)

गृहनाथे गते सति रजनीमध्येपि चतुरनार्या ।
दीर्घः सर्पो लिखित हे सुंदरि केन अर्थेन ॥ १३ ॥

(प्राकृत)

पंसमदु विरहविहत्था दिट्ठी खणमत्थ सप्पदिट्ठीए ।
अंधारे घरसो(सो)क्खे सप्पो लिहिओ तदत्थेण ॥ १४ ॥

१०] (संस्कृत)

विभ्राम्यतु विरहविहस्ता दृष्टिः क्षण अत्र सर्पदृष्ट्या ।
अंधकारे गृहसोख्ये सर्पो लिखितस्तदर्थेन ॥ १४ ॥

(टीका)

सर्पभयेन विरहव्याकुला दृष्टिः स्थिरा भवेत्, यद्वा भवद्वियोगेन गृहे सर्पमर्प दृश्यते इति, अथवा सर्पाद्युपघातेन मर्तव्यमिति सूच्यते ।

(प्राकृत)

किं जीविअस्स चिन्हं का मज्जा कामएअस्स ।
का पुण भूपतिघरिणी परिणीआ किं कुणइ बाला ।
का विसुमरइ ण सअअं का दुलहा तिणि–लोअस्स ॥ १५ ॥

१०] (संस्कृत)

किं जीवितस्य चिन्हं का माया कामदेवस्य ।
का पुनर्भूपतिगृहिणी परिणीता किं करोति बाला ।
का विस्मरति न सततं का दुर्लभा त्रिलोकस्य ॥ १५ ॥

(टीका)

किं जीवितस्य चिन्हं ? कामः । यावज्जीवति तावत्कामाभिलाषो भवति ।

---

११ गते यद्वल विगते पाठिअ

का भार्या कामराज्ञः? रतिः। का पुनर्भूपतिगृहिणी? कंदलारातिः। कंदली[12] कलहयुक्ता रतिर्यस्याः। परिणीता कि करोति बाला?। का विस्मरति न सततं?। कामकं। कामः शृंगारः तस्य कं सुखं न विस्मरति। का दुर्लभा त्रिलोकस्य? कामकंदला रतिः। त इति त्रैलोक्ये दुर्लभा इति भावः।

(प्राकृत)

विरहो वसंतमासो णवणेहो पुढमजोवणारभो।
पचमराअस्स धुणी पचाग्गि को जणो सहइ ॥ १६ ॥

(संस्कृत) [१०

विरहो वसतमासो नवस्नेहः प्रथमयौवनारंभः।
पंचमरागस्य धुनि[13]: पचाग्निं को जनः सहते ॥ १६ ॥

(प्राकृत)

जासि विदेसं पहिअ णाहविरहेण सामलंगीए।
मुखमुण्णमिअ कहियो गआगअे तुज्झ कुसलमत्थीति ॥ १७ ॥

(संस्कृत)

यासि विदेशं पथिक नाथविरहेण श्यामलांग्याः।
मुखमुन्नम्य कथनीयं गतागते तव कुशलमस्तीति ॥ १७ ॥

(प्राकृत)

[14]वसिऊण मज्झ हिअए जीअ गहिऊण कुत्थ चलिदोसि। [२०
पथिअ परघरमडन गमन ते कहं होइ ॥ १८ ॥

(संस्कृत)

उषित्वा मम हृदये जीव गृहीत्वा पुनः कुत्र चलितोऽसि।
पथिक परगृहमडन गमन ते कथं भवति ॥ १८ ॥

---

१२ संस्कृत विपरिणाम मी दिला आहे.

भांडकुदळ हा शब्द भडकंदल या संस्कृत शब्दापासून निघालेला आहे. कंदल म्हणजे कलहयुक्त. कंदल याचें कुदळ. भंडपासून भाड. भांडकुदळ म्हणजे भांडखोर.

१३ धुनिः बद्दल ध्वनिः पाहिजे.

१४ ह्या पद्याचें संस्कृत मूळांत नाहीं तें मीं दिलें आहे.

१६

(टीका)

यत्र तिष्ठसि तस्यैव सर्वस्वं गृहीत्वा गच्छसि । अतः कुत्रापि ते स्थलं नास्ति । अतः पथिक भ्रमणशील । अन्यच्च पथिकस्य कुत्रापि स्वगृहं नास्ति अतः परगृहम इन । इदमपि परकीयं तत्किं न तिष्ठसि । किं च यत्र तिष्ठसि तस्य धनं गृहीत्वा चेद्गम्यते स राजा बध्नाति अतः कथं गमनं इति भावः ।

(प्राकृत)

रसासत्ता ससिवअणा हरहारआहारवाहणणअणा ।
जलअरअरिवरगमणा हे मुध्धे कुत्थ दीसेसि ॥ १९ ॥

(संस्कृत)

१९] रसासक्ता शशिवदना हरहाराहारवाहननयना ।
जलचरारिवरगमना हे मुग्धे कुत्र दृश्यसे ॥ १९ ॥

(टीका)

रसासक्ता शशिवदना । हरस्य हारः सर्पः । तस्य आहारः वायु । तस्य वाहनं मृगः । तत्तुल्यनेत्रा । जलचरः मत्स्यः । तस्यारि हंसः । तत्तुल्यगमना । हे मुग्धे कुत्र दृश्यसे ।

(प्राकृत)

होनु तुह सम्पसिद्धी सुंदर पलिओसि जत्थ कज्जेण ।
छप्पअ-धास-णिवासो न दिज्जइ मज्झ नामेण ॥ २० ॥

(संस्कृत)

२०] भवतु तव सम्पसिद्धिः सुंदर पलितोसि यत्र कार्यण ।
षट्पदवासनिवासः न(?) दीयता मम नाम्ना ॥ २० ॥

(टीका)

तव विरहेण मया मतव्यमिति भावः ।

(प्राकृत)

जणणि जणणुण्णत्ति णिजरां जीविअं धणासं च ।
सहिऊण पहइ णारी लोका दुहेन मुचंनि ॥ २१ ॥

(संस्कृत)

जननीं जननोन्नतिं निर्जरां जीवितं धनाशां च ।
सहित्वा पतति नारी लोका दुःखेन मुचंति ॥ २१ ॥

(टीका)

यावज्जीव तेन दुःखेन तापिता भवति इति भावः ।

(प्राकृत)

पाउससमयपवासो जोवणसमए वि होइ दारिद्द ।
पुढमसिणेहविभेदो तिण्णि वि गरुआइ दुःखाइ ॥ २२ ॥

(सकृत)

प्रावृट्समयप्रवासः यौवनसमये पि भवति दारिद्र्य ।
प्रथमस्नेहविभेदः त्रीणि अपि गुरूणि दुःखानि ॥ २२ ॥

(प्राकृत)

हा हिअअ मम विहिणा घट्टिअ वज्जेण वज्जसारेण । [१०
वल्लहवियोअकाले जन्नगआइं खंडखडाइं ॥ २३ ॥

(संस्कृत)

हा हृदयं मम विधिना घट्टित वज्रेण वज्रसारेण ।
वल्लभवियोगकाले यन्न गतानि खडखंडानि ॥ २३ ॥

(टीका)

यन्न गतानि खंडखडानि खडशः इत्यर्थः । स्पष्ट शेषं ।

(प्राकृत)

रे संकर मा सिज्जसि अह सिज्जासि मा देहि माणव जम्म ।
अह जम्म मा खु पेम्म अह पेम्म मा उण वियोअ ॥ २४ ॥

(संस्कृत) [२०

रे शंकर मा सृज अथ सृजासि मा देहि मानव जन्म ।
अथ जन्म मा खलु प्रेम अथ प्रेम मा पुनः वियोगं ॥ २४ ॥

(टीका)

सिज्जासि सृजसीत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ।

(प्राकृत)

हिअअ कदुअ पवासं सहेइ त अज्जिअं दुःखं ।
फिअमाणससारिछिं सदा भमतो ण पावेसि ॥ २५ ॥

(संस्कृत)

हृदय कृत्वा प्रवास सहस्व तदर्जितं दुःखं।
प्रियमनुष्यसदृशो सदा भ्रमन् अपि न प्राप्स्यसि ॥ २५ ॥

(टीका)

जन्मांतरेपि तादृशप्रियसदृशो दुर्लभ इत्यर्थः।

(प्राकृत)

मा जाणसि विस्सरिअं तुह मुहकमलेत्थि परमहंसो मे।
सुण्णं भमइ सरीरं जत्थ तुमं तत्थ मे जीओ ॥ २६ ॥

(संस्कृत)

१०] मा जानासि विस्मरित तव मुखकमलेऽस्ति परमहंसो मे।
शून्यं भ्रमति शरीरं यत्र त्वं तत्र मे जीवः ॥ २६ ॥

(टीका)

अन्योपि हंसः कमले तिष्ठति। अत्र परमहंसो जीवः। आत्मा त्वदधीन इत्यर्थः।

(प्राकृत)

तुह रूअं उरपरिअं कंठे तुह गुणमुत्तिआमाला।
तम णाम संजपंतो लहऊण वासरं गमए ॥ २७ ॥

(संस्कृत)

तव रूपं उरसि धृतं कंठे तव गुणमौक्तिकामाला।
तव नाम संजपन् लब्ध्वा वासराणि गमय ॥ २७ ॥

२०] (प्राकृत)

तुह चित्ते णअणजुअं तुह जससवणे सुकण्णो(!)मे।
जीहा तुह णामकिए हिअअं ‾ भावणं वहइ ॥ २८ ॥

स्कृत)

। तव चित्ते नयनयुगं तव यशःश्रवणं सुकर्णौ मे।
जिव्हा तव नामकृते हृदयं तव प्रेमभावनं वहति ॥ २८ ॥

---

१५ प्राकृत पद्यात अपि नाही
१६ उरोधृतं पाहिजे १७ वासरं पाहिजे

(प्राकृत)

सो को वि णत्थि सुजणो जस्स कहिआमि अप्पदुःखाइं ।
आअति जाति कठे पुरेव हिअअ विलग्गति ॥ २९ ॥

(संकृत)

स कोपि नास्ति सुजनः यस्य कथयामि आत्मदुःखानि ।
आयाति यांति कठे पुरेव हृदय विर्लंमति ॥ २९ ॥

(टीका)

अस्मद्दुःखं अस्मानेव पीडयति । तदपहर्ता त्वदतिरिक्तः न इत्यर्थः ।

(प्राकृत) [१०

विरला जाणति गुणा विरला जाणति णिद्धणसिणेह ।
विरला परकज्जपरा परदुःखदुःखिआ विरला ॥ ३० ॥

(संस्कृत)

विरला जानति गुणान् विरला जानति निर्धनस्नेह ।
विरलाः परकार्यपराः परदुःखदुःखिता विरलाः ॥ ३० ॥

(टीका)

दुर्लभा एतादृशा इत्यर्थः ।

(प्राकृत)

वक्त्रे सुरागरक्ता णेहे करवीरकुसुमसारिछा ।
गम्भोण्णआ भुजगी वेस्याहिअअ तथा होइ ॥ ३१ ॥ [२०

(संस्कृत)

वक्त्रे सुरागरक्ता स्नेहे करवीरकुसुमसदृशा ।
गर्भोन्नता भुजगी वेश्याहृदय तथा भवति ॥ ३१ ॥

(टीका)

मुखेनैव रागं कुर्वांति । अचिरस्थितस्नेहाश्च । प्राप्तोन्नतगर्भा भुजंगी चालितुमशक्ता य पश्यति तमेव भक्षयति । तथा वेश्यापि प्राप्त जनं भक्षयाति । तस्मात्तत्सामीप्यं त्याज्यं इति भावः ।

---

१८ विलगंति असे रूप हवें.

(टीका)

मत्याशया जीवितेन मया नाथो न प्राप्तव्य इति भावः ।

इति मास्ताविकपद्यानि ।

वि का राजवाडे

---

२७ पूर्णानन्द

' पूर्णानन्द ' याचें आजपर्यंत फक्त नांव व काय तें माहीत होतें पूर्णानन्द हे शिवराम स्वामींचे गुरु व रगनाथ स्वामीचे परम गुरु यापेक्षां आपल्या माहितीची मजल जास्त पलीकडे गेली नव्हती आज जी माहिती उपलब्ध झाली आहे तिचे योगानें 'पूर्णानन्दां'चे चरित्रावर विशेष कांहीं उजेड पडणार आहे असें १०] मुळीं च नाहीं परंतु एसादें दुसरें पाऊल आपण पुढें त्यामुळें गेलों आहों यांत संशय नाहीं

अवधूतगीतेवरील टीकेची पोथी श्रीमंत चद्रचूडाचे संग्रहांतील आहे ही टीका आपला शिष्य जो ' चिदानंद ' त्याचे करितां पूर्णानंदांनीं केलेली आहे

या टीकात्मक गीतेचे एकंदर अध्याय ७ आहेत

ओवी १२४ + १७८ + १७८ + ७७ + ८७ + ९६ + १२३ = १०६१ एक हजार बेसष्ट आहेत मूळ श्लोक देऊन त्यावर टीका केलेली आहे अवधूतगीता म्हणजे दत्तगोरक्षसंवाद आहे, हें विश्रुत च आहे त्यांत

> सखे मनः किं बहुजल्पितेन । सखे मनः सर्वमिदं च तत्त्वं ।
> यत्सारभूतं कथितं मया ते । त्वमेव तत्त्वं गगनोपमं हि ॥

२०] या पहिल्या अध्यायांतील श्लोकांत संवादभंगाचा दोष येऊं नये म्हणून पूर्णानंद स्वामींनीं आपल्या टीकेंत स्पष्ट उद्देश केला आहे तो —

> ऐसा दिगंबर अवधूत । मन म्हणजे गोरक्षाशीं सांगत ।
> त्या संरक्षणाचा मन्हाग अर्थ । मी बोलिलों ॥ १४७४ ॥

तेव्हां अवधूतगीता ही गोरक्ष अवधूत संवाद नसतां स्वतःचे मनास केलेला ' मनोबोध ' आहे, व हा विशेष लक्षांत ठेऊन टीकाकारांनीं प्रत्येक ठिकाणीं ' मनास ' च बोध केलेला आहे

जैसे आकाश लागलें दिसे पर्वतीं । हे तव लटिकी च भ्रांति ।
तैशी मना जाण गति । बंध-मोक्षाची ॥
तत्वमस्यादि वाक्येनि । सकळ प्रपंच निरसुनि ।
आत्मस्वरूपनिर्वाणी । लीन होई मना ॥
तसेंया मना येक विचारु । जववरि नाहि स्वस्वरूपाचा निर्धारु ।
तववरि प्रपंचाकार । सर्व निरसाना ।
जेथे घट चि नाही । तेथे घटाकाश कैंच काई ।
मना तू चि नाही । तेथे जीवित्व कैंचें ॥

असो.

टीकेबद्दल इतकें च लिहिले असता पुरें होईल, की मूळ ग्रंथ अद्वैतपर असून हि [१० —जितका सोप्या भाषचे यागाने सुबोध व आनंददायक आहे तितकी च—जास्त होणें शक्य नसल्यानें—सुबोध व आल्हादकारक ही स्वामीची प्राकृत टीका आहे व या काला-तील उपलब्ध होणारे इतर ग्रंथ यांवरून सुचणारी कित्येक प्रमेयें नमूद करण्याचे हें स्थल नसल्याने या टीकेसंबंधी विशेष लिहित नाही. तथापि एक गोष्ट येथें नमूद करून ठेवावीशी वाटते व ती ही की चोभा कवीप्रमाणें अगदी तुरळक अपवाद अपवाद म्हणूनच गणले तर शक १९०० ते शक १४०० अखेर सर्व श्रेष्ठ वर्णाचे ग्रंथकार हे अद्वैत विषयाचे प्रतिपादन करणारे असून त्यांच्या कृतींवरून ते अनुभवी असा-वेत असें स्पष्ट दिसतें. त्यांची दृष्टि काव्याकडे नव्हती. लोकोपकार डे होती. आणि म्हणून च श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांस सर्व प्राकृत-ग्रंथकारांत आद्य मान आहे. कारण की अद्वैतासारखा दुर्बोध विषय आपल्या स्फूर्तिजन्य, प्रासादिक, व [२० प्रतिभाप्रचुर वाणीनें त्यांनी अत्यन्त सुबोध व काव्यमय केला आहे. असो.

पूर्णानंदस्वामीची ही टीका शक १५३२ साधारण संवत्सर माघ शुद्ध पंचमी सोमवार, या दिवशी

सह्याद्रिपर्वत निश्चित । नाटल नगर आत्मकुंड तीर्थ प्रसिद्ध ।
जटार आश्रमी शुद्ध ।
संपूर्ण केली.

नाटल ग्राम सह्याद्रीचे पाठारावर आहे त्याचें हल्लींचे नांव काय असावें तें मल समजलें नाही कदाचित् नातें पुतें असावें. पण हा तर्क आहे व त्यास आधार नाहीं.

१७

स्वत· स्वामींनीं च एक शंका घतली आहे

मज ज्ञानविज्ञानाचा भ्रम । मावडे येकपण लटिका भ्रम ।
तेथ हा ग्रंथ करणं अधम । मा मज चि भासे ॥

मग हा भ्रम कां फला ! तर

फळला निजानंदाचा धर्म त्वरित ।

आरला शिष्य जो चिदानंद त्यास बोध व्हावा म्हणून हा "ग्रंथरचनेचा गद्दारोळ" झाला आहे हे चिदानंद

कुडाळपर्ळी ब्राह्मणवंशामाझारीं । जन्म घेऊन वत्स गोत्रांतील गणेशाचा आत्मज जो गुळगुळा (!) गोविंद त्याचे पोर्टी पवळ या नांवानें आला होता त्या यद्दा
१०] ज्ञान पूर्णानंद स्वामींची सेवा करून त्यांचे प्रसादानें चिदानंद हें नांव मिळविलं

स्वामींनीं जी आपली गुरुपरंपरा दि·ी आहे ती स्वामींच्या च शब्दांनीं दिलेली ॠ।ः–

आम्हां आदिगुरु आदिनाथु । तया पासूनि दत्ता हा बोधु निश्चितु ।

× × × ×

तयाचेनि प्रसादें । सदानंदा हें सुख आनंदें ।

× × × ×

सदानंदापासाव । रामानंदा बोध स्वभाव ।
सदानंद अवधूत । त्रिंबक-शिखरीं बहुत । णाहाले तप × ×

× × × ×

२०] तें चि हें सुखाचें भातें । गंभीरानंदाशीं मि

× × × ×

तें चि हें सुख । गंभीरानंदापासाव देख ।
ब्रह्मानंदा मारक । दाऱ्या बोध स्वस्वरूपाचा ॥
तें चि हें सुख । सहजानंदीं होय ।

× × × ×

तयाचें उठिन ठेव । पूर्णानंदा नि ठेव ।

हे सब अवधूत (दीक्षा धारण करणारे) होत

तेव्हा पहिला क्रम :—

श्री आदिनाथ—ब्रह्म (अवधूत) —[illegible]—[illegible]—गंभीरानंद—ब्रह्मानंद—सहजानंद—पूर्णानंद.

[illegible]

श्री आदिनाथ—[illegible]—गोरक्ष—मुक्ताबाई—[illegible]

श्री मुक्ताबाई शक ११९० वर्षी [illegible] उपदेश श्री गोरक्षनाथांचा [illegible] शक १२०२ [illegible]. ही आख्या- यिका [illegible] शक ११९०–१२[illegible] [illegible] शक १२१५ [illegible] शक ११९० [illegible] श्री गोरक्षनाथ [illegible] [१० [illegible] 'अवधूतगीता' [illegible] 'अवधूतगीता' [illegible] आहे. तेव्हा अवधूतगीतेचा काल व श्री गोरक्षनाथांचा काल ठरविण्यास आपणांस फार उत्तम साधन आहे.

त्यांची [illegible] —

(१२००–१२५०) श्री अवधूत–(१२५०–१३००) [illegible]–(१३००–१३५०) रामानंद(१३५०–१४००)गंभीरानंद–(१४००–१४५०)ब्रह्मानंद–(१४५०–१५००) सहजानंद–(१५००–१५५०) पूर्णानंद.

रा. देवांनी पूर्णानंदांचा काल शक १५७० म्हणून दिला आहे मी स्थूलमानाने येथे उल्लेख केलेला आहे कारण काल अवधूतगीतेचा ठरविणे आहे. तेव्हां ७ पिढ्यात वीस वर्षांचा फरक फार नव्हे. असो. [२०

पन्नास वर्षांची पिढी एक असें गणन केलें तर वर लिहिल्या प्रमाणें शक, प्रत्येक अवधूताचा येतो. आणि म्हणून श्री अवधूत, श्री गोरक्ष, श्री ज्ञानेश्वर महाराज, व श्री मुक्ताबाई हे सर्व शक १२०० मध्ये समकालीन होते, व म्हणून 'नवनाथ–चरित्र–कारांनी' श्रीगोरक्षांचा जो समाधि शक "नवनाथ भक्ति-सारा"-त दिला आहे तो चुकीचा आहे. श्री गोरक्षनाथ हे उत्तम संस्कृतज्ञ होते हें त्यांच्या गोरक्ष–संहितेवरून दिसत च आहे, व त्या सरळ रचनेवरून आणखी असे हि प्रमेय–अनुक्रमेंनें–काढतां येईल की प्राकृतांत पद्यरचनेचा उपक्रम होण्याच्या कालापूर्वी ते होते. तेव्हा अवधूत–गीतेचा हि काल श्रीगोरक्षांच्या हयातीत च म्हणजे शक १२०० चे सुमारास च असावा हे तर्क आहेत जास्त पुराव्यानें विशेष उजेड यावर पडेल. [३०

आषाढ शुा ९।३५ }
धुळें }

गो का. चांदोरकर

~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~
~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~~

२८ सदानंद

एका परंपरेंत एका च नांवाच्या एकाहून अनेक व्यक्ती बहुधा असतात; यामुळें एकाहून दुसरा निवडणें फार जड जातें; ग्रंथांतील भाषेवरून ही निवड करणें तर फारच धोक्याचें आहे; कारण भाषेंत फरक एका शतकाचे अवधीनें उमगण्याइतका पडतो व तो हि भाषा परिपक्व स्थितींत येण्यापूर्वी म्हणजे ती स्थित्यंतर पावण्याचे दशेंत असेल तर तेव्हां ग्रंथरचनेच्या शकावरून च वर दिलेला भेद स्पष्ट करणें शक्य आहे; परंतु तो बहुधा अशक्य च समजला पाहिजे परंपरा दिली
१०] असल्यास ती परंपरा हि एक प्रकारचें साधन होऊं शकेल, परंतु या साधनाचा उपयोग करतांना हि फार सावधगिरी बाळगिली पाहिजे कारण असें पुष्कळ वेळ पहाण्यांत येतें कीं, परंपरेंतील कित्येकांचीं नांवें गाळलेलीं असतात, विशेषतः अत्यंत पुरातन परंपरा असल्यामुळें तिच्यांत नांवांचा विशेष भरणा असल्यास ही गाळण्याची पद्धत तर हटकून अमलांत आणली असते; दुसरें आणखी असें आहे कीं, एखाद्या अर्वाचीन मुमुक्षूस उत्कट मुमुक्षा उत्पन्न होऊन तो साधकाचा सिद्ध बनण्याचे योग्यतेस आला असतां त्याचें उपास्य कितीहि पुरातन असलें तरी त्या उपास्याची कृपा झाल्याबरोबर तो आपला गुरुवंश त्या उपास्यापासून च गणतो उदाहरण देऊन याची सत्यता दाखविण्याची जरूरी नाहीं तेव्हां या हि कारणानें परंपरा ही मुद्दाम कालगणना करण्यास अथवा काल निश्चित ठरविण्यास
२०] एक साधन आहे असें सर्वथैव धरून चालणें बिनचूक होणार नाहीं

हा सर्व विचार लक्ष्यांत ठेवून च मी ‘ सदानंदा ’ संबंधीं थोडें लिहितों त्यांत चुकी झाल्यास ती केवळ साधनांच्या अभावामुळें झाली असेल इतकें च मला सुचविणें आहे

शक १८३३ चे अहवालांत रा. राजवाडे यांनीं ‘ गीतार्थचंद्रिका ’ प्रसिद्ध केली आहे ती पूर्णानंद-शिवराम यांची आहे त्या ग्रंथाच्या आरंभीं रा. राजवाडे यांनीं शिवराम स्वामींची गुरुपरंपरा दिली आहे ती अशी —

(१) सदानंद (२) रामानंद (३) निमग्नानंद (४) गभस्तानंद (५) मस्तानंद (६) सहजानंद (७) पूर्णानंद (८) [illegible]नंद

या परंपरेस जो आधार आहे तो असा —

हा दत्त तथा सदानंद तयाचा शिष्य रामानंद निमग्नदेव तो [illegible] गुरुराजो,
मग आनंदाख्य सहजानंद याचा [illegible] पूर्णानंद [illegible] गुरु सदानंद ॥२५॥

रंगनाथ स्वामी निगडीकर यांची हि परंपरा ही च. भक्तमंजरीकारांनी (राजाराम प्रासादी) या स्वामींची जी परंपरा दिली आहे ती अशीः—

(१) सहजानंद—(२) रामानंद—(३) अमलानंद—(४) गभीरानंद—(५) ब्रह्मानंद—(६) सहजानंद—(७) पूर्णानंद— (८) निजानंद— (९) रंगनाथ.

या दोन्ही परंपरेत नांवात फरक असा वस्तुतः एकाच बाबतीत आहे मूळ सदानंद असून ते सहजानंद म्हणून भक्तमंजरी कार म्हणतात.

आता खुद्द पूर्णानंदांनी जी आपली परंपरा अवधूतगीतेवरील आपल्या टीकेत दिली आहे ती अशीः—

(१) सदानंद—(२) रामानंद—(३) गभीरानंद—(४) ब्रह्मानंद—(५) सहजानंद—(६) पूर्णानंद—(७) चिदान . [१०

यांत ' निर्मलानंद ' अथवा ' अमलानंद ' यांचें नांव नाही अवधूतगीतेवरील टीकेतील परंपरेच्या ओवी मी फार लक्ष्यपूर्वक पाहिल्या परंतु ज्या कोणत्या हि पदातून ' निर्मल ' अथवा ' अमल ' असा अर्थ निघेल असे क हि पद नाही. तेव्हां हा भेद रुघ्या तरी दुर्ज्ञेय आहे. असो

या परंपरेपैकी दोन परंपरा–मालिकेंत प्रथम एक स ानंद आहेत व एकीत शेवटील ८ वे पुरुष दुसरे सदानंद आहेत. पैकी प्रथमचे ' सदानंद ' ' जे रामानंदांचे गुरु होते ते शक १२०० चे सुमारास असावेत असें मी पूर्णानंदावरील माझे लेखात लिहिले आहे कदाचित् ' विठ्ठलांस ' —श्रीज्ञानेश्वर महाराजांचें वडिलास—सन्यस्त करून फिरून गृहस्थाश्रम घेण्यास गुर्वाज्ञा करणारे जे 'रामानंद' त्याचे गुरु हे सदानंद–प्रथमचे–असावेत. [२०

दुसरे ८ वे पुरुष जे ' सदानंद ' आहेत त्याचा गीताचंद्रिकेत जो उल्लेख आहे त्यावरून ते स्वतः शिवराम वामी असावेत असा संशय येतो. पूर्वाश्रमीचें नांव ' शिवराम ' व सन्यस्त झाल्यावर त्याचें ' सदानंद ' हें नांव गुरूनी दिलेले असावें. असो. पण प्रस्तुत विषयाचे ' स ानंद ' हे दोघाहून हि भिन्न आहेत.

श्रीमंत सरदार मेहेंदळे यांनी रा. अतीतकर अभंग याचे संग्रहापैकी एक ग्रंथ मला कृपेनें दिला तो पद्मपुराणांतर्गत जनकयोगिनी-संवाद यावरील सदानंदांच्या टीकेचा आहे ही टीका सदानंदांनीं कधी केली त्याबद्दलचा उल्लेख ग्रंथांत कोठें हि नाही, यामुळें हे सदानंद कोण? असा प्रश्न उत्पन्न झाला व म्हणून च हे दोन शब्द लिहिण्याचा प्रसंग आला.

हे सदानंद श्री ज्ञानेश्वर महाराजांचे मागून झाले आहेत असें ग्रंथांतर्गत [३० पुराव्यावरून सहज सिद्ध करता येतें. पहाः—

दुसऱ्या प्रकरणाच्या आरंभीं सदानंदांनीं सद्गुरूस नमन केलें आहे तें असें:--

ॐ नमो सद्गुरु सकळाद्या । नमो निगमागम-प्रतिपाद्या ।

नमो भवरोगवैद्या । आराध्यमुर्ती ॥ २ × १ ॥

श्री ज्ञानेश्वरी पद्य:—

ॐ नमो आद्या । वेदप्रतिपाद्या ।

जय स्वसंवेद्या । आत्मरूपा ॥ १ × १ ॥

नमो जगदखिलपालणा । मंगलमणि निधाना ।

सज्जनवनचंदना । आराध्यलिंगा ॥ १० × ३ ॥

तसेंच आणखी दुसरें उदाहरण पहा:—

१०] तेथ आत्मबोध पाक । पीकलें हें अमोल्लीक ।

तो ग्रंथ सज्जन लोक । संग्रह करीतु ॥ ८ × २३ ॥

हे सज्जनाची घरो । येणें चि काळ सरो ।

हा दुष्काळ न धारो । क्षीण हि मरि ॥ ८ × २४

आतां सुखसुकाळ म्हणवा । हे अध्यात्मिक कथा बोलिलि मियां ।

प्रीति पावो दयाश्रया । सदानंदु म्हणे ॥ ८ × २५

हें वर दाखविलेलें साम्य मनुष्यास दिसण्याऐवजीं मनास भावणारें आहे. असो

परंतु या साम्यतेवरून व केवळ श्री ज्ञानेश्वरांचे नंतर हे सदानंद झाले असें ठरविणें धोक्याचें होईल; म्हणून आणखी यत्किंचित् असें एक अंतःप्रमाण देतां —

सदानंदांनीं जी आपली परंपरा दिली आहे ती अशी:—

२०] तो चि अत्रीं उद्‌यावलीं । पुत्र-अनुसूयेचा करपुटीं ।

प्रकाशो ओंकारमठीं । दत्तात्रेय ॥

मग सदानंदु पद्मसंभवीं । होता तो पावता रश्मीभेदु ।

महानंदु (!) विकधु । जाला मगु ॥

तेणेंचापया परागु । धरुनि जीविं अनुरागु ।

केमपानंदु महाभृगु । पावला तेथ ॥

सर्वे स्वजाति चिन्मयानंदु । गुरुविभागिया सत्त्वविदु ।

तो प्रेमानंदु आमोदु । आत्मबोधु दिधला ॥

ऐसा दत्तात्रय अंशुमाळी । प्रगटला सदानंद हृदयकमळीं ।
तो परागु सेविता आळी । केमयानंदु ॥ २० ॥

तें देखोनि विद्गद । पावले सज्जन षट्पद ।
माजी भोक्ता विळयानंद । विचक्षण ॥

ना तो विलयानदु मेघु । फेडावया मुमुक्षवसुधेचा दाघु ।
जाला तो वृष्टिप्रसगु । सदानंदु भूमी ॥ २२ ॥

७ यावरून जी परंपरा उघड दिसते ती अशीः—

दत्त—(१) सदानंद—(२) केमयानंद—(३) विलयानद—(४) सदानंद.

या परपरेंतून ब्रह्मानंद मी मुद्दाम गाळले आहेत, कारण २० वे ओवीवरून हे पुरुष परंपरेंत नव्हते असें उघड दिसतें. [१०

ही परंपरा आणि पूर्णानद अगर सदानंद (शिवराम स्वामी) यानी दिलेली आपली परपरा एक करून आपण पाहूं ह्मणजे या सदानदाचा काल तेव्हा च स्पष्ट होईल. दोन्ही परपरा एक केल्या तर अशी एक परपरा दिसेलः—

या परपरेंतील प्रत्यक्ष ज्यांचा काल माहीत आहे असे दोन पुरुष आहेत. एक पूर्णानंद. याच्या अवधूतगीतेचा रचना-शक १५३२ हा आहे. आणि त्यांचे च

गुरु जे सहजानंद त्यांनी केलेल्या योगवासिष्ठसार या ग्रंथाचा रचना-शक १५१४ (चैत्राखेर भाद्रपदी चतुर्दशी) नंदन संवत्सर हा आहे तेव्हां पूर्णानंदांचा काल अत्यंत स्थूल मानानें शक १५००-१५४० हा धरण्यास बिलकुल हरकत नाहीं तसेंच सहजानंदाचा काल १४८०-१५२० हा गणल्यास चूक होईल असें हि नाहीं या मानानें सहजानंदाचे गुरु जे महानंद त्यांचे सम पिढींतील जे 'सदानंद' ते वर दर्शविल्याप्रमाणें १ ले व ८ वे सदानंद यांच्याहून भिन्न असून ते बहुधा १४२०-१४८ या सुमारास होऊन गेले असावेत वर दर्शविलेल्या दोहों सदानंदांहून यांची परंपरा भिन्न आहे व तसाच काल हि भिन्न आहे

ठें आषाढ शुद्ध ११।३५ } गो का चांदोरकर

१०] सूचना —'पूर्णानंद' या माझ्या लेखांत अत्यन्त स्थूल दृष्ट्या मीं त्यांच्या परंपरेंतील पुरुषांचे काल दिले आहेत, त्यांत व आतां दिलेल्या पूर्णानंद व सहजानंद यांच्या कालांत भेद आहे परंतु हे दोन्ही काल मीं त्यांच्या आयुष्यांतील एक शक निश्चित धरून त्यावरून अनुमित असे गणलेले आहेत, तसेंच पूर्णानंदांवरील निबंध मीं जेव्हां लिहिला तेव्हां सहजानंदांचा शक निश्चिततेनें मला उपलब्ध झाला नव्हता

गो का चांदोरकर

२९ सहजानंद

२०] ॥ सहज पूर्ण निजरंगीं रंगला ॥

या एका चरणांत परंपरेंतील चार संतांचीं नांवें आलीं आहेत सहजानंद, पूर्णानंद, निजानंद व रंगनाथ हे जे रंगनाथांचे परात्पर गुरु सहजानंद त्यांचे ग्रंथांसंबंधीं आज थोडें लिहीत आहें

ग्रंथाबद्दल लिहावयाचें म्हणजे ग्रंथकाराबद्दल हि थोडी माहिती असावी, परंतु तशी माहिती 'सहजानंद' स्वामींबद्दल देण्यास आज साधन उपलब्ध नाहीं फक्त गुरुपरंपरा मिळाली आहे ती पूर्णानंदांचे निबंधांत मीं मागें दिली च आहे वाचकांस त्रास पडूं नये म्हणून पाहिजे तर पुन्हा देतों—

श्रीदत्त—सदानंद—(निर्मल अथवा अमलानंद)—गंभीरानंद—ब्रह्मानंद—सहजानंद— पूर्णानद.

या परपरेवाचून इतर काहीएक माहिती स्वतः स्वामीबद्दल मला उपलब्ध झालेली नाही

तेव्हा आतां ग्रथाबद्दल च थोडें लिहिणें योग्य होईल. सासवड येथील श्री सोपानदेव मठातील सग्रह वरवर चाळीत असता सहजानदाचे नावावर असलेला, एक ज्ञानप्रदीप अथवा ज्ञानदीपिका या नावाचा ग्रथ माझे पहाण्यात आला. हा ग्रंथ त्रुटित च त्यावेळी उपलब्ध झाल्याकारणानें त्याबद्दल विशेष बोध होण्यासारखा नव्हता. फक्त एके ठिकाणी

‘ सिद्ध कपिल ऋर्षी सवाद ’ [१०

असें ह्मटलें आहे व इतरत्र

‘ शिव भगवान संवाद ’

असें आहे.

यावरून ही कदाचित् कपिलगीतेवर टीका असावी असा सशय येतो, परतु वेळ नसल्याकारणानें मला विशेष चौकसपणा धरतां आला नाही. तथापि माझ्या जवळ सासवड मठाची जी टिप्पणी आहे तीत या ज्ञानप्रदीपाचे नांवासमोर एक शेरा आहे तो विशेष महत्वाचा आहे, तो शेरा असाः—

भाषा जुनी

म्हणजे या पोथीतील रूपें जुनी आहेत व इतकी ओळखता येण्यासारखीं जुनी रूपें ज्या पोथींत आहेत ती बहुधा नाथाचे वेळी लिहिली गेली असावी असा तर्क [२० आहे. सशोधकानी जरूर या ग्रथाबद्दल शोध करून तो हस्तगत होईल असें करावें.

दुसरा ग्रथ सहजानदाचा मला श्री. सरदार मेहेंदळे यानी दिला. या ग्रंथात सहजानदांचें नाव प्रत्यक्ष कोठें हि नाही व ग्रथ हि अत्यन्त त्रुटित आहे. परंतु त्यांत सद्गुरु ब्रह्मानदांस नमन आहे व भाषा जुनी आहे. यावरून हा ग्रंथ सहजानंदाचा च आहे असें निश्चिततेनें सागता येतें

ग्रंथ ‘ योगवशीष्ठसार ’ नावाचा असून त्याचें फक्त १० वें प्रकरण च उपलब्ध झालेले आहे व तें हि अपूर्ण च आहे आरभी मात्र

जय जय सद्गुरु ब्रह्मानंदा । जय जय सद्गुरु परम सुखदा ।
जय जय सद्गुरु चिदाचिद्भेदा– । तीत सदा ज्ञानमूर्ति ॥ १ ॥

ग्रंथारंभीं सद्गुरु या पदानें संबोधून ज्या अर्थी सहजानंदांस नमन आहे त्याअर्थी ते प्रत्यक्ष सद्गुरु च असले पाहिजेत म्हणजे त्यांच्या प्रत्यक्ष शिष्याची च ही रचना असावी असें अनुमान सहज च निघतें व तें चुकीचें नाहीं हें पुढें दिलेल्या ग्रंथरचनाशकावरून हि स्पष्ट होईल असो

श्रीमद्भगवद्गीतेइतका जरी नाहीं तरी ' योगवासिष्ठ ' हा ग्रंथ अत्यंत सर्वप्रिय होता हें त्याच्या मराठीत झालेल्या अनेक प्रतिकृतींवरून स्पष्ट होईल हरिदास, शिवराम, त्र्यंबक, रंगनाथ माधव यांनीं योगवासिष्ठाचें मराठीत रूपांतर केलें आहे व हीं रूपांतरें उपलब्ध हि आहेत परंतु आजपर्यंत उपलब्ध नसलेलें असें श्रीज्ञानेश्वर महाराजांचें ' योगवासिष्ठ ' हि मला नुकतें च उपलब्ध झालें आहे श्रीमद्भगवद्गीते
१०] वरील दिव्य टीकांत जसें श्रीज्ञानेश्वरीस अग्रस्थान, तसें च या वर दिलेल्या सर्व योगवासिष्ठांत श्रीज्ञानेश्वर महाराजांच्या टीकेस अग्रस्थान मिळेल असा तो अप्रतीम ग्रंथ आहे

त्याचप्रमाणें– म्हणजे श्री ज्ञानेश्वर महाराजांचा जसा ' योगवासिष्ठ ' नुकता च उपलब्ध झाला तसा—सहजानंदांचा हि नवीन च उपलब्ध झाला आहे सरदार मेहेंदळे यांनीं ३ ग्रंथ माझे स्वाधीन केले त्यापैकीं दोघांसंबंधीं पूर्वी लिहिलें आहे व राहिलेला ३ रा ग्रंथ हा सहजानंदांचा ' योगवासिष्ठ नांवाचा आहे

> ह्युकिया परि टीकाकर्ता । कर जोडुनि मार्थी संता ।
>
> श्रीराम वसिष्ठसंवादु निरुता । येथुनि जाला संपूर्ण ॥

या ग्रंथाचीं एकंदर १० प्रकरणें आहेत असें स्पष्ट च दिसतें व सहजानंद स्वामी
२०] हि म्हणतात

> ऐसा यथामति कथनि सांचें । केलें व्याख्यान दशप्रकरणाचें ।
>
> ना ना सुमर्थ तुम्हीं च बोलविलें वाचें । ऐसें केलें हें हि म्हणों नये ॥

श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनीं हि आपल्या योगवासिष्ठाचीं १० दहा च प्रकरणें केलीं आहेत व ते सांप असल्यानें त्यांचीं भिन्नभिन्नें मार्गे हि ८वी येतील असें सहजानंदांच्या योगवासिष्ठाचें नाहीं एक च प्रकरण उपलब्ध झालें व त्याचें हि संपूर्ण पान उपलब्ध नसल्यानें तें त्रुटित असें आहे त्यामुळें इतर नऊ प्रकरणांचीं नांवें समजण्यास हलीं मंी मार्ग नाहीं व नाहीं परंतु दहाव्याचें नांव समजणें शक्य नाहीं तसें च एकंदर ग्रंथ शक्या किती आहे त्याची हि अन्दाज बांधवत नाहीं कारण प्रत्येक प्रकरणाची ओवी-संख्या सारखी च असते असें नाहीं फरक मंी थोडा थोडका
१०] असतो असें हि नाहीं श्री ज्ञानेश्वर महाराजांच्या योगवासिष्ठांतील प्रकरणांची

ओवी सख्या पाहिली म्हणजे त्रुटित ग्रथावरून एकदर ग्रथाच्या परिमाणाची अटकळ बाधणें किती धोक्याचे असते असें सहज दिसून येईल. श्री ज्ञानेश्वर महाराजाच्या योगवाशिष्ठाचे प्रकरणातील ओवी-सख्या अशी:—

प्रकरण	१	लें	—	३६३
,,	२	रें	—	८३
,,	३	रें	—	५६
,,	४	थें	—	६३
,,	५	वें	—	४२
,,	६	,,	—	१४४
,,	७	,,	—	९२
,,	८	,,	—	४०
,,	९	,,	—	१०३
,,	१०	,,	—	१५७

[१०

या दहा प्रकरणापैकी एखादें प्रकरण उपलब्ध झाले व त्यावरून इतर प्रकरणाच्या विस्ताराबद्दल अनुमान काढू लागलों तर अत्यत मोठा प्रमाद होईल हें लक्षांत घेऊन सहजानंदस्वामीच्या या दहाव्या प्रकरणाची ओवी सख्या सुमार २७० असेल असें जरी गृहीत धरणें साधारणतः बिनचूक होईल तरी तेवढ्यानें इतर नऊ प्रकरणांचा विस्तार अमुक असावा असें अनुमान काढता येणे शक्य नाही

आतां विस्ताराबद्दल जरी साशक असणें दुस्त्याज्य आहे तरी या एका च प्रकरणावरून एकदर ग्रथाच्या स्वरूपाबद्दल अनुमान काढणें कांही धार्ष्ट्य [२० होणार नाही.

एकदरीत रचना पंडितपद्धतीची आहे. नाथ, मुक्तेश्वर, वामनपडित व मोरोपत याचा कोणता हि ग्रथ हाती घेतल्याबरोबर ग्रथकाराच्या पाडित्याचा जो ठसा मनावर उठतो तो च सहजानदस्वामीच्या या योगवाशिष्टानें हि परिणाम होतो

नाथांची अलोट भक्ति व भक्तिप्रेम, मुक्तेश्वरांचा प्रसाद, व मोरोपताचे ठिकाणी असलेले या दोहोंचे हि मिश्रण याचे योगाने त्याच्या ग्रथावर रचनेची छाप न बसता उलट रसाचा परिपोष च होत गेलेला आहे. एरवी सस्कृतशब्दाची ज्या मराठी रचनेंत बरीच भेसळ असेल ती साधारणतः दुर्बोध च व्हावयाची व ही दुर्बोधता रसभगास विशेष कारणीभूत असते. उलट अत्यत परिचयातील निव्वळ मराठी शब्दांच्या योजनेनें कदाचित् ग्राम्यतेचा दोष येण्याची भीति असते, व म्हणून च[३०

श्रीज्ञानेश्वर महाराजांचें ग्रंथरचनेचें यानूय जितकें वर्णावें तेवढें थोडें च होणार आहे कवीची अलोट प्रतिभा, चित्रकाराची कल्पना, साक्षात्कार ज्यास झाला आहे अशाची अधिकारयुक्त वाणी, वादीयाची भेदकता, सद्गुरूची कळकळ, सद्भक्तांचें प्रेम व भाषाशास्त्रज्ञाचें शब्दनैपुण्य व हे सर्व एकवटून त्यांत चित्रकाव्याची हि भर पडल्यावर जो ग्रंथ निर्माण होइल, त्याची योग्यता काय वर्णावी। श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचा कल्पनामहोदधी इतका विस्तृत आहे कीं त्याचें उल्लंघन अद्याप कोणत्या हि प्राकृत कवीनें केलें नाहीं मात्र त्यांच्या मागून आलेल्या सव संत-कवींनीं त्याचा मनसोक्त उपयोग मात्र आपले ग्रंथांत केलेला आहे. व्यासोच्छिष्ट जगत्रयम् अशी म्हणण्याची पद्धत आहे तसेंच ' ज्ञानोच्छिष्टा प्राकृतकवि कृति ' १०] म्हटलें तरी हि शोभण्यासारखें आहे असो

सहजानंद स्वामींची रचना नाथांच्या रचनेप्रमाणें पण्डिती आहे परतु ग्रंथ विषय व ग्रंथविस्तार भिन्न व भिन्न प्रमाणाचा असल्यानें इतर गुणांचा विकास दृग्गोचर होत नाहीं ओवी साडेतीन चरणी च आहे परंतु ती आटपशीर नसल्यानें तिच्यांत श्रीज्ञानेश्वरींतील ओवीसारखी सगर्भता नाहीं तथापि लांबलचक शब्दांनीं का होईना पण विषय विशद करण्याची खतोनी धरी आहे एक दोन उदाहरणें घेऊं:—

दृश्यदर्शनसबंधाद्यद्भवेत् परमं सुखम् ।
दृश्यसवछितो यच्च तन्मुक्त्या मुक्तिरुच्यते ॥

या श्लोकावरील टीका पहा:—

२०] जाळिया इंद्रियांसि पदार्थदर्शन । दृश्य ह पदार्थासि होये अभिधान ।
आणि इंद्रियांचा ठाई जाण दर्शनसंज्ञा बोलावी ॥
हा दृश्यदर्शनसंबंधु आत्मयासी । त्यापनि आणिलें जें दृष्टुत्वासी ।
तें चि मन बोलिजे निर्धारेंसि । सुखदुःखासि कारण जें ॥
एवं दृश्यदर्शनसंबंध मानि । द्रष्टुत्व आणूनि आत्मयाप्रति ।
आपुलिया संकल्प प्रवृत्ति । सुखदु खातें उपजवी मन ॥
जेथ सुखदु खासी अधिष्ठानु । तेथ कैंचा परम सुखाचा स्पर्शु ।
सुखदुःख विलक्षण जो उल्हासु । तें चि बोलिजे परम सुख ॥
यावरि सद्गुरु सुजा । जरि आम्हां मध्ये दृश्य देखणा ।
तरी ठाव कैंचा उरेल मना । मनाभावीं सुखदु ख नस ॥
२०] जेथ सुखदु खाची मानिकता । तेथें चि परम सुखाची शाश्वतता ।

तस्मात् करणात् आतां । इद् मिथ्य हे चि रघुपति ॥
आत्मा दृश्य योगे करून । पावे द्रष्टुत्वाचे बधन ।
तें निबधाचे लक्षण । आता मुक्ति ते ऐसी ॥
सोडी आत्मया ते दृश्यभ्राति । द्रष्टुत्वाची होये उपशांति ।
द्रष्टोपशमनी मोक्षप्राप्ती । ते चि मुक्ति बोलिजे ॥

उतारा लाबलचक झाला तरी पण येकद्र ग्रथरचनेची कल्पना होण्यास एवढा अवश्य च आहे

या एका प्रकरणावरून विषयाच्या माडणीची जी कल्पना होते ती अशी की अद्वैत प्रतिपादनाचा हा विषय असून हि श्लोकांत पूर्वापर संगति नाही. प्रत्येक श्लोक स्वतंत्र आहे; म्हणजे असें की एक श्लोक त्याचे पूर्वीचे जागी न ठेवता [१० इतरत्र ठेवला तरी हि अर्थभेद होणार नाही, उघड च आहे जेथे मागचे श्लोकांतून पुढचे श्लोकाची उत्पत्ति नाही म्हणजे जेथे विचारसतति नाही तेथे श्लोकाची रचना सूत्रग्रथित मण्यांसारखी परस्पर भिन्न च असावयाची

यातील सर्व च भाग उत्कृष्ट आहे, त्यात हि माझे दृष्टीनें अधिक चागला जो भाग आहे तो देऊन हा लेख पूर्ण करतो.

श्री ज्ञानेश्वरमहाराजानी ३ रे आध्यायात खरें नैष्कर्म्य कोणतें याबद्दल उपदेश केलेला आहे च 'कर्मत्याग' म्हणजे 'अकर्मी' राहणे नव्हे.

म्हणौनि संगु जवं प्रकृतिचा । तवं त्यागु न घडे कर्माचा ।
एथ करूं म्हणति तेयांचा । आग्रहो चि उरे ॥

असे जे आग्रही आहेत त्यांस 'नैष्क्रियत्व' बाणलेले नाही तो खरा 'नैष्क्रिय'

जो इंद्रियां आज्ञा करी । विषयांचें भय न धरी । [२०
प्राप्त-कर्म नव्हेरी । उचित जें जें ॥
म्हणौनि जे जे उचित । आणि अवसरें करूनि प्राप्त ।
तें कर्महेतुराहित । आचरें तुं ॥

याबद्दल सहजानदानी केलेली टीका देतों:—

आणि दृष्टि देउनि श्रेयावरि । विहित-कर्म कदा न करी ।
का जे अद्वितीय स्थिति च स्पर्शि । बाणलेसे निरपेक्षत्व ॥
एव दोष न देखोनि जरि । निषिद्ध कर्मांचा त्यागु करि ।

आणि विहित कर्मातें आंगिकारि । भेयभाव न देखोनि ॥
करू नये तें न करी । करू ये तेणे चि वर्ते व्यवहारीं ।
परतु करणे न करणे कुसरी । त्याचीं ठाई बोलों चि नये ॥
त्याची सहजी पुढाली हेतु । म्हणोनि सहजप्रवाहे वर्ततु ।
ये अर्थी येकु असे दृष्टांतु । तो अवधारी रघुत्तमा ॥
जैसें बालक निर्हेतुकपणें । कर्म कार्य कर्तव्य नेणे ।
कोण्हि येकु आपुला प्रवाह तेणें । इंद्रियद्वारा वततसे ॥
तैसि सहज समाधि बाणे जया । जो उमजोनि जाला मुमजण्या ठाया ।
तो स्वप्रवाहे वर्ते परि तया । कार्म कर्तत्व न स्फुरे ॥

१०] एवंविध प्रवाह तरि मुमजाचा । परि सत्कर्मचि रूपभाव त्याचा ।
ये अर्थी दृष्टांतु गंगेचा । बोलिजेल ते आकर्णी ॥

नैष्कर्म्याबद्दल श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचें व सहजानंदस्वामींचें अशीं दोन्ही निरूपणं वाचकांपुढें ठेविलीं आहेत तीं लक्षांत घेऊन मी जें वर स्वामींच्या रचनेबद्दल विधान केलें आहे त्याच्या सत्यासत्यतेबद्दल वाचकांनीं व आपल्या मनाशीं निणय करावा

ग्रंथसमाप्ति काल'—
पंधरा शतें आगळि चतुर्दशीं । इतुकीं शालिवाहनशकाची वर्षे ।
नंदनसंवत्सर असे । येणे समर्पी ॥
× × मास तरी पुण्यरूप अश्विन ।

२०] पक्षु तरि कृष्णाभिधान । तिथि तरि अष्टमीसह नवमी ॥
वासरू सोमसुताचा निश्चित ।

शक १५२४ नन्दन संवत्सर अश्विन कृष्ण ८।९ बुधवार

आषाढ शुा ११।३५ } गो का चांदोरकर
धुळें }

३० महालिंगदासाची सिंहासन ३२ शी

हा ग्रंथ प्रस्ताविक । राजनीति आग्यतप ।
सोळस होय छोप । ओंवीकीठीया ॥ ३२ × ४५ ॥

वेताळपचविशी व सिहासनबत्तिशी हे ग्रथ गद्यांत बरेच प्रसिद्ध व प्रिय आहेत. ते फारेच प्राचीन हि असावेत असें वाटते. कारण महालिंगांनी आपल्या वर दिलेल्या ग्रंथांत त्या दोहोंचा हि उल्लेस स्पष्ट केलेला आहे:–

रिद्धि सिद्धि प्रसन्न करणे । म्हणे राया तु वेताळ आणणे ।
हे कथा पुर्वी च तुज जाणे । सांघीतली असे ॥ ३१ × ५ ॥
मागे दीगावगन्निरा बोला । राजा वेताळ आणो गेला ।
पंचवीस वेळा आला गेला । तेन्हा आणिला तो वेताळ ॥ ६ ॥
मग ते वेळी वेताळे । पचवींस कथेचे उचारण केले ।
याकारणे जगी बोलिले । वेताळपंचवीसी ती ॥ ७ ॥

यावरून वेताळपंचवीसी या ग्रथाच्या पूर्वी च झालेली होती हें उघड आहे. [१०
आता ती गद्यात होती अथवा पद्यात होती हें निश्चित सागतां येत नाही तथापि वरील ओवीवरून असें अनुमान निघतें की, महालिंगदासानी जशी सिंहासनबत्तिशी गद्यात असलेली ओवीबद्ध केली तद्वत् च वेताळपचविशीचा हि इतिहास असावा

सिंहासनबत्तीशी ही पुर्वी गद्यात होती यास प्रमाण खुद्द महालिंग च या ग्रथात म्हणतातः–

× आधार मन्हाटी । केली म्या बरवी प्रपाठी ।
जें गायनकळा गोमटी । चाग दीशें ॥ ३२ × ३७ ॥

यावरून उघड आहे की या ग्रथास प्रथम आधार 'मन्हाटी' असून 'चाग दशि, म्हणून 'गायन कळेंत' महालिंगदासानी त्याचें रूपातर केले.

महालिंगदासाचें हें 'गायनं कळे' तील रूपातर [२०

शालीवाहन शकी । चौदा सत्यशाहासी देखीं ।
रक्ताक्ष संवत्सरी ऐकी ।

पुढचें शेवटचे पान दुर्दैवानें उपलब्ध झाले नाही, तरी शक १४८७ रक्ताक्षीत झालेलें आहे हें उघड आहे. तेव्हा या कालापूर्वी वेताळपंचविशी व सिहासन बत्तीशी आपापल्या गद्य (?) रूपांत प्रचालित होत्या यांत सशय नाही आता हा पद्य ग्रंथ कोणते योग्यतेचा आहे याबद्दल विचार करण्यापूर्वी ग्रथकाराबद्दल थोडेंसे विवेचन करणें शिष्टाचारास अधिक धरून होईल म्हणून त्याचा थोडा विचार करतों,

महालिंगदास

पूर्व खानदेशांतील चाळीसगाव तालुक्यांत गिरिजा उर्फ गिरणा नदीचे कांठीं वाडें म्हणून एक खेडें आहे जसें हें हल्लीं अगदीं लहान आहे तसें च १५ वे शतकांत हि लहान च असावें अशी कल्पना करण्यास एक कारण आहे, तें हें कीं, त्याचा उल्लेख महालिंगदास हे स्वतंत्र रीतीनें न करतां असा करतात।—

आश्चर्य देश म्लेंछ राज्यीं। महाळ समीप भीमा तीरीं ।
वाडे ग्राम पवित्र थोरी । तेथ हा ग्रंथ केला असे ॥

या वरून स्थलाच्या पावित्र्याबद्दल कदाचित् मान्य, परंतु विस्तारानें अगदीं लहान असें च हें वाडें खेडें असावें असा या उल्लेखानें बोध होतो वाडें च पाहत हीं दोन गांवें, गिरिजेच्या दोन कांठास जवळ जवळ आहेत या वाडें गांवीं हा
१०] ग्रंथ झाला यावरून महालिंगदास हे १४८७ चे वेळीं वाडें येथें खानदेशांत होते या पेक्षां यांची अधिक प्रत्यक्ष अशी माहिती कांहीं आजपर्यंत उपलब्ध झालेली नाहीं तेव्हां त्यांच्या ग्रंथावरून अप्रत्यक्षतेनें जी माहिती मिळेल ती परीक्षी तर्कावर अवलंबून असावयाची हें उघड आहे तरी प्रत्यक्षाच्या अभावीं अप्रत्यक्ष हि बोधप्रद व सूचक होईल म्हणून तशी थोडक्यांत देण्याचा प्रयत्न करतो।—

यांचे गुरु कदाचित् महालिंग हे असतील व म्हणून च हे स्वतास महालिंग दास म्हणवितात असें वाटतें हा तर्क खरा असल्यास हे महालिंग नांवावरून बहुधा लिंगाइत असावेत व म्हणून ग्रंथकार हि बहुधा लिंगाइत च असावेत लिंगाइताचा शिष्य लिंगाइत च असतो च असा कांहीं नियम नाहीं शांतलिंग हे लिंगाइत होते पण त्यांचे शिष्य कृष्णाप।—जयराम स्वामींचे गुरु—हे लिंगाइत
२०] होते असा कोठें उल्लेख सांपडत नाहीं

महालिंगदास हे संस्कृतज्ञ तर होते च परंतु त बहुश्रुत हि होते विष्णुशर्मा पंडितामाणें गोष्टीचे रूपानें ज्ञानबोध करणें हें सामान्यतः बहुश्रुतता अंगीं आल्या वांचून शक्य नाहीं प्रथम प्रथम दिलेल्या संस्कृत श्लोकांच्या अवतरणांवरून त्यांचं वाचन विस्तृत होतें हें तर दिसतें च, परंतु त्यावरून त्यांची योजकता हि स्पष्ट होते हे वेदांतमतानुयायी होते असें थेटें च सांगता येणें परंतु श्रीविक्रमाच्या सभेंत भिन्नमतानुयायी पण्डितांची सभा भरली असतां तेथें वेदान्त मताचा विजय झाला असें महालिंगदासांनीं वर्णन केलें आहे यावरून त्यांचा कल कोणीकडे होता तें स्पष्ट दिसतें त्यांच्या अवलोकनांत कोणकोणते ग्रंथ होते हें जरी निश्चिततेनें सांगतां येणें शक्य नाहीं तरी पण भर्तृहरीचें शतकत्रय, सुभाषित, पंचतंत्र, श्रीमद्भगवद्गीता, भीतामञ्जरी, श्रीमद्भागवत इ० ग्रंथ त्यांनीं वाचले

होते च परंतु स्वतः सस्कृतज्ञ असल्यानें कदाचित् वेदान्तपर इतर संस्कृत ग्रंथ हि त्याच्या अवलोकनात असावेत अशी दृढ शका येते. पण असला सकुचित निर्देश करणे अयुक्त आहे पूर्वील ग्रथकाराच्या अगी कोणते दर्जाची विद्वत्ता हवी असते अशाबद्दल काही ठिकाणी उल्लेख दिलेले आढळतात, त्यावरून असें दिसतें की ग्रथकारांस सस्कृताचें ज्ञान उत्तम हवे असतें व तत्पूर्वीचे प्राकृत ग्रथकार हि त्यानें वाचले असले पाहिजेत, शिवाय गुरुरुपा व प्राक्तन ही निराळी च. त्या दृष्टीनें महालिगदासाची तयारी इतपत तरी असली पाहिजे असें गृहीत धरण्यास हरकत नाही; आणि पुढील विवेचनावरून हें अधिक स्पष्ट होण्यासारखे हि आहे.

'सिंहासनबत्तिशी' हा ग्रथ कल्पित आहे हें सकृद्दर्शनीं च उघड होते; व सर्व ग्रथाचा एकदम विचार केला म्हणजे असे दिसून येते की, प्रासगिक विचार [१० बाजूस सारले तर—ग्रथकाराचे मतें— या जगांत सर्व दुःखांस कारण, व बुद्धीस भ्रश पाडण्यांत अग्रणी अशी जी कनककांतेची जोडी, तिचा पाश तोडणें—हें प्रत्येक विचारी माणसाचे आद्य कर्तव्य आहे, व या 'कनक व कांता' दुकलींचे वैय्यर्थ्य जितके अधिक मनावर ठसेल तेवढे इष्टतर आहे अशा दृष्टीनें सर्व ग्रथाची रचना झालेली आहे. विक्रमाचा जो मोठेपणा व जें 'उदार्य' ही ३२ पैकी बहुतेक पुतळ्यांनी भोजराजापुढे गायिली ती त्यानें अमोल वस्तु, अनर्घ्यरत्नें व अप्रतिम सुंदर स्त्रिया याचा मोह कसा वेळोवेळी सोडला याबद्दलची च होती. हा एक च विचार सर्व कथांतून गोंवला गेला असल्याने सहज च ग्रंथ कटाळवाणा व्हावयाचा परंतु प्रसगोपात्त जे अन्य विचार महालिंगदासानी प्रत्येक कथेंत वाचकापुढें मांडले आहेत, जो एक प्रकारचा व्यावहारिक सामान्य बोध केलेला [२० आहे, व त्यात जे व्यावहारिक चातुर्य गोविले आहे, आणि स्वतःच्या प्रमेयांच्या समर्थनार्थ जी प्राचीन सस्कृत, सयुक्तिक व अर्थपूर्ण अशी अवतरणें दिली आहेत, त्यामुळे सबध ग्रंथास वैचित्र्य उत्पन्न होऊन, तो मनोरजक झाला आहे व त्यावर सामान्यतः विद्वत्तेची झाक पसरली गेली आहे. असो,

त्या ५१ ग्रथाचे आज पर्यालोचन साग्रतेने न करतां, त्यातील ऐतिहासिक दृष्ट्या, जो एक महत्वाचा भाग आहे तेवढा च देतो, वस्तुतः भाषाशास्त्राच्या दृष्टीनें व इतर दृष्टीने या १५ वे शतकातील ग्रथाचे बरेंच महत्त्व आहे कारण श्रीज्ञानेश्वरीनतर नाथाच्या काळी भाषत कसाकसा फरक होत गेला आहे हें दाखविण्यास जसा चोंभा कवीचा एक ग्रंथ अत्यन्त उपयुक्त झाला आहे, त्या च योग्यतेचा हा महालिंग दासाचा हि ग्रथ आहे, व या ग्रंथावरून नाथाचें भागवत—एकादश स्कंध—खरोखर [३० कोणत्या स्वरूपात पाहिजे आहे त्याची आपणास खरी अटकळ होईल. सदरचा विषय एका निराळ्या स्वतत्र निबधात गोवण्याचा माझा विचार आहे, आज वर दर्शविल्या प्रमाणे एक ऐतिहासिक भाग मात्र येथे देतो:—

१९

एके वेळीं विक्रमानें ' छत्तीस कुळींचे ' थोर थोर । उपकुळींचे साठी ॥

३६ कुळींचे व ६० उपकुळींचे राजे मेळविले हे ३६ व ६० मिळून ९६ कुळींचे रजपूत राजे एकत्र मिळाले ते कोण कोण त्यांचीं नांवें महालिंगदास देतातः—

" सूर्यवंशी , सोमवशी, यादव, विदर्भ, प्रमार, इक्ष्वाकु, चव्हाण, चाळके, चोळी, सिराळे, सेवप, सार्वके, अतिहार, सित्यके, माणकपाण, चापोत्कट, शेस, शाध्द कुट, करपाळ, हरनिट, घंदेले, सुशील, सुशीलपुत्र, राज्यपाळ, पौतिक, धनपाळ, मासकाळे, तुरमोडीनि, हुन, अनग, विकुम, दाहि, माहापरी, दधीपक, डांगेड, चोड, "

१०] हीं ३६ कुळें सांगून महालिंगदास म्हणतातः—

> आतां उपकुळं सांगेन । त्यासी द्यावें जी अवधान ।
> एतिसामाजि अडनावे जाण । परोपरींचीं ॥ ९१ ॥
> जेथे स्थानीं वसले । ते चि अडनाव पावले ।
> अथवा करणीस्तव जाले । नाना कुळांचे ॥ ९२ ॥

तीं साठ अडनांवें हींः—

वाघ, वेढाईत, पवार, थेउरे, वफाळेकर, हे कुळींचे प्रमार ॥

अहीरराय, सोनवणी, सोळचकी, थेवरे, सदानसी, मुरवाड, फादरदेशी, माहोर वीसे, हे चाळोके म्हणीजति ॥

सावडे, चव्हाण, घागुळ, रासोडे, मकोडे, नाहुले, ते जाधव बोलीजति ॥

२०] कुठार, मारिंगे, पांत व सहळ मिसळतात, कर्दंब व कंदप हे एक च ॥

पुन्हां अडनावें सांगतातः—

वापेल (स !) मकवाण, मालिये, जेठिये, साडे, चावडे, गिलार, महाले, कासेले, गोहेल, गोन्हाईत, पडियार, चांदेलेच, भुवर, देवडे, रुमाद, सेगार, सोडेले,

गोल्हारीचे अडनावे चि ते ।

वेहाराचीं अडनांवें:— मामेरे, डोंगरे गढाळिये, वेस, द्रोणीक, डाह, देहीये, यावड, चुडासमा, याम, गधे, गाजी, जाम्रीने, वगेर, शिपिने, पाडल, शीघादये, याहे, कडाडिये, मन्मथ, सारिये, येगडिये, सीसकुमर, कुमारिये, उगीरे बरिमवे, सारंपे, सेलोरे, सेन्गार डावर, धारीचे कर्वदुकार, सर्वीन, लावकार, गजनार

(जगताप नव्हे,) खणकार, जोघा, बावीसव्हार, गरुडे, कसबे, पादरडे, भद्रालिज, घडे, सताळीच, गंगोडे, दाडिंग, चेहिलीच वासमोरे, बरडांयें वाघ, चवरे, चके, भोरे, (सामाळीये) मोहारक, थोरहात (थोरात), खुरवे (साळींचे), मढवे, नागबंधारे, गाइकवाड, झालके, वइले, विगळे, लेले, कोलीते, सीर, साहस, वाणेर, वाणखंड, काळभवर, मोहिते, पगार, चिदार, (अणीजवरीते).

या होवोनि अगणित । परोपरीची बहुत ।
ते सांगता विस्तार होईल कथेस । तेणे श्रोते कोपती ॥

यावरून वर दिलेली नांवें संपूर्ण नाहीत हें उघड आहे आणि म्हणून राहिलेली " अगणित । परोपरांची बहुत । " यांत त्याचा समावेश होतो

श्रीशिवछत्रपतीच्या जन्मापूर्वी केवळ ६२ वे वर्षी व शहाजी महाराजांच्या भर[१० अमदानीच्या पूर्वी सुमारें ५० वे वर्षी हा ग्रंथ लिहिला गेला. त्या वेळी या च ' राजपुत्र ' (महालिंगदास रजपुतास राजपुत्र म्हणतात हें विचार करण्यासारखें आहे) वंशांतील एक अद्वितीय पुरुष स्वपराक्रमाने आपल्या अखिल कुलास व कुलभूमीस केवढ्या योग्यतेस चढवील याची महालिंगदासास कल्पना हि नव्हती ! कोठून असणार ! भावी गोष्टींचें अज्ञान असल्यानें खरीच सुखदुःखे या जगांतील हलकी झाली आहेत *

गो. का. चांदोरकर

---

३१ श्रीसुषेणकृत आयुर्वेद महोदधि

मोगलाईत कन्नड येथें एका वैद्याकडे ग्रंथ पहात असता हा ग्रंथ–अपूर्णच–मिळाला. एकदर पाने १०२ आहेत. प्रत्येक पान चार बोटें रुंद असून १२ बोटें[२० लांब आहे. नक्की माप द्यावयाचें म्हणजे ३ इंच रुंद व ९ इंच लांब आहे. पान नेहमीचे पद्धतीप्रमाणें दोहों बाजूनीं लिहिलेले आहे. पूर्वीचे पद्धतीस अनुसरून कागद दुहेरी आहे प्रत्येक पानाचे एकेका बाजूवर ६ पासून ७ पावेतों ओळी आहेत. परंतु मध्यभागी जागा सोडली असल्यानें ती बाजू दुहेरी लिहिल्यासारखी भासते.

अक्षर अत्यन्त वळणदार व शाई काळीभोर–पूर्वीची असावी. हल्लीं कित्येक

---

* सदरहु निबंध वाचला त्या वेळी भोजापासून भोसले नांव व्युत्पादितां येते असें रा. राजवाडे यांनी प्रतिपादिलें.

ठिकाणीं शाइ पुसट लागली आहे पोथी कागदावर लिहिली असून तिचा विशेष असा आहे कीं तिला मधोमध मध्यमार्गी एक पाचोळें छिद्र आरपार आहे ताडपत्रावर पोथी लिहून नंतर तीं पत्रें सूत्रांत ओवण्यास सुलभ जावीं अथवा कालकौलिक तिच्यांत गसविती यावी म्हणून त्या ताडपत्रास मध्यमार्गी छिद्र पाडण्याची पूर्वीची पद्धति होती व हल्लीं हि श्रीरामेश्वराकडे यात्रेकरूंचीं नांवें ताडपत्रावर लिहून देण्याची दक्षिणेंत पद्धत आहे परंतु कागदाचे पोथीस असें छिद्र मी आज हें प्रथम च पहात आहे हें एक या पोथीचा लेखन काल ठरविण्यास साधन च होईल अशी माझी समजूत आहे

पोथी उत्तम रक्षण केली असून हि कागद इतका जीर्ण झाला आहे कीं,
१०] जेव्हां पोथी बाहेर काढावी तेव्हां तेव्हां पानांचे थोडेसे तुकडे पडतात च

या पोथीवर शक कोठें दिलेला नाहीं तथापि एकंदर स्वरूपावरून व अंतःप्रमाणावरून इचा संभवनीय काल माझ्या मतें शक ११०० ते १३०० मधील असावा असें वाटतें त्याचीं कारणें थोडींशीं देतों

१ प्राचीन ' अ ' कार जो आज आपणांस माहीत आहे तो [अ] असा आहे

त्याचें शक १३०० चें सुमाराचें रूप [अ] फक्त इतकें च राहिलें आहे त्यास

' उ ' जोडून त्याचा ' ओ ' [ओ] या स्वरूपाचा त्या च वेळचा उपलब्ध

होतो ओ हा [ओ] असें त्याचेंच काढलेला आहे या पोथींत हा कोठेंसा

या च स्वरूपाचा आहे ' ओ ' हा अलीकडील ' ॐ ' असा न काढतां अ + उ

= ओ म्हणजे ' [ओ] ' असा काढलेला आहे यावरून ही लिपि जुनी आहे

२०] व म्हणून हा शक ११०० चे पूर्वी अगर सुमारास लिहिली गेली आहे

२ शक ११०० सुमारास पाण्ण येथील शिलालेखांत मात्रा मागे दिलेली दिसते उदाहरणार्थ ' मेचजम् ' लिहिणें नाहीं तर तें ' मिचाम ' असें लिहिलेलें सांपडतें हीं मागे मात्रा देण्याची पद्धत शक १४ चे नंतर रमाया पोथींत अम

लेली माझे पहाण्यांत नाही. या पोथीत अशी मात्रा मागे देण्याची सरास पद्धति ठेविलेली आहे.

३ ताम्रपत्रांत व शिलालेखांत सरेफ अक्षरें द्वित्त लिहिण्याची चाल आपण पहातो उदाहरणार्थ ' वर्गः ' वर्ग्गः ' वर्ज ' वर्ज्जम् ' असें लिहिलेले आढळतें. ही पद्धत पुरातन आहे आधुनिक पोथीत असली पद्धत उचललेली आढळत नाही. अशी सरेफ अक्षरें या पोथीत सर्वत्र द्वित्त आहेत.

४ ' भ ' हें अक्षर प्राचीन एका विशिष्ट पद्धतीनें होतें हल्ली हे अक्षर ' भ ' अगर ' भ ' असें काढतात. पुर्वी हे ' त ' असे काढीत असत. हा भकार शक १४०० नतर कोठें हि दृष्टीस पडणार नाही अशी माझी पूर्ण समजूत आहे. १३०० मध्ये ' त ' व ' भ ' असा मिश्र सांपडेल या पोथीत हा आधुनिक भकार नाहीं [१०

५ ' झ ' या अक्षराची रूपांतरे होत गेली आहेत ' ज ' पासून ' झ ' निघाला असला पाहिजे हें उघड आहे. ' ज ' हा अत्यन्त पुरातन ' [illegible] ' असा आहे.

त्याचे रूप पुढें ' [illegible] ' असे झालें. पुढें ' अ ' दर्शक व पूर्ण उच्चाराचें साधन

म्हणून जेव्हा एक काना बहूतेक–सर्व– अक्षराचे मागे लागला तेव्हा ' ज ' चें रुप ' [illegible] ' असें होऊन नतर ' [illegible] ' असे झालें. ' झ ' हा या च

' [illegible] ' ला वर उभी रेघ जोडून काढू लागले म्हणजे ' [illegible] ' असें ' झ '

चे रुप बनले व पुराण्या पोथीं तून ' झ ' चे असेंच रुप सापडते हल्लीचे पोथीत वर दिलेले ' [illegible] ' हें रुप बनण्याचे पूर्वीचे रुप दिलेले आहे म्हणजे तें ' [illegible] '

असे आहे. थोडा सूक्ष्म विचार केला तर पूर्वीच्या ज पासून च हें रुप निघालें असून वर दिलेल्या ' झ ' चे रुपापेक्षा हें पुरातन आहे असें तेव्हा च नजरेस येईल. [२० शक १४०० शेत हें रुप मिळावयाचे नाही

६ पोथी सस्कृतात आहे परतु काही काही ठिकाणी प्राकृत (मराठी) शब्द दिले आहेत तेथें ' ळ ' कार इष्ट असून ' ल ' कार च लिहिलेला आहे उदाहरणार्थः— तांदुलाचें पीठ केले

७ सर्वात भेद प्रमाण या पोथीचे शेवटीं एक पान आहे (त्यावर ८५ असा आंकडा आहे) त्यावर कुसळीचा मंत्र लिहिलेला आहे तो देतों —

ॐ नमः कामरुल कामपीठ कामाक्षा जागिणी । छांदें कुसळी त्व डोळ्यां आपुलेया गुसळपां आणी । आरे दर्भां आार पुष्प वळति चळसि तरि तिय दुर्गेची आज्ञा । चमउळेया ळदळळमा ॐ छेया मसपीं सेळ । मस चमवंत मसपी करी पीडा । आार दर्भा आार पुष्प वळसि चळसि तरि चोसठी जागिणीची आज्ञा दुवां गुरूची सिद्धि । ॐ नमो चाईस प्रचंड गुजदांड कर्म नाटकिनी । अंपकासुरमर्दनीं जीव रक्ष रक्ष नासामीं वाळामीं अपदृष्टि य × व परदृष्टि बांधे

१०]छांव बांधे लुत बांधे पिसें बांधे दुत बांधे तीमिरें कुसळीं बांधे पांच सें छायां बांधे सातसें साजटिमां बांधे बांध र बांध । मोजाकाळा राक्षसी बांध । बांध × × × × य हनुमंताची आज्ञा दुवां गुरूची सिद्धि ॥ छ ॥ ॥ ७ ॥

मार्गे अनुस्वार देण्याची पद्धति आधुनिक नाहीं[1]

गो का चांदोरकर

---

३२ मानभवोत्पात्ति कथा

शारीर शास्त्रावर ग्रंथ लिहिण्यांत ज्याप्रमाणें अश्लीलतेचा दोषारोप करणें अन्याय्य आहे त्या च प्रमाणें पूर्वेतिहास प्रसिद्ध करण्यांत निंदा करण्याचा हेतु गृहित धरतां येत नाहीं इतकी च सूचना देऊन माझे संग्रहीं असलेली एक जुनी पोथी

२०]ऐतिहासिक दृष्टया व भाषाशास्त्राच्या दृष्टीनें आपले पुढें ठेवीत आहें आंतील मजकुराची सत्यासत्यता संशोधनीय आहे

पहिलें पान (१ ली बाजू)

हे पुस्तक आत्माराम स्वामीचा शिष्य सदानंद गोसा विषे असे

मार्तंग्पंगज उत्पत्तिमार्ग कथनं ॥
माहात्माचा मार्ग उत्पत्ति पत्राणि ॥ ७ ॥

---

१ मार्गे अनुस्वार देण्याची पद्धत या पोथीच्या लेखनाच्या वेळी होती हें स्मरणीय आहे

हे पुस्तक धराणीधर छेत्र निवासी मधुसूदन धर्माधिकारी तत्पुत्र चिंतामणि धरमाधिकारी तत्सुत सदाशिव धर्माधिकारीचे असे ॥

ऐसा हा मातांग पाखडया मार्ग जाणावा

२ री बाजू

आनंदायनमः ॥ शालिवाहन शके १२५५ वें म
न्मथ नाम संवत्सरे माघ मास वदी तीज शुक्र वा
सरे ते दीवसी भटमार्गु जाला। ते समयी देवगीरी
स। रामदेवो राज्य करी तयाचा दायाज देवपाराजा
तो पैठणी राज्य करी। रामदेव रावो आणि देवपा
ल राज हे दोघे गोत्रज होति। हे जाधव वंशिचे राजे। [१०
ते समयी गोदावरी तिरी समीप मुगी पैठन नाम न
गरी तेथे तो देवपाल राजा राज्य करी त्याचा पुरोहि
त कृष्ण भट्ट तो देवपाळ[1] याचा पुरोहित कृष्ण भट्टा ×
नगर [2]बाहिरी असे। तेथे कुरग नाम माता ×

२ पान

तो रायाची सेवा करी। त्या कुरंग मातांगाची कन्या देवकी।
सुंदरी ते गणीका कर्म करे। तीसी तो कृष्णभट्ट पुरोहित
लुब्ध जाला। तो सकलीक लोकांसी व ब्राह्मणासी ठाउ
का जाला। जे देवकी मातांगी गणिका वेश्यासी संबंधु घ
डला। अनामिकिसी व ब्राह्मना कृष्ण भट्टासी सबधु घ [२०
डला पाप लोपेना। जगप्रसिद्ध जाला ठाऊका। मग सक
ळा ब्राम्हणामध्यें श्रेष्ठ नागभट्ट तो पैठीनिचा आद्य उपाध्या मु
ख्या (ख्या?)। तेणें देपपाळ रायासी जाउन ते मातु सागता जाला।
जो तुमचा पुरोहित कृष्णभट्ट तो देवकी गणीका वेश्यासी
संबधु जाला। हा ब्राम्हण आणि मातांगीनीसी संबंधु घ

२ री बाजू

डला हें सत्य ऐसें देवपाल रायासी सागीतले नागभट्टानें।
तव रायानें साक्षी पाहिली मग अत्यजाला रायानें कृष्ण

---

१ 'ल' व 'ळ' दोन्ही आहेत. २ येथे वर रेषा देऊन कांही अक्षरें बाद केली आहेत.

मट्टासी बोलाविलें । देवकी गणीकेचा समाचार पुसी
ला तव कृष्णमट्टाचा मुखचंद्र उतरला । मग कृष्णम
ट्टाची स्त्री बाळके सहित जातिवेगला घातला । होडी मां
डी माहारा मे×त्याचे हाती बाहीर काढाडविली । मग
तो कृष्णमट्ट पुर्वे कुरंगमातांग वाडिसी राहिला । तेथे ये
श्या असे । ऐसी एकी ठाई अस्तु लागली । मग त्यानें कृष्ण भ
ट्टे देवकी गणीका प्रबोधिली । किं तुवेंनि या सगति मि
मित्य मज जाति वेगळें घातलें । अमामीकपना पावलों ।

३ पान

१०] तरी आतां तुं मज अंतर नदि । तु सी आपन पुरुष ऐसे
दोघे वर्त्ता । मु मज अंतर नेदि । मी तुज अंतर नेद्री । हें सत्य
माहि माक असे दोघा माक सुफात भार्ल साक्षि गाईरा
चंद्र सूर्य ठेविले जे पतिव्रता धर्म वर्त्तावें ऐसा दोघाचे स
त्य सुफीत वचन नेमु जाला ऐसी दोघ हि वर्तु लागले ।
मग कृष्णमट्टें डोघी पोडिलिः काळे नेसला
मग ते देवकीस माहाल्मी वेनु केला मग पासांड वेनु वीध
ला तिचे नाम मद्येमायी ठेविलें मग से मदोमायी आणी
कृष्णमट्ट दोघे गोदावरी तिरीं पैन्नाथुनी सात गव्वे पश्चिम देशीं
गाव एक असे तेथें ते कृष्णमट्ट गानी मगेमाई दार्थवर्गि (1)
११] } तेथें मठ बांधला । त्यासी डोमग्राम म्हणति । त्यां डोयें डोम,
तीर्थ स्थापिलें । तें डोयेंग्रामी मदोमायीस पाच पुत्र जाले

२ रीयासु

दत्ता दत्तात्रेयाचा म्हणति । चा ॥ तो चांगदेवाचा म्हणति ।
त्याचा पहिला पुत्र कृष्ण १ दुसरा पुत्र दत्ता २ तिसरा
पुत्र चागा ३ चवथा पुत्र गुंडा ४ पाचवा पुत्र परसा ५
ऐसे पंचपुत्र मदोमायीस जाले । कृष्णा तो कृष्ण द्वा
रकेचा म्हणति । गुंडो तो गुंडो म्हणति रिद्धपुरीचा । प

रसा तो प्रतिष्ठानीचा त्यासी श्रीप्रभुचक्रधर म्हणाति ।
ऐसे हे पाच हि बाधव विप्रीत शास्त्र पढिविले त्या कृ
ष्णभट्टें । मग त्यासी पच पुत्रासी माहात्मी वेषु केला । डो
यी बोडीली उफराटे नेसला त्यासी चुडा म्हणाति ।
कृष्ण तो द्वारकेचा म्हणाति ।
दत्तो तो दत्तात्रयाचा म्हणाति । चागा तो चागदेवाचा
म्हणाति । गुडो तो रीद्धपुरीचा म्हणाति । परसा तो म्हणाति

४ पान

प्रतिष्ठानिचा म्हणाति । डोयीस पदरु घातला । चुरु पाघु
राति । एकें थीगळें लाउन वस्त्रे पाघुराति । त्यासी फाळु
कें नाव ठेविति । फाळुके म्हणीजे डोयीकडे वोहडीती । [१०
पायाकडे न पुरे । त्या पायाकडे वोहडली पा(या?) डोईकडे न पु
रे । तें फाळुकें म्हणाति ऐसी वस्त्रे पाघुराति । येर हे अवघे
ब्राम्हणासी नीदिति । मग कृष्णभट्टें भट्टमार्ग थापिला हा भ
ट्टमार्गु तेथुन म्हणाति । वासुदेव वासना माया केली ।
वासना गोत्र । वासना शास्त्र प्रवीण केलें क्रियाधर्मांचें
नाव व्याजन ऐसें नाव ठेविलें । भीक्षा सकळ वर्णा मा
गा आदरललीनी ये झोळीचें नाव फुलरी ठेविले । येकाक्षरा
चि लीप उफराटी केली लतोग म्हणाति (?) वातो म्हणाति (?)

२ री बाजू

ऐसी लिप केली । अक्षराचि शिरीं आडवी रेघ पुसिली ऐ [२०
सी लिपी शास्त्रें केली । पाच हि पुत्र विपरीत शास्त्र पढवि
लें। भटोबायीस शिष्यवर्ग आईसा बाईसा असे म्हणाति।पुढें त्या कृष्ण
भट्टें वेवादस्थल माडिलें त्या नागभट्टास वेवादु माडिला
होये तें न होतें होयें ऐसें म्हणों दड करी कदर्नां न मानी वेद
शास्त्र लटकें म्हणों ब्राम्हणाची चेष्टा करी षडदर्शनाचि
चेष्टा करी आपण थोर जे मागवाडा देवपूजा थोर म्हण
ऐसें कृष्णभट्टाचे बोलनें आयेकुन मग सकळीक

२०

विद्वांस व ब्राह्मण व सन्यासी व जोगी जंगम सकळ द
र्शन बैसोनी विवाद माडीला रुष्णभट्टासी वदीलें जे दे
वपुरुषु तो आदिपुरुष म्हणवीजे तो केवि ल

५ पान

टिका होये जो देव पुराणी शास्त्री जळीं स्थळीं काष्टीं
पाषाणीं जंगम स्थावरीं तो सकळीक लोक दृष्ट अदृष्ट
मुळ मस्तिरूपें असे सर्वत्री तो परमेश्वरः तयातें मा
हिं म्हणति मे मुर्ख ऐसा तो रुष्णभट्ट फजीत केला । पु
ढे ते मटोयायी मवत्या सीधी × मठी बांधली स्याचें मा
१०] व होमेतीर्थ ठोर्वलें तेथें शूद्र अनामीक सीष्य केलें पा
पें पीढिलें पाखंडमार्गु जे भजति आनीक शीष्य जे होति
सव कर्मयोनी न चुके शिष्याचि कुळदेवता कुळधर्म
साडमिति पितृश्राद्ध न करू देति । आपना भजविति पं
च पुत्र ते पंच रुष्णनाम ठेवारिति । मोश्रु उधार बोलि
(ति) ऐसें शिष्यास उपदेशीति । या शिष्यास मोवाळ ऐ

२ री बाजु

से नाम ठेविति । रुष्णा आणि दत्ता हे दोघे मातापुरी राहिले ।
तिहिं कौतिक शिष्य केले शूद्र अनामीक आणि सणदे
शिं तिसरा चागा पुम रमासटक संगमी तेथं तो आप
२०] णां चांगदेव म्हणवी तेथें स्यानें शिष्य शूद्र अनामीक
केले शिष्य तेथें । परसा तो मतिप्रानी पंचाळेश्वरी राहीला
परसा तो प्रभुचक्रधर आपणानें म्हणवि स्याने शिष्य अ
नामिक शूद्र शीष्य केले । गुडा दाराउळ आपना म्हणवि
तो चाड देशि रिद्धपुरीं राहिला मन बांधरापा स्यानें गुं
डमे अभ्यासिलें कुडें कपट मोहन उच्चाटन वेशकरण
मंत्र कुमंत्र विद्या मेसको मायराणी कान्हायी मंत्र घडे ।
मायावीमंत्र कुविद्या अभ्यासिली । मातांग पाडा (पि)

६ पान

पुजा वट्कथा (!) ब्रम्हणा अधिकारु नाहि । ऐसें शिण्या (× !)
उपदेशिति । अडरा पगडे यातिसी भीक्षासी उपदे(शिती)
अठरा हि जातिचि भीक्षा मागाति । हीन पद्धति पच × ×
च कृष्णनाम उच्चारिति ते चि पच मंत्र जगजह × × ×
शिति । देवता साधन आपन करानि । शिष्यास बोलो
नेदेति । जे देवता साधन मानानि आपन देषताची अनु
क्रम करीति ये । तितुकें कुडयत म्हणाति । नामनिति पच
कृष्ण स्छापिति भक्तिभावो आचराति सपादिति शिष्या
चे स्त्रीयेसी प्रबोधिति पतिधर्मु साडाविति कनिष्ठीकागनी [१०
मार्गु उपदेशिति । आपन तयार्सि भग दरुशन घेति । जे तुम
च्या उदरा पंच कृष्ण येति । म्हणउणी वासना वासुदेव पो

२ री

षिति । षट्मोक्ष उधारें बोलिति । हा मातागबाडा देवचा
गाव म्हणउणी बोलिति । षट्कर्मी ब्राह्मण आधिकारु
नाहि ऐसें बोलाति । षट्दर्शनाचि निंदा करिति । सकळ
सकाम निःकाम स्छापिति कर्म उपाय स्छापि (ति) सधर्म अना
दिसी धरुणीया न मानिति । अनादि धरुणीचि चेष्टा क
रीति । मातागासी का मातागआत्माया यासी मानाति । शुद्ध
मुद्रासी न मानिति । ऐसा हा मातांग पाखांड भट्टमार्गु ऐ [२०
सें हें जानौनी जे शिष्य होति त्यासी कर्मयोनि न चुके ×
या शिष्यासी कर्म (यो) नी बोली असे । हे वेद श्रुति नाग × ×
षा × ब्राह्मण कृष्णभट्ट । देवकी मातागी तिचे उदरी पाच
जाले । ते मातांगात्मा म्हणउणी माहात्मा ऐसें आपणा (ना)

७ पान

ष ठेविलें । कृष्णभट्टे मार्ग स्छापिला । म्हणउ(णी भट्टमा)
र्गु हा म्हणति हा पाखाड मार्गु जाला ते क (× × × था १ लाबौं)
द्दें मार्गु । दूसरां कायापराषि । तीसरा डफगा × ×

घेरकरी ४ पाचवे रनमळ । ऐसे पाच पासाव (मार्ग) जाले । हें नागभट्ट पैठनीं बोलिले । ऐसे हें सत्य वचन हें जो लगीके बोले त्याचे नाथेवर गधव एसें जो हें लग्कि ली शीळ त्याचे मायेवर गधव असे । इति भटमार्गे जन्मपत्र लिहीतं नागभट्टेन पैठमकर तेने लिहिलें संपूण जासे ॥ सत्यमेव अत्र अन्यथा न भवति तर्न्हि किं सत्यमेव भीः ॥

२ री बाजू

श्री दत्तोबा गोसावियाच्या श्रीचरणशरणा ॥ १ ॥

श्रीकृष्णोबा गोसाविच्या श्रीचरणा शरणा ॥ २

१०] श्री गुडुंच रावुळ गोसावियाच्या श्रीचरणा शरणा ॥ ३

श्री चागाचा गोसाविच्या श्रीचरणा शरणा ॥ ४

श्री परसाबायाचा गोसावियाच्या श्रीचरणा शरणा ॥ ५

हे पंच मंत्र उपदेशिति । पंचकृष्ण पाले ह्मणति ॥

पच स्थाने ह्मणति । दत्त माहुरीचा ह्मणति १ ॥ × ×

कृष्ण द्वारकेचा बोलति २ ॥ × ×

गुडुम रावुळ रीद्धपुरीचा बासानिसि ॥ ३ ॥ × ×

चागा चागदेवीचा रछपिसि ॥ ४ ॥ × × ×

परिसा पैठनिचा आधिष्ठिति ॥ ५ ॥ × ×

या पोथीबद्दल थोडेसें लिहिणें जरूर आहे असें:—

२०] लिहिणारानें स्वतःस शपथ घातली आहे म्हणून ,जर आंतील मजकूर खरा असेल तर तो तत्कालीन 'महात्मा पंथास अनुलक्षून असेल' हलींच्या ज्ञानमताच्या कालीं त्या पंथाचीं सबब तसें पूर्वपरंपरागत चिन्हें असतील असें वाटत नाहीं त्या मुळें या पोथींत दिलेल्या विवेचनावरून सध्यांच्या महात्मा' पंथाचे स्वरूपाची अट कळ बांधणें बहुधा योग्य होणार नाहीं

दुसरें असें कीं भिन्न पंथाबद्दल लिहिण्यांत कित्येक हि सावधगिरी ठेविली तरी लेखणी थोडी घसरते व हें विशेषतः परस्पर भिन्न मताचे अत्यन्त अभिमानी असल्यास जास्त संभवते अभिमान-आणि दुरभिमान म्हणू पाहिजे तर-कोणास नित्य वाटो पण त्याचे योगानें अंगीं एक प्रकारचें तेज असतें व हलींच्या शिथिल मनाविका

रांच्या काळात जसा दुरभिमान व यथाभिमान यांच्यातील सूक्ष्म भेदाची चर्चा करतां येते तसें पूर्वी कदाचित् शक्य नसल्या कारणानें हि या पोथीत जरा ढोबळ चित्र रेखाटलें गेले असेल

वर दिलेलें विवेचन ध्यानात धरून व ऐतिह.सिक आणि विशेषतः भाषाशास्त्राची दृष्टी ठेऊन या पोथीचा विचार करावा. दोन विशिष्ट पंथांची तुलना व्हावी म्हणून हा लेख मुळी च लिहिलेला नाही

धरणीधर ग्राम ह्मणजे कदाचित् नागपूर वाटण्याचा सभव आहे. परतु एका गृहस्थाच्या माहितीवरून तें खानदेशातील धरणगाव आहे आनद साप्रदायी मठ तेथें आहे, व सदानद हे आपले पूर्वज ह्मणून ह्मणणारे तेथील धर्माधिकारी हि आहेत [१०

सदानद शक १६२१ चे सुमारास झाले याचे बरेच ग्रंथ मला उपलब्ध झाले आहेत पण त्यासबधी पुढ एखादे वेळी लिहू

या पोथीत 'झ' पुरातन आहे ह्मणजे 'ज' चें किंचित् रूपांतर आहे कसे तें लिपिशास्त्रज्ञास स्प करून सागणें नको. पोथी चोपडे गांवी रा· राजवाडे यांस उपलब्ध झाली.

आषाढ वा। ६ । ३५ }
धुळें }

गो का. चांदोरकर

---

३३ श्रीज्ञानेश्वर महाराजांचें मूळ नांव कोणतें?

ह्या प्रश्न उद्भवण्यापूर्वी मूळ नाव होतें कां ? असा प्रश्न सहज च कोणी विचारील त्यास माझें उत्तर असे की शक ११ शें पासून जो कोणी संताची चारित्रें–हल्ली ज्या स्वरूपात उपलब्ध आहेत तशी च पाहील—त्यास या प्रश्नाचे उत्तर स्वतःस च [२० देता येईल. साम्प्रदायिक नावें व मूळ नावें ही बहुधा भिन्न असतात असें अनेक संताच्या चरित्रावरून सिद्ध होत आहे.

"गुप्तनाथ" हे पूर्वीचे गंगाबाई नाव धारण करणारे होते, उद्बोधनाथ हे पूर्वीचे उद्धव, सोनाथ हे केशव, शिवदिन छांदसि, ब्रह्मानंद हे गणेश अथवा श्रीधर; व निजानंद हे बाणाजी, अशीं एक का दोन

आणखी कित्येक उदाहरणें देतां येतील तेव्हां सांप्रदायिक नांव असूं शकतें हें उघड आहे, मग तें श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांस हि असूं शकेल कारण श्रीनिवृत्ती श्रीज्ञानेश्वर श्रीसोपान किंवा श्रीमुक्ताबाई हीं नांवें साधारणतः ब्राह्मणांत सार्वत्रिक नाहींत तशांत आणीक परंपरेचें एक अनुष्टुभ आहे, त्यावरून तर हीं नांवें सांप्रदायिक आहेत हें उघड होतें

तें अनुष्टुभ हें:—

आदिनाथ च मत्स्येंद्रं गोरक्षं गहिनीं तथा ।
निवृत्तिं ज्ञाननाथं च भूयो भूयो नमाम्यहम् ॥

तेव्हां ज्ञाननाथ अथवा श्रीज्ञानेश्वर हें सांप्रदायिक नांव आहे अशी पत्रचर १०] शंका येते व तिन्ही भावांच्या नांवांतील गर्भितार्थ पाहिला, म्हणजे मनाचा निश्चय होतो कीं, हीं नांवें कांहीं " पाळण्यांतलीं नांवें " नाहींत

श्रीज्ञानेश्वरींत हि सवत्र महाराजांनीं स्वतःस 'ज्ञानदेवो । निवृत्तीचा ॥ असें म्हटलें आहे यावरून हि हें च दिसतें कीं सद्गुरूंनीं दिलेल्या नांवानें च स्वतःचा उल्लेख त्यांनीं केलेला असावा

वस्तुतः श्रीमुकुंद अथवा मुक्तिनाथ आणि श्रीज्ञाननाथ या आद्य संत-कवींचीं चरित्रें आज मुळीं च उपलब्ध नाहींत व त्या दिशेनें अद्याप प्रयत्न हि झालेला नाहीं पण यांचीचशी काय, इतर कोणते असे संत आहेत, कीं ज्यांचें जीवनचरित्र निःसंशयतनें महाराष्ट्रास अवगत झालेलें आहे ! असो तेव्हां संतांसंबंधीं जें काय लिहावें, तें बहुधा तर्क म्हणून च लिहिलें पाहिजे या दोन २०]संतश्रेष्ठांचे चरित्रांतील एक दोन गोष्टी माझे नजरेस आल्या आहेत त्यांचा पर स्पर संबंध आज पावेतों दाखविला गेला नाहीं, तरी त्या गोष्टी संशोधकांपुढें अस ल्ल्या पाहिजेत, म्हणजे कदाचित् मध्यें कमी असलेले दुवे उपलब्ध होतील, या दृष्टीनें हा उपक्रम करीत आहे

रा विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे यांस उपलब्ध झालेल्या व आमच्या येथील सत्कार्योत्तेजक-सभेनें प्रसिद्ध केलेल्या श्रीज्ञानेश्वरीच्या शेवटीं एक श्लोक आहे, तो असा:—

श्रीमुकुंदेन दत्ता ज्ञानेश्वरी शुभा ।
विद्याधराय शिष्याय दीप स्वच्छं न शोभते ॥ १ ॥ ५ ॥

या श्लोकाचा सरळ अर्थ असा होतो — "श्रीसद्गुरु मुकुंद मीं शिष्य विद्या

धर यास शुभा अशी ही ज्ञानेश्वरी दिली, जें आपलें आहे तें आपलें ह्मणण्यांत शोभा नाही. "

यावरून या श्लोकांत जो भेद दाखविला आहे, तो दत्ता, स्वत्वं व स्वीयें या तीन शब्दांत दाखविला आहे हें उघड आहे. दिली म्हणून ती स्वतःची झाली, असा अर्थ येथे इष्ट नाही, कारण मग स्वतःच्या वस्तूत स्वत्व शोभत नाही हें ह्मणण्यांत स्वारस्य काय ? मला वाटतें याचा अर्थ असाः— " स्वतःच्या वस्तूंत स्वत्व दाखविणें शोभत नाही, (म्हणून) श्रीसद्गुरुमुकुंदानें च ही ज्ञानेश्वरी मी जो विद्याधर नांवाचा शिष्य त्यास दिली " व हें ह्मणणे अधिक योग्य आहे.

हा अर्थ जर योग्य असेल, तर त्यावरून अनेक विचार सुचतात. श्रीसद्गुरु मुकुंदाने आपल्या शिष्यास काय दिलें ? ग्रंथ दिला हें म्हणणे सयुक्तिक होणार[१० नाही, कारण तो पूर्वी च स्वीय होता. तेव्हां एक च अनुमान सयुक्तिक दिसतें ते हें कीं, शिष्यानें एखादा ग्रंथ स्वतः च रचून, तो मला श्रीगुरूनी दिला हें ज्या अर्थानें त्या सत्‌शिष्याने म्हणावें, त्या अर्थानें च दत्ता हें पद या श्लोकास योजिलेलें *दिसते, एरवी त्याचा अर्थ सयुक्तिक लागत नाही

तेव्हां श्रीज्ञानेश्वरीचे कर्ते विद्याधर म्हणून होते व हे च विद्याधर, श्रीज्ञानेश्वरमहाराज होत, असें अनुमान निघतें, व श्रीज्ञानेश्वरांचे श्रीमुकुंद हे विद्यागुरु व श्रीनिवृत्तिनाथ हे मोक्षगुरु असे दोन भिन्न गुरु असावेत असें वाटतें. एकाहून अधिक गुरु असणें काही अश्रुतपूर्व नाही.

श्रीमुकुंदांचा व श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचा काल एक च होता, व त्याचे गुरु-शिष्याचें नातें होते हें दाखविणारें प्रमाण नुकतें च उपलब्ध झाले आहे, त्यावरून[२० तर वर दिलेल्या अनुमानास अधिक पुष्टि येते. तें प्रमाण असेंः—

रा. ख. चि. मेहेंदळे याजकडून मला " डेक्कन कॉलेजातील " संस्कृत विवेकसिंधुची प्रत पाहण्यास मिळाली. ती प्रत व रा राजवाडे यास नुकती च उपलब्ध झालेली प्रत ह्या एक च स्वरूपाच्या आहेत. परंतु पहिल्या प्रतीच्या शेवटीं एक श्लोक दिला आहे तो हाः—

शिष्येष्वन्येषु सत्स्वप्यहमधिककृपापात्रमस्यास्मि जातो ।
ग्रंथ मद्बोधासिध्यै कुरु शिशुसुगमं ज्ञानसर्वस्वसारम् ।

---

* श्रीज्ञानेश्वरानतर परंतु ज्या वेळीं त्याची स्मृति ताजी होती अशा वेळीं, हा श्लोक कोणी केलेला आहे असें ' ज्ञानेश्वरी ' या शब्दावरून दिसतें ' ज्ञानदेवी ' हें अभिधान पुरातन असावेसे माझे मत आहे. [३०

एवं विज्ञापितः सन् अवनतशिरसा ज्ञानदेवेन धीमान् ।
सद्यः कृत्वा हि तस्मै सकरुणहृदय श्रीमुनींद्रो मुकुंदः ॥ १० ॥

रा। राजवाडे यांच्या प्रतींत—

जितयपालेन धीमान्

असा पाठ आहे इतर दुसऱ्या प्रतींत हे श्लोक च नाहींत तेव्हां वर दिलेल्या पाठभेदयुक्त श्लोकावरून कांहीं अनुमान काढून दोघांचा मेळ घसविणें आज पर यथार्थ नाहीं हें मला हि दिसतें परंतु या दोन संतमोठांच्या परिप्रांतील दुस किस्येक आख्यायिका लक्षांत घेतल्या म्हणजे यांचा परस्पर परिचय असणें अ भवनीय नाहीं असें दिसतें; तथापि मी वर स्पष्टपणें नमूद करून ठेविलें च आहे १०] हा केवळ माझा तर्क म्हणून मी विद्वानांपुढें मांडीत आहे

गा का चांदोरक

१४ खरपुडी येथील रामेश्वराच्या देवालयावरील शिलालेख

खरपुडी पु॥, ता खेड जि० पुणें हा गांव खेडाचे पुर्वेस दोन कासांवर भीमानदीचे कांठीं आहे तेथील श्रीरामेश्वराचें देवालयावर खालील प्रमाणें शिलालेख आहेत—

१ देवालयाच्या बाहेरील दरवाजावरील लेख

श्रीभीमा उत्तरे तीरे । खर्पुरीग्राम संमीपी ॥
प्रासादनीर्मीतं शुद्ध । हरिसुनेन धीमता ॥ १ ॥
वासुदेवस्य ग्रहिणी । सती च कमलाभीधा ॥
तयारब्धं शिवालयं । रामेश्वर प्रसादतः ॥ २ ॥

२०] काशिवासी वासुदेवो ज्योतिर्विदुपनामकः सत्य दत्ता तु नगरी नानाल्प प्रभुणा स्वयं ॥३॥ शके १६७८ धातानामसंवत्सरे माघ शुध प्रतीपदा त दिने पायाउ प्रारंभ शालीवाहन शके कार्यंतु रामचंद्र

२ गाभाऱ्याचे दरवाजावरील लेख

श्री

भीमा उत्त

रे तीरे खर्पुटी ग्रामसंन्नीधौ ॥

प्रासाद नीर्मीत शुद्ध वासुदेवेन श्रीमता ॥ १॥

वासुदेवस्य गृहीणी सती च कमलाभीधा तयारब्धं

श्री शिवाल रामेश्वर प्रसादता ॥ २ ॥

सदरील लेखांवरून वासुदेव हरि जोशी यास श्रीमंत नानासाहेब पेशवे यांनीं खरपुडी गांव इनाम करून दिल्याचें स्पष्ट होतें. वासुदेव हरि हे काशीस असतांना, त्यांची पत्नी कमला हिनें ह्या देवालयास आरंभ केला, असा लेखात उल्लेख आहे. [१० खरपुडी येथील देवालयाप्रमाणें च या बाईनें खरपुडी खुर्द, वाकळवाडी, रेटवडी वगैरे ठिकाणीं मिळून महादेवाची आणीक आठ देवालयें बांधिलेली आहेत. सदरहु रामेश्वराचे खर्चाकरिता एक खंडी इनाम आहे सदरहु जोशी कल्याणनजीक कुळगांवचे रहाणारे. तेथें त्याचे वंशज अद्याप आहेत, वरील लेखात उल्लेखिल्याप्रमाणें खरपुडी गाव जोशांकडे इनाम होता पुढें रावबाजींचे कारकीर्दींत तो देवधर ढमढेरे यांजकडे जाऊन, अव्वल इंग्रजीत खालसा झाला, अशी ह्या गावासंबधानें तेथील कुळकर्ण्यांकडून माहिती मिळते. श्री. नानासाहेब पेशवे ह्यांच्या विश्वासातील वासुदेव जोशी व वरील लेखातील वासुदेव हरि जोशी हे एक च काय ?

गं. ना. मुजुमदार

३५ अनंतसुत संत पुरोहित तुकदेव [२०

१ ह्या कवीचे नाव आजवर ऐकून हि माहीत नव्हतें. पाबळ येथें रा० रंगनाथ वामन बारसोडे यांचे संग्रही तुकदेवकृत स्वात्मानुभवतरंगिणी नामक सप्ततरंगात्मक प्राकृत ग्रंथाची कवीनें स्वहस्तानें लिहिलेली अशी संपूर्ण पोथी आहे. ग्रंथसंख्या ८६१ असून ग्रंथ वेदांतपर आहे. श्रीशंकराचार्यकृत 'अपरोक्षानुभूती' चे आधारें कवीनें हा ग्रंथ रचिलेला आहे. "तयाची अपरोक्षानुभूती । ग्रंथ सांपडला संताप्रती ते बोलिले प्राकृती । स्पष्ट कराया ॥ " १/८ असे कवी ह्याविषयी म्हणतो.

२ कवीनें अपली गुरुपरंपरा देतांना, आपणासबधानें, किंबहुना आपल्या कुळा संबंधानें खालील माहिती दिली आहे:—

तरंग १ पुरुषोत्तम जो परात्पर । विनायक तयाचा कुमर ॥

तयापासुन माझा गुरु । प्रकाशला ॥
अथर्ववेदी कर्मनिष्ठ । कौशिक गोत्र वरिष्ठ ।
श्रीअनंत नामे स्पष्ट । व्यवहारला ॥
तो माझा वैसिक । सकळ धाऊमी कौतुक ॥
विळया मेळे सम्यक । रज्जु सर्पवत् ॥

कवीच्या ह्या उद्गारांवरून पुरुषोत्तम—विनायक—अनंत—शुकदेव अशी परंपरा १०] मिळते, व कवीचें गोत्र वगैरे गोष्टींचा हि बोध होतो

३ सद्‌गुरु ग्रंथ कोणी करविला ह्याविषयीं हि कवीनें उल्लेख केला आहे सदरहु उल्लेख ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्वाचा आहे. कवी म्हणतो:—

सपर्द्धनाच्या कुळाकाशीं । कामराज उदेला शशी ॥
कलियुग पूर्णमेसी । पूर्ण जो की ॥
तयाचा उदेह विस्तार । घाटिंगे पैमा आहे व्यवहार ॥
तयांमाजि संत सुंदर । नामासारिखा ॥
तेणें हा ग्रंथ करविला । तेथिंचा सारस्या भुकेला ।
म्हणउनी म्या हि केला । परमानंदें ॥

४ ग्रंथकारानें श्रीशंकराचार्यांची स्तुति खालील ओव्यांत केली आहे

२०] *तो सकळ सिद्धांचा शिरोमणी । अध्यात्मविद्येची खाणी ।*
अगाध जयाची । वाणी नसे ॥
जो ब्रह्मामदाचा मोतळा । गोठोनी स्वानुभव पूतळा ।
जाला तो हा जनीं फळला । कृपाकल्पतरु ॥
तीर्थे तपें यमनियमें । कृच्छ्र चांद्रायणादि धर्मकर्में ।
भ्रमलें वैराग्यसंभ्रमें । जे येथ आले विश्रांति ॥
देवगुरुची वाक्‌शक्ति । नागवाची पाण्यपुराणी ।
व्यासादिकाचिया युक्ति । देहरिघतां आर्टीया ॥

कीं शुकादिकांचा अनुभव हा । प्रत्यक्ष धरूनया देहा ।
प्रवर्तविला मार्ग हा । साद्विद्येचा ॥

५ ग्रंथ कोठें रचिला ?

उभय कावेरी मध्यदेशीं । श्रीरंग जेथ रहिवासी ।
श्रीरंगपट्टणीं संतोषीं । आरंभ केला ॥
तंव मनीं उद्भवले उत्कंठी । शिवाचिये जावें भेटी ।
तया पहावें अमृत दृष्टी । भरूनिया ॥
तो माझा परम मित्र । सदाचार संपन्न पवित्र ।
जो पहा थोर पात्र । द्विजाशीर्वचना ॥
तयाचि होतां भेटी । उपजलिया संतोष कोटी । [१०
तेणें ग्रंथप्रवाह नेटीं । सेवटवरी चालीला ॥
श्रीरंग आणि चंद्रशेखर । उभयतां राहती एकत्र ।
ते पहा भास्कर क्षेत्र । इरापुरनामें ॥
तेथें ग्रंथ समाप्त जाला । श्रीसद्गुरुचरणीं निवेदिला ।
हे ही तयाची च कला । अघटित घडवी ॥

६ ग्रंथ केव्हा रचिला ? शके १६४०.

स्वास्ती श्रीशालिवाहनास । शके जाहाली विशेष ।
आकाशनिगमरस । भू मांडितां ॥ १६४० ॥
अंकानां वामतोगति । ऐसे ज्योतिःशास्त्री वदती ।
अंक मांडिजे त्याची युक्ति । गणना ते चि ॥ १८९ ॥ [२०
विलंबी संवत्सर दक्षिणायनीं । आश्विन मासी शोभनीं ।
बहुल पक्ष प्रतिपदिनी । इंदुवासरीं ॥ १९० ॥
समाप्ति पावला ग्रंथ । प्रीति श्रीगुरु अनंत ।
तयाते पहा विनवीत । तुकदेव हा ॥ १९१ ॥

इति स्वात्मानुभवतरंगिणी श्रीमदनंतसुत संत पुरोहित तुकदेवकृत सप्तमस्तरंगः ॥ स्वस्ति श्री शक १६४८ वर्षे पराभव संवत्सरें चैत्र शुद्ध ५ इंदुवासरे अथर्वणवेदिना तुकदेवेन लिखितमिदं पुस्तकं शुभमवतु ॥

निंचगाव, मि० कार्तिक शु. ११ रविवार — पां. न. पटवर्धन

३६ आंग्र्यांच्यासंबंधीं कांहीं टांचणें

चउल येथील रा. लक्ष्मण गोविंद मनोहर यांच्या दप्तरांत पुढील टांचणाचा एक जुना कागद होता, तो एका इतिहासप्रेमकानें मजकडे पाठविला.

स्वराज्यस्थापनेनंतर मराठ्यांच्या इतिहासांत जी अत्यंत महत्त्वाची व परीक्षेची वेळ आली होती, ती राजाराम महाराजांच्या कारकीर्दीतील स्वराज्यरक्षणेची होय. अशा त्या मनोरम कालांतील जी जी गोष्ट नवीन कळेल, ती ती भावी इतिहासकारांसाठी अवश्य नमूद करून ठेविली पाहिजे. पुढें नमूद केलेल्या टांचणपैकीं पहिली बाब या कालांतील आहे. त्या कालीं महाराष्ट्रराज्यरक्षणार्थ ज्यांनीं परिश्रम केले अशा कांहीं नवीन पुरुषांचीं नांवें पहिल्या कलमांत आलीं आहेत. दुसऱ्या
१०] कलमावरून सेखोजी आंग्रे यांची उत्कट धर्मश्रद्धा दिसून येत आहे व तिसऱ्या कलमांत त्यांची निधनतिथि दिली असून त्यांच्या पश्चात् कोणी कारभार पाहिला त्यांचीं नांवें आलीं आहेत. मिळालेल्या कागदावरील पुढील तिन्ही बाबी जशाच्या तशा सादर करितो.

(१)

मामले मुर्तजाबाद उर्फ चउल सरकार तळकोकण

हकिकत

सु॥ समान तिसैन व अल्फ

शके १६१९ ईश्वरनाम संवत्सरे

श्रीमंत राजश्री कान्होजी आंग्रे सरखेल जंजिरा कुलाबा यांहीं तळकोकणांत पुंडावे होऊन मुलूख पराण पडला महाराष्ट्रधर्म रहावा असें नव्हतें. त्या
२]वेळेस फिरंगी व हबशी यांहीं प्रांतांत धर्मउच्छेद करावयास प्रारंभ जाहाले होते तेव्हां सरखेल साहेबांचे पुण्यप्रतापें व स्वरक्षणार्थ थोर थोर मातबर सरदार जमाव होऊन शामलाची शिस्त केली. सखोजी मोहिते व राणोजी गाळे व संभोजी माळकर व रमाजीराव पराडे व कृष्णाजी मोड व हासनखान जमातदार यांहीं सरखेल साहेबांचे समागमें युद्धप्रसंग करून शामलाची शिस्त केली आणि श्रम पाऊन कोंकणांत धर्म राहिला हें सरखेल साहेब यांहीं दिलांत आणून श्रीमंत महाराज छत्रपती व राजश्री बाळाजीराव पंतप्रधान यांजकडे सरकारांत फार जाहीर. सरदार यांहीं राजकारणामुळें फार उपयोगी पडले. हे सरखेल साहेब यांहीं सरदार यांस इनामदार होणें असें करून दिल्याचा प्रकार तो

१ सखोजी मोहिते सरदार यास पालखी व येक गांव

१०] १ राणोजी गाळे सरदार यांस येक गांव व पालखी दिली

१ रूपाजी मोड सरदार यास तीन गांव व पालखी हा दिल्ही

१ हालनराव जमादार यास येक गांव व पालखी दिल्ही

(अपूर्ण)

येणे प्रमाणे मातबर सरदार याही राज्यरक्षण केलें म्हणोन आपल्या बराबर येतनें देऊन राज्यांत राखिले सरखेल साहेब याही धर्मस्थापना केली हा कीर्त या लोकीं परलोकीं भरून उरली आहे

(२)

मु ॥ इसने सलासीन मया व अलफ शके १६५३ विरोधकृत नाम संवत्सरे माहे आषाढ शु॥ ३ श्रीमन सखोजी आंगरे सरखेल यांही श्रीरामेश्वर येथें कुंड उपाइले पर्जन्यवृष्टी जाहाली असे [१०

(३

मु॥ सलास सलासीन शके १६५४ परिधावी नाम संवत्सरे माहे पौष व॥ १ रोज रविवार ते दिवशीं सखोजी आंगरे सरखेल यांस देवाज्ञा जाहाली पुढें अमल संभाजी व येसाजी शके १६५६ पावेतो केला

अशी हीं तीन कलमें आहेत शके १६५४ च्या पौष वा १ ला रविवार नव्हता, गुरुवार होता. वा १ आहे तेथे वा ४ किंवा ११ असतीं तर जुळलें असते हस्तदोषानें ४ च्या ऐवजीं १ पडणें जरा कठीण च, पण ११ च्या ठिकाणी चुकून १ लिहिणे शक्य आहे तेव्हां शके १६५४ पौष वा ११ ही सकोजी आंगरे यांची निधनतिथि ठरते [२०

शंकर श्रीकृष्ण देव

---

३७ अच्युताश्रमांचा वैरागर ग्रन्थ

---

(१) सदरहु ग्रंथ अप्रकाशित असून त्याची एक हस्तलिखित अपूर्ण प्रत आपचंद मठांत मिळाली (अनुक्रमांक २८). मिळालेल्या प्रतीत दहा प्रकरणे पूर्ण असून अकरावें च अपूर्ण राहिलें आहे. नवव्या प्रकरणाचा आरंभ

[

संपलें शेरीराध पूर्व ।आतां सांगावें उत्तराध अपूर्व ॥

असा आहे, त्यावरून ग्रंथाचीं एकंदर सोळा प्रकरणें असावींत, असें अनुमान आहे

(२) मिळालेल्या प्रकरणांतील विषय व ओवीसंख्या येथें देतों, ह्यावरून ग्रंथाच्या स्वरूपाचा बोध होईल

प्रकरण	१ लें—प्रास्ताविक—	ओवीसंख्या	१७६
"	२ रें—गुरुलक्षणें—	"	६७
"	३ रें—शिष्यलक्षणें—	"	८१
"	४ थें—स्थूळ देह—	"	११२
"	५ वें—लिंग देह—	"	१४१
"	६ वें—कारण देह—	"	१४१
"	७ वें—महाकारण देह—	"	१२२
"	८ वें—महावाक्याची उभारणी—	"	१४५
"	९ वें—गुणरूप—	"	११८
"	१० वें—गुरुस्वरूप—	"	९८
"	११ वें—ब्रह्मस्वरूप—	"	१२१

१०]

(३) अच्युताश्रमाचे गुरु सहजानंद होत ग्रंथांत ठिकठिकाणीं सहजानंदांना नमन केलें आहे ग्रंथाला आरंभ च असा केला आहे —

श्री शिव सहजानंद सद्गुरु ब्रह्म विस्तारलें अगोचरु ।
२०] भुवनत्रयाचा जाला विस्तारु । कैसा साकारु आकारला ॥ ३ ॥

सहजानंदांचा काल शके १४६० आहे सहजानंद हे पूर्णानंदांचे गुरु व पूर्णानंद हे श्रीसमर्थकालीन शिवरामांचे गुरु तेव्हां अच्युताश्रम हे श्रीएकनाथकालीन होत ग्रंथांतील भावेवरून हि असें च वाटतें मिळालेली प्रत जुनी आहे

(४) पहिल्या च प्रकरणांत ग्रन्थाचें प्रयोजन देण्यापूर्वी इतर काहीं ग्रन्थांचा अस्पष्ट उल्लेख आला आहे, तो असा —

ग्रन्थ जाहाले अगोचर । आगमानीं अपारांर ।
भागवतादि पुराणें अपार । गुरें यादर सांगमी ॥ १४

कल्पतरु स्वल्प सुमनि । अल्प फळें लागाळि गगनिं ।
विवेकसिंधू परमज्ञानि । मांहा मुनींनें रचिला ॥ ३५ ॥
रजसत्वतमादि गुणागुणि । पंचिकर्ण माहावाक्यें वचनिं ।
भेदाभेद आवलंबोनि । मांहां मुनि बोलिला ॥ ३६ ॥
भगवद्गितेचें निरोपण । स्वता करितसे नारायेण ।
आत्मस्वार्थालागि संपूर्ण । उत्थवालागि जाण बोळला ॥ ३७ ॥
अर्जुनासि करुयियां मढा । उपदेशें केला धडपुडा ।
दाविलीया वाटा अववडा । तो निधडा देखणा ॥ ३८ ॥

याहून जास्त स्पष्ट उल्लेख कोणाचा च नाही.

(५) सहजानंदाचे गुरु ब्रह्मानंद होते, याविषयी वाद नाही. परंतु सहजानंदांना [१० ब्रह्मानंद नावाचे पुत्र असून ते त्याचे शिष्य होते की काय, व ब्रह्मानंद म्हणून त्यांना एकादे बंधु हि होते की काय याविषयी निश्चय होत नाही. प्रस्तुतच्या ग्रंथात तिसऱ्या, चवथ्या व साहाव्या प्रकरणात पुढील ओव्या आहेत.

सहजानंदाचा साक्षात बंधु । ब्रह्मानंद स्वानंद अवधु ।
तयान केला लिळाविनोदु । सांगितला भेदु सुगमार्थे ॥ ८३ ॥
ब्रह्म भुवनाचा ब्रह्मानंदु । सहजानंदाचा जीवन कंदु ।
नाहिं दोघासि भेदाभेदु । परत्वें बंधु जाहाले ॥ ८५ ॥
गुरुसिष्यासि अंतर नाहि । गुरु तो च्चि शिष्ये पाहि ।
हे लटिक सांगत नाहि । अवतार पाहि युगायुगिं ॥ ८६ ॥
प्रथम गुरु ब्रह्मनंद होता । सहजनंद शिष्ये तत्वता । [२०
सहजानंद होऊनि पिता । शिष्ये तत्वता ब्रह्मानंदु ॥ ८८ ॥

सहजानंदाचे गुरु, बंधु आणि पुत्र असे तिघे ब्रह्मानंद होते की काय याचा निर्णय केव्हा तरी झाला पाहिजे वरील चार ओव्याबरोबर दुसऱ्या ठिकाणच्या खालील ओव्याकडे हि दृष्टी असावी.

तंजावर सरस्वतीमहालातील २० व्या दप्तरात " प्रणवाविवरण " प्रकरण आहे त्याचा शेवट असा आहे:—

ब्रह्मानंद ह्मणे जाण । गुरुगम्याची खूण ।
सहजाचे कृपेकडोनि । केलें प्रणवाचें विवरण ॥
जाणतियानी गुरुपुत्री घ्यावे मेळवून ।
न कळे त्यानी विचारोनि जावे सहजासी शरण ॥ [३०

सर्व व २२ वें दप्तरांत " महानंदाचें विवरण " आहे त्याचा अंत असा आहे:-

सहजानंदाच्या बाळ । महानंद वेल्हाळ ॥

इत्यादि

(६) प्रस्तुतचा ग्रंथ नवीन आहे त्याची सर्व प्रत संशोधकांनीं मिळवावी व सहजानंद आणि महानंद यांच्या परस्पर संबंधाचें कोई केव्हां तरी उकलावें म्हणून हें टांचण आज सादर करीत आहे

धुळें, कार्तिक शु ११ १८३५ } शंकर श्रीकृष्ण देव

~~~~~~~~~~~~

३८ श्रीरामदासतुकारामसंवाद

श्रीसमर्थ आणि तुकाराममहाराज यांचा परस्परांशीं कितपत संबंध होता, असा १०]एक प्रश्न आहे त्यांचा निकट संबंध होता असें उत्तर देण्यास विशेष प्रत्यवाय आहे, असें मला वाटत नाहीं यासंबंधाचे व भेटीचे प्रसंग उभयतांच्या हि चरित्रांत वर्णिलेले आहेत तथापि आपल्या चिकित्सक बुद्धीस पटतील अशा प्रमाणांची विद्वान् लोक अलीकडे अपेक्षा करीत असतात, नुसत्या चरित्रांतील कथांवर विश्वास टाकण्यास त्यांची तयारी नसते

तेव्हां असें आणखी एक प्रमाण आज येथें प्रगट करून ठेवीत आहे आपल्या मठांतील बाड १८ यांत पुढील दोन पदें एकाखालीं एक अशीं लिहिलेलीं आहेत तीं येथें उतरून घेतों कल्याणस्वामींचे शिष्य शिवरामस्वामी यांचें हें बाड आहे शके १६४८ त शिवरामस्वामी समाधिस्थ झाले तेव्हां प्रस्तुतचें बाड बरेंच जुनें आहे यावरून अनुमानें काढण्याचें काम आपणांवर सोंपवितों

२०] (१) पद

कधिं वा रिकामा होसी । कधिं संतापाशीं जासी ॥ ध्रु ॥
कधिं नाम वाचे स्मरसी । कधिं सद्गुरु पाहसी ॥ १ ॥
ऐसें म्हणतां जन्म गेला । माझें माझें म्हणतां गेला ॥ २ ॥
रामीं भजावें भजावें । रामदासी राम चि व्हावें ॥ ३ ॥
~~~~~~~~~~~~

(२) पद

जधिं मी निवारी कामा । तधिं होइन बा रिकामा ॥ ध्रु० ॥
जाऊं म्हणतो संतापासीं । पोरें आगिती संतापासी ॥ १ ॥
कथा ऐकूं जरि भवतरणी । जाऊ नेदी बाइल तरणी ॥ २ ॥
जालो शास्त्री वय्याकरणी । बोलासारिखी नाहीं करणी ॥ ३ ॥
विठ्ठलभजन न ये कदापी । करितां खळ जन येक दापी ॥ ४ ॥
तुका ह्मणे ऐशा नरा । न चुकती येरझारा ॥ ५ ॥

अशी ही दोन पदें आहेत ती प्रश्नोत्तररूपाची आहेत, हें स्पष्ट दिसत आहे. दुसरें पद केवळ यदृच्छेने रचलेले दिसत नाही तें रचताना तुकाराममहाराजांना श्रीसमर्थांच्या पहिल्या पदाची निदान आठवण झाली होती, हें निर्विवाद आहे [१० श्रीसमर्थ तीर्थाटणे करून शके १५६६ चे सुमारास कृष्णातटाकी आले व तुकाराममहाराज १५७० त वैकुंठाला गेले, ह्या गोष्टी विद्वानानी मान्य केलेल्या आहेत तेव्हा हा प्रश्नोत्तराचा प्रसंग या दोन शकाच्या दरम्यानचा असला पाहिजे, हें उघड आहे.

शिष्यसमवेत श्रीसमर्थ व तुकाराममहाराज चर्चा करीत बसले आहेत, अशा एका प्रसंगी कोणी प्रपची मनुष्य त्याच्या दर्शनास आला असता समर्थांनी " काधि बा रिकामा होसी " असें त्यास विचारलें, तेव्हा त्यानें उत्तर देण्याची वाट न पाहता तुकारामानी च "जधिं मी निवारी कामा" असें आपल्या सर्वांच्या च वतीनें उत्तर दिले । असा एकादा प्रसग या उभयता सत्पुरुषाच्या चरित्रांत आला असावा, हें अशक्य वाटत नाही [२०

तें काही असो ही दोन पदें विद्वानाचें रजन करून विचार करण्यास त्यांना प्रवृत्त करतील, यात मला शका वाटत नाही

शं श्री देव

---

३९ शक १३३५ तील बांदीवडे येथील एक मराठी शिलालेख

(गोवें, फोंडा)

१ गोवें प्रातात फोंडें तालुक्यांत बांदीवडें गावी श्रीनागनाथाचे देवालय आहे. तेथें तळीवर प्रस्तुत शिलालेख आहे शिळा काळया फत्तराची आहे. अक्षरें शालिवाहनाच्या चौदाव्या शतकातील असून भाषा मराठी आहे. दोन [३०

२२

चार स्थलीं गोरें प्रांतांतील कोंकणी मराठी भाषेचीं रूपें आलेलीं आहेत ह्याने
ज्ञानेश्वरीनंतर हा शिलालेख बरोबर १२१ वर्षांनीं खोदला गेला अर्थात् भाषेंत हि
फरक झाला तेवढा बद्दल तथा हें रूप ह्या सवाशें वर्षांत गोव्यासारख्या मागस
लेल्या प्रांतांत हि रूढ झालें म्हणजे शक ११०० च्या सुमारास तेवा हें रूप
मराठी भाषेंतून प्रचारांतून जात चाललें होतें हें उघड आहे ह्याचा अर्थ असा कीं
ज्या एखाद्या अस्सल लेखांत तथा हें रूप सांपडेल तो लेख जुन्यांत जुना म्हणजे
शक ११ ० च्या अलीकडील असला पाहिजे ज्ञानेश्वरी भाषा शक ११० च्या
सुमारास किंचित् बदलावयाला लागली हें वरील बाबीवरून निःसंशय म्हणता
येतें व एतदर्थ हा शिलालेख भाषेच्या स्थित्यन्तरांत मर्यादा होतो उभु प्रत्ययान्त
१०] धातुसाधितें रामरामाच्या कारकीर्दीपर्यंत म्हणजे शक १६२२ पर्यंत, क्वचित्
शाहूच्या कारकीर्दीतील पत्रांत हि आढळतात तेव्हां करुनु, येऊनु हीं रूपें
शक १६६२ च्या नंतरच्या भाषास्थित्यन्तराचीं दर्शक आहेत, असें म्हणणें प्राप्त
होतें परंतु तथा हें रूप शक १२०० च्या वेळच्या भाषारूपान्तराचें दर्शक आहे,
हें निश्चित होय

२ हा शिलालेख विजयानगरच्या पहिल्या देवरायाच्या शेवटल्या वर्षांतील
म्हणजे शक १३३५ तील आहे मिति शक १३३५ पौष वद्य ३० रविवार
म्हणजे इ स १४१३ ची २४ डिसेंबर होते त्या दिवशीं देवराय स्थान होता

३ हा शिलालेख मुंबईच्या रॉयल एशिआटिक सोसायटीच्या जर्नलमध्ये तीन
चार वर्षांखालीं प्रसिद्ध झाला होता परंतु त्यांत बरेच वाचनाचे व पदच्छे
२०] दाचे प्रमाद राहिले होते प्रस्तुत वाचनांत हे प्रमाद शुद्ध केलेले आढळतील

४ ह्या शिलालेखांत अनुस्वार व अनुनासिक ह्यांबद्दल बिंदु व अर्धचंद्र मराठा
दिलेले आढळतात येऊनि करुनि वगैरे इकारान्त धातुसाधित एक हि नाहीं,
सर्व साधितें उकारान्त आहेत

५ शिलालेखाच्या मथळ्यावर खालील आकृती आहेत—

डावीकडे सूर्य

उजवीकडे चंद्र
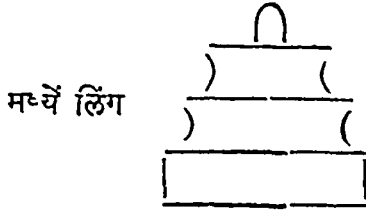
शिलालेखाच्या शेवटी गाढवाच्या तळखेचें चित्र कोरलें आहे.

शिलालेख

1 श्रीगणाधिपतये नमः। नमस्तुगशिरश्चुंबिचंद्रचामरचारवे॥ त्रैलोक्य- नगरारंभमूलस्तंभाय शंभवे॥

२ स्वस्ति श्रीसाळवाहनसकु १३३५ वरिषं अद्य महाराजाधिराजपरमे- श्वरश्रीवीरप्रतापदेवरायमहाराय

३ विजयानगरी सुखसत्कथाक्रीडाविनोदें सकळराज्य प्रतिपाळित असते काळीं त्यांचा प्रतिहस्तु गो-

४ वे-सिंहासनी धर्माधर्मविचारपंचु नंजणगोसांवीं राज्य करीतें [१० काळी विजयसंवत्छर पुष्य व ३० र-

५ वौ अर्धोदयपुण्यकाळी कुकळ्ळीग्रामे पुरुषसेणवैयासूतुमाइसेणवे- यासि बंदेवाडग्रामे

६ ग्रामपुरुष रामनायकु। नागणनायकु। रामप्रभु मांगेप्रभु॥ हे मुख्य प्रर्ज सहित समं-

---

१ श व स ह्याच्या खुणा शिलालेख खोदणारा सारख्या च खोदतो ज्या- अर्थी लि बद्दल ल खोदला आहे त्याअर्थी श पेक्षां स हें अक्षर येथे लिहि- णाऱ्याला व खोदणाऱ्याला इष्ट होतें, असें दिसतें २ सकु अशी अक्षरें इतर लेखांत हि येतात ३ प्रतिनिधि सम्राट देवराय व गोवे येथे त्याचा प्रतिनिधि नंजण होता ४ पचु = पटु ५ प्रतिनिधीचें नाव, तृतीया ६ गांवाचें नाव सध्याचें [२० कुकळ्ळी ७ बंदवाड म्हणजे सध्याचें बांदिवडें व पोर्तुगीज Bandora ८ प्रज म्हणजे गावातील व्यक्तिशः लोक. प्रजा म्हणजे लोकसमुदाय. ९ समध = समस्त सर्व.

७ च ग्रामिचेनि वर्त्तें धर्मसासनाचि मासें ऐसि आमच्या गावामितरि श्रीनागनाथदेवा सानिधि गोपाळभ-

८ टा नावे वेदसंहिकेचे कुळेम माई श्रीमांझाळेंहेसादिवीसि अखंडे ज्योतीसि वर्षप्रतिवर्ष

९ तेला मारा साँमिप वेगळे करुनु त्यै उपरि गोपाळभटाचें धाये टाँ २॥ तथा सुतु केशोभटा नावे मळो कु

१० ळाम करुंयाण टाँ ६ पैकीं कैार्त्तिक २ वाँदेवीवा टाँ १ उतउंमापजे टाँके ३ ॥ समर्पें तथा माँझ सेणवेर्या

११ ह श्रीग्रामान रोकड टाँ २० घेउनु तयाच्या कुळामावरि आचंद्रार्कपर्यंत

१०] सहिरण्योदकदानधारा-

१२ पूर्वक करुनु सर्वनमस्य-सर्वबाधाविवर्जित करुनु दिधले तथा माँझ सेणवैर्य आपुलीए भक्तिपूर्वक

१३ श्रीनागनाथदेवासि वर्ष । प्रतिवर्ष कार्तिकपुनवे दिपमाळा जर्हृवर्षि मासे आचंद्रार्कप-

१४ र्यंत तया गोपाळभटाने तया पुनवेचा दिसि दधर्तीचेया साँविया पेका प्रति सोळीसिया १७ लेखि

---

१० विसर्ग निरर्थक ११ भास = भाषा १२ वेदसंहिका हे कुळाचार्चें नांव १३ कुळाम म्हणजे कुळागर १४ प्रथम १५ नागनाथाच्या समोर च दृष्मी

२०] आहे १६ नंदादीपाकरिता १७ च = त्या त्यउपरि = त्यावर आणक १८ म = (सम्पाचा) नें १९ मळई २० एक पर आई २१ कानिष्टाच्या हप्त्यास २ टाक यावे २२ दुसऱ्या हप्त्याच नांव त्या हप्त्याम १ गाट यावा २३ तिसऱ्या हप्त्याचें नांव त्या हप्त्यात ३ गाट यावे २४ टांक पाव अमदाचम टांके सम्यां पोर्तुगीज भार्वेत [illegible] २५ सदएकण संपूण २६ सेणवेयाद = सेणवेयापासून यथर्मी २७ क पर अनुमानित दिवा दिंजु निरर्थक २८ जर्हृवांचे भास = जाण्याचा मार्ग, काकणासपाम २९ प्रवत = प्रवर्त = प्रारंभ ३० सोळसी हे एक माप आहे त्याच्या प्रमाणाचें नाव

१५ तेला ताँबियें तिनि समंध सोळासिया ५१ तिळेल नाहिं तरि नारलेळ अथवा तुप मेजुनु देउळिं या-

१६ वें तथा दिपमाळेसि पणतियां ४०० वातिसि ळाँग तेतुकें सुत येतुकें गोपाळभटानें देउनु दिपमा-

१७ ळ करावि श्रीनागनाथदेवासि रात्री महा[32]पनगंधधूपदीपउपाहारा[33] तांदुळां[34] चौथें[35] २ तुप सोळ-

१८ सि १ ॥ पक्वंना[36] वडे [37]कां [38]घारीया ८ [39]शाक २ विडा १ श्रीमहालक्ष्मी देवीसि अभिसेकु गंधधूप-

१९ दीपउपाहारासि तांदुळा चौथु ४ तुप गिदुं[40] १ पक्कीन[41] वडे ४ शाक २ विडा १ [42]दोइ देउळि मंत्रअवसे[43]- [१०

२० रु करावा दिपमाळेच्या खांबापासि गिदा २ चा निवेद्यु[44] करावा हेयाँ[45] येतुक्यासिं तथा मांइ सेणवैये

२१ तया गोपाळभटासि तयाच्यॉ दों कुळाग्रिचे टांके ३ ॥ दिधले [46]सैमंधि तथा गोपाळभटाचिये जात-

२२ प्रजातसंततिन आचंद्रार्कपर्यंत चाळवावा तथा दिने नागनाथदेवा-च्या उपाहारा [47]वाँरिये माळि

२३ रउळगिधूर्[48]वाँळिमरत्यान दों [49]वेर्गि दिपमाळ जळावी तयाच्या जात-प्रजातसंततिन दिपमाळा ज-

२४ ळावी तथा ग्रामान तया माइ सेणवैयासि कुरुपाँग्रासिवाडे [51]रुवो कु-ळाग्र १ नाँ[52]गझरि मळो सेत १ दत्तभु- [२०

२५ मि दोनि देंता [53]कुंग्राचे माइ सेणवैया हस्तें ग्रामानं टांके ५० घेउनु सहिरंण्योदकदानधारापूर्वक सर्व-

---

३१ लाग = लागे. ३२ महास्नान. ३३ उपाहारास,] चतुर्थी. ३४ तांदुळां = तांदुळाच्या पष्ठी ३५ चौथ हें एक माप आहे चौथ्या हिश्शाचें माप. ३६ पक्वान्नें ३७ किंवा ३८ घारगे. ३९ भाजी ४० गिदु हें एक माप होतें, गिडी. ४१ पक्वान्न द्वित्त न्न हवा ४२ दोही ४३ मन्त्रावसर ४४ नैवेद्य. ४५ ह्या हेया, एया, ही जुनी ज्ञानेश्वरी रूपें १३३५ प्रचलित होती च फक्त तया हें रूप प्रचारांत येत चाललें होते इतके च ४६ सर्वांनी ४७ ? ४८ ? ४९ दोघां जणानी. ५० वाडीचे नाव ५१ रुवो हें कुळागराचें नांव ५२ नागझरी हें मळईचें नांव. ५३ ळा मध्यें खोदावयाचा राहिला आहे. [३०

ंयाधाधिवर्जित करुनु ग्रामानें माइ सेणवैयासि आचंद्रार्क
ालें ॥

ासेणवैपें आपुलें भक्तिपूर्वक रुवो कुळाग्र श्रीनागनाथदेवासि
ळें आटवें-

उपाहारासिं प्रतिदिवसिं । ६ पौ १ फौं हुरे सडिक तांदुळ
ळेसिं करउंचिप भासे

। कुळाग्र मोळीतिवाडे लखुम सेणवैयासुत विठल सेणवैयासि
ातप्रजा-

ते आचंद्राकपर्यंत दिधलें नागझरि मळो सेत श्रीमहाळक्ष्मि-
ातका-

वळीपच्या उपहारासि दिधलें समर्पि तथा देवतेच्या पुजा
ग क्षत्री घेउ-

सि अभिषेकुगंधधूपदीप हुरे सडिक तांदुळ गिदा १ ळसि
करावा विडा

द करावा तथा उपाहारु वर्तोरियासि । हा केला धर्मु प्रा
ळवावा सिंहास-

ार्यीन अधिकारिया मळितियीन पाळावा हा केला धर्मु जो
ग वारीणे-

ोस्वेस्वरा सामिपि स्वयम्हाणि आपुला मातापितामाप चदि-
ासि जाप

नयोर्मध्ये दानोच्छ्रेयामुपाळन । दानात्स्वर्गमवाप्नोति पाळना

ेस आग्रून पी पेज व्यापपापी तिला आग्वत। म्हणमान ५५ ।
म्हणजे म उकरल्हे सादूष ५८ सादुरो दही दान्हा राद्दा
आहे ५९ करण्याकरितां ६० पाहाचें माव ६१ शेत ६२
पूजाहारां = पूजा।। ६३ देपरायानें ६४ अधिकार करण्यानें
। प्रतिनिर्धानें ६५ सनमां ६६ आइ,बाप व गाम ६७ वधित्सा

३७ पदं ॥ सामान्योयं धर्मसेतुर्नृपाणा काले काले पालनियो भवद्भिः
३८ सर्वानेतां भाविनः पार्थिवेद्रां भूयोभुयो याचते रामचंद्र
३९ स्वदत्तां परदत्तां वा यो हरेच्चं वसुंधरां षष्टीवर्षसहस्राणि वि
४० ष्टायां जायते कृमि ॥ तथा उपहारु आणितां प्रीक्ष देवाचे उ-
४१ ळिगाचे माणुसि उळिग करुनु उपाहारु न्यावा ॥ श्रीशुभं
४२ भवतु श्री ॥

वि. का राजवाडे
द. वि. आपटे

श्री

४० कोडीत येथील एक सनद [१०

सोबत 'शुहूर सन ११०१ शव्वाल'ची एक सनद पाठविली आहे फिरंगी '१७०० अक्टोबर' हा काल येतो श्री छत्रपति राजाराम महाराज हे शक १६२२ त परलोकवासी झाले ते मार्च महिन्यात निवर्तले असें ग्राटडफ ह्मणतो यावरून त्यानंतरची ही सनद आहे

या काळी मोगलांची शिस्त किती बिघडली होती, मोगली सरदार नीतिदृष्ट्या किती भ्रष्ट झाले होते, भावी स्थितीच्या कल्पनेनें उत्पन्न होणारें औदासिन्य व तद्धून आलस्य याचा त्याचेवर किती पगडा बसला होता, याचे वर्णन ग्राटडफनें केले आहे अशा 'बेबंद' शाहीत धाडशी माणसाचें फावतें

पुढे दिलेल्या सनदेंत मोंगली राज्यव्यवस्थेचा एक लहानसा मासला आहे, तो अज्ञान व मनरजन करणारा असल्यानें दिला आहे विशेषतः तो 'खान-[२० देशी' आहे

श्री

मौजे कोडीत तो शिरपूर येथील सनद
(वर सर्व फारशी त्याचा तर्जमा मोडी)

जोकर कवसदर पस्तानराय सीके करासिया मौजे कोडित मामुदाप्रगणें थाळनेर मजमजाफ सुभे खानदेस सरकार असर अन आबाद गुजपद दर मौजे वनावल आमला प्रगणे मजकूर सकुनत राहणार दास्त मुदामअन हाकाम प्रगणे मजकूर

६९ मा वर बिंदू निरर्थक. ७० नी हवी ७१ ता वर बिंदू निरर्थक ७२ नू बद्दल बिंदू. ७३ च हवा. ७४ पि हवी. ७५ रु हवा ७६ नंतर.

आज रयत सकुनत मोजे कोडीत मामुल राहणार असोन तेथें राहण्यास अजारी व चास्याचे उपद्रवामुळें सब मेत जार्ले राहिलेले मुले येका मोजे वमावल येथे आले पादशाकडून नेग करून मौजे कोडाम पर्यें कांहीं लोक घेऊन येऊन राहिला आगे आपला हुम चालउ चालला हुसेन याचे सानी उ × आसा या मावामी हुदा चालउ लागला आणि गावास मौजे कोडित हा गाव चांगला आषाद् करून त्या गावांत मसिदी वगैरे बांधून तेथे राहिला आणि आपला सर्व कबजा करूं लागला तेव्हां गोपजी पा वाघाडीकर हा त्यास हे काम करण्याविसि ताकीद् देत असत त्यावर त्याणीं ऐकिले नाहीं जे बेव्हेस गोपजी पा मना करीत होता त्या वेळेस त्याणी लढाईचा इरादा कगवा आणि त्याणी आपल्या मनांत मी कोण सरदार आहे असे
१०]समजून कोणास मान करून आरादिन पाहाराने सानी व ममघुक हा त्याचा मोठा सरदार सामीचा होता असे दोघे वआणसीन कांहीं लोक जमा करून सर्व आपला हक चमाउ लागला नंतर जावजी (मावजी) पा वाघाडीकर यास धरून धारुनेर येथें किल्यांत पोहेचऊन दिल्हे मंतर अजुबाजूचे गांव लुट लागला त्यामळे गावे यहुनेक उज्याड जाले व मारा दंगा करू लागला नंतर पादशाहाकडील हुदेदार परमनाय डोंगरी व सोनगीर व पजावडू येथें आले म्हणून गोपजी वा वघुजी पा हे डोंगरी व येनावद् व सोनगीर येथे पादशा कडील अनेक सरदार यास भेटून त्यास मोजे कोडीत येथील सर्व मजकूर सांगितला मंतर धारुने रचे मुकामी सर्व बेहरानखाचा चर्समाम करविला त्यावरून त्याणी रघुनाथराव देशपांडे धारुनेरकर व त्यासमयरोयर कांहीं लोक लढाउ त्यासमयरोयर देऊन हुा
२०]दिला मौजे कोडीत येथें जाऊन त्या दंगे खोरास ठार मारावे नंतर रघुनाथ देशपांडे धारुनेर येथून निघून मोजे वाघाडीस येऊन तेथें गोपजी वघु पा यास जमावनिसी बरोबर घेऊन चढाई केली त्या लढाइत कोडीत येथे कापाकापी करून त्यासकडील फौजदार सरदार मोग होता त्यास रघुनाथ व गोपजी योगीं गार मारिला आणि थोडे लोक जखमी जार्ले नंतर दुसरे दिवशीं मौजे कोडीस यावर चढाई करून तेथे काही लोक रघुनाथ व गोपजी याणी त्यास कळविले की तु मावजी (जावजी) यास आता सोडून दे त्यावरून त्याणी सोडले नाही मी लढाईस तयार आहे मंतर लढाइ सुरू करून थोडे दिवस चालली त्यात वघु पा हा मेत जाला नंतर गोपजी याणी मोठी कतल करून कोडीत हा गांव अपले कबज करून येरसोर लोक सब पळून गेले मंतर गोपजी याणी सरकारला मोठी मदत दिलि करितां हि समद दिल्ही आहे
३०] सन ११०१ मा १ माहे शव्वाल

गो वा वाघाडीकर

४१ छत्रपति संभाजीच्या कारकीर्दीतील अव्यवस्था

सोबत जोडलेले पत्र छ ७ साबान खमस समानीन अलफ ह्मणजे शक १६०६ श्रावण शु॥ ८ मीस मोरेश्वर पडितराव याणे लिहिलें तें बार तिसा समानीन अलफच्या ५ जिल्हेजला ह्मणजे शक १६१० आश्विन शुद्ध ७ स झाले ह्मणजे बार व्हावयास ४ वर्षे २ महिने लागले सभाजीला अवरगझेबानें शक १६१० च्या श्रावणात मारिले तद्नतर थोड्याच दिवसानी पत्र बार झालें. याचा अर्थ असा होतो की शक १६०६ पासून शक १६१० च्या श्रावणापर्यंत ह्मणजे सभाजीच्या समाप्तीपर्यंत सभाजीचे दफ्तर अव्यवस्थित होते त्यांत व्यवहाराची दाद लागत नसे संभाजी वारल्याबरोबर लगे च व्यवस्था सुरू झाली उघड च आहे, कबजीबावा अस्तगत झाल्याबरोबर सर्व प्रधानमडळी आपापल्या कामावर[१० रुजू झाली व व्यवस्थित व्यवहार पुनः शिवाजीच्या कारकीर्दीतल्याप्रमाणें चालू झाला सभाजी शक १६१० च्या माघात किंवा फाल्गुनात मारला गेला वगैरे गप्पा कित्येक टिपणकारानी मारिल्या आहेत, त्या अर्थात् अविश्वसनीय आहेत सभाजी शक १६१० च्या श्रावणात मारला गेला हें विश्वसनीय आहे अस्सल पत्राची नक्कल येणेप्रमाणें:—

श्रीशकर

शक १६०६ अधिक श्रावण शु॥ ८

श्रीसकलगुणमडितअखडितलक्ष्मीअलकृतराजमान्य राजश्री देवाजी विठ्ठल देशाधिकारी व लेखक प्रात राजापूर वर्तमान व भावी गोसावीयासी [२०

पोष्य मोरेस्वर पडितराई नमस्कार राज्याभिसेक सक ११ रक्ताक्षीनामसंवछरे श्रावण शुध अष्टमी ब्रसपतीवार वेदमूर्ति हरिभट विश्वनाथभट पटवर्धन वस्ती मौजे पावस ता मा ब्राह्मण योग्य देखोन धर्मादाय देविले तादूल केली कोठी मापें मण ८२॥ अडीच जोवरी वेदमूर्ति क्षेम पावतील तोंवरी प्रतिवर्षी परामर्ष घेउनु प्रविष्ट करीत जाणे प्रतिवर्शी नूतन पत्राचा आक्षेप न करणें प्रती लिहून घेउनु

२३

मुरुय पत्र मन गोसावी याजवळी देणे रा छ ७ माहे शायाम झाा समस समाननी

मलक पा हुजूर हे विज्ञाप्ति

पार सूद छ ५ जिल्हेजु सन तिसा समानीन

पार सूद

पो छ १९ जिलकाद

साल मजकूर *

४२ तळेगांव ढमढेरे येथील श्रीमभुनाथबावा

१०] तळेगांव-ढमढेरे, ता शिरूर जि पुणें येथें जीं कांहीं मेसगीय देवालयें आहेत, त्यांसंबंधानें मुद्रित माहिती देवालयांवरील शिलालेखांच्या आधारें भा इ सं मंडळापुढें वाचण्यात आली आहे व ‡

वृत्तांत उल्लेखिलेल्या पांच देवालयांशिवाय येथें आणखी एक प्रसिद्ध देवालय आहे ई देवालय म्हणजे वेळ नदीचे कांठीं व असलेलें ' नाथों ' चें देवालय होय या ठिकाणीं एका च आवारात श्रीविश्वेश्वराचें देवालय व नाथपुवांची समाधि अशीं असून देवालय 'नाथां'च देवालय या नांवानें व संबोधिलें जात ई नाथाचें देवालय, किंबहुना नाथपुवाचा काळ याविषयीं अनेकांचे अनेक गप्प आहेत कोणी कोणी तर हे नाथपुवा शालिवाहन शकाच्या मेराव्या शतकांत होऊन गेल्याचें ग्राक प्रतिपादितात परंतु हा निव्वळ तर्क आहे ज्या बावाच्या नावाचा २०] पहम देवालयास नाथांचें दुवालय असें नामाभिधान मात्र झालें आहे, त्या बावास तळेगांव येथील मोकदम व समस्त ब्राह्मण यांनीं शके १६९१ व्यय वर्ष, मंगळवार, ता २०।६।१७६९ रोजीं दिलेल्या इनामपत्रावरून या नाथपुवांचा काल

---

* हें पत्र अगमुरें यर्थ पुराणिक गाडगिळांच्या येथं सांपडलें

(शके १८३४ चा अहवाल, पान २७६ पहा,)

निश्चित होतो. सदरील बुवांचें उपास्य दैवत 'श्रीकाशीविश्वेश्वर' असल्यामुळें, साम्प्रत दर शिवरात्रीस तेथे मोठ्या थाटानें होत असलेला उत्सव शके १६९१ चे पूर्वीपासून च चालत आला असला पाहिजे ह्या माझ्या अनुमानास समर्थक असा पुरावा इनामपत्रातील 'शिवरात्रीचा उत्साह साल दरसाल तुमचे मठी होतो' ह्या उल्लेखावरून मिळतो शिवरात्रीस होत असलेला हा उत्सव अर्थात् शंकराचा असून, शिवोपासक नाथबुवामुळे च, ह्या उत्सवास 'नाथाचा उत्सव' असें म्हणण्याची पद्धत पडलेली दिसते सदरहु नाथबावा जातीनें कासार असून, त्याचें उपनांव 'धुमाळ' असें होते, ह्याशिवाय त्याचेसंबधानें जास्त माहिती मिळत नाही मठांत हि कांही सग्रह नाही. देवालयाचे जीर्णोद्धाराचें काम सांप्रत चालू आहे.

~~~~~~~~~~~~~~

श्रीशंकर [१०

इनामपत्र शके १६९१ विरोधी नाम सवछरे जेष्ट वद्ये १ प्रतीपदा ते दिवसी तपोनिधी श्रीसभुनाथबावा मठ को तळेगाव स्वामीचे सेवेसी मोकदम व समस्त दाही जण कसबे मजकूर ता पाबळ सरकार जुनर सुहुर सन सबैन व आलफ सन हजार ११७९ कारणे इनामपत्र करून दिल्हे ऐसीजे सिवरात्रीचा उछाव साल दरसाल तुमचें मठी होतो व आतीत आभ्यागत येऊन मठी राहानो ऐसा खर्च जाणोन तुम्हास गावनिसबती इनाम येवल थळ पैकी रुके ८६ सजगाणी सिकरापूरचे सिवेस वरुडाचे वाटे खालती गोमाजी माळी भुजबल वाहतो ते जमीन तुम्हास इनाम करून दिधली आसे ते जमिनीत तुम्ही जिराईत बागाईत करून उत्पन्न होईल तें घेत जाणे तुमचे शिष्यशाखा सदरहु इनामाचा भोगवटा घेऊन उछावाचा व मठचा खर्च चालवितील आपणहि वंशपरंपरेने इनाम चालऊ यासी अंतर [२० करणार नाही हे इनामपत्र लेहून दिधले सही

तेरीख छ १५ माहे सफर

निशाणी नागर आमानत

बिा कृष्णाजी सदासिव जोसी
कुलकर्णी को मार

गोही

सुलतानजी चौगुले
सुपेकर को मार

त्रिबंक गोविंद महाजन चेडके को मजकूर
देवजी माळी भुजबळ को मार

सुलतानजी सेटे को मार

पां. न. पटवर्धन

~~~~~~~~~~~~~~

श्रीराम

४३ हरिदासांचा सोळा हजारांचा योगवासिष्ठ ग्रन्थ

हा प्रचंड ओवीबद्ध ग्रंथ आपचंद्र मठांत मिळाला तो छापलेला पाहण्यास सांपडेल अशी मला आशा नाहीं। तेव्हां त्याची प्रत करून घेऊन तो मी सद्गुरु मठाकडे परत केला आहे. सम्पूर्ण त्याची माहिती साधुसंतांच्या महाराष्ट्राला करून द्यावी असें वाटून हें टाचण आपणाकडे पाठवीत आहे.

मूळ योगवासिष्ठाचे ३२००० श्लोक आहेत हें सर्वांना माहित च आहे. त्यांपैकीं ६००० श्लोक निवडून काढून त्यांवर कोणा काश्मीरस्थ पंडितानें संस्कृतांत भाष्य केलें आहे. त्या भाष्याचा आधार घेऊन आपण ही टीका करीत आहोंत असें हरिदा १०]सांनीं म्हटलें आहे. हरिदासांची टीका नक्की १६६३१ ओवी आहे, म्हणजे मस्तु तथा ग्रंथ सरासरी एकनाथी भागवता एवढा आहे. त्याचा तपशील येणेंप्रमाणें:—

	प्रकरण	आधारास घेतलेले संस्कृत श्लोक	सर्ग	ओवीसंख्या
१	वैराग्य	३९३	१३	२३३२
२	मुमुक्षु	१४०	६	८२४
३	उत्पत्ति	१०००	१५	३४५५
४	स्थिति	५४०	६	१७२८
५	उपशम	१११०	१०	३ ६२
६	निर्वाण	१७४२	१७	५२३०
		४९२५	६७	१६६३१

१०] २१५५६

ग्रंथ अप्रतिम असून प्रासादिक आहे. त्याची यथार्थ कल्पना एखाद्या लहानशा टाचणानें करून देणें कसें शक्य आहे। तेव्हां या टाचणांत ग्रन्थाविषयीं सामान्य माहिती देण्यापलीकडे जास्त कांहीं करतां येत नाहीं. ती माहिती ग्रन्थकाराच्या च शब्दांत देणें बरें.

(१) ग्रन्थकाराचें गांव —

रामकथा सुरस गायन। ते चि हरिदासा जीवन।
गुरुकृपा संजीवन। जाममपान सर्वदा॥ १५॥

शांतानंदाचे अंकित । श्रीरघुनाथ नामांकित ।
हरिदास नाम सद्गुरुदत्त । ग्रंथ समाप्त योजला ॥ ६३ १७/८९ ॥

(२) ग्रन्थकाराचें गोत्रः--

उपजलों ज्याचिये वौंसी । नमन तया भारद्वाजासी ।
श्रीराम उपासना मिरासी । म्हणोनि भजनासी विनटलों ॥ १३ १/१ ॥

(३) ग्रन्थ कोठे रचलाः—

गोदातटीं वाल्मीक नगर । जैराम पंडित योगेश्वर ।
त्याचिया सवादें टीका सुंदर । जाला विस्तार ग्रंथासी ॥ ६३ १७/८८ ॥

(४) ग्रन्थ केव्हां रचलाः--

वैशाख शुद्ध सप्तमी । भृगुवासर पूर्व यामी । [१०
सवत्सोळा शत दशमी । ब्रह्मत्व ब्रह्मी प्रतिष्ठा ॥ ६३ १७/९० ॥

(५) ग्रन्थाचे प्रयोजनः--

बत्तिस सहस्र योगवासिष्ठ । बोलिले स्वामी श्रीवासिष्ठ ।
श्रीरामउपदेसी वरिष्ठ । केले अभिष्ट सर्व लोकां ॥ १५ १/३ ॥
त्यामध्यें सा सहस्र । निवडूनि काढिले नवनीत सार ।
त्यावरी आत्मसुख भाष्यकार । जाला विस्तार भूतळी ॥ ५४ ॥
परिव्राजकाचार्य स्वात्मसुख । निरसावया कळिकाळदुख ।
तारावया जड मूढ मूर्ख । टीका सुरेख संस्कृत ॥ ५५ ॥
येथे अधिकारी पावले । संस्कृत वक्के बुझावले ।
बाळे भोळे जन उरले । यालागी प्रेरिलें गुरुदेवें ॥ ५६ ॥ [२०
जयासि वासिष्ठि परम प्रीति । नाही संस्कृति वित्पत्ति ।
तयासि व्हावि अपरोक्ष प्राप्ति । माहाराष्ट्रभाष्योक्ति करि ग्रंथ ॥ ५७ ॥
यैसे गुरु आज्ञापित । तैसे च संताचे हि आर्त ।
वेगिं चालवि वासिष्ठ ग्रंथ । साह्य रघुनाथ तुज असे ॥ ५८ ॥
अतरि चाळक श्रीराम मूर्ति । वाचा वदे त्याचिये स्फूर्ति ।
तेणे चि ग्रथासि अभिव्यक्ति । साशक चित्ती का होसी ॥ ५९ ॥
सर्व भूती भगवद्भावो । हा चि भजनाचा निर्वाहो ।
मीतूपणा कैचा ठावो । येदर्थी सदेहो कायसा ॥ ६० ॥

६) ग्रन्थकाराचे गुरु —

आनंदवन वाराणसी । मानससरोवरनिवासी ।
ब्रह्म पोतलें साकार वेषीं । विश्वोद्धारासी शांत मूर्ति ॥ १७/१४ ॥

७) शांतानंदांच्या उपदेशाची हातवटी —

उपदेशाची हातवटी । नाहीं लक्ष लावणें दृष्टि ॥
न गोवि नादाचे संकटीं । मुद्रेची गोष्ट कायसी ॥ ६ १७/८० ॥
ध्यान धारणा आसन । न लावी क्रिया कर्म साधन ॥
शुध भावार्थ देखोन । ब्रह्मज्ञान उपदेशित ॥ ३८१ ॥
शिष्य न देखे शिष्यपण । नाहीं गुरूचा अभिमान ।
१०] ब्रह्म सम समान । ब्रह्म परिपूर्ण बोधित ॥ ३८२ ॥
आपुले सबाधी संपत्ति । शिष्यीं प्रगटे ब्रह्मस्फूर्ति ॥
बंधमोक्षाची पुरऊनि भ्रांति । जीवन्मुक्ति दशा पावे ॥ ८३ ॥

(८) गुरुपरंपरा—

आनंदवन वाराणसी । मानससरोवरनिवासी ॥
ब्रह्म पोतलें साकारवेषीं । स्वानंदराशी सदा शांत ॥ ६ १७/६८ ॥
संप्रदाये आश्रम सूत्रीं । गुरुसंप्रदाये विस्तारी ॥
आदि ब्रह्मांडजगदोधारी । उपदेश करी वसिष्ठ ॥ ३६९ ॥
तेथोन शक्ति पाराशर । नारद व्यास विश्रांतिकार ॥
पूर्ण ब्रह्म शुक योगींद्र । पुढें विस्तार तो ऐसा ॥ ३७० ॥
२०] गौडपाद श्री गोविंद । शंकराचार्य विज्ञानबोध ॥
स्वरूपाचार्य प्रबुध । तेथून प्रसिध व्यासाश्रम ॥ ३७१ ॥
पुरुषोत्तम अद्वयानंद । उपेंद्राश्रम पूर्ण बोध ॥
जगन्नाथ सुखस्वानंद । शुध बुध उत्तमाश्रम ॥ ३७२ ॥
मुकुंदाश्रम राघवेंद्र । वासुदेव पुरुषोत्तम सांद्र ॥
जगन्नाथ योगेश्वर । विज्ञानभद्र केशवाश्रम ॥ ३७३ ॥
वामनाश्रम विश्वनाथ । गोविंद पद्मनाभि समर्थ ॥
हरिहराश्रम करुणावंत । जगद्विख्यात पुरुषोत्तम ॥ ३७४ ॥
महादेव परमोदार । जनार्दन जगदोधार ॥
रामकृष्ण दिगंबर । अगम्य चरित्र जयाचें ॥ ३७५ ॥
३०] परिव्राट अद्वैताश्रम । चिदानंद मंगलधाम ॥
चहुं आश्रमा विश्राम । शांताश्रम दिव्य मूर्ति ॥ ३७६ ॥

ब्म्हानंद वसिष्ठ वर्य । पूर्ण ब्रम्ह दत्तात्रय ॥
जनार्दन अपर सूर्य । परमोदार येकनाथ ॥ ३७७ ॥
श्री रघुनाथ चिदानंद । शात मूर्ती स्वानदकद ॥
प्रगट केला ब्रम्हबोध । स्वाराज्यपद पै देता ॥३७८ ॥
शातानद परमोदार । उपदेशून तारक मंत्र ॥
श्रीराम द्वय अक्षर सार । साक्षात्कार ब्रम्हपदी ॥ ३७९ ॥

(९) प्राकृत कवींचा निर्देशः-

प्राकृत कवि येकनाथ । ज्ञानदेवादि सत महंत ॥
अनन्य भावें अभिवंदित । ईप्सितार्थ पुरवावा ॥१$\frac{१}{१८}$ ॥

(१०) ग्रंथाचा प्रसादः— [१०

ॐ नमों सद्गुरु श्रीरामचद्र राजा । शातानद विश्वतो बीजा ॥
भक्त तारिसी आपुले पैजा । न्यून्य त्या काजा पूर्ण करिसी ॥ ६$\frac{१७}{१}$ ॥
आपुली साडूनि सत्य प्रतिज्ञा । राखिलें भीष्माचिया पणा ॥
हारी आणूनि आपणा । भक्तमहिमाना वाढविसी ॥ २ ॥
गजेंद्राचें सोडवणें । गरुड साडूनि धावणें ।।
महा सकटी रक्षून । निज पद पावन पै केलें ॥ ३ ॥
असरें प्रल्हाद गाजिता । खाबी अवतरोनि भगवता ॥
विदारुनि दैत्यनाथा । आपुले भक्तासी राखिले ॥ ४ ॥
अंबऋषीचे गर्भवास । स्वयें सोशिले सावकास ॥
सकट माडल्या भक्तास । देवा आपणास वोडविसी ॥ ५ ॥ [२०
द्रुपदि गांजिता सभेसी । लाज लाविली दुर्योधनासी ॥
स्वयें रक्षिलें पाचाळीसी । जगी कीर्तीसी विस्तारिलें ॥ ६ ॥
नाना आपदीं पाडवा । केला तयांचा सावाधावा ।
भजन प्रेमाचा गौरवा । दयार्णवा प्रगट केलें ॥ ७ ॥
अनन भक्तांचिया रासी । सकटी पावला हृषीकेशी ॥
त्याचिया लिहिता विस्तारासी । परि तो गणितासी कदा नये ॥ ८ ॥
मदें मातला अह रावण । चोरिलें जानकी चिद्रत्न ॥
बदि धातले सुरगण । विश्व दुर्बुद्धीनें पीडिलें ॥ ९ ॥

त्याचिये सोडवणें दयाळा । मेळऊनि वानरपाळा ॥
सेतु बांघला अवलीळा । आले सुवेळा रामचंद्र ॥ १० ॥
सकुळ दशमुख विदारून । स्वपदीं स्थापिले विबुध जन ॥
सोडऊन जनकनंदन । राज्यीं बिभीषण स्थापिला ॥ ११ ॥
ऐसा चिद्‌रघोचा यविवार । लिहितां वाढेल ग्रंथ फार ॥
यालागीं असो विस्तार । अपार चरित्र देवाचें ॥ १२ ॥
परि हा नवलाव अद्भुत । मज मूर्खाचेन मुखें वासिष्ठ ग्रंथ ॥
देशभाषा टीका मारुत । केली विस्तारित जनहिताथा ॥ १३ ॥
देखोनि प्रतापाचें चोज । आश्चर्य वाटे माझें चि मज ॥
१०] माप कृपाळु रघुराज । निजात्म गुज प्रगट केलें ॥ १४ ॥
अथवा तूं चि विश्वंभरा । तेथें मीपणासी कैंचा थारा ॥
कोणें मुखाचें परिहारा । सद्गुरुवरा दयदेवा ॥ १५ ॥

(११) रामावतारार्चे कारणः—

आक्रमर्द क्रूर दारुण । तेणें मातला रावण ॥
जेणें करूनि शंकरभजन । वरद संपूर्ण लाधला ॥ १६॥
शंकरवरदाचें महिमान । जेणें जिंतिलें त्रिभुवन ॥
त्रिगुणापासून नाहीं मरण । ऐसें विंदान जयाचें ॥ २१७ ॥
करशराम तये समईं । होता भूमंडळाचे ठाईं ॥
आपुल्या हस्तें मरण नाहीं । पारंगि तो हि स्वस्थ राहे ॥ २१८ ॥
१०] ब्रह्मा इंद्र यम वरुण । चंद्रसूर्यादि देवगण ॥
रावणघरीं सेवा करणें । भय दारुण मानिती ॥ २१९ ॥
देवां मानवां स्वर्गावती । नव ग्रह सदा पीडिती ॥
ते हि रावणाचे पायीं दडती । घरकर्मी सपदा ॥ २२० ॥
अग्नि आणि पवन । सर्वां रावणाच दण्ड बंधन ॥
कोणाची न चले आंगवण । आर्केद्रि कंदन करिता ॥ २२१ ॥
असो बोलणें बहूत येथें । त्रिभुवनींची जे दैवतें ॥
ते त्या रावणाचि हस्त । दुःख भोगिती उग्र युग ॥ २२२ ॥
दश मृगती विधातियासी । तूं सर्वांचा नियामक होसी ॥
रावणघरीं आम्हांसी । गति कायसी सांग पां ॥ २२३ ॥

ती मिळविली पाहिजे. काश्मीरस्थ पंडितांची संस्कृत टीका प्रसिद्ध असल्याचें ठाऊक नाहीं. ती प्रसिद्ध नसल्यास तिचा शोध केला पाहिजे. तसेंच हें वाल्मीकनगर कोणतें तें मला कळून नाहीं येऊळ कीं काय! येऊळ म्हणावें तर त प्रत्यक्ष गोदातटीं नाहीं. हें वाल्मीकनगर कोणतें त्याची माहिती होणें अत्यन्त अगत्याचें आहे. मोगलाईंत ठिकठिकाणीं जो ग्रन्थसंग्रह मिळाला त्यांत पुष्कळसे ग्रन्थ या वाल्मीकनगरांत लिहिलेले आहेत.

कार्तिक व. ११ }
१८३५ }

शंकर श्रीकृष्ण देव

---

४४ ब्रह्मीभूत देवराव हिंगणे

१०] १ पेशवाईंतील प्रसिद्ध साडे तीन शहाण्यांची नांवें पक्कीं ध्यानांत यावीं म्हणून एका चतुर पंडितानें 'सखा देवा विठ्ठल' असें सूत्र रचिल्याचें इतिहासज्ञांस विदित आहे. व वरील त्रिवर्गांपैकीं मधील 'देवा' ऊर्फ देवराव हिंगणे ह्यांचें महत्त्व त्यांच्या इतिहासांत अपूर्व आहे. मणपली येथील नानांच्या दफ्तरांतील पत्रें रा. व. द. ब. पारसनीस यांनीं इतिहास-संग्रहांतून प्रसिद्ध केलीं आहेत; त्यावरून देवराव यांच्या दिल्ली येथील राजकारणावर पुष्कळच उजेड पडतो. हिंगण्यांचा व होळकरांचे दिवाण चंद्रचूड यांचा विशेष घरोबा होता व या उभयतां मुत्सद्द्यांनीं रचिलेल्या डावपेचांचें यथातथ्य वर्णन चंद्रचूडांच्या अप्रकाशित व इतिहासदृष्ट्या अत्यन्त महत्त्वाच्या संग्रहांत उत्कृष्टतेनें प्रतिबिंबित झालें आहे. माझी अपेक्षा आहे कीं, हा बहुमोल संग्रह प्रकाशित करण्याचें श्रेय आपल्या मंडळानें शक्य तितक्या लवकर
२०] घ्यावें. इतिहासजिज्ञासूंस पक्का लावून सोडणार, असा किंमतीचा हा संग्रह ईश कृपेनें उपलब्ध झाला आहे. असो.

२ देवराव हिंगणे व श्रीमंत पेशवे सरकार यांजमध्यें कांहीं कारणामुळें तेढ उत्पन्न होऊन, देवराव हिंगणे आपले स्नेही चंद्रचूड यांचेकडे निवासार्थ येऊन राहिले व तेथेंच संन्यस्त होऊन समाधिस्थ झाले. 'ब्रह्मीभूत देवराव महाराज यांचे समाधीचें पूजा नैवेद्य' याकरितां निवळीव येथील पदरचे रामभट व भट दिगंबर उपनाम गुरव यांस शके १७३३ चैत्र शु. १ स दिल्याचा सनदपत्र. देवराव हिंगणे हे निवळीस व समाधिस्थ झाले, असें निर्विवाद ठरतें. त्यांना हा समाधि...

गांव येथें गणोबा तात्या चंद्रचूड यांनी बांधिलेल्या श्रीगणपतीचे देवालयासमोर च आहे. मूर्ति दशभुजानी युक्त असून ध्यान फारच मोहक आहे देवराव हिंगण्यांचे जे कागद मुद्रणयंत्रातून बाहेर पडले त्यात त्यांच्या मृत्यूच्या प्रकारासंबंधानें काही हकीकत दिली गेली नाही. रा. ब. पारसनीस यांनी सुमार इ. स. १७८३ हा त्यांच्या मृत्यूचा काल धरलेला आहे, परंतु माझे मित्र श्रीमंत मुजुमदार यानी मला कृपाळुपणे दिलेल्या कागदावरून हा काल साफ चुकीचा ठरतो. देवराव हिंगण्यांचे वंशज चादोरी येथे नांदत आहेत, त्यांचे संग्रही कांहीं महत्वाची ऐतिहासिक सामुग्री आहे. असो, हा कागद म्हटला म्हणजे निंबगाव येथील कुळकर्ण्यांचे दफ्तरांत श्री० चंद्रचूड यांच्या निंबगाव येथील जोसपणाच्या वृत्तीसंबधाने शके १७२९ आषाढ महिन्याचे हिशेबासंबंधीचे मिळालेले एक विश्वसनीय टाचण होय. ह्या टाचणात देवराव [१० महादेव हे संन्यास घेऊन समाधिस्थ झाल्याबद्दलचा स्पष्ट उल्लेख असून, शिवाय अकराव्या, बाराव्या व तेराव्या दिवशीच्या श्राद्धानिमित्त दक्षिणा व इतर सामान जमेकडे लिहिलेले आहे त्या अर्थी देवरावांच्या पुण्यतिथीपासून अकरावा बारावा व तेरावा हे तीन दिवस अनुक्रमें शके १७२९ आषाढ शु० २।३।४ ह्या तिथींस पडत असल्याचें ह्या कागदांत दिले आहे, त्या अर्थी शके १७२९ ज्येष्ठ वद्य सप्तमी, शनिवार, ता. २७ जून इ. स १८०७ ही देवराव महादेवाची समाधितिथी निःसंशय ठरते.

सनद*

लेखांक १ श्रीरामचंद्र

वेदमूर्ती राजश्री धोंडभट बिन विठ्ठलभट उपनाम खुदामे गोत्र वासिष्ठ सूत्र [२० आश्वलायन शाखा शाकल वास्तव्य मौजे निंबगाव तरफ खेड प्रांत जुंनर स्वामींचे शेवेशी

(मोर्तब) सेवक गोविंदराव पुर्षोत्तम व दामोदर देवराव हिंगणे साष्टांग नमस्कार विनंती उपरी सुरु सन अशर मया तेन व अलफ शके १७३२ प्रमोदी नाम संवत्सरे तुम्ही पुण्याचे मुकामी येऊन विनंती केली की आम्ही कुटुंब वत्सळ ब्राम्हण

---

* सदरहू सनद व नेमणुकीची यादी असे दोन्ही कागद खुदामे यांचे विद्यमान वंशज वे. शा. स. त्र्यंबकभट खुदामे, निंबगाव यांजकडून मिळाले.

आमचे योगक्षेमाची सोई नाहीं याजकरीतां कृपा करून कुटुंबाचे स्वास्थ्यानिमित्य योजना करून देविला पाहिजे आम्ही स्नानसंध्या करून धर्मीमूत देवराव महादेव सन्यस्त होऊन मौजे मारी समाधिस्त जाले त्यांचे समाधीची पूजा नैवद्य करून आपले आभिष्टचिंतन करू त्याजवरून आम्ही मनास आणितां तीर्थरूप धर्मीमूत त्यांचे समाधीचे पूजा व नैवेद्य चालविला पाहिजे ऐसे तीर्थरूप मातुश्री राजश्री याणी आज्ञा केली कीं भग्नी थोर सतपात्र विद्वान स्नानसंध्या करून समाधीची पूजा नैवद्य करतील वास्तव आम्हास इनाम देऊ मौजे चांदोरी पो मासिक हा गाव पातशाह आलमगाह्य श्रमिलाचे सरकारातून पेशजीपासून आम्हांकडे चालत आहे येथील निवारसी गाव चालीची गतकुळी जिराईत अवल दुर्यम तिर्यम तीन मतीचा १०] रुपये १५० दीडशे याचे बिघे सुमार ६० आकरी साठ याची चतुसीमा पूर्वक जल तरु तृण काष्ठ पाषाण निधि निक्षेप आदीकरून सेरीज हाकदार तुम्हास इनाम करून दिल्ही असे तरी तुम्ही व तुमचे पुत्र पौत्रादि वशपरंपरेनें त्या जमिनीचा अनुभव घेऊन श्रीस्वामीचे समाधीची पूजा नैवेद्याचे नेमणुकीचा यादी आलाहिदा करून दिल्ही असे तरी आमचे आभिष्ट चिंतन करून सुखरूप आनुभव घेत जाणें आपले वंशीचा तुम्हास आक्षेप करणार नाही आक्षेप केल्यास श्रीमहालक्ष्मी व ५।स्वामीचे चरणाची शपत असे रा छ ७ रविलावल बहुत काय लिहिणें
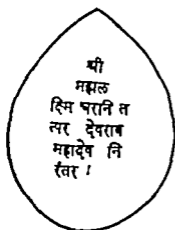
लेखांक २

श्री

नकल

यादी नेमणूक श्रीब्रम्हीभूत देवराव माहादेव हिंगणे मौजे निंबगांव ता। खेड प्रांत जुनर भीमातीर येथें सन्यस्त होऊन समाधिस्त जाले त्याचे समाधीची पुजा नैवेद्य जाला पाहिजे यास्तव मौजे चादोरी पो नासीक हा गाव इनाम आह्माकडे पेसजी-पासून चालत आहे त्या पो रुा १५० दीडशे याची जमीन आलाहिदा सनद वो धोंडभट बिन विठलभट खुदामे मौजे मा।र यास पूजा सागून नेमणूक करार करून दिल्ही बिा

७५ वेतन सालीना [१०

३६ भोजनखर्च

१७ पूजासाहित्य

१ चदन खोड

०॥० बुका

०। कापूस वातीस

१ खारका वजन ००४

१।० सुपारी

०॥० कापूर

०।॥० उदबत्त्या

०॥० वस्त्र खादीचें [२०

४ तेल दिव्यास

१ साकर

६ गुरुवार दरमाहा ०॥ प्रो

१७

२२ पुण्यतीथ समंधी

१५०

सदरहू येकूण रुो दीडशें येणेप्रो करार

सुर सन आशर मया तैन व अलफ शके १७१२ प्रमोद नाम संवत्सरे माहे रवि
लावल शके चैत्र मास शुा १ मुकाम पुणे

निंबगांव, मिती आश्विन शु॥ ११।३५ शनिवार } पां म पटवर्धन

४५ आनंदीबाई पेशवीण हिचा पुराणिक

रत्नागिरी जिल्ह्यांत राजापुराजवळ विजयदुर्गाच्या रस्त्यावर अगसुरें नांवाचें एक गांव आहे तेथें गिरीश्वर नामक देव व त्याचें देवालय डोंगरावर आहे त्याचे पुजारी व पुराणिक गाडगीळ नांवाचे ब्राह्मण आहेत या गाडगिळांचा एक पूर्वज मस्त्यात आनंदीबाई पेशवीण—राघोबादादाची बायको—हिचा पुराणिक होता १०] तत्संबंधीं एक पत्र पुढें देत आहे या गाडगिळांच्या घरांत बरेच पुरुष चांगले श्रौतादिशास्त्रज्ञ झाले पेशव्यांच्या आश्रयानें त्यांनीं थोडीफार संपत्ति हि अणसुऱ्यास कमाविली व तेथील गिरीश्वराच्या देवळाचा व इतर देवळांचा जीर्णोद्धार केला त्यांच्याकडे यथोद्देशाचें गरीब ब्राह्मण साहाय्याच्या इच्छेनें येत पैकीं एका द्रविड ब्राह्मणाचें एक विनतिपत्र पुढें देत आहे या घराण्याकडे विपन्न लोक व ब्राह्मण गहाणवाणाकरितां हि वारंवार येत पैकीं धनीक गहाण ठेवण्याकरितां एका ब्राह्मणानें पाठविलेलें पत्र हि पुढें देत आहे पुराणिकाचें नांव वासुदेवभट गाडगीळ अस्सलपत्रें सोबत जोडिलीं आहेत हीं पत्रें अणसुऱ्यास पुराणिक गाडगिळांच्या येथें मिळालीं

२०] लेखांक १

श्री

तीर्थस्वरूप अनंतभट दादा वडिलांचे सेवेसी

अपत्यवद्वासुदेवाचे शिरसाष्टांग नमस्कार विनंति येथील क्षेम ता॥ मार्ग शुध प्रति पदा मोकाम येउर वडिलांचे आशीर्वादें सुखरूप असें विशेष वाडुन वडिलांची आज्ञा घेऊन निघालो तो श्रीमंताजवळ यथापूर्व सुखरूप पावला येतां व ता॥ भिमदामदी

बाईकडे पुराण भागवत सांगो लागलों वडिलांचे आशीर्वादे येथापूर्वक पाउन+ + +
वडिलाचे चरणाचा प्रताप + + + + + + -|- + + + + + + + + +
+ + + + + + + + प्रयोजने आहेन तों सर्व सपादून यावी—पैक्याची चिंता
न करावी वडिलाचे च आशीर्वादे पैका पुष्कल मिळेल स्वशरीरि बहुत निघा करून
सुरक्षीत असावें चिरंजीव कृष्ण बाईम मुले घेऊन आला ह्मणोन ऐकिले उत्तम आहे
दाणादुणा–भात–गवत घेऊन ठेवावे कागदपत्र पाठवावा विशेष वर्तमान श्रीमंता-
कडील कृष्णभट्ट देवधर निवेदन करितील पुण्यास या मुकामाहून आल्यावर
धडवती लुगडी पाठवितों खर्चास हि शीघ्र च पाठवितो हे विज्ञापना

लेखांक २

श्री [१०

॥ विहगपुगवपुंगववाहन
मकरकुडलिकुंडालिकुडलि
वपुरुमाधवमाध (व) यो श्रिय
दिशतु चद्रकिचद्रकिशोराकि

॥ श्रीमत्सकलगुणमाणिक्यमंडलमडिताना ॥ निखिलसुरासुरनिककन्यस्तमुकुटतट-
रत्नप्रभापाथोनिधेरब्जानिभनखरजितशिजन्नूपुरकिंकिणींकणग्रैवेयकाद्याभरणभूषित –
नवाजापरिवृढ – काकोदर–ग्रैवेइकाब्ज – चूडामाणि – महादेवपादपद्मभ्रमरीकृतानां ॥
बधुजनसज्जन – विद्वज्जन – चकोरचक्रमधुपचद्रमित्रसहस्रपत्राणा ॥ आव्हानना
न्माप्रसित्धाना प्रभूणा ॥ चित्रोपलदुर्गवाशिना वेंकटाचार्येणकृता नतयः ॥ युष्मदीय-
कृपाचद्रचद्रिकालोलुप द्विज दृष्ट्वामामे यथासौख्य तथा कुरु महामते ॥ युष्मदभ्युद [२०
याकाक्षीमास मासार्धमेव वा ॥ धर्मकालभया सोह वसामि तव सन्निधौ ॥ महायात्रा-
निमित्तेन युष्मदीय पुर प्रति आगतोह गुणाश्रुत्वा वसामि तव पटणे ॥ नैवार्थकामुकः
सोह प्रत्यह तव दर्शनं ॥ तदेव शुभद मन्ये पर यद्भाविनो भवेत् ॥

लेखां ३

(काही ओळी गहाळ)

साष्टाग नमस्कार विनति विशेष + + वडापर्यत जावयाची तर + + + रून
निघोन जावे दाहाचाळीस आणावे सवत्सराची बेगमी करावी आणि बधुदर्शनार्थ

जावें हा हेतु धरूनि (श्री) योग जावे हा उद्योग योजिला तो प्रारब्धानुरूप याव मोठला मास दोन मास याव वरा होत नाहीं महाशयास पाहिजे यद्यपि ति एका माहीं धान्य पांच कुडव आहे हें सरल्यावर उपाय नाहीं या करितां याइकोल पाठ विली आहे रुपये १०० एक शत दिल्हे पाहिजेत श्रावणसी व्याजसुधा रुपये देईन नाहीं पावले तरी मनी यगीक नगनगोंसुधा तुम्हास देईन विश्वास न ये तरि यदीक व सांठि पाउणशें रुपयाचें नगनगोंचें सुधा आणि घेऊन जावी श्रावण माहीं रुपये देईन आणि यगीक नेईन अथवा तुम्हास पाहिजे तरि रुपये घेईन आणि यदीक देईन परंतु आणि माझे कार्य केल्यास मज सुधा कुटुंब खरीद करुन पालण पोषण केलें येवढें श्रेय आपणास येईल याकरितां कृपा करून कार्य केलें पाहिजे रुपये तुम्हापशी १०]नसतील तरि दुसरियाचे घेऊन द्यावे आणि माझें कार्य संपादून यशविभाग घेतला पाहिजे अगतिक गति जाणोन लिहिलें आहे व्याज दर माह द (२ सेकडा तुम्ही म्हणा) रु त्या प्रमाणें (देईन)

वि का राजवाडे

~~~~~~~~

४६ 'श्रीशक' १०३ मधील मराठी ताम्रपट

रा विनायकराव भावे यांनीं मजकडे भिमथडी तालुक्यांतील सोमर्थांचें करजे येथील रा बापूराव यशवंतराव मोकाशी गांडवळकर, यांजकडे मिळालेलें एक दानपत्र लिहून पाठविलें तें आज आपणापुढें सादर करीत आहे.

हे एकंदर तीन पत्रे असून, मधला पत्रा दोहों बाजूंनीं लिहिलेला आहे पत्रे प्रत्यक्ष त्यांची लांबी, रुंदी, जाडी, अभरांचें वळण वगैरे संबंधी मला कांहीं एक लिहितां येत नाहीं, परंतु ज्या ठिकाणीं या नियमी पत्रांतून कशी खोदलेली दिसते त्यावरून हे पत्रे आठवे लिहिले असावेत असें अनुमान २०] निघतें पहिल्या पत्र्याचे आंतील बाजूवर, दुसऱ्याचे पाहिल्या बाजूवर, ११।११ ओळी असून, दुसऱ्याचे बाहेरील बाजूवर १२ आणि तिसऱ्याचे आंतील बाजूवर १४ अशा एकंदर पावन्न ओळी आहेत

एक १, दोनी २, तीनी ३, चारी ४, असे शब्द व आंकडे प्रत्येक लिहिलेल्या त्या त्या बाजूवर कोरलेले आहेत ते उजवे बाजूवर आहेत यांनीं लिहिलेल्या बाजूवर वरचे अंगास प्रथम ओळीचा आरंभ होण्याचे पूर्वी कांहीशा डावेबाजूकडे तलवारी व मध्यमागीं अर्धचंद्राकार बाण यांच्या आकृती कोरल्या आहेत

१ त्या पत्र्याच्या वरच्या अंगास प्रथम दोनरेषेचा 'अर्धचंद्र' काढून त्याच आंत चंद्रमा, अशीं अक्षरें आहेत व त्याचे खालीं
~~~~~~~~

पत्र लीपींत काळभट् कामना
क थऩ लोणी सीगाले रेनु
१००००० सोनटके

हा लेख आहे. तिनन्या पन्चात्र वाहेरील अगारर पूर्ण शून्याकार द्विस परिवाचा 'सूर्य' कोरून आत 'मुरीयो' 'ही' अक्षरे असून त्या खाली

उ/ळी वावन ५२

असें लिहिलें आहे

कडीवर मुद्रा नाही. व कडीची तोंडें सांधलेली नाहीत.

या शासनांत श्री शक १०३ असें म्हटले आहे. हा शातवाहन शक नाही हें तर उघड आहे तेव्हा हा शक कोणता असावा असा प्रश्न सहज च उत्पन्न होतो. [१० अतर्गत पुराव्यावरून याचा निश्चय करतां येण्यासारखा आहे. त्याचा थोडासा प्रयत्न करतों.

यात जी मऱ्हाटकुळीची नावें आली आहेत ती अशीः—

१ शीरसठ	२ जाधव	३ चौव्हाण	४ यादव,
५ सूर्यवंशी	६ रीठाडु	७ पवार	८ माना
९ पोळ	१० सुलोकी		

यापैकी शीरसठ हे शिरके, रीठाडु हे राठोड व सुलोकी हे साळुंके असावेत. शीरसठ यास शिरके म्हणण्याचें कारण मी पुढे देत आहे

जाधव व यादव हे एक म्हणुन आज पावेतो समजूत होती, परतु या शासनपत्रावरून या दोन भिन्न कुळी दिसतात. [२०

आता पवार किंवा परमार, राठोड ही नांवे जरी पुरातन काली हि आपणास आढळतात तरी ' जाधव ' हे नाव ११ वे शतकाचे पूर्वी मला कोठे उपलब्ध झालेले नाही तें ज्या अर्थी या शासनपत्रात दिसते त्या अर्थी हें ११ वे शतकातील अगर त्या नतरचे असले पाहिजे

याहून आणखी एक अन्य प्रमाण आहे तें

यांत राजांची जी नावें दिली आहेत व त्याची जी नाती आहेत ती अशी:—
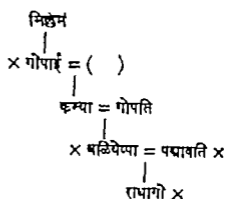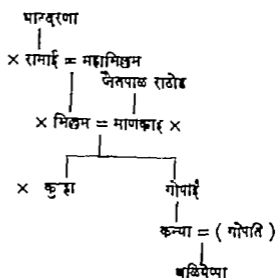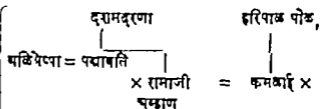
२५

१०]

यांतील ' जैतपाळ ' ' भिल्लम ' हीं नांवें आपल्या ओळखीचीं आहेत. देवगिरीचे सीरीं । अंधा नाम नगरीं ॥ या आंध्राचा 'जैतपाळ' घेतला काय किंवा जोगाईच्या अंब्यावर हुकमत चालविणारा ' जैतपाळ ' घेतला काय त्यांत याचें नांव आलें २०] आहे हें शासन पण १२ वे शतकानंतरचें च असलें पाहिजे जैतपाळा नंतरचा ४था पुरुष 'बळियेपा' याचा उल्लेख यांत असल्यामुळें १३ व शतकानंतरचें हें शासन असावें

तथापि 'बळियेपा' या नांव जो उल्लेख आलेला आहे तो भूतकालच्या मानाना सबंधी जसा करावा तसा तो केलेला आहे इतकेंच नाहीं तर पुढें स्पष्ट केल्याप्रमाणें

हा वळियापा 'वराच' या वेळी पुरातन झाला होता असें उघड दिसतें. तेव्हा वळियापा नंतर हि शतक दोन शतकानी हें शासन लिहिलें असावे, असें वाटतें

पण याहून हि एक अत्यन्त महत्वाचा पुरावा आहे तो असाः—

जाहाली, तिन्हें, तेण्हें, तिनें, तेणे, सागीजे, 'व' अर्थी वा. ही रूपें श्रीज्ञानेश्वरोत्तरीन कालचीं आहेत. परतु

पुजारा, गोरउ, पापाळणे

हीं रूपें १६ वे शतकातील खास नाहीत. याहून आणखी महत्वाचे शब्द यांत आलेले आहेत ते

'मुसारा' 'नफरा'

हे होत हे अर्थात 'मराठी' नाहीत ते फारशी आहेत व ते या शासना [२० येण्यास त्याचा काल शक १२१२ चे नंतरचा असला पाहिजे हें उघड आहे.

तेव्हा १६ वे शतकापूर्वी व १३ वे शतकानतर केव्हा तरी या शासनाचा काल असला पाहिजे हें उघड आहे. तो आपण ठरविण्याचा प्रयत्न करू.

दुर्मति सवत्सरः—

१२४३।४४, १३०३।०४, १३६३।६४, १४२३।२४ व १४८३।८४

या शकात येतो या पैकी चैत्रशुद्ध पचमीस ज्या शकी सोमवार असेल तो शक खरा धरला पाहिजे.

शक १२४३।१२४४ मध्यें चैत्रशुा ५ ला—रविवार येतो

शक १३०३।०४ मध्यें ,, —मगळवार ,,

शक १३६३।६४ मध्ये ,, —बुधवार ,, [३०

शक १४२३।२४ मध्यें ,, —शुक्रवार ,,

आणि

शक १४८३।८४ मध्ये ,, —सोमवार येतो.

या दृष्टीनें या शासनांत दिलेला शक शातवाहन शकाच्या दृष्टीने १४८३।८४ हा येतो, तेव्हा 'श्रीशक' १०३ या शातवाहन शकांत येण्यास तो शक १३८०।८१ मध्यें सुरू झाला असला पाहिजे हें उघड आहे तेव्हां १३८० शकांत कोणाचा शक सुरू झाला हें कळलें पाहिजे.

याच्या स्वरूपावरून हें शासनपत्र नसून बहुधा हकीकतपत्र आहे असें दिसतें. हा ११८० मध्यें सुरू झालेला 'शीशक' एक तर शिलाहारांचा असावा अथवा शक १३७७ यांत शक म्हणतो त्या प्रमाणें मलिक-उल्-तुजार याच्या ७ हजार सैन्याची जी शिरक्यानें कत्तल केली त्यानंतर निर्माण झालेल्या शिरकशाचा असावा. प्रस्तुतच्या हकीकत – नाम्यांत 'मिलम (कुन्हा) 'महामिलम अथवा त्यांच्या कुळांतील 'वळीयेप्पा' या तीन नांवा शेरीज अथवा 'वळीयेप्पाचा 'पीला' राघागो या शेरीज इतर नांवापुढें 'दरणा' हें उपपद लाविलें आहे. यांत जीं नावें आलीं आहेत तीं सब वळियेप्पाच्या धोरणानें दिलीं आहेत. त्यांचा स्वतंत्र असा उल्लेख नाहीं. वळीयेप्पाचा' अथवा

१०] त्याच्याचा अमुक असा सोपस्कर उल्लेख असल्यानें मुख्य 'वळीयेप्पा व त्याचे अनुयायानें इतर अशी मावना सहज होते व म्हणून 'दरणा' हें उपपद कमी दर्जा दर्शविणारें आहे असें वाटतें.

या वरून शिरके अथवा शिलाहार (शेलार) यांच्या शक ११८० मध्यें सुरू झालेल्या शीशकाच्या १०३।१०४ थे वर्षी चैत्राच्या शुक्ल ५ स हें पत्र कोरलें गेलें आहे.

यांतील भाषा सोपी असल्यानें तिच्या गाभ्याचें स्वतंत्रपणें उद्धरण करीत नाहीं. टीपा दिल्या च आहेत.

जीं गांव गावें इनाम दिलीं आहेत तीं अशीं:

गुरवास सहा २०] व इतर मिळून सहा	}	सकुर्रें शमुपुर, अपराळे धवडे, पिंगळजा मार्तावग, कारपडें, मुसासन धाडार्थे, कोधळें पाभुरणी व पिंपरी

हा गावें 'पारंपार' परंपरेनें उपभोगावीं

चंद्रमा

पत्र लीषीत काळभट्ट कामना क थळ लोणी सीवाले वेचु १००००० सोनटके

 यक १

१ श्री सकु १०३ वरुष: दुर्मती नाम छंवछरे: चैत्र मासे: सुक्ल पक्षे: मो
२ महीने: पचमी तें दीनी: पुर्व पत्र लीहीले: मभुवनदेॐ ते थांनी बे
३ सलें: सीरमर्दु बलीयेपु: बीन गोपती: वां जाधव वंसी कुन्हा भील
४ सु: बीन साहा भीलमु: वां चौव्हाण रामाजी: बीन दसमदरणा
५ वां याधव वंमी लषमाजी: बीन गोपाळदरणा: वां सुर वंभीं सुरा
६ जी:बीन घाटदरणा: वां रीठोडु गमलु: बीन जेतपाळदरणा: वां
७ पवार धारमलु: बीन हवीरदरणा: वां मानों गोपाजी: बीन रा
८ जदरणा: वां पोळु पद्माजी: बीन हरीपाळदरणी : वां पुजारी बी
९ जभरडा. बीन सपर भरडा मे समस्त गण भगत बैसले: स
१० भुवनदेॐ साक्षे करातु प्रवं आदी पाहिलि: मोटी येगे जाहाली
११ ह्या प्रवतीस कीर्तीयेगी कात प्रवंतु. त्रीतीं योगी इंद्रकीळ प्रवंतु: द्वापा
१२ री लींगमे प्रवंतु: वंळीया अनी कोथळे प्रवंतु: पर सीवीले नन्ह

---

१ दुर्मति २ सवत्सरे. ३ ते. ४ पुर्वपत्र (हकीकतनामा) ५ शभु वनदेव ६ स्थानी. ७ प्रतिष्ठा केली. ८ प्रत्येक नावाची कुळी प्रथम दिली आहे ९ व १० वशी ११ देशमुख १२ यादव १३ सूर्यवशी. १४ राठोड १५ माने १६ पोळ
१७ पुजारी. १८ येथे व पुढे प्रत्येक भोकाचे ठिकाणी अक्षरे गेली आहेत. 'ऐसे' १९ पर्व (त). २० साठ २१ युगे २२ कृतयुगी. २३ त्रेत. २४ संस्कृत 'कल्याम्' या धर्तीवर सप्तमी. २५ शिवालय

(पत्रा २ पाहिली बाजू)　　　　दोनी २
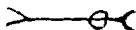
१ हें छींगच म्होतें॰ उपरी सीयर या पाव टके वा उवरेश्वर वा साकुरें ही
२ सीवाळें बळीयेपें मार्थळीं उपरी बळीयेपाची माताह्मा भीळमाची
३ कन्या गोपाई तीने गोपेस्वरी　　वाले मार्थळें उपरी बळीयेपाची
४ राणी　वृमवृरण्याची कन्या,　　वती ती हे फामेस्वरीचें सीवाळें
५ मार्थळें॰ उपरी बळीयपाचा बीलोराभागा तेण्हें सप्तपुरीचें सीवाळे गाध
६ ळें॰ हे मीरसाटोची अवी॰ उपरी कुन्हा मिळमु॰ बीळीयेपाचा माउळा गा
७ पाईचा वडु तेणें चीचणेस्वरीचें सीवाळे मार्थळें　उपरी भीळमाची माता
८ घाटवृरण्याची कन्या रामाई तीनें रामस्वरीचें सींवाळे मार्थळें　उपरी
१०]९ भीळमाची राणी रींठीया जैतपाळाची कन्या माणकाद तीन्ह मोणमांवी
१　चें सीवाळें मार्थळें॰ हे जाभत्रांची आवी॰ उपरी पन्धाण रामाजी व
११ ळीयेपाचा मेहुणा पद्मावतीचा वडु तेण्हें मेळेस्वरीचें सी
१२ वाळे मार्थळें　उदरी रामाजीची राणी पोळी हरीपाळ दरण्या
१३ ची कन्या कमळाई तीन्हें फण्हेरेस्वरीचे सीवळे मार्थळें॰

(पत्रा २ रा दुसरी बाजू)　　　　तीनी ३

१ उपरी ह्मा सीवाल्यास पुजारा गोरेऊ बीजभरहा तणें पाळवणीचें भी
　वाळे मेंपेळें॰
२ ह्मा सीवाल्याचा फामकरी ॐहें हैंक्ष नापीक पुतौ हचीरनीफु धान
　मह्म ना
३ फु॰ स्या पाळी ॐहें यहु हजार स्पासी धज हुमारो दर गागा पत्रु
　देखोळी

२०] १ म्हणे (मान्य) होतें २ सोम ३ मांधर्ली ४ मातामही मातामह याचें स्त्रीलिंगी मातामहा ५ शिवालय ६ पद्मावती ७ पुत्र ८ मामा येथ आन मामा ९ बंध १० रागोह ! ११ जसें माना, पुजारा, तसें बाद=ोट १२पुजारी १३ गुरव १४मांधर्लें १५ उंग १६ मुख्य १७ नापीक पुना ई गिरि हेरे यावर असेल तर उंगाचा रमाण आहे नांवावरून आल्हुरा नाम अस असें दिसतें, पण त्याचे यापार्थ हि नाव पुर्व दिलें च आह गोमभोपुत्र भाव नाव अनार्यांची पूर्वी हातीं १८ माईक नायक=मुख्य याचे रातामाली एक हजार क॰ होम १९ मुधाहिरा

४ आँ दोघां नफरीं सोनटकीं पार्चसे *ऊडां षळियेपाचे देणेः अडीचसें *ऊ

५ डां भीलमाचे देणेः दोनीसे *ऊडां रामाजीचें देणेः पनासा *ऊडां वीज
६ भरड्याचे देणेः येसी चौदा वरुसीं सीवाले कळसा आँलीः द्रीवस
७ क्ष्या येकु लक्षुः सोनटके देपीर्ले चुना येकसे वतीस सन्नै षंडी कात गुळ
८ तागुं तीनसेसाटी षंडीः लोषठे येकसे तेरा षडीः चीरे पाणी लोण पणु
९ दुरें वा फळठणंः ह्या सीवाल्यास बारा गांउं ईनाम पुंजेसं वीज भरड्यास सकु

१० रे संभुपुरु वा ऊवरडाहो वा धवळे रः वा पीगळजा वा पाळीवण हेसा [१०

११ गाउं वीजंभरडयान पुजेस षाईजे त्रीकाळ पुजा कीजे पारेपा
१२ रुं जाण वजि भगतांपे येशु सागीजे कारवडं ईनाम पारेपारः

(पत्रा ३) चारी ४
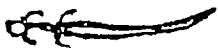
१ वालांघी सभु वनि हीव जो सीवालें लोटीं जें नाहाणि पार्षाळिजे पुजेस
२ उदक आणीजे देवाची पालषी वाहजि सुकासन ईनानें षाईजे पारेपा
[‡ईनाम षाईजे पा

३ रः वा सो र टे गो ना भा ना पाउ वाची जा कीजे थादाळे‡
४ रंपारे व घर्डसी बेलो वीन वऱ्हा ट उवांचे वा धावेंणे कजि कोथळे ई-

---

* ऊट १ दरमहा चाददर्शनी (शुद्धद्वितीया). अस्सल मुसलमानी. २ [२० हा शब्द फारशीत उंटाच्या टोळीस लावण्याचा प्रघात आहे जसें 'उंट नफर नउ'= उंटांच्या नऊ टोळ्या. ३ सोन्याचें नाणे ४ पूर्ण झाली ५ द्रव्यसख्या. ६ सह, समावेश करून, 'सेरीज,' याच्या उलट ७ सहस्र. ८ खंडी ९ ताग १० माती गोळे ? ११ चिरे, पाणी, लोण, पणदुरे व फळठण १२ पुजेस खाईजे—पूजेस्तव खाईजे १३ परपरेनें १४ भागतापि—भगताना ? १५ ? १६ झाडावें स्वच्छ करावी १७ इनाम. १८ पायवाट कीजे. 'पाउवाची जागा कीजे'. १९ वाजंत्री, गुरवाहून भिन्नजात. २० ?

५ नाम पाइजे पारेपार' दांमठ मारा गोरा भगतो माळा देईजे माण कुचा
६ माहोजे जासुळणी इनाम पाईजे पारेपार' मा लोणारे भारमलु धनि बाबना
७ क सीशाल्यास चुना नर्व सारीजे पीपरी ईनाम पाईजे पारेपार
८ येसे बारा माऊ' पहोली गुडी परडी माळ पुर्व दारवठा सीरसाठ धा
९ सुळोकी दोही मगाचा मानु दुसरी परडी गुडी पर्छीम मुंगुद्वारे याषव
१० माने धा रीठें मानु जाणीजा तीसरी परडी गुडी उत्रदारवठा जाषवी धा
११ पवार मानु जाणीजे' चौथी परडी गुडी दृपीण दारवठा चव्हाण धा गु
१२ रेवसी मानु जाणीजे पाचवी परडी नदीची पोळांचा मानु जाणीजे
१०]१२ येसे मुवपत्र लीहीलें सहुमनदेउ साक्ष करुनु हे जो पाळवील त्येस तीर्थी लो
१४ कीचा चंद्रु ओळेल हो जो न मनी आसेते करी त्याचण प्रवजासी गडषो०
(पत्रा ३ वरची बाजू बाहेरील)

अली पावन ५२

गो का चांदोरकर

४७ बाळाजी विश्वनाथ पेशवे याचा उल्लेख करणारीं दोन पत्रें

२०] १ चिपळूण येथील कुलकर्णी वासिष्ठ गोत्री वसिष्ठ या आडनांवाचे आहेत त्यांच्या येथील कसरीनें व वाळवीनें भुगा झालेल्या कागदांच्या गठ्यांत सापडले दोन कागद सांपडले एक सन तिसेन अल्फ सालचा म्हणजे शक १६१८ चा राजाराम छत्रपतींच्या राजवटीतील आहे, व दुसरा दुसऱ्या बाजीरावाच्या कारकीर्दीतील आहे पहिला महजर आहे त्यांत बाळाजी विश्वनाथाचा दोनदां उल्लेख आलेला आहे एकदां हजर मजालसींतील देशकांच्या म्हणजे देशमुखांच्या यादींत

१ मधा २ वगाचा दजाचा ३ मुकद्दार ४ उत्तर ५ त्यास ६ धर्म ७ असत्य ८ पूर्वजांसी ९ पापाकि

आलेला आहे व दुसरा महजराच्या शेवटी शेवटीं आलेला आहे. पहिला उल्लेख असाः—

राजश्री बाळाजी विश्वनाथ देशमुख मामले दंडाराजपुरी व अधिकारी श्रीवर्धन

ह्यावरून उघड च आहे की शक १६१८ त बाळाजी विश्वनाथ दंडाराजपुरीचा देशमुख होता व श्रीवर्धनचा अधिकारी होता.

दुसरा उल्लेख असाः—

छ १३ माहे शौवली रविवारी नजीक जुमा मसीद कसबेमजकूर येथें (म्हणजे दाभोळ येथें) राजश्री माहादजीपंत सुभेदार व राजश्री बाळाजी विश्वनाथ सभासद इ इ इ [१०

ह्या उल्लेखांत बाळाजी विश्वनाथाची सभासदांत गणना केली आहे

ह्या दोन उल्लेखांवरून एवढे स्पष्ट होतें की शक १६१८ त बाळाजी विश्वनाथ दंडाराजपुरीचा देशमुख श्रीवर्धनचा अधकारी व दाभोळचा सभासद होता. देशमुखाचा हुद्दा सर्व प्रसिद्ध आहे. अधिकारी हा हुद्दा गांवचा आहे गावचा जो मुख्य कामगार तो अधकारी. अधकारी हा शब्द परभु, ब्राह्मण, वगैरेंचें धद्यावरून किंवा वतनावरून आडनाव झालेला आढळतो. सभासद म्हणजे किल्यावरील किंवा सुभ्याच्या ठाण्यावरील कौन्सिलदार. सभासद ही राजमान्य पदवी असे त्याचे काम कोणत्या हि मुलकी लष्करी किंवा निवाड्याच्या कामी किल्लेदाराला किंवा सुभेदाराला सल्ला देण्याचा असे कौन्सिलच्या मदतीनें मराठेशाहीत कारभार पहाण्याची पद्धति असे व ही पद्धति पुरातन कालापासून भारतवर्षांत रूढ असलेली च मराठेशाहीत [२० आलेली आहे

२ बाळाजी विश्वनाथ घाटावर कधी गेला हा प्रश्न आद्याप सुटलेला नाही. शक १६१८ च्या आधी तो घाटावर गेला असावा व कांहीं कामाकरिता शक १६१८ त कोंकणांत आला असावा. त्या च वेळी हा महजर व निवाडा होण्याची गाठ पडली, व ह्या महजरांत त्याच्या नावाचा उल्लेख झाला.

३ दुसऱ्या कागदात बाळाजी विश्वनाथाचा येणेप्रमाणे उल्लेख केलेला आहेः—

बाळाजीपंत नाना देशमुख शामळाचे दंग्यामुळे वरघाटी (म्हणजे चिपळूणास) आले ते समयीं आम्हीं (म्हणजे चिपळूण येथील गाव कऱ्यांनी) (त्यास) जागा नेमून दिल्हीं

२६

यावरून एवढें सर्व दिसतें कीं शामब्यांच्या दंग्यामुळें म्हणा आसामुळें दंडाराजपुरी व श्रीवर्धन सोडून बाळाजी विश्वनाथ चिपळूणास येऊन घर करून व बांधून राहिला चिपळूणास बाळाजी कधीं आला तें नक्की ठरविण्यास सध्या मजजवळ साधन नाहीं

लेखांक १

माहाजर व तारीख छ ५ माहे जिलकाद अज मोकाम कसबे चिपुलण मामले इमजाबाद अमल मद्दर मैमुन मुस्तफाबाद सुहुर सन सबा तिसैन अलफ बिहुजूर हाजीर मजालसी

वेदमूर्ति कसबे मजकूर		राजश्री गणेश माहा
अवधूतभट	सिवराम भ	देव हवालदार ता मजकूर
१०] धर्माधिकरणी	ट धर्माधिकरणी	
हर जोसी गो	अनंत भ	
विंद जोसी	ट मंत्रभट	
विश्वनाथभट		रामाजी पंताजी मजम
पटवर्धन		दार ता मजकूर
राजश्री बाळाजी विश्वनाथ		देसक मामले मजकूर
देशमुख मामले दंडाराजपुरी		रंगोबा नाइक सरदेसाइ / संभो अवा जी जानाध
व अधिकारी श्रीवधन		संभो चलाल दसमुम
राजश्री उभाजी भागवत		
सताजी भागवत		माशे रघुनाथ
२०] देवजा भागवत		मोकादम व्रिा
जोत्याजी पवाण		सावरकर
जैतोजी रणनवरे		देसक कयाती चिपुलण
रायोजी वागवरे		महमदजी द सांई / भायणसेट स ग्यिा
पाटील मौजे आलगाव		नुकसर माहा
ता सरवडे		जन
मल्जी गावडे गौड		
वस्ती राजोली ता		हरी कृष्ण
फलण		आा कर्नाम
यवाजी होलमणे वाढि		देशकुलकर्णी / रायाजी विश्वनाथ
१०] तराडगा ता फलण		काळे / जानीव त्र्यंबक
ससोजी गायरे पाटील		गद्धनी

मौजे मणुर ब्रा ता वाई
कासोजी गाजरे पाटील
मौजे पारनेर पा हुजर
सुभानजी रणनवरे पाटील
मौजे राक पा सासवड
संताजी सिंदे
शामजी कायदेव वावरे
पाटील कसबे कुडाल
विष्णु अचार्जी

मोकासाई

अंताजीराव पेडावकर	सभाजीराव पेडावकर
तानाजीराव वाडकर	येसाजीराव वाडकर
गगाजीराव तिवरेकर	धारोजी राव तिवरेकर
रादाजीराव व रामाजीराव अडिरेकर	सूर्याजीराव नादिवसेकर
भानोजीराव ठेरुकर	सूर्याजीराव वोवलीकर
तानाजीराव रुद्राजीराव कादवाडकर	

कृष्णाजी व रामजी इगवला
वस्ती मौजे दलवठणे

गोविंद रघुनाथ निशावन
कसबे मजकूर
अंतो परशराम व निळो
नरसींह पतकी जकात
मजकूर
गगाधर हरि

उदमी कसबे मजकूर

तिमाजी नाइक देउसकर	त्रिंबक नाइक चिखले पोतदार मीठचद्र मजकूर[१०
नारोबा नाइक	नारोबा खोडगडा
बालदेव	माहाजन
गणो अचार्जी	परशराम मोहिता

वकाल कसबे मजकूर

लखसेट चौधरी	गोदसेट वाटकर
बालसेट पोतदार	जेतसेट माहाकाल

ता जमाती

हसजी वणगा अलजी देसाई
हसाजीराव व बावाजीराउ पाळाडे ता कासार [२०
भीकसेट

ता सोनार

कृष्णसेट सेटिया

ताफे गौली

संभु म्हेतर हर गोली टसाल

ताफे साली

सभु ताबिया विठोजी काचली
तुकसेट बेलकरी कसबा

ताफे साठिये

आबाजी म्हेतर इसुफजी म्हेतर[३०

ठाण्गे ता। मजकूर
गुरुकोजी पट मामदजी कु
पेट

सांगिये जकात चौधरे मजकूर
कानोजी डांगी येलोजी डांगी
भिका तेली कसबे मजकूर
कानसेट मेहतर सिंपा
निला व धाग परीट
हजाम मेहतर
१०] तेज माहाला व राम माहाला
जोग सालवी व वाजे कुंभार
पिला वावरी
पिलभा गुरव भेरदकर
लखमोजी गुरव केदारकर
सया माहार कसबे मजकूर

जाहला माहाजर ऐसा जे पाकोजी धागेरा व मानाजी धागेरा वस्ती मौजे दलवठणें ता। मजकूर हाली वस्ती मौजे सिदी ता। मलवडी अमवादी वादुजी बिन गुकोजी सावलकर व वाजी सावलकर वस्ती अपली ता। मलवडी परथमवादी या उभयतामध्यें पेठ धणगराची ता। मजकूर येथे त्याचे वर्तीलपणाचे गाउहिकीचा २०]बेव्हार लागला म्हणम माहत ता। मजकुरास आले गोतामध्य मनसुर्वास उभे न राहाता पाकोजी धागेरा व मानाजी धाटेरा हे दोघेजण राजश्री गणेश माहादव हवालदार ता। मजकूर यासवद येउन उभे राहिले त्याचा गात मेलवग हदु जणाच्या तफरीत लिहीन घेतल्या छ २० माहे रजब

पाकोजी धाटेरा व मानाजी
धागेरा अमवादी याणी त
करीर केली की ता। मजकूरचे
पठेप गावपेपण पुरातन
आपलें चालत आलें ऐसे
पासी माहाराज राज
१०] श्री केलासवासी
छत्रपती ? मीथी गर्भ

वादुजी सावलकर व वा
जी सावलकर परथमवादी
याणी तकरीर केली की
पेठ मजकूरचे वर्तीलपण आपल
पिढी दर पिढी चालत आल
आह पिढ्या
१ रायोजी
१ गोसाजी

कथिजात जाहाली ते सम-
ई केशवसेट सेटे ता। मज-
कुर गाव टाकून कन्हाड प्रांते
गेले ते समई आपला बाप प
दाजी धाटेरा सेटिये बाहीर
पडिले म्हणून घाटावरी गेला
तेथे पदाजी धाटोरा मरोन गेला
आपण लाहान होतों कोंकणात
यावया फावले नाही वरकड
धणगर पेटेस येत च होते त्या-
मध्ये तुकोजी सावलकर वडी-
लपणाचे पान घेउ लागला हे
वर्तमान आपणास कळले त्यास
आपण हि पोख्ता जाहालो म-
ग आपण हिंदलवटगे यासी
आलो तुकोजी सावलकर याची
पेठ आली फरोख्त जाहालिया-
वरी घाटावरी जाता दलवठणें
येथे भेटला तेथे हटकिले की
आपले वडीलपणाचे पान का
घेतोस ऐसे बोलिलो त्यास
वाद सांगो लागला मग माण-
कोजी जमादार याजवल उभा
राहोन तुकोजीस आणविले त्या-
णे हरदु जणाचा कथला आइकोन
त्याणे सागितले की तुकोजीस
पान घ्यावया निसबत नाही
आम्ही घाटोरियांनी वडील-
कीचे पान घ्यावे ऐसें केले
याउपरी बादजी सावलकर याणे
आपल्या पिढिया सागितल्या
त्या लटिक्या याचा आजा

१ सिरसोजी
१ बादजी
१ तुकोजी
१ नली बादजी

६

येणेप्रमाणे आपले वडीलपण
पिढी दर पिढी चालत आले
आहे मध्ये बाकोजी धा-
टोरियाने आपला बाप तु-
कोजी यासवे दलवठणियात [१०
कथला करून माणकोजी
जामदार मोजे मजकुरी
होता त्याजवळ आपल्या
बापास नेऊन बोलिला की
धाटोरे दलवठणियांत रा-
हातात आणि तुम्ही येऊन
यासी न भेटता जाता येता
वडीलकीचे पान घेता म्हणू-
न हटकिले त्यावरी हरदु ज-
णाचा वाद जाहाला पेठ को- [२०
ण तागायत चालते आणि द-
लवठाणियात वस्ती कधी हे
जातीची बोलणे जाहाले त्याव-
रून त्याणे घाटोरीयास ल-
टिके केले आपल्या बापास
सागितले की तुम्ही जैसी
पेठ घेऊन येता तैसे येत
जात जाणें त्यावरी आपणास
कोणी अटक केले नाही अ-
गर दुसरा कोणी पेटेस आला [३०
नाही पहिल्यापासून चालत
आले आहे तैसे चालवीत
आहो साप्रति हालि बाको

यादजी सावलकर वरकड धनगर येतात ते जासीने ये उ लागले त्यामागे सावलक रांचे कोणी येत महुते सांमति वडीलपणाचे पान घेतो तक रीर सही

जी व मानाजी धागेरा कय लियास उभा राहिला घागावरी दोन तीन स्थली मनसुपी मा डिली परंतु जाहाली नाही उभे राहिला परतु घाटोरा समजेना झाली येथे आला आहे हे त कर्रार सही

येणेप्रमाणे तकरीरा लिहोन दिल्या त्याउपरी गोताने हरदु जणासी पुसिले की, घागावरून दोन तीन स्थलीहून मनसुपीस उभे राहोन फिरत आलेत याउपरी हे स्थलीचा मनसुची मनात असेल तरी मान्यपत्रे लिहोन देणे त्या उपरी हरदूजण
१०] स्थलास मान्य होऊन राजीनामे लिहोन दिले की चिपुलणचे स्थली मनसुची निवडील त्याप्रमाणे राजी जो माहके कथला करील तो गोताचा वाही व दिवा णचा अन्यायी म्हणून हरदूजणानी राजीनाम लिहोन दिले दुसरे दिवसी मनसूपीस गोत मिळाले मनसूपीस हरदूजण उभे राहिले मनसूपीमुळे वृद्ध वृद्ध साक्ष ममासी आणिले

तुकसेट कामाकट येलकरी कसबेमजकुर उमर वर्से ७०।७५ बोलिलाकी यकोजी घागेरा व मानाजी याचा बाप पद्माजी यास
२०] सेटीने वडीलकीचे पान दिले परतु भोगवटा का राहिला हे कळत नाही म्हणून बोलिला
याकुबजी जमाती व कानोजी डांगीया उमर वर्से ६०।६५ बोलिले की सावळकर पेठ घेऊन येतात पान सावळकरास दिवाले देले म्हणन हरदूजण बोलिले

जोसी उपाध्ये ब्राह्मण वतनदार यासी पुसिले त्यास ते बोलिले की हा दिवाणगाचा विचार आ णास न कळे परत बाला धार्गी धगार येतात त्याही आपल्या वडिलास धमादायपत्र दिले होते त मनास आणून सांगो त्यावरून पत्रे आणिली तेथे मकसूदराम पद्मनाभ तरजोसी बिन रघुनाथजोसी मुरा हरिहर अर्पेन अल्प सैचे सीरतोजी व भानजी व रायोजी व काट जी समस्त धनगर सेकान अवर्दा व सीदी व याने मुकाम आदि पत्र मजकूर लिहोन दिले की भगोसाची मनिवर्दी बिन्हासास

१०]

अंतार्जागरत गरली त्याजा
मौजे पेठार्से व त्याजी-
गप मोगमाई अद्रेकर
व याजे मोकासाई बोलिले
की घाटोरे ठावके नाही
नावळकर पेठ घेऊन
येतात आम्हास ठाउके
आहे

एकुन तीथ चार नक्षत्र सागतात
म्हणुन कारनिराच्या नगाम १३
रुके चक्र धर्मादाय करून दिला
त्या पत्रावरी निशानी

सिरनोजी	गगोजी
भानजी	काळोजी
कवाजी	मालजी
बाधजी	नभाजी
नागजमिगर	एडोजी
माल गावडा	तकोजी
नटोजी इळा	रत्नोजी
बादजी पितळा	म्हाकोजी
सिद गावडा	कमाजी
दळवटणेकर	मालजी मगर

येणेप्रमाणे गोही जाहाल्या त्यावरून सभासद गोत याही विचार केला की घा-कोजी घाटोरा याणे तकरीर केली जे बादजी सावळकरापासून सावळकर कोकणात टाही धणगर येतात ते जानीने येतात ऐसीयास नावळकराच्या वडिली कसबे मजकूरचे जोसीयास धर्मादायपत्र करून दिल्हे आहे तेथे नाव सिरसोजी आहे ऐसी-यासी पत्र जे करून दिल्हे ते वडीलराणा येवळ देवन नाही त्यावरून घाकोजी घाटोरा याची तकरीर लटकी जाहाली सावळकराचा भोगवटा चालत आहे व गोही आहेत याव-रून सावळकर खरा दिसतो घाटोर याचा भोगवटा नाही एक तुकसेट येलकरी म्हणतो की केशवसेट सेटेया वडीलकीचे पान घाटोरयास दिले ऐसीयासी दळवटणेयामध्ये धणगर नादत होते त्याची गाउडकी दिली की कसबियाचे पेठेचे दिले हा सिधात तुकसेटीस न कळे जर कसबेयाचे पेठेची गाउडकी वडीलपण दिले असते तरी काही दिवस भोगवटा चालता तो हि नाही याउपरी माणकोजी जामदार म्हणजे लस्करचा याजवळ घाटोरा उभा राहिला तर कोशाचे अंतरे माहाल असोन जामदाराजवळ उभे राहावे हा हिसाब नव्हे व देसक सेटे माहाजन माहाली होते तरी पेठेस एऊन कोणास हि भेटला नाही वर्तमान हि दखल केले नाही उपरी घाटोरा दळवटणेयामध्ये नादत होता परंतु कसबेमजकूरचे पेठेचा भोगवटा नाही यावरून घाटोरा वातील ऐसे दिसोन येते त्याउपरी घाटोरा बोलिला की आपणास गोही साक्षपत्र भोगवटा नाही म्हणता तरी आपण दिव्य काढीन पांढर हात देईल तरी पेठेची गाउडकी करीन खोटा जाहालो

मरी आपण व नायाहीर होईन ऐसे बोलोन गैरहाजार जाहाला त्या उपरी कार्तिका दिवशी राजश्री माहादाजी मलाल समासद नामजाद सुभा ग्रामोळ व जवळ पागोरा उभा राहिला त्यावरून मागता सुभाहून देशक व महस्त व लस्करी लोक पाटील मिरासदार ऐसे समस्त गोत मेळऊन श्री देवस्थानजीक मनसपीत बैसले हरदूजणाच्या तकरारा मनास आणून गोही मोघे पाहोन मागती सदर्हू मनसुबा प्रमाणे निवाडा जाहला व माणकोजी जामदार याणे मनसपी केली ते वेळेचा गोही एमाजी सींदा मौजे दळवणेयामध्ये आहे म्हणून बोलिला त्यावरून तो आणून मोघा मनास आणिला त्याणे तकरीर केली की हरदू पणगा त्या जवळ उभ राहिले मांडत होते परंतु माणकोजी जामदार याणे एक सग व सोगा केला नाही म्हणून तकरीर केली त्यावरी समासद याही पागोरियास सांगितले जे तू वतनास लायक नाही त्यावरी पागोरा बोलिला की आपण रवा काढीन यामुळे निवडेल त्याप्रमाणे वतणूक करीन हे वर्तमान राजश्री सुभेदारी गोतमुख पिसास आणून विचार केला कां हरदूजणाजवळ पत्र नाही अगर गोही प्रधा नाही पागोरा न समजे रवा काढीन म्हणतो ऐसीयास रवा दिव्यायेपळे समजत नाही त्यावरून पागोरे याही रवा काढावा यादजी सावळकर याणे सावली करावी ऐसा ठराव करून छ ११ माहे शोवली रविवारी नजीक जुमामसीद कसबे मजकर एथे राजश्री माहादाजीपंत सुभेदार व राजश्री बालाजी विश्वनाथ समासद व राजश्री गणेश माहादेऊ हवालदार व कारकून ता मजकूर व लोक हुजरात व लस्करी पाटील व देसक महस्त गोत बैसोन पागोरेयास रवा दिल्हा बाकोजी पागोरा याणे रवा काढिला यादजी सावळकर याणे सावली केली बाकाजी पागोरा रव्यास लागला आणि सोगा जाहाला म्हणून त्यापासून गुन्हेगारी व यादजी सावळकर हे खरे जाहाले म्हणून पारासून हरकी एकून हरदूजण वादियापासून गुन्हेगारी व हरकी दिवाणांत घऊन सुभेमजकुरी कमाविस केली सदर्हूचे कोल दिवाणचे भलाहिद असेस यादजी विन तुकाजी सावळकर व याजी विन सहोजी सावळकर यांचे वतन याच हवाला केले पुत्रपौत्री ता मजकूरचे पडेची गाउकी यदालरग चालवावे जाहाला महसर सही

~ ~~~ ~

लेखांक २

श्री

सेवेसी पत्रदार कसप चिखून ता मजकूर तालुके अंजनगाव क्षेत्र भीवराय राम कृतानेक विज्ञापना ऐसी जे श्रीमंत फेरासवासी बाजीरावंत मात देशनुस मामले दंडाराजपुरी हे कसबे मजकुरी आले ते समई आम्हा जागा मेमून दिल्ही सब पर बांधोन राहिले धामद्याचे दंगामुळे परवाडी आले ती जागा सात्गुदाग्या मात

राजानी पाहून वाडा बांधावयाचा विचार केला परंतु जागा लहान याजकरिता त्या
जाग्या लगत बगल जागा आहे ती सुभा मिरास करून दिल्ही यास वाडा बांधोन
उपभोग करावयासी एईल म्हणोन आज्ञा जाहाली त्याजवरून राजश्री ज्यनार्दनपंत
देशपांडये शिवापुरकर याणी वतनदारास बोलाऊन चौकसी करून पत्राचे मसुद्याची
याद समस्त वतनदाराचे नावे ढोन कुलकर्णीयाचे हातची लेहून घेतली त्याप्रमाणे
जाग्याचे पत्र व्हावे ती याद एकीकडे ठेऊन चोरा वतनदाराचा के (लो ?) प
करून एकटा बदरचा सेट्या आपले नावचे पत्र आपल्या हातून लिहून गैरमाहि-
तीच्या व दहशतीने व भिडेने साक्षी घालून पत्र करून देतो त्यास कसबे मजकूरची
व्यवस्था तरी सोती सर्व अधिकार श्रीकालबहिरदेव याचे गुमागुमाचे कारभारी
सरकारची उगवणी करितात अगारकाने कारकीर्दीत जमाती गुमाचा कारभारी [१०
सणग्या याणे सरदेल यास नजर देऊन गोतीचे वतनपत्र करून घेऊन वहीवाट करू
लागला स्वराज्य होता च सरकारात आम्ही सर्वांनी विनंति करून सणग्यापासून
गोतीचे पत्र माघारे घेतले व हाली सेट्यापा याणे सरसुभा गैरवाका समजाऊन
कारभाराचे पत्र करून घेतले हे आम्हास समजल्यावर उलट-पत्र घेतले असे असोन
शेट्यापा सर्वा वतदाराचा उपमर्द करून आपल्यें नावाचें आपल्ये हातून पत्र लेहून
देतो याचा अंगीकार वेदमूर्ति राजश्री धोंडभट तात्या भागवत सेट्याचे साधनविषई
एकपक्षी मजकूर महाराजास समजावितात आमचा मजकूर साहेबाची गाठ पडोन
निवेदन होत नाही त्यासं महाराज कृपाळू होऊन सर्वा वतनदाराचे नावें
पत्र घेऊन पुरातन जागाचा जीर्णोद्धार करावा ऐसा सर्वाचा मनोछाह आहे
शेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना [२०

४८ देवरूख येथील शके १५७५ मधील शिलालेख
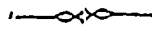
१ हा शिलालेख रामाच्या देवळातील रामापुढील मारूतीच्या देवळाच्या माथ्यावर आहे. लांबी ३१ इंच व रुंदी ६ इंच अक्षर बालबोध मराठी 'विजयाभिधे' या पदाचा उच्चार 'विजय्याभिधे' असा वृत्तसुखार्थ करावयाचा आहे शुचौ म्हणजे गुरौ सान्ना-यान्वय ह्मणजे साने याचा वंश. हे साने देवरुखास उपाध्ये आहेत. कृष्ण सान्यानें गोपिनाथ नावाच्या लिंगाची स्थापना मारुतीच्या देवळात केली. शिवाय त्रिपुर वृंदावन, पवळ ह्मणजे प्राकार, पापडि ह्मणजे दगडी रस्ता, तटाक ह्मणजे तळें, अश्वथचत्वर ह्मणजे पिंपळाचा पार, या कृष्ण सान्याने च बांधला. खर्च १०० सुवर्ण होन लागले असावे. शिलालेख १५८१ त कोरला. गावाचें नाव ' दिवरखि ' असें

२७

शेवटीं लिहिलेलें आहे, त्याचेंच रूपांतर श्लोकांत देवरासि असें केलेलं आहे लेख व इमारत वगैरे मुसलमानी अमल जाऊन शिवाजीचा अंमल कोकणांत होऊन, स्थिर स्थावर झाल्यावर रचलेली आहे मुसलमानी अमलांत रामाच्या मूर्ति तळ्यांत पडल्या होत्या , त्या मराठी अमलांत देवळांत आणून पुन्हा बसविल्या

१श्रीगणेशायनम: शाके बाणतुरगबाणक्षुमिते वर्षे विजयाभिधे मासे माघवसक्ष
२ के हरितिथौ वारे शुचौ हस्तभे साभायान्वयजेन कृष्णाभिवुधा देवार्पिपुर्या शुभे भीरा
३ मायतने कर्पांशानिकटे लिंगप्रतिष्ठाविधि त्रिपुर मुदाधा । पवळ पापांडे
४ तट्टाक अश्वथ–चत्वर
१०] ५ लिंगमाम गोपिनाथ
६ १५८१ मूल्य १००
७ दिवरासि

वि का राजवाडे
द वि आपटे

४९ कर्णेश्वराचे देवळातील शिलालेख

मुकाम संगमेश्वर, जिल्हा रत्नागिरी, येथील कर्णेश्वराच्या देवळांतील दगडी सभा मंडपाच्या एका खांबावर एक तिकोनी लेख आहे तो येणेप्रमाणें:—

शिलालेखाचें क्षेत्र त्रिकोण आहे पाया ६ इंच व उंच ९ इंच आहे

२०] इतकीं अक्षरे शिलालेखांत आहेत गद्याण व दाम ह्या नांवांं होतीं रजत या शब्दावरून असें दिसतें कीं हे गद्याण रुप्याचें असावें शिलालेखांत पाहून जात

अक्षरें नाहीत. नेम्हा गद्याण व दान कशाकरितां दिले होते या बाबींचा निश्चयानें खुलासा करितां येत नाहीं.

वि. का. राजवाडे

द. वि. आपटे

५० हडकोळण येथील शंभु छत्रपतीचा शक १६१० तील मराठी शिलालेख
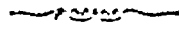
१ गोंवे प्रांतांत, फोंडें महालांत, हडकोळण गांवीं कुडईपासून भाणस्तरीहून देवीच्या देवळाकडे जाणाऱ्या रस्त्याच्या डाव्या बाजूस दक्षिणाभिमुख एका चौथऱ्यावर हा शिलालेख सुबक कोरलेला आहे काळा फत्तर आहे शिळेची बैठक जमीनीत गडलेली असून मधच शिळा शाबुत आहे. मधच शिळेची लांबी ३६ इंच व रुंदी [१० २२ इंच आहे. चारी बाजूस समास सोडून मुख्य लेख खोदण्याकरिता २१ इंच X १७ इंच इतकें क्षेत्रफळ अर्धा इंच आत खोदलें आहे, त्यात लेखाच्या एकदर २० ओळी आलेल्या असून राहिलेल्या शेवटच्या दोन ओळी शिळेच्या खालच्या समासावर लिहिलेल्या आहेत. खालच्या समासावर या दोन ओळीच्या खाली उजव्या व डाव्या बाजूस गाईची दोन चित्रे काढली असून, मध्ये "शुभं भवतु" ही अक्षरें खोदलेली असावी, परंतु सध्या ती पुसून जात चाललेली आहेत. मधल्याकडील समासात सूर्य, अष्टदळ कमळ, व चंद्र कोरलेले असून सर्वांच्या वर "श्रीरामाय" ही रामदासी अक्षरें निराळ्या वळणाने दुसऱ्या कोण्या खोदणाऱ्यानें खोदिली असावीत असा संशय येतो. तथापि मूळ खोदणाऱ्याने हि ती खोदिली नसतील च असें म्हणवत नाही मुसलमान अगर फिरंगी याचे कडून शिळेच्या त्या भागाला इजा झाली [२० असण्याचा संभव आहेत.

२ लेख शक १६१० तील आहे. तीथ, वार बरोबर आहेत भाषा मराठी आहे. मुख्याधिकारी जो धर्माजी नागनाथ त्याच्या वाड्याची वखळ सध्या फोंड्यात असून तीवर सध्या मुसलमान काजीचे घर आहे हा धर्माजी नागनाथ देशस्थ ब्राह्मण होता म्हणून रा रा वि. रा सरज्योतिषी कवळेकर सागतात. या मुख्याधिकाऱ्याचे कागद् व सदर सरज्योतिष्याचे संग्रही सध्या आहेत. मुसलमानी अमलात देसाई व सरदेसाई याजकडून च वसुलाचें काम घेत, परंतु मराठी अमलांत वसुलाचें व अमल बजावणीचे काम सरकारी अधिकारी करीत.

महळास यावा अशा इच्छेनें शिंद्यांचा गृहकलह असें नांव देऊन शकावलींतील कांहीं भाग निवडून पाठविला आहे

(शके १७२० फाल्गुन मास सवस्तरे)

१ महादजी सिंदे याच्या तीन बायका दौलतराव यांजवळ होत्या त्या पैकीं धाकटी बायको दौलतराव सिंदे यांचे लक्षांत मिळाली त्यामुळें दोघी बायकांचे मनांत वाकडेपणा आला, त्यावरून सर्जेराव यांणी त्या बायांस मारहाण करून छ २८ जिल्काद वैशाख वा १० चे दिवशीं लक्ष्मीबाई व यमुनाबाई या उभयतांस कैदेंत ठेवण्याकरितां ममरास रवाना केल्या ती संधी शेणवि मडवीनें पाहून मराठी वगैरे सारी फौज येक जाहली बाया कोरेगांव पर्यंत गेल्या इतक्यांत मुजफरखान

१०] पठाण व नारायणराव बक्षी व मराठी फौज जाऊन बायांस सामील जाली रावसाहेब जुन्नरास जाण्याकरितां बाहेर निघाले होते त्यांचा मुक्काम तिकडे व होता सर्जेराव पलटणें घेऊन बायांचे फौजेवर गेले त्यांची व बायांचे फौजेची लढाई जाहाली सर्जेराव यांचा मोड होऊन माघार आले अमृतरावसाहेब लढाईस सामिल नव्हते परंतु लढाई जाल्यावर बाया अमृतरावसाहेबांस म्हणो लागल्या कीं, आपण आमचा बंदोबस्त करून द्यावा, व त्यावरून बाया व अमृत रावसाहेब कुच करून खडकीचे पुलानजीक येऊन राहिले बाया विठ्ठलवाडीकडे राहिल्या

१ अमृतराव साहेब बायांचे बोलणें बोलूं लागले, त्याजवरून बायांचा रागेर करून सलप मोडावयाची मजवीज होत होती, त्याविसी मोसले यास बाळाजीरावसाहेब

२०] यांणी पत्र लिहिलें आहे त्यांत मजकूर आहे इतक्यांत सर्जेराव यांणी पलटणें व तोफा साधुत धंडे करावयाचे निमित्यानें तयार करून, खडकीचे पुलानजीक जाऊन ताबुद मर्दीत पोहचउन, तसेंच अमृतरावसाहेब यांचे गोटावर तोफेचे गोळे मारले अमृतरावसाहेब बेसावध होते, यामुळें पुणेंगे व डेरे दरोबस्त लुटले गेले रावसाहेब गणेशखिंडीकडे जाऊन वडगांवास बायांचे लगतीस मुक्काम करून राहिले सिंदे यांची फौज बहुतेक बायांकडे गेली सिफे फगार व जारीटका देखाल बायांकडे गेला पलटणें मात्र सिंदे याजवळ राहिलीं सारी फौज उठोन गेल्यावर, सिंदे यांणीं पलटणें वाड्या भोंवतीं ठेऊन बंदोबस्त करून राहिले बाया कडाल फौज दिवसास, रात्रीस, जाउन सिंद्याचे लष्करांत घाण लावीत, असं होऊं लागले त्या योगानें सिंदे यांचा दाब कमी पडला

१०] अमृतरावसाहेब यांस बायांचे मसलतींत येणेकरून पुढें फायदा नाहीं, असा विचार सिंदे यांणीं करून अमृतरावसाहेब यांची समजूत करावी

असे बाजीरावसाहेब यास बोलणे ठरविले. त्यावरून गोविंदराव काळे व सिव-रामपंत थत्ते याजकडून बाजीरावसाहेब याणी अमृतरावसाहेब यांस पेगम लावून, सातलक्षाची जहागीर तोडून यावयाचा करार केला अमृतरावसाहेब याचे लम्कर लुटले गेले, खर्चाची अडचण फार पडली, यामुळें त्यांणी समजुतीवर घेतले. गोविंदराव पिंगळे व नारोपंत चक्रदेव व सिंदे, याजकडील कारभारी जाऊन समजूत जाली रावसाहेब माघारे कुच करून पर्वतीस रमण्यानजीक येऊन राहिले याप्रकरणी सिवरामपंत थत्ते यास, रावसाहेब यांणी चिठ्या पाठविल्या त्या महिपतराव चिटणीस याजवळ आहेत त्यात ये विसीचा मजकूर संक्षेप आहे. अमृतरावसाहेब यास सात लक्षाचा मुलुक यावयाचा ठरला त्याची याद शाविंनू-सनूसाहेब याजवळचे कागदात सापडली, त्यात सात लक्षाचे महाल व गाव [१० वसुली सरजामास लावून यावे, येविसी सनदापत्रें लागतील ती यावीं, म्हणोन छ ३० रासर सन तिसा तिसेन भाद्रपद मासची याद आहे, त्या वरून.

१ बाया फौजेसुदा वाई, सातारा, करवीर, प्रातातून फिरल्या व त्यातील काही फौजाचे जमाव पंढरपुराकडून मिरजप्रात कर्नाटक पर्यत जाउन मुलुक लुटून भारी उपद्रव केला.

× × × × × ×

१ बायाचे बाात (बदलात, बाबतीत), सिंदे यांची फौज गेली, त्या फितुरांत आहेत असें निमित्य ठेऊन सिंद्याचे पदरचे माणसे सरजेराव याणीं मारलीं

विता॰.

१ धुळोजी मोरे [२०

१ येशवंतराव सिवाजी

१ तुलसाजी सिंदे

१ ...... वबले

४

सदरहू पैकी काही तोफेचे तोंडी दिल्हे काही मेखसु डोकींत घालुन मारले. या प्रमाणें उन्मत्तपणाने सर्जेराव कारभार करू लागले. हें सिंदे यास हि असाह्य जाले. त्याजवर पलटणवाले याची व फकीरजी गाढवे याची कलागत जाहली. गाढवे याचा पक्ष सर्जेराव याणी धरून, जरबेनें बोलों लागले, त्याजवरून सिंदे यांणी पलटणवाले यास इशारा करून सर्जेराव यास कैद करून पलटणांत ठेविले.

१ बायाचे बखेड्यामुळें शेणवी मंडळ हिंदुस्थानात आहेत ते बिघडतील याज-[३० करिता, हिंदुस्थानांत जावें असें सिंदे याणीं मनात आणिले. परंतु नानास कैदेत

ठेऊन जाणें ठीक नव्हे व सर्वास नाहीं, तेव्हां नानास मोकळे करून त्याजपासून खचास घ्यावे असा बेत करून, श्रीमंतांचा रुकार न घेतां महाडचे मुक्कामीं दोन कोट रुपये घ्यावयाचा करार नानांनीं केला होता, त्यापैकीं बाकी राहिली ती घ्यावयाचा करार करून मोकळे करून लस्करांत आणोन अधिक श्रावण शुद्ध ६ छ ४ सफर बुधवारीं नऊ घटका दिवसास भेट होऊन वस्त्रे कडीं वगैरे दिल्हे त्यांचे लस्करांत व हासे त्यांचा सरंजाम जप्त केला होता तो सोडला, व जप्तीपैकीं कांहीं सामान माघारें दिल्हे नानाचे वाड्यांत सर्जेराव राहिले होते त्यांणी वाड्यांत बकरीं वगैरे मारलीं, सबब वाड्याची शुद्धता केली व श्रावण मासीं नाना सासगींची दक्षणा वाटीत होते ती लस्करांत च वाटली

10] × × × ×

१ बाया व बक्षी व पल्टण वगैरे यांणी तमाम ठाणीं जामगाव चांभारगोंदे, मुद्दां बसवून सिंद्याचा राऊत लस्करापासून बाहेर फेंपूपासून दूर सांपडल्यास धरावा, लुटावा, असें करूं लागले बाग तोडले, मार्ग चालेनासा जाहाला, पुण्यांतील लोक कितेक पळाले सावकारा बंद जाहाला सिंद्याचे घरचा फितूर जाहाल्यामुळें दौलतराव याची सत्ता राहिली श्रीमंत वाड्यांत, शहराभोंवत्या फौजा फिरों लागल्या हुकुम कोणाचा नाहीं, सेते उगवलेलीं कापलीं, रयतेस उपद्रव बहुत जाहला

१ बायाचे समजुतीस बापुराव अंगरे, व गोपाळराव चिटणीस व रामचंद्र अण्णा, यांस पाठविलें ते नीरा नदीवर गेले बायाचा मुद्दा बाळोबा तात्या फंदे तून मुक्त होऊन आल्या खेरीज समेट करावयाचा नाहीं व त्यांणीं बोलण्याच्या

20] यादि दिल्या त्यांत त्याचे व हुकुमांत सिंदे यांणीं चालावें असीं कांहीं कलमं आहेत त्या यादि राबिन्सन्‌साहेब यांजकडच कागदांत सांपडल्या त्यांतील मजकूर

१ मसुदा कलमबंदी श्री दौलतराव सिंदे यांणीं वहिवाट करावी म्हणोन

१ दौलत प्रकरणीं राजकारणीं मजकूर बायास कळवून करीत जावा

१ वाड्यांत चौकीस लोक बाजीरावाचे चालीप्रमाणें असावे

१ घाटगे व गाढवे यांस दूर ठेवावे तेथें जामीन दऊन राहावे

१ भागीरथीबाईची तमूक करून जाहागीर यांचे नांवें त्यांणीं

10] असावी

१ दौलतीत कारभार श्रीमंताचा व बायाचे व दौलतराव व नाना यांचे विचारें करणें तो करावा

—
५

२ प्रत यादि बायाचे बोलण्याची कलमे त्याजवर सिंदे यांची उत्तरे

२ किता कलमे

१ पलटणे दरोबस्त कूच करून पाचा कोसावर लोणीवर मुक्काम करावा.

१ खातर जमेचे जे गृहस्त मागू ते द्यावे.

—
२

सदरहू कलमाचे उत्तर दोहीं कंपूवाल्याकडून याचे वाकडे होऊं नये व त्याजकडून हि दौलतीच्या नुकसानाची व बखेड्याची व कोणाच्या अदावतीची गोष्ट होऊ नये सरकार लक्ष ठेऊन वर्तणूक करावी म्हणोन पामर साहेब याणी दुतर्फाची [१० साहा महिन्याचे मुदतीनें खातर जमा करावी.

२ किता कलमे

१ मातोंउश्री (मातुश्री) बायाचे जाहागिरीच कलम

१ मातुश्री बायानी ज्यास जे वचन देण्याघेण्याविसि दिल्हे असेल त्याप्रमाणें चालवावे.

—
२

सदरहू कलमाचे उत्तर सनदा पेशजी जाल्या आहेत त्याखेरीज जाजती येका लाखाची जाहागीर द्यावी.

१ सावकारा कडून कर्ज घेतले असेल ते हिसेब पाहून फडर्ता करावा. कलम. [२०

उत्तर. सावकाराचे कर्ज व दडपुरोई व जप्तीमुळें व नेहलें आणिले असेल तें वगैरे कुळ जमा हिसेबी कचे समजावे त्यात वाजबी खर्च जाला असेल तो वजा करून बाकी सावकाराचे देणे निघेल त्याची तोड सरकारांतून काढली जाईल.

१ हलकी माणसे जवळ नसावी ... कलम

उत्तर सदरहू प्रमाणें

१ बक्षीकडून नगरास दस्ताऐवज घेतला असेल तो माघारा द्यावा. कलम.

उत्तर बक्षीनें सरकार लक्ष ठेऊन येकनिष्ठेनें वर्तणुक करून पहिला दुस्तेवज आहे त्याप्रो वहिवाट करावी नगरास दुस्तेवज घेतला आहे तो माघारा द्यावा

१ लक्षण अनंत व जगन्नाथ रामचंद्र यास मोकळे करून त्याचे काम त्यांस सांगावें

उत्तर, त्यांणीं सरकार लक्ष ठेऊन एकनिष्ठनें वर्तणूक करावी त्याजला मोकळे करून त्याचे काम त्याजला सांगावें

१ लोकाचा करार देण्याघेण्याचा पेशजी ठरला असेल त्याप्र मार्णे रोर पाडावा (!) कलम

१०] उत्तर, धरणे बसोन ज्या लोकास ऐवज पावला व राहिले लोकास ऐवज द्यावयाचा त्या सान्याचे हिसेब इजन्या ग व त्या सारखा पाहून पेशजीच्या चालीप्रमाणें कबज करून त्यांत आदावजा होऊन बाकी निघतील बाची तोड दौल-तीचे चाली प्रमाणें अवघ्याची पडली जाइल

१ विठ्ठल नारायण याचा ऐवज उदरसान्याकडे मोबदला पडला त्याचा फडसा करावा कलम

उत्तर उदरसान्याकचे हिसेब पाहून हिसेबाचे अन्वये विले लाउन देविले जाइल

१ किल्ला असरीचा नेमणूकी मुद्दां द्यावा
२०] उत्तर किला असरीचा द्यावयाचा किल्याचे नेमणूक मुद्दां सनद करून द्यावी

१ जाहागीर साजगत सर्वांस द्यावी, राहण्यास जागा बागपुर द्यावे कलम

उत्तर, अकरारप्रमाणे जाहागिरीत महाल बागपुर मुद्दां घायाकडे लावून द्यावे

१ दौलतीत बखेडे होऊन श्रीमंत व परोपरीचे भाउ व मशाम व इमजीर्यास विलग पडत गेले घर्गी कारमाटी मिळोंग दौलतीचा बंदोबस्त राखावा कलम

उत्तर पुर्वील सिलसिले चालत आल्या अन्वये चालेल

१ वस्तभाव जडजवाहीर कापड सोने रुपे दागिने हाती घोडे वगैरे आहेत दरोबस्त यावे. कलम.

उत्तर. जामदार खान्यातील वस्तभाव बायाची व घोडी हाती यावे. वस्तभाव दग्यामुळे गाहाळ जाहाली असेल तिचे मोबदला दागिना अगर किंमत यावी.

१ लोक आम्हांबरोबर आले त्याचे घरचे वगैरे जप्तीस गेले त्याशी चांकर्शी करून यावे. कलम.

उत्तर चीजवस्त लोकाची उभयपक्षी परस्परे यावी.

१ करवीरकर महाराज यांचा व परशरामपंतभाऊंचा तह करून यावा. [१०

उत्तर येविसी सरकारांत बोलून उभयताचे तहाचा ठराव करून यावयास येईल.

१ येशवंतराव सिवाजी याजकडील यादीशी जायसाल व्हावे. कलम.

उत्तर अलाहिदा यादीवर कलमें लिहिली आहेत ती समजून याजवीचे रितीनें मसलाशा होतील.

१७

१ प्रत बायाकडील कलमबंदी श्रीमंताच्या राज्यासी व सिंद्याच्या दौलतीची वहिवाट करावी म्हणोन कलमे

१ श्रीमंतांचा हुकुम खावंदी ठेऊन कारभार करा [२०

१ सिंद्याचे दौलतीत हुकुम बायाचा असावा व दौलतराव बाबा याणी त्याचे आज्ञेप्रमाणे करीत जावे. कलम.

१ सरकारचे वाडयांत चौकी पठाणाची नसावी, पागे सिलेदार याची पेशजी पासून आहे त्याप्रो असावी कलम

१ घाटगे व गाढवे वगैरे लबाड आहेत त्यास बायाचे स्वाधीन करावे

१ दौलतीस कारभारी श्रीमंताचे व बायाचे विच्यारास येईल तो करावा

१ भागीर्थीबाई यास बायांचे स्वाधीन करावे.

१ या कलमाच्या दरम्यान पामरसाहेब यास यावे. [३०

४

सदरहू प्रमाणें चार यादी सन (प १)मील सिंदे यांनी बायाचे हुकुमांत चालावें असें जालें, त्यावरून बाबूराव आंगरे माघारे आले गोपाळराव व रामचंद्रअण्णा पंढरपुराकडे फौजसुद्धां गेले पुर्वीच चिंतो आत्माराम फौजसुद्धां बायाचे कुमा त्यावर होते त्याची व गोपाळराव व रामचंद्र अण्णा यांची गाठ पंढरपुरावर पडली त्यांणी संभळवेटे पावेतों लढणी घेऊन गुजर चालविली

शके १७२१

१ दौलतराव सिंदे यांणी बायांचा समेट करण्याकरितां बाळोबा पागनीस व धोंडोबा व बाजी मोघी नगरांत कैदेंत होते त्यास नगराहून सोडून आणिले ते चैत्र वद्य ३ सोमवार छ १६ जिल्काद वानवडीस वाड्यांत येऊन भेटले त्यास वस्त्रे १०]जवाहीर दिल्हे आणि कारभारांत घातले नंतर बाळोबा तात्या व बाबूराव आंग्रे व अबा चिटणीस त्रिवर्ग मिळोन बायांचा समेट करविला बाया जेजुरी आली कडे राजेवाडीवर भाद्रपद वा ७ येऊन राहिल्या बाळोबा वगैरे वानवडीस आले नंतर बायांनीं सांगोन पाठविलें कीं आमचें जवाहीराचे संदुक ओलीस ते आम्हाकडे या मुक्कामी पाठवावे म्हणजे आम्ही लस्करांत येऊं त्यावरून बाळोबा तात्यांनीं सिंदे यांस सांगोन बायांचे संदुक बायाकडे पाठविले ते घेऊन बाया कुच करून वानवडीस न येतां पैठण त्र्यंबकगावचे सुमारें गेल्या तेव्हां सिंदे यांनीं बाळोबा तात्यांस विचारलें त्यांणी सांगितलें कीं गेल्या तरी चिंता नाहीं असें बोलून नारायणराव बक्षी यांस बायाचे लस्करांतून बोलाउन आणिले, व फौज हि फोडून आणिली बाबुराव आंग्रे यांची रवानगी कुलाब्यास करून सारा कारभार पाग २०] नीस करू लागले बाया गंगेकडे गेल्या

गो का चांदोरकर

५२ कशेळी येथील शक १११३ तील शिलाहारांचा ताम्रपट

१ रत्नागिरि जिल्ह्यांत अडिवऱ्याजवळ कशेळी नांवाच्या गांवांत कनकादित्याच्या देवळांत दास्तानदार रा रा विष्णु रामचंद्र भागवत यांजपाशीं हा ताम्रपट आहे त्याचें वजन सुमारें पुणेरी सव्वा आठ शेर आहे पत्रे तीन असून, ते कडींत अडकविलेले आहेत कडीवर गरुडाची मुद्रा आहे. प्रत्येक पत्र्याची लांबी १२॥ इंच रुंदी ८-३/४ इंच जाडी ३/१६ इंच आहे पहिल्या पत्र्याच्या पाठीवर मध्यें सवत्स गाय, तिच्या

शृंगांच्या वरती चंद्र-सूर्य व तिच्या पुढें तरवार कोरिली आहे. सूर्याच्या कोटीजवळ खालील अक्षरें आहेतः--देवप्रद.

२ लेख संस्कृतांत व मराठीत आहे. पहिली चार पृष्ठें संस्कृतांत आहेत व पांचवें पृष्ठ मराठीत आहे. लिपि शातवाहनाच्या बाराव्या शतकांतील देवनागरी आहे. पहिलीं चार पृष्ठें शक १११३ त कोरिली व पाचवें पृष्ठ शक १२०१ त कोरिलें. पहिलें पृष्ठ पहिल्या पत्र्याच्या पोटावर कोरलें आहे. दुसरें व तिसरें पृष्ठ दुसऱ्या पत्र्याच्या पोटावर व पाठीवर कोरलें आहे चौथें पृष्ठ तिसऱ्या पत्र्याच्या पाठीवर कोरले आहे व पाचवें पृष्ठ तिसऱ्या पत्र्याच्या पोटावर कोरलें आहे.

३ संस्कृत लेखाच्या एकदर ५८ ओळी आहेत व मराठी लेखाच्या एकदर १६ ओळी आहेत. संस्कृत ५८ ओळी सबंद शाबूत आहेत. परंतु मराठी लेखाच्या [१० पहिल्या ८॥ साडेआठ ओळी घासटून जाऊन बहुतेक पुसटन गेल्या आहेत पैकी जितकीं अक्षरें शाबूत होती तितकीं उतरून घेतली आहेत. बाकीच्या ७॥ साडे-सात ओळींतील बहुतेक सर्व अक्षरें शाबूत आहेत. कांही पुसट झालेली आहेत ती मी प्रयासाने लावली आहेत.

४ सिलारांची वंशावळ इतर लेखांतल्या प्रमाणें च आहे.

५ कसेलिग्रामांत बारा ब्राह्मणांना दररोज जवावयाला घालण्याकरिता कसेलि-ग्रामाचे उत्पन्न गोविंदभट नांवाच्या ब्राह्मणाच्या स्वाधीन भोजराजाने युवराज गडरादित्य याच्या विज्ञापनेवरून केलेलें आहे. कसेलि म्हणजे सध्याची कशेळी. अट्टवेर म्हणजे सध्याचे अडिवरें. कसेलीच्या दक्षिणेस सावुरे म्हणजे सावरे नावाचा पर्या म्हणजे ओढा म्हणजे शुष्कस्रोतस् पश्चिमेस समुद्र उत्तरेस केखडिका म्हणजे [२० सध्यां ज्याला खेकडीचा पर्या म्हणतात तो क्षुद्रस्रोतस्-के उदके खंडः खडिका वा सा केखडिका, असा एका शास्त्र्यानें विग्रह केला. समुद्राच्या पाण्याला जेथें प्रति-बंध होतो, जेथपर्यंत समुद्राचें पाणी येतें तो ओढा केखडिका ऊर्फ ेकडी-पूर्व दिशेस कुरुल नदी-ह्या नदीचें नाव कसेळींतील लोकास सध्यां माहीत नाही. अंबेवेरिक ऊर्फ अबेवेर म्हणजे सध्याचें अंबेरुख. अबेरुख ही कसेळाची सध्यां एक वाडी आहे.

६ अट्टवेर व अबेवेर ह्या ग्रामनामासबधानें किंचित् टीका, करतों. रामायणात शृंगवेर नामक पुर उल्लखिलेले सर्वश्रुत आहे. त्या नावांतील वेर शब्द अट्टवेर अबेवेर या नांवातील जो वेर शब्द ता च आहे. पाणिनीयांत नगरवाचक नावाचे उत्तर अवयव ज्या शब्दानी घटित होतात म्हणून सांगितलें आहे त्यांत वेर शब्द नाही अर्थात्, रामायणातील शृंगवेर हें नाव [३० पाणिनीनतरचें आहे व तन्नामक शहर हि, अर्थात्, पाणिनीनतरचें आहे.

७ पांचव्या पृष्ठांत जो मराठी मजकूर आहे तो शक १२०१ तील आहे, म्हणजे ज्ञानेश्वरीच्या पूर्वी अकरा वर्षांचा आहे व कोंकणांतील आहे नायकें मंडलिकेहिं, मंडलिकें, उद्धार, केला, सर्ते, एका, भागवता, भग, हरिदेवें, कोंतापुरी वेन, सोनारें, हिं र्से ज्ञानेश्वरीतल्या सारखीं हुबेहुब आहेत कोंतापुर म्हणजे सध्याचें कोंतापुर, अलिबाग्याजवळ आहे

८ ह्या लेखांत 'भागवता माधवभटा' असा प्रयोग आला आहे भागवत म्हणजे भागवित्ति किंवा भागवितायन भागविचि हें लौकिक गोत्र आहे त्यापासून सध्यांचें भागवत हें कुलनाम ऊर्फ आडनांव आलेलें आहे माधवभट हा सध्या कनकादित्याचे जे दास्तामदार भागवत उपनामाचे गृहस्थ आहेत त्यांचा पूर्वज अर्थात् कऱ्हाडे १०]ब्राह्मणांची वस्ती कसेळी गांवांत शक १२०१ पासून शक १८३५ पर्यंत अखंड चालली आहे इतकें च नव्हे, तर सरकत भागांतील गोविंदभट हा हि आपला व पर्वज आहे, असें कसेळीकर भगवत म्हणतात त्या अर्थी, भागवत नांवाच्या कऱ्हाडे ब्राह्मणांची वस्ती कसेळी गांवांत व कोंकणांत शक ११९३ पासूनची आहे म्हणजे भागवतांचें कुळ कसेळीस आज ७२२ वर्षे नांदत आहे.

९ सेणवे हा हि शब्द कोंकणांत शक १२०१ त असलेला आढळतो

१० कसेळी गांवांत शूद्रांचीं खालील आडनांवें सध्यां विद्यमान आहेत:— (१) भोंसले, (२) वारिक, (३) दुंबरे, (४) तुकरूल, (५) माडवकर, (६) जोंवळे, (७) डुकळे, (८) धारळी, (९) वावकर, (१०) गोरले, (११) दुद्म, (१२) ताँबे, (१३) परभू, (१४) पेटावे, (१५) माळी, (१६) राहिये, २०] (१७) भोंवड, (१८) धरणकर, (१९) पेंवणकर, (२०) लाड, (२१) वुर्ये, (२२) वेलिये, (२३) गोठणकर

पत्रा १ पोट

१ ॐ स्वस्तिश्री' जयत्याविष्कृतं विष्णोर्वाराहं क्षोभितार्णवं दक्षिणोन्नतदं- ष्ट्राग्रविश्रांतभुवनं वपु' ॥।

२ आसीद्विद्याधर' पूर्वं नाम्ना जीमूतवाहन । परार्थं जीवितं येन गरुडाय निवेदितं ॥ शिलाहारान्वय

३ वंशोय तगरेश्वरभूभृतां । तद्वंशे जतिगो राजाजानि भूभृच्छिखामणि ॥ स्वस्ति श्री जतिगक्षितीश

४ तनयो नायिम्मनामा नृपः पुत्रस्तस्य च चंद्रराद्[1] पृथुयशास्तस्यापिसूनुः किल । संजातो ज-

५ तिगो जगज्जनतुतश्रीमांश्च तन्नंदनः गोंकल्लो भुवि भूमिपालतिलक स्तस्याप्यभूदादितः । गूव-

६ लेशोथ तद्भ्राता वीर्त्तिराजोनुजोस्य च । चन्द्रादित्य इति ख्यातश्चक्रे राज्यमकण्टकं ॥ श्रीमद्गोंक-

७ लभूमिपालतनयश्रीमारसिंहो [4]पः । तत्सूनुर्नृपमौलिलालितपदश्रीगूवला-ख्यो नृपः । तद्भ्रा-

८ ता भुवि भोजराजनृपति वरीभपंचानन श्चक्रे राजमखंडितं पृथुयशा लंकेशतुल्यं [१०

९ किल ॥ तस्यानुजातो विदितप्रतापो वल्लालदेवक्षितिपस्सदेव । श्रीकामिनीशो

१० विनतावनीशो दिक्प्रांतरूढः प्रथितः[2]प्रतापः ॥ तस्यानुजो धर्म्मधरो धरित्र्यां दधार[3] वर्णा-

११ नखिलान्स्वधर्म्मे ॥ धैर्याग्रधुर्यो धनदो धनानां श्रीगण्डरादित्य इति प्रसिद्धः ॥ दीनानाथदरिद्र-

१२ दुःखविकलव्याकीर्ण्णनानाविधप्राणित्राणपरायणं प्रतिदिनं गुप्ताख्यदानेन यः यप्[5]कृण्णा-

१३ जिनधेनुभूम्युभयतो मुख्यादिदानप्रदः । शश्वद्ब्रह्ममतिप्रवीणहृदयो भूदेवकल्पद्रुमः [२०

१४ तुलापुर्षदानादिषोडशक्रतुकारकः । शौचगांगेयकीर्त्येकनिलयस्वगुणे भुवि । तन्नंदनप्र-

१५ वलमण्डलिकद्विपेन्द्रपंचाननो जनि जगत्त्रितयैकवीरः । प्रत्यर्थिपार्थिवललाटतटस्थपादपीठ-

स्फटौजलयशा विजयार्कदेर्व ॥ दानाय द्रविणार्ज्जनं जनपरित्राणाय वीरव्रतं सत्याय मि-

---

१ रेघ निरर्थक २ विसर्ग निरर्थक ३ दधार वर्णा या अक्षरांच्या पूर्वी दुसरीं कांही अक्षरें खोदिली होती ती खरडून हीअक्षरें पुनः खोदिली आहेत. ४ णः पाहिजे ५ यप् बद्दल यः हवा ६ पुरुष हवा ७ नदनः हवा ८ देवः हवा

१७ यमापण हरिपवृष्यामायचेतस्विति । संपचित्सुममौ विपाद्विहतये यस्य प्रकाम फावि' । क-

१८ दशक' प्रविमिष्य तस्य विजयादित्यस्य वक्तुं गुणान् ॥ येन स्थामकम ङछे तवृपिपा' भ्रष्टा पुनस्था-

१९ पिता । गोवार्या परिनष्टमूमिपतय' सुस्थापिता स्तेजसा यत्सवयेन च चक्रवर्तिपदवीं मापाद्व- ×

२० छो विज्जणस्तोभूत् भीविजयार्कदेवमूपाति वैरीमकठीरव'॥ तंर्मदन स्तक छविक्तटंत्रर्सिकीर्त्तिर्मूम-

१०]२१ *ममाग्रपरिसाधितवैरिवग्ग* । विश्वंमराभरधुरीणभुज स्सवैव विभाजते मूपवरो मुवि मोजदेव ।

२२ *समार्मामणभैरव' क्षितिभुजां सहारभैरीरव'* । *कीर्त्याक्रांतजमत्रय* स्तमु मुर्ता निर्भू-

२३ ततापत्रय । श्रीरस्नाप्रियनंदमः परिजमार्नंदैकसक्कदन' । प्रासाशेषमहीतछ-

२४ स्स जयताद् श्रीमोजरत्नाचछ' ॥ स्वस्ति समधिगतपचमहाशब्द महाम

२५ ढलेश्वर । तगरपुरवराधीश्वर । जयज्जनमनोनुरागसागरमपर्द्धम

२६ शरचंद्र । श्रीशिलाहारनरेंद्र । विद्वज्जनमनोरथफलप्रदपारिजात । जीमू तवाह

२७ मान्वयमसूत । सिरोंधिधराधिशवशगहनदहनधूमध्वज । सुवण्णमरुद

२०] ध्वज । रिपुम-

२८ *देभविदछनोत्कंठकठीरव* । *मंडलिकभैरव* । *विंद्विष्टमंडलिकपग्रम* । पैन-तेयाशोष-

२९ *मंमिय* । युवतिजनमनस्संमोहनाभिनवकंदर्प्प मलयमस्प । क्षत्रिय-शिखामणि

३० श्रीविजयादि य देवनसिंग । साहसोत्तुंग । अरिनृपाछराज्यलक्ष्मी समा-कर्षणर्म

३१प्रसिद्धि शनिवारसिद्धि । सकलशास्त्रपारावारपारायणारूपनारायण।सकछ-

---

१ धूं हया

पत्रा २ पाट

३२ जगर्तीजनन्नुत्य ईट्टवरारित्य । जयपताकापत्रनत्रिघटितारातिमनाथ
३३ न । गिरिदुर्ग्गलघन । उद्धतधराधीशकुलशिखरिकुलिश । कलिगलंकुश ।
३४ वीरलक्ष्मीलताल्चनप्रचंडभुजदंड । मंडलिकजवदंड। मडलिकनरनारसिंग।
३५ मंडलिकवेश्याभुजग । बलवदश्चितुरगसघट्ट । वैरिघरट्ट । रणामवा
३६ रिमदनमहेश्वर । प्रतापलंकेश्वर । मडलिकगडपेडार । एकांगवीर । शरणा-
३७ गतभूभृन्निवहरक्षणनमुद्र । परबलविलयकालाग्निरुद्र । सुगीतकृतिचातुर्य-
३८ हर्षितशिवांतरग । प्रशस्तवस्तुकविताप्रसंग । विविधधर्म्मनिर्म्माणनि-
३९ त्यप्रमोद । श्रीमहालक्ष्मीदेवीलब्धवरप्रसादादिसमस्तराजावलीविरा
४० जित श्रीमन्महामंडलेश्वर श्रीभोजदेवः पद्मनालदुर्ग्गे सुखसकथाविनोदेन
४१ राज्यं कुर्वाणः ।सकवर्षेषु त्रयोदशशताधिकसहस्रेषु गतेषु वर्त्तमान-[१०
४२ विरोधिकृत्संवत्सरे आषाढशुद्धचतुर्थ्यां बृहस्पतिवारे दक्षिणायन
४३ संक्रमणपर्वनिमित्तं कुमारगंडरादित्यविज्ञापनेन तस्याभ्युदया-
४४ र्थं अट्टविरे-कंपणमध्यवर्त्ति-कसेलिग्रामे प्रतिदिनं द्वादशब्राह्मणभोजना-
४५ र्थं तद्ग्रामपिडादानद्रव्यं सर्वं तत्रत्यगोविंदभट्टहस्ते धारापूर्वकं सर्वन-

पत्रा ३ पाठ

४४ मस्यं सर्वबाधापरिहारं राजकीयानामनंगुलिप्रेक्षणीयमाचन्द्रार्कं प्रादात्
४५ तस्य ग्रामस्य सीमा । पूर्वस्यां दिशि कुरुलनाम नदी । दक्षिणस्यां
दिशि मावु-
४६ रे नाम शुष्कस्रोतः । पश्चिमस्यां दिशि सरित्पतिः । उत्तरस्यां दिशि
केरवंडिका- [२०
४७स्यक्षुद्रशुष्कस्रोतः । अंबेवेरिक स्थितपूगीवृक्षसमूहपर्यंतं सीमा॥बहुभिर्वसु-
४८ धा दत्ता राजभिः सगरादिभिः॥यस्य यस्य यदा भूमि स्तस्य तस्य तदा फलं॥
४९ मद्वंशजाः परमहीपतिवंशजा वा पापादपेतमनसो भुवि भूमिपालाः ।
५० ये पालयंति मम धर्म्ममिमं समग्रं तेभ्यो मया विरचितोंजलिरे-
५१ ष मूर्ध्नि ॥ स्वदत्तां परदत्तां वा यो हरेत वसुंधरां । षष्टिवर्षसहस्राणि
५२ विष्टायां जायते कृमिः ॥ षष्टि र्वर्षसहस्राणि स्वर्गे तिष्ठति भिदः
आच्छेत्ता चानुमंता च तान्येवं न

२९

॥ सुबाई दासि जेमी ॥ १ ॥ माहादेव ॥
॥ पुत्र व विठोबा दाघे पुत्र तुकाराम
॥ कासि व भागिरथी दोन्ही जाणा कन्या
॥ ~या ॥ आपाजी गुळव्या ॥ शेसुर ॥
॥ भार्या जेंधाबिले रुक्मीणीवर तुकाराम
॥ रामश्वरमठ ॥ आनषड फकीर ॥ आ
॥ वलाई ॥ गगाजी मवाळ संताजी
॥ तेळी ॥ रामेश्वरमठ ॥ सिवजी का
॥ सार ॥ सिवाजी राजा ॥ जीजाबाई राज्या
१] ॥ ची माता ॥ नावजी माळी भक्तराज ॥
॥ कांडमठ ॥ माहिपतीबाबा भक्तराज चीता ॥
॥ मणी देव ॥ वळवाडकर ॥ मालजी माज्या(रन्या)
॥ जावाई ॥ सताजी मष्टी व गगाजी माव
॥ ळा दोघ ॥ गगाबाई कासिबाई मार्गा
॥ रथीबाई ॥ नाम कन्या तुकाराम दो
॥ घु कोसदय मोकासीसी ॥ दादु पाड
॥ भेटीस तुकाबामि ॥ वादा काडदय । १ नारा
॥ येणरूप फाल्गुण शुद्ध ॥ ११ येकादसी
॥ नीजेघाम पावले ॥ उद्वव आकुर जीव
२०] । स्वमि ॥ सक १५८१ मारायेण बावा बोण्यत्र
॥ मवाशेट वाणी भक्तराज ॥ गवा शट
विनवि जे आम भाग्य नाही देवा ॥ विरो
॥ धी माम मवछर वर गामवार × ठाक
॥ च्यार दिवस ॥ आस तुकाराम नीज
॥ धाम मदिर गळ आम ॥ संताजी न
॥ ळी जेगनाडया चाकणकर ॥ माहादा
॥ गगाराम मवाळ ॥ गाळकरी ॥

मे ना मुजुमदार

५४ गाणपत्यांची एक यादी

माझे स्नेही श्री. दादासाहेब ओकार याच्या एका जुन्या हस्तलिखित बाडांत गणेशयोगी, निरजन, मोरया गोसावी, गोसावीसुत (वासुदेव), निरंजनात्मजसुत, केशव गुरु निरजन, चिंतामणी, नारायण, व भागीरथी ह्या गाणपत्यानी केलेले गणपतिपर अभग, ओवी, पदें, आख्याने, कटिप्रबंध, आरत्या, भुपाळ्या, पाळणे, स्तोत्रे, श्लोक वगैरेंचा पुष्कळ भरणा आहे त्यांपैकी एका कटीबधात गणपतिभक्तांची एक मालिका दिली आहे. तीपैकी कारणापुरता उतारा खाली दिला आहे या मालिकेंत श्रीमत पत प्रधान नानासाहेब पेशवे व त्याचे पुत्र श्रीमत माधवराव रावसाहेब यांचीं नावें आहेत.

सदरहू बाडाची पानें पाठपोट १६७ लिहिलेली असून तें सुमारें १२५ [१० वर्षांपूर्वी लिहिलेलें असावें.

चिंचवडी ते मोरेश्वरगोसावि ख्याते रूपे बहुते लबोदर हेमाडपत गोसाविनदन चतूर साधा चिचवडी मोरेश्वरदेव श्रीचिंतामणि नारायण नृप चिंतामणि धरणीधर देवादिक नारायण मयुरेश्वर गुरु अनतरूपें अवतरलासे या धरणी प्रति किती यथामति कथन करावे तथपि भावें बोल बोबडे हे ऐकावे हो श्रीनिरजन सज्जनरजन भवभयभजन सुत रत्नाकर देव तनय गुरु ढुंडिराजपहाराज विराजे काशीनाथ अनाथा तारक विश्वनाथ निजशात स्वरुपी भगवत्पर भगवत देव भूदेव ऋषेश्वर चरणी तत्पर अनत मूर्ति तारक श्री बल्लाळ देव कृत पुराण गणपति प्राकृत आकृति टिका विराजे जीवन हरि रघुनाथ देव कृष्णाप्पा मगलमूर्ति चिमणा वैद्य सदाशिव गणेश भटजी भिकभट बाळभट नारायणभट मल्हारि हरभट केळेकेशव गोळे महा धुरंधर अनेक शिष्यत्वाच्या पक्ति कथन सरेना शरणागत मयुरेशचरणा [२० प्रभुवर पत प्रधान नाना तत्सुत माधवराय विराजे अष्टप्रधानादिक हि सहजें तथा प्रजा हें वचन हि जाणा आत्मानात्मविचार प्रमाणा जाणुनि केशवसुत मयुरेश्वर दास मिसें करि वदन चरणा हो

ग. ना मुजुमदार

[

५५ शिवाजी महाराजांचा वाडा

१ श्रीशिवाजीमहाराज यांच्या पुण्यांतील राजवाड्यासंबंधाची हकीकत 'Gazetteer of the Bombay Presidency Volume XVIII Part III Poona' या पुस्तकाच्या ३२१ व्या पानावर खालीलप्रमाणें देण्यांत आली आहे —

" The Ambarkhána, literally the Elephant-carriage-house, in Kasaba Ward originally known as Lal Mahal or the Red Mansion was built in 1636 *to the south of* Poona fort by Shahaji for the use of his wife Jijibai १](Jijábai ?) and her son Shivaji (1627-1680) then a boy of twelve It was strongly built and had many under-ground rooms, some of which remain The name Ambarkhana or Elephant-car-house was given to the palace under the Peshwas when it was turned into a store-house for elephant-cars or "*ambaris*"

या च माहितीचा अनुवाद रा. गायकवाड यांनीं आपले पुणें-वर्णनांत केला आहे याव-रून समज हि असाच आहे कीं, येथील म्युनिसिपालिटीकडून जो पाडण्यांत आला तो शनवार वाड्याचे पूर्वेकडील अंबरखाना, हा च शिवाजीमहाराजांचा वाडा, येथें च महाराजांचें बालपण गेलें व याच वाड्यांत महाराजांनीं शाहिस्तेखानाचीं बोटें तोडून २] त्यास नामोहरम केलें परंतु ग्रांटडफ्अरकार व त्याचे अनुयायी अंबरखान्या-ला च शिवाजी महाराजांचा वाडा असें कोणत्या आधारावर म्हणतात, हें कळत नाहीं

२ शिवाजीचे लालमहालाचा भाग पेशव्यांनीं हत्तींच्या अंबाऱ्या ठेवण्याकडे उप-योग केला असें बेधडक लिहून अंबाऱ्या ठेवण्याची जागा ती अंबरखाना अशी अंबर-खान्याची व्युत्पत्ति ग्रांटडफ्अरकारानें दिलेली व्युत्पत्ती सर्वथा अग्राह्य आहे. वास्तविक महाराष्ट्र साम्राज्यसंस्थापक श्रीशिवाजी महाराजांसंबंधानें व त्यांच्या पश्चात गादीवर आलेल्या छत्रपति सातारकरमहाराजांसंबंधानें पेशव्यांच्या ठिकाणीं किती विलक्षण आदरबुद्धि होती हें खालील प्रमाणावरून स्पष्ट होईल श्री नानासाहेब पेशवे हे शके १६७४ कार्तिक व. १० रोजीं पिलाजी जाधवराव यांस लिहिलेल्या पत्रांत 'आम्ही तमाम लोक शिवाजीमहाराजांचे शिष्य आहों' असा अत्यंत मार्मिक व रसभरित उल्लेख करतात

(राजवाडेकृत मराठ्यांच्या इतिहासांची साधनें, खंड ६, पृष्ठ ३५६), व श्री सवाई माधवराव साहेब कसबे संगमेश्वर येथील श्रीसंभाजी महाराजांचे राजवाड्याचे चौथऱ्यावर सदाशिव दादाजी मावलगकर यानें हट्टानें बांधिलेलें घर मोडून, सदरील जागा चौथऱ्याजवळ असलेल्या महाराजांच्या बागेसुद्धां इ. स. १७९० मध्ये "सरकारांत ठेवितात" (सवाई माधवराव पेशवे यांची रोजनिशी, भाग. १, पृष्ठ ४१।४२). आपणास अभिमानपूर्वक शिवाजीचे शिष्य म्हणविणारे व संभाजी महाराजांचे वाड्याचें काळजीपूर्वक संरक्षण करणारे पेशवे, छत्रपतींच्या वाड्यात अंबाऱ्याचे ढीग घालण्याइतके कृतघ्न बनतील ही कल्पना चिलकुल संभवत नाही. ग्याझिटिअरकारानें ही माहिती कोठून आणिली ईश्वर जाणे !

३ वास्तवीक अंबरखाना, ह्या शब्दाचा अर्थ धान्यागार असा आहे. धान्याच्या [१० कोठाराला अंबर हा शब्द अजून हि लावितात. प्रस्तुतच्या अंबरखान्याची बखळ करिताना, खालीं एका अंगास कोठ्या दिसत होत्या व त्या धान्याच्या च असाव्या, असे चटकन लक्षांत येई. अंबरखाना म्हणजे धान्य ठेवण्याची जागा. तिच्या अंबाऱ्या किंवा राजवाडा ह्यांशीं, अर्थात् कांही एक संबंध नाहीं. तस्मात् शिवाजीमहाराजांचा वाडा कोठें तरी निराळ्या ठिकाणीं असला पाहिजे. यास एक विचारणीय प्रमाण आहे. ता. २८।६।११ चे केसरींत, महाराष्ट्रांतील शिवकालीन समाजरचना, या निबंधात रा. विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे ह्यांनी खालील हकीकत दिलेली आहे. "पंचवीस तीस वर्षांपाठीमागें पुण्यास सकपाळ नांवाचा वृद्ध मराठा असे; तो कोटांतील पुरंदऱ्यांच्या वाड्याशेजारील शिवाजीमहाराजांच्या जुन्या घराच्या बखळीचें दर्शन घेतल्याशिवाय अन्नाला स्पर्श करीत नसे" ह्यावरून श्रीशिवाजी महाराजांचा वाडा [२० जुन्या कोटांत पुरंदऱ्यांचे वाड्याशेजारीं जी बखळ (घ. नं. १३५६ कसबापेठ) सांप्रत दिसते तीवर असावा. त्या बखळीवर वाडा असावा असा अद्याप हि भास होतो. कारण बखळीच्या पायांस दोन बुरूज असून एक दगडी जिना आहे. व म्हणून नेमनिष्ठ वृद्ध सकपाळ ह्याची माहिती हि विश्वास्य दिसते. अंबरखाना कसबा पेठेच्या बाहेरच्या टोकास आहे, परंतु शिवकालीन पुण्याचा विस्तार लक्षांत घेता, वाडा पेठेच्या या टोंकास नसून पुरंदऱ्याचे वाड्याचे आसपास नदीलगत असावा, हें च सिद्ध होतें. रा. ब. पारसनीस इतिहास—संग्रहांच्या चवथ्या वर्षाचे पहिल्या जोड अंकांत पुण्याचे राजबागेची माहिती देताना शिवाजीचे वाड्यास रंगमहाल अशी संज्ञा चुकीनें देतात. महाराजांच्या वाड्यासंबंधाची ही हकीकत झाली. शाहिस्तेखानास ज्या ठिकाणाहून आपला जीव घेऊन पळून जाणें भाग पडलें तें इतिहासप्रसिद्ध [३० ठिकाण हल्लींच्या सदाशिव पेठेच्या एका भागातलें असून, त्यावेळीं तेथे एक बाग व मोठा वाडा होता, असे एका प्रसिद्ध इतिहासभक्ताने मला नुकते च सांगितलें.

४ पुण्यांतील या व अशा च इतर महत्त्वाच्या वार्डी संबधानें यथास्थित माहिती फारें च उपलब्ध असू नये व ग्यासिटिअरांवर व त्याच्याच आधारें अनुवादण्यात आलेल्या माहितीवर सबस्वी विसंबून राहण्याचा प्रसंग यावा, या परती आश्चर्याची व दुर्दैवाची गोष्ट ती कोणती ! पुणें वर्णनपर एक पुस्तक कोणा जोशी उपनामक गृहस्थानें फार दिवसांपूर्वी छापून प्रसिद्ध केलें रा गायकवाड यांनीं हि पुणेंवर्णन केलें आहे. जोशांचें पुस्तक सांप्रत मिळत नाहीं व गायकवाडांचे पुस्तकांत ग्यासिटिअरचा च अनुवाद आहे अशा स्थितींत पुणेंवर्णनपर एखादें नवीन पण यथातथ्य माहिती देणारें पुस्तक प्रसिद्ध होणें अगत्याचें आहे महाराष्ट्रांतील संशोधक हासारख्या महत्त्वाच्या गोष्टींकडे लक्ष पुरवून जुन्या पवित्र स्थळांचें लोकांस ज्ञान करविण्याचें श्रेय १०] घेतील, अशी आशा आहे

पांडुरंग नरसिंह पटवर्धन

५६ क्षेत्र माहुलीसंबधानें दोन सनदा

श्रीक्षेत्र माहुली हा गांव अफळे प्रभृति ६१ ब्राह्मणांकडे अग्रहार असून, अद्याप हि तो त्यांजकडे च आहे तत्संबंधीं नुकत्याच उपलब्ध झालेल्या सनदा खालीं देत आहेत

लेखांक १

श्री
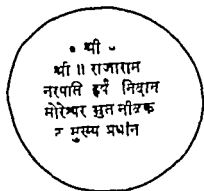
स्वस्ती श्री राज्याभिषेक शके १९ श्रीमुखनाम संवछरे वैशाख शुध पौर्णमा भौमवासरे क्षत्रीय कुलावतंस श्री राजाराम छत्रपती याणी राजश्री देशाधिकारी

व लेखक वर्तमान व भावी सुभा पा। राई यासी आज्ञा केली ऐसी जे वेदमूर्ति
विनायकभट बिन नारायणभट अफळे व समस्त ब्राह्मण वास्तव्य स्थळ मौजे माहुली
सा। निम कृष्णवेणी संगम यांचा निशी वेदमूर्ति हरभट बिन जनार्दनभट व विनायक-
भट बिन वैजनाथभट आफळे या उभयेतानी चंद्रीचे मुकामी स्वामी सन्निध
येऊन विदित केले की विनायकभट आफळे व समस्त ब्राह्मणास येदीलशाहाचे
वेळेपासून मौजे सा। मजकूर हा गाव इनाम चालत होता त्यावरि हा
देश राजश्री येदीलशाहासी स्वामीस हस्तगत जाहला त्या दिवसापासून
ब्राह्मणाचे इनाम अमानत करून ब्राह्मणाच्या गोत्रना व कुटुंब पाहून
त्या त्या योग्य ब्राह्मणास धान्य देविले होते ते हा कालपावेतो चालत आले आहे त्या
अलीकडून ब्राह्मणाची अग्निहोत्र व कुटुंब संरक्षण होता चालून प्रयास होऊ लागले[१०
पारव स्वामीसंनिध आलो आहे ऐसीयास माहाराज धर्मप्रभु स्वामिक देवब्राह्म-
णाचे इनाम पूर्वप्रकारे चालवे केले तरी आपणास इदलशाहाचे वेळेस गाव इनाम
चालत होता त्या आलीकडे हा काळ पावेतो इनाम गाव न चालता भोगवटा तुटक
आहे तरी पूर्वप्रकारे इनाम चालवावया आज्ञा केली पाहिजे म्हणोन श्रुत केले
त्यावरून मनास आणिता विनायकभट अफळे व समस्त ब्राह्मण हे बहुत थोर जाले
विद्यावंत कुटुंब व स्थळ कृष्णातीरी वास करून राहाणार ऐसे जाणोन यास पुर्वी
धान्य द्यावयाची मोईन आहे ते अमानत करून हाली नूतन इनाम मौजे माहुली
सा। मजकूर हा गाव १ एक कुलबाब कुलकानु हालीपटी व पेस्तरपटी जल तरु
पाषाण निधि निक्षेप झाड झाडोरा पडले पानसहित सेरीज इमानती व हक्कदार
करून इनाम दिल्हा असे तरी सदरहू वृत्ती येदलशाहाचे वेळेस सर्वमान्य ब्राह्मणास[२०
होता ते समई ज्या ज्या ब्राह्मणी अणभविले असेल ते मनास आणून तेणेप्रमाणे
त्या च ब्राह्मणास चालवणे हे वृत्ति यास व याचे पुत्रपौत्रादि वंशपरंपरेनें चालवणे
वर्ष प्रतिवर्ष नूतन पत्राची अपेक्षा न करणे या पत्राची प्रती लेहून घेऊन मुख्य पत्र विना-
येकभट आफळे याजवळी परतोन देणे जाणिजे निदेश समक्ष

मर्या
देयं विरा-
जते

लेखांक २

श्री

स्वति श्री राज्याभिशक शके ३४ सर्वजितनाम संवछरे पौष्य बहुल चतुर्दशी मदवासरे क्षेत्रीये कुलावतंस श्रीराजा शाहू छत्रपती स्वामी याणी राजश्री दशा धिकारी लेखक वर्तमान व भावी प्रांत वाई यांसी आज्ञा केली ऐसीजे वेदमूर्ती विनायकभट बिन नारायेणभट आफळे व समस्त ब्राह्मण वास्तव्य स्थल मौजे माहुली सा निंब कृष्ण संगम यांचेविशी वेदमूर्ती हरभट बिन जनार्दनभट व विनायकभट बिन येकनाथ आफळे या उभयतानी कसबे निंब पा मजकूर येथील मुकामी स्वामी समिप येऊन विदीत केले की विनायकभट आफळे व समस्त ब्राह्मणास येदिल शाहाचे वेळेपासून मौजे माहुली पा मार हा गाव इनाम चालत होता त्यावरी हा प्रांत राजश्री कैलासवासी स्वामीस हस्तगत जाला तेव्हा ब्राह्मणाचा गाव अमानत करून कुटंबे व योग्यता पाहोन त्या योग्य धान्य देविले होते ते कित्येक दिवस चालिले तेणेकरून कालक्षेप न चाले म्हणून आपण राजश्री राजाराम याचे कार कीर्दीस चंदीचे मुकामी जाऊन कितेक प्रकारे विदित केले की धान्यानेच येथल आग्निहोत्रे व कुटुंबे संरक्षण होत नाहीत माहाराजे पूर्व—इनाम चालिले आहे त्याच मार्गे चालावयास आज्ञा केली पाहिजे त्यावरून त्याणी मौजे मजकूर ब्राह्मणास इनाम करून देऊन दशाधिकारी यासी पत्र करून दिले आहे सांप्रत माहाराजाचे येणे जाले आहे तरी ज्याचा पहिले इनाम चालत आहे त्याप्रमाणे करार करून दविले पाहिजे म्हणजे स्नान संध्यादि सत्कर्म आचरोन सदैव माहाराजास व महाराज—राज्यास कल्याण चिंतून सुखरूप राहू म्हणून विदित केले त्यावरून मनास आणून पहिले पत्र वेदमूर्ती जवळी आहे ते हि अवलोकन केले व ब्राह्मण समुदाय भले वैदिक अग्निहोत्री याचे अशीर्वाद करून राज्याचे व स्वामीचे कल्याण आहे यास्तव पेशजीप्रमाणे यासी मौजे माहुली सा निंब पा मार हा गाव कुलबाब कुलकानु हालीपटी व पेस्तरपटी जल तरु पाषाण निधि निक्षेप खासखोरा पहिल पानसहित सेरी इनामती व हकदार करून देह सुमार १६ येक रास इनाम करार करून असे

तरी सदरहू वृत्ती येदिलशहाचे वेळेस सर्वमान्य ब्राह्मणास होता ते समई ज्या ज्या ब्राम्हणी अनभविले असेल ते मनास आणून तेणे प्रा त्याच ब्राम्हणास पुत्रपौत्रादि वशपरंपरेनें चालवणे प्रतिवर्षी नवीन पत्राचा उजूर न करणे या पत्राची प्रती लेहोन घेऊन असल पत्र विनायकभट आफळे याजपासी भोगवटीयास परतोन देणे जाणिजे

मर्यादेय
विराजते

पां. न. पटवर्धन

---

५७ गुजराथ

—•००—

१ अमरकोशांत खालील श्लोक आहे:—

विद्याधरोऽप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः ।
पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः ॥ ११ ॥ [१०
स्वर्गवर्गः ।

ह्या श्लोकांत (१) विद्याधर, (२) अप्सरस्, (३) यक्ष, (४) रक्षस्, (५) गन्धर्व, (६) किन्नर, (७) पिशाच, (८) गुह्यक, (९) सिद्ध व (१०) भुत, हीं दहा नांवें देवयोनीची आहेत, असें म्हटले आहे देवयोनि ह्या समासाचा विग्रह, देवाः योनिः एषा ते देवयोनयः, असा भानुजी दीक्षित करतो. देवयोनयः म्हणजे देवाशकाः असे हि भानुजी दीक्षित सांगतो ह्या विग्रहाचा ऐतिहासिकरीत्या अर्थ करू भानुजी दीक्षित इतिहासरीत्या अर्थ करीत नाही, हे आपल्याला माहीत आहे. भानुजी दीक्षिताच्या काली इतिहासरीतीचे खोबरें होऊन हजार पधराशे वर्षें लोटली होती. अमरसिंह हि इतिहासदृष्टीनें देवयोनीचा निर्देश करीत नाही त्याच्या हि काली इतिहासदृष्टि लुप्त होऊन बरीच शतकें गेली होती. देव म्हणजे अमर अति-[१० मानुष कोटीतील प्राणी, असा अर्थ अमरसिंह करतो व त्या अतिमानुष कोटीतील प्राण्याच्या योनीत अशतः जे जन्म पावले त्यांची गणना विद्याधरादि कोटीत तो करतो. देव किंवा विद्याधरादि जीव मनुष्य प्राणी असावे किंवा आहेत, असा संशय

हि अमरसिंहाला नाहीं, तसा त्याचे वर्तमानकालीन जे आपण त्यांना घेतो देव म्हणून कोणी मनुष्यप्राण्यासारखे च लोक आहेत व विद्याधरादि लोक देवांपासून देवेतर जातींतील स्त्रियांच्या ठायीं झालेले Half-caste ऊर्फ देवांश आहेत, असें म्हणण्याकडे इतिहासदृष्ट्या धांवते देवांच्या वंशाचा अंश ज्यांच्या हाडामासांत खेळत आहे ते देवांश किंवा देवयोनि हे विद्याधरादि देवांश तुमच्या आमच्या सारखे मनुष्य होते

२ ह्या दहा देवयोनींपैकीं (१) विद्याधर हे पुराणें व इतिहास यांत प्रसिद्ध आहेत जिमूतवाहनादि विद्याधरांपासून कोंकण व कऱ्हाड येथील शिलाहार राजे उत्पन्न झाले हे विद्याधर काश्मीराच्या पूर्वेस हिमालयांत रहात असावे विद्याधरमिथु, १०]नांचा उल्लेख सरस्वतमधांत येतो (२) धृताची मेनका, रंभा उर्वशी वगैरे अप्सरा पुराणेतिहासांतून मशहूर आहेत ह्यांना अमरसिंह स्वर्वेश्या म्हणतो अप्सरस् शब्द स्त्रीलिंगी चालतो मेरुपर्वताच्या दक्षिणेस सध्या जो काश्मीर म्हणून देश आहे तो सरोवरांनीं व्याप्त आहे त्या सरोवरांत वावरणार जे लोक ते अप्सरस् हास अप्स रांची सौंदर्याबद्दल ख्याति असे सध्यां हि काश्मीरांतील स्त्रिया सौंदर्याबद्दल प्रख्यात आहेत तेव्हां ह्या अप्सरांचा देश पुरातनकाळीं सध्याचा काश्मीर असावा, असें निश्चित अनुमान होते (३) कुबेराची राजधानी अलका व त्याचें राज्य गुह्यक यक्ष रक्षस् व किन्नर या चार लोकांवर असे पैकीं किन्नर म्हणजे मधु ई दुसऱ्या एका लेखांत मी दाखविलें आहे हिमालयांतील कैलासपर्वतावर अलका ई नगर होतें व त्या अलकेच्या भोंवतीं यक्ष, रक्षस् व किन्नर या लोकांचे मुलूख होते कुबेराचें २०]मुख्य नांव गुह्यकेश्वर या गुह्यकां संबधानें पुढ बरोबर्यानें लिहितो (४) पिशाचपुर ऊर्फ पेशावर प्रांतांत रहाणारे जे ते पिशाच (५) गंधार देशांत रहाणारे जे ते गंधर्व (६) भूतानांत पुरातनकाळीं रहाणारे जे ते भुत (७) सिद्ध हे हि हिमालयांत च रहणारे लोक असावे परंतु त्यांचें अमुक च स्थान असें नक्की सांगता येत नाहीं तात्पर्य, अमराच्या ह्या श्लोकांत उल्लेखिलेले लोक हिमालयाच्या आसपासच्या प्रांतांतील पुरातन रहिवाशी होत

३ पैकीं गुह्यकांसंबधानें येथं विशेषतः लिहावयाचें आहे गुह्य, गुह्यक हे लोक कुबेर ज्या वंशांत झाला त्या पैकीं होते व देवांश होते गुह्यकेश्वर, गुह्यराज, गुह्यराज् हीं जशीं कुबेराचीं नांवें, तसें गुह्यराज ई नांव कालान्तरानें सर्व गुह्यकांनीं पत्करलेलें दिसतें बहुतेक सब मराठे क्षत्रिय स्वतःस जसे राव या पदवीनें भूषवि ३०]ण्यात अभिमान बाळगितात, तसे हे गुह्यक आपणास गुह्यराज ह्या पदवीनें भूषवीत असावे ह्या गुह्यराज् शब्दाचा अपभ्रंश गुज्जराज गुज्जराज शब्दाचा अपभ्रंश गुज्जर गुज्जर शब्दाचें पुढ संस्करण गुर्जर हे गुज्जर किंवा गुर्जर लोक कालान्तरानें-च

सोईप्रमाणें पंजाबांत, रजपुतान्यांत व गुजराथेंत शिरले. गुह्यराष्ट्र म्हणजे गुह्यांचें राष्ट्र. गुह्यराष्ट्र या शब्दाचा अपभ्रंश गुज्जराठ किंवा गुजराथ. हा गुजराथ शब्द पंजाबातील एका प्रांताला व काठेवाडानजीकच्या दक्षिणेकडील समुद्रकिनाऱ्यावरील प्रदेशाला लावतात. कारण या दोन्ही प्रदेशात गुह्य लोकांनी वसाहत व अमलबजावणी केली.

४ हे गुह्य ऊर्फ गुह्यक लोक देवांश होते, म्हणजे मानवांना ऊर्फ आर्यांना जे प्रिय देव त्याच्या बीजापासून उत्पन्न झालेले होते. अर्थात् चातुर्वर्णिक आर्यांत सर्व तऱ्हांनी समाविष्ट होण्याला लायक होते ह्या गुर्जर, ऊर्फ गुज्जर, ऊर्फ गुह्यक, ऊर्फ गुह्य लोकाचे खरें मूळ व खरी व्युत्पत्ति माहीत नसल्यामुळे, त्याचें परिगणन कित्येक शोधकांनी Foreign tribes, म्हणजे Unhindoo tribes ह्या मथळ्या- [१० खाली केलें आहे व चातुर्वर्णिक हिंदूत वर्णहीन म्लेंछांचा समावेश पूर्वी होत असे हा अपसिद्धान्त ठरविण्यास ह्या अप्रतिष्ठित तर्कांचा आधार घेतलेला आहे. खोट्या व्युत्पत्तीनें खोटे व धेडगुजरी सिद्धान्त निष्पन्न होतात, हें स्पष्ट आहे.

वि. का. राजवाडे

---

५८ मयु

—००—

१ "The earliest of these Indo-Parthian kings apparently was Maues or Mauas who obtained power in the Kábul valley and Panjáb about 120 B. C., and adopted the title of 'Great king of Kings".

ह्याप्रमाणें Vincent Smith (Early History of India, [२० P. 202 First Edition), Maues हा कदाचित् Indo-Parthian वंशाचा राजा असावासा दिसतो, असे लिहितो. तात्पर्य, Maues Indo-Parthian असावा किं नसावा ह्या बद्दल इतिहासकारास संशय आहे Maues हा Indo-Parthian वंशाचा नाहीं, हें सिद्ध करण्यास मजजवळ कांहीं सामग्री जुळली आहे, ती इतिहासज्ञाच्या पुढें मांडण्याची परवानगी घेतो.

२ विष्णुपुराण-- चतुर्थांश--अध्याय २४--अंक १३:--

"ततश्चाष्टौ यवना. चतुर्दश तुषाराः मुंडाश्च त्रयोदश एकादश मौनाः।"

असें वाक्य आहे त्यांत मोमा म्हणून जो शब्द आहे तो व Maues हा शब्द एक च आहेत, असें मी म्हणतों

३ अमरकोश— प्रथम कांड— स्वर्गवर्ग— ७२

"स्याद् किंनर किंपुरुषस्तुरंगवदनोमयुः"

या श्लोकांतील मयुः हा शब्द व नाण्यांवरील Maues शब्द एक आहेत Maues या अक्षरांचा उच्चार मयुस् अथवा मयुः-मयुस् हा किंनरवाचक शब्द आहे, म्हणून अमरसिंह सांगतो तें जर खरें असेल, तर Maues हा राजा किंनर वंशीय होता, व Indo-Parthian नव्हता, असें म्हणावें लागतें

४ विष्णुपुराणांत अकरा मौनांनीं राज्य केलें, असें सांगितलें आहे Vincent
१०] Smith मयूंची याद येणेप्रमाणें देतो:—

(1) Maues (2) Onones (3) Azes I (4) Azilises (5) Azes II (6) Gondophares or Guduphara (7) Abdagases (8) Orthagnes (9) Arsakes (10) Pakores (11) Sanabares

Vincent Smith हि विष्णुपुराणांतल्या प्रमाणें च अकरा मयुनीं राज्य केलें, असें हिंदू व युरोपीयन शोधकांच्या शोधांवरून म्हणतो अर्थात् विष्णुपुराणांतील मौन म्हणजे युरोपीयन शोधकांचे व अमरसिंहाचे मयु होत ह्यांत संशय नाहीं मयु पासून मौन हा अपभ्रंश असा निष्पन्न होतो मयु तील यु चा उच्चार सानुनासिक होत असावा

मयुँ = मऊँ = मउन = मौन

२०] अनुनासिकाचा न असा उच्चार होतो मयुन, मउन अशा परंपरेनें मौन असें अपभ्रष्ट रूप साधलेलें आहे व तें च विष्णुपुराणकर्त्यानें स्वीकारलें आहे अमरसिंहानें मूळ मयु असें शुद्ध रूप दिलेलें आहे.

५ हे मयु ऊर्फ किंनर लोक अलकेस राहणाऱ्या किन्नराधिपती जे म्हणजे कुबेराचे परिचारक होत अलका हें नगर काश्मीराच्या उत्तरेस आहे त्या प्रदेशाच्या शेजारीं व पश्चिम दिशेस किंपुरुषवर्ष आहे किंपुरुषवर्ष म्हणजे किन्नरांचा देश जंबुद्वीपाचा एक भाग आहे मौर्यांचें राज्य युद्धान्यानंतर जो गोंधळ उडाला व जी धजबजपुरी माजली त्या कालांत कुबेराच्या ह्या मयु नामक परिचारकांनीं काबुल व पंजाब या दोन प्रदेशांत कांहीं काल आपला सत्ता उभारली

६ तात्पर्य Mauesऊर्फ मयु वंशांतील राजे किन्नरजातीय होते, Indo-
३०] Parthian ऊर्फ पारदजातीय नव्हते, असें निश्चयानें म्हणता येतें

वि का राजवाडे

५९ तुषार

१ विष्णुपुराणाच्या चतुर्थांशाच्या चोविसाव्या अध्यायांच्या तेराव्या कलमांत खालील वाक्य आहेः--

"तत श्चाष्टौ यवनाः , चतुर्दश तुषाराः,
मुंडा श्च त्रयोदश, एकादश मौनाः ।"

ह्या वाक्यांतील चतुर्दश तुषार कोण व कोठील हें शोधावयाचें आहे.

२ Historian's History of the World च्या सातव्या खंडाच्या ६० पानावर खालील वाक्य आहेः—

" Strabo says that the nomadic peoples of the Asii, Pasiani, Tochari, and Sacarauca, dwellers in the land[१० of the Sacæ, beyond the Jaxartes, opposite to the Sacæ and Sogdians, came and took Bactria from the Greeks."

ह्या वाक्यांत Tochari, तोखारी, म्हणून शकदेशांत रहाणारे जे परके लोक वर्णिले आहेत ते च विष्णुपुराणांतील तुषार होत. चौदा तुषारानी राज्य केलें, म्हणून विष्णुपुराणकर्ता लिहितो.

तुषार =तुखार = तोखार

हे तुषार यवनांचे व मौनाचे समकालीन असावे. B C १४० नतर ह्या तुषार लोकाचे नांव ऐकू येतें.

वि का. राजवाडे

६० भांडारी [२०

१ कोकणांत भाडारी नामक दर्यावर्दी लोकांची जात आहे. ह्या लोकांत मायनाक, रामनाक, वगैरे नाकप्रत्ययान्त नावें असतात. नाक हा नाग ह्या शब्दाचा अपभ्रंश आहे. उघड आहे की हे भडारी लोक नागवंशीय आहेत. ह्याचा पिढीजात धंदा दर्यावर्दीपणाचा आहे. सस्कृतांत भाड म्हणजे गलबत. गलबतानी समुद्रावर हालचाल करणारे जे ते भाडाहार.

भांडाहार = भांडार

भांडार से च भांडारी

२ महारांच्या हि नांवापुढें नाक, नाग हे शब्द लागतात तेव्हां महार हि नाग वंशीय होत

३ भारतांत नागांच्या वंशावळी दिलेल्या आहेत त्यांपैकीं बहुतेक सर्व वंश सध्यांच्या मराठा क्षत्रियांत आढळतात इतिहाससंग्रहाच्या दुसऱ्या वर्षाच्या पांचव्या अंकांत नागांविषयीं मीं एक विस्तृत लेख लिहिलेला आहे त्यांत नागवंशीय मराठा क्षत्रियांच्या आडनांवांचा ऊहापोह केला आहे

४ तात्पर्य, प्राचीन नागलोकांत क्षत्रिय, नाभाडी व अतिशूद्र अशा तीन जाति २०] असाव्या किंवा होत्या हें निःसंशय आहे

वि का राजवाडे

६१ मौजे चिंचोली येथील गहिनीनाथाचे देवालयावरील शिलालेख

श्रीगैबीपीर

देवळ बांधले रुमानराव सहानव

फतेजंग बा । हुग मोकदम

मौजे चींचोली परगणे पाटवदे

मामले बीड सके १६१९ ई

श्वर नाम संवछरे जे

२०] ष्ठ सुध त्रयोदसी गम ११५६

अहमदनगर जिल्ह्यापैकीं जामखेड तालुक्यांत चिंचोली गांवचे हद्दींत पागाबर टोलग्यांत श्रीगहिनीनाथाचें देवालय आहे येथें पूर्वी हेमाडपंती देऊळ होतें तें औरंगजेब बादशहानें पाडून तेथें कबर बांधली होती त्यावर रुमानराव यानें पुन्हा करितां नष्ट केलेला होता त्याप्रमाणें पुन्हा हल्लीचें हें देऊळ बांधलें

रुमानराव सहानव हा जातीचा रुमाल असून मथुरा येथील राहणारा होता तो येथें या देवालयाच्या रकबीवर सांडा घेऊन बैल विकायास येत असे त्यास

संतति नसल्यामुळें त्यानें श्रीगहिनीनाथास नवस केला त्याची इच्छा पूर्ण झाल्यावरून त्यानें हें देऊळ बांधलें असें तेथील वृद्ध लोक सांगतात.

मौजे चिंचोली येथे पूर्वी 'महारनवर' आडनावाचे मोकदम पाटील होते. त्यांस फत्तेजंग बाहद्दर मोकदम हा किताब होता. हे अतिशय आडदांड असून शेजारच्या पांच पन्नास कोसाच्या टापूंत लुटारुपणा करीत असत. पुढें पेशवाईत 'सकु रुद्राजी' नावाचे सरदारानें ह्याचें प्रस्थ मोडून यांच्या गढीवरून गाढवाचा नांगर फिरवून समूळ नाश केला. त्याचे हल्ली असलेले वंशज राखेपासून झालेले आहेत. याप्रमाणें तोंडी माहिती समजते. लनानराव व फत्तेजंग बाहद्दर यांचा एकत्र उल्लेख वरील शिलालेखांत आला आहे यामुळें परस्परभिन्न दंतकथांवर कितपत विश्वास ठेवावा हें समजत नाहीं [१०

सदरहू देवालयाचे पुजारी "मुजावर" यांजकडे जुन्या सनदा, ताम्रपट वगैरे आहेत असें खात्रीलायक समजतें परंतु ते दाखवीत सुद्धां नाहींत

प्रस्तुत शिलालेख देवालयाचे दरवाजावर १८"×१४" लांबीरुंदीच्या दगडावर उठाव अक्षरांत आहे

या देवालयातील कबरीची पूजा हिंदु व मुसलमान करितात

या शिलालेखाचा उतारा व त्यासंबंधीं इतर माहिती माझे मित्र रा. विष्णुपंत रामचंद्र देशपांडे यांनी लिहून मजकडे पाठविली त्याबद्दल मी त्यांचा फार आभारी आहे.

ग. ना मुजुमदार

६२ कचेश्वरकृत आत्मचरित्र [२०

१ महाराष्ट्रांतील ह्या मध्यकालीन कवीसंबंधानें, रा राजवाडे यांनी माजी श्रीसरस्वतिमंदिराच्या आठव्या वर्षाचे आठव्या अंकात 'संकीर्ण लेख' ह्या मथळ्याखालील आपल्या लेखात खेड येथील राजगुरूंच्या जवळील अस्सल कागद-पत्रांवरून बरीच माहिती संकलित केल्यानंतर, सदर कवीसंबंधानें अत्यंत त्रुटित व पुष्कळ ठिकाणी चुकांनी व्याप्त अशी माहिती इतिहाससंग्रहाच्या पहिले वर्षाचे पांचवे अंकांत आलेली आहे शिवाय राजारामप्रासादीकृत भक्तमंजरीमालेच्या ७३ वे अध्यायांत ह्या कवीसंबंधानें माहिती दिलेली असून, अकोले येथील महाराष्ट्र-

खेड इत्यादि ठिकाणची भ्रमती, तुकारामशिष्य व त्याचे चौदा टाळकऱ्यांपैकी एक अबाजीपंत लोहगावकर याजकडून त्यास मिळालेल्या तुकारामाच्या वह्या, तुकारामाचा स्वप्नांतील उपदेश व वाफगावचे रानांत ह्यास झालेली महाविष्णु-मूर्तिची उपलब्धी इत्यादि गोष्टीचा त्याचे संबंधीच्या कथाभागाशीं नामी मेळ बसतो. व ह्या दृष्टीनें पहातां, सदर कवीचे चरित्र लिहिणारास ह्या आत्मचरित्राचा बहुत उपयोग होणार आहे

५ रा.राजवाडे आपल्या मराठ्यांच्या इतिहासाच्या साधनांच्या ४ थ्या खंडात पृ.७८ वर जुन्नर शब्द व्युत्पादितांना, 'दक्षिणच्या इतिहासात डॉ. भांडारकर म्हणतात की जुन्नर हा शब्द जुन्नर, जुननर, जूर्णनगर व जीर्णनगर, अशा परंपरेने जीर्णनगर म्हणजे जुने नगर ह्या शब्दाचा अपभ्रंश असावा. माझ्या मतें जुन्नर हा शब्द शिवनेर वगैरे [१० शब्दाप्रमाणें जुन्नर, जुन्नेर, जिवनेर, व जीवनीर अशा परंपरेने जीवनीर ह्या शब्दाचा अपभ्रंश असावा' इ. इ. लिहितात प्रस्तुत आत्मचरित्रात कवीनें जुन्नर ह्या शब्दाऐवजी 'जीर्णपूर' ह्या शब्दाचा उल्लेख केला आहे (ओं. ७). माझ्या मतें, 'जीर्णपुर' हे जुन्नर शब्दाचे संस्कृतीकरण होय.

आदि बावाची

परिसावें आतां । जाले वर्त्तमान । वेदाविण आन । काही नेणें ॥ १ ॥
कथा तों कोणाची । आयिकिली नाहीं । निंदा बहु देहीं । करूं वाटे ॥ २ ॥
काम क्रोधें लोभें । भरलेंसे पोट । विकार उद्धट । असे चित्ती ॥ ३ ॥
संध्या स्नान निष्ठा । काडीचीही नसे । अहंता ते असे । दृढतर ॥ ४ ॥
छळावेंसें वाटे । पढता द्विजासी । त्याचे या चित्तासि । क्षोभवावे ॥ ५ ॥ [२०
ऐसा अवगुण । परिपूर्ण देहीं । पाप पुण्य काहीं । नये चित्ता ॥ ६ ॥
प्रपंचाच्या योगें । गेलों जीर्णपुरा । होतों निदसुरा । कृष्णघरी ॥ ७ ॥
कोण्ही येक काही । उपदेश केला । पूजनासि चला । देवतेच्या ॥ ८ ॥
भ्रमास्तव त्याणी । आधिं हाकारिलें । मग उपेक्षिलें । नका येऊं ॥ ९ ॥
समागमी गेले । आदरें पूजेसी । माझिया मनासी । दुःख जाले ॥ १० ॥
तेव्हां वाटे चित्ता । शाक्त मी असतों । तरि हो बैसतों । शाक्तामाजि ॥ ११ ॥
रात्रि गेल्यावरी । घेईन मी मंत्र । यंत्र मंत्र शास्त्र । विचारीन ॥ १२ ॥
ऐसा चित्तामाजि । केला दृढनेम । रात्र गेली याम । सार्द्ध त्रय ॥ १३ ॥
तावत्काळ निद्रा । आली नाही मातें । केव्हां आगमातें । धुंडाळीन ॥ १४ ॥
ऐसें विचारितां । काही निद्रा आली । देहबुद्धि गेली । विचाराची ॥ १५ ॥ [३०
१०] सहस्रभोजनी । कृष्णभट आले । स्वप्नीं म्यां देखिले । तयेवेळीं ॥ १६ ॥

---

१ अन्य. २ जुन्नर.

अद्भुत तें रूप । सांगितें सुंदर । मंद हास्यकर । दृष्टिपडलें ॥ १७ ॥
हात जोडूनियां । मातें विनविलें । म्हणे मध्वें भलें । मन्मथास ॥ १८ ॥
हांसोनियां म्हणे । यांत न पडाव । सांगतों तें भावें । धरा मनीं ॥ १९ ॥
कर्णापाशीं माझ्या । श्रीमुख आणिलें । बीज सांगितलें । एकांतींचें ॥ २० ॥
मका करूं याचा । म्हणती अक्षर । निज प्रणवाक्षर । हें चि जपे ॥ २१ ॥
ऐसा उपदेश । पडताचि कानीं । होतें जें जें मनीं । तें तें गेलें ॥ २२ ॥
चित्ता दृढ आलें । गीता हि पढावी । आनंदें पहावी । नित्य गाथा ॥ २३ ॥
एक दासीं घरीं । पुस्तक वाचितां । कांहीं आलें चित्ता । वडीलांच्या ॥ २४ ॥
तीव्रस्वरूपानीं । घातलें ताडन । गीतार्थ नमन । करू नको ॥ २५ ॥
२०]घोकूनियां गीता । मार्गे पाठ केली । अविद्या चालली । हळू हळू ॥ २६ ॥
निजपुरा गेले । वडीलांच्या मग । पुढां नारायण । मांडियली ॥ २७ ॥
पूर्वस्थिति आता । नाहीं का तुमची । स्थिति अभयाची । काय जाला ॥ २८ ॥
नारायण नाम । स्वामी आज्ञा केली । गीता म्हणविली । यजमान ॥ २९ ॥
दुजा का ठायीं त्याणा । काढिलें अपद । केली गीता शुद्ध । उच्चारतां ॥ ३० ॥
नारायणें कर । मस्तकीं ठेविला । मला म्हणे मला । स्वप्नामाजी ॥ ३१ ॥
तेथूनि प्रकट । गीता म्हणों लागे । सोडिलें उद्वेग । कांहीं कांहीं ॥ ३२ ॥
चमत्कार कांहीं । माझा मज आला । जपासी लागला । गीतार्छंद ॥ ३३ ॥
जरि प्रमादेसी । न म्हणतां गीता । पाषाण मस्तका । साहू पाहे ॥ ३४ ॥
कोणी एक नर । शिष्य द्वारा पर । हाणावा मस्तर । पाहे येणीं ॥ ३५ ॥
२०]करितसे पूजा । भावार्थे लिंगाचा । अध्याय एक वाची । नित्य नेम ॥ ३६ ॥
सहस्रनामाचा । करीं नित्य जप । भर्मी वाटे व्याप । न करवा ॥ ३७ ॥
गर्भ कांहीं जाला । अपाल स्त्रियेचा । तेणें देह साचा । जाला क्षीण ॥ ३८ ॥
चिंत पाहावया । मना मन केलें । सिद्धि नाहीं गेले । जाला श्रम ॥ ३९ ॥
स्त्रियेच्या सर्वांग । लागलीसे धाप । रात्रंदिस झोंप । स्वामी नसे ॥ ४० ॥
करूं काय आतां । ऐसें मज वाटे । दुःख अति सुटे । तरी बरें ॥ ४१ ॥
नारायण प्रसंग । सिरोन्निस गेले । मुख जें लाधलें । सांगों काय ॥ ४२ ॥
हरिमकीं तेथें । आरंभिली कथा । भावार्थे सर्वथा । ऐकि (य) ली ॥ ४३ ॥
मला स्वस्त वाटे । करावें कीर्तन । संतांसि नमन । करू वाटे ॥ ४४ ॥
म्हणउनि गेलों । शुक्लमासा । नारायणापासीं । शुभ भावें ॥ ४५ ॥
१०]त्या विनविलें । त्यांनीं वाच पेटें । ऐकूनि आल्हाद । भक्तोपार्यां ॥ ४६ ॥
पृच्छा ऐकूनी । दिधलें उत्तर । अंबोसींच पर । सर्व जाणें ॥ ४७ ॥

---

१ आपाय २ महामारी पटका ३ लड (गि० पूर्ण) ४ अवाजीवंत टोळेगांवकर

सर्वही संग्रह । तुकोबाच्या वह्या । जावें लवलाहें । तुम्हीं तेथ ॥ ४८ ॥
आज्ञा घेऊनिया । भावार्थे निघालो । देऊळासी आलो । विठोबाच्या ॥ ४९ ॥
देखोनिया देव । आनंदलें मन । ऐकिलें कीर्तन । सनामुखें ॥ ५० ॥
कथा जाल्यावरि । देखिलें कौतुक । मोटें आलौलिक । सांगवेना ॥ ५१ ॥
प्रत्यक्ष तुकोबा । करीतसे कथा । आनंदें सर्वथा । डोलसते ॥ ५२ ॥
कर्दळी हेलावे । जेसी चंड वातें । तैसें तुकोबाते । देखियलें ॥ ५३ ॥
भास गेला ऐसा । माझिया मनासी । पडेल भूमिसी । काय करू ॥ ५४ ॥
म्हणुनीया खांदा । घेऊनि आवरी । चळें ही सावरी । आवरेना ॥ ५५ ॥
ऐसा धीर केला । एक म्यां प्रहर । जालेसे शरीर । क्षीण मात्रें ॥ ५६ ॥
जाणिनला भाव । आणि व्यापकें । कथा कौतुकें । पूर्ण केली ॥ ५७ ॥ [१०
ठेविवला माझ्या । माथ्यावरी हात । स्वयं जाला गुप्त । स्वप्नामाजि ॥ ५८ ॥
तेथुनिया स्फूर्ति । तुकोबानें दिल्ही । येरदिमी केली । कथा दर्ने ॥ ५९ ॥
स्वर ताळ ज्ञानें । नव्हेन ठाऊकें । कथा कौतुकें । करविली ॥ ६० ॥
व्यथा जे जे होती । ते ते सर्व गेली । प्रचित घडली । माझी मज ॥ ६१ ॥
मग म्यां सोडीली । लोकीकाची लाज । इतरासी काज । काय माझें ॥ ६२ ॥
ब्राह्मण म्हणती । यासि काय जालें । काही संचरलें । महद्भूत ॥ ६३ ॥
बापापासी द्वेषें । सांगती गान्हाणें । तुमच्या पुत्रानें । बुडविलें ॥ ६४ ॥
लाज येते आम्हा । वैदीक आमचा । पुत्र हा तुमचा । म्हणुनीयां ॥ ६५ ॥
नाचतो बाजारी । यासि शिक्षा करा । येऊ नका घरा । दरू तुम्ही ॥ ६६ ॥
भलत्यासि कैसा । करितो नमन । देतो आळींगन । लहूवर्णा ॥ ६७ ॥ [२०
ऐसें ऐकिलें । ब्राह्मणाच्या मुखें । अंतरीं त्या दुःखें । कष्टी जाले ॥ ६८ ॥
बोलति कष्टोनी । क्रोधे तीर्थरूप । कैसा पापरूप । पोटा आला ॥ ६९ ॥
त्यासि पढविलें । सर्व सिकविलें ॥ वृथा वाया गेलें । काय करू ॥ ७० ॥
कष्टाचें सार्थक । माझ्या जालें नाही । म्हणतानि देही कष्टी जाले ॥ ७१ ॥
सांडि करुनिया । वेगळे घातेलें । अन्नवस्त्र दिल्हे । थोडें बहु ॥ ७२ ॥
सनासि करिती । गाळीप्रदानाचें । अर्भक आमुचें । वेडें केलें ॥ ७३ ॥
वाळींत घालावें । कोण्ही बोलिरले । मजपासी आले । कैसें आतां ॥ ७४ ॥
आवश्य म्हणुनी । आज्ञा म्यां दिधली । उकि तों सुटली । ब्राम्हणाची ॥ ७५ ॥
सांभाळाया आले । हरिभक्त कोण्ही । देखिले दुरूनि । दिनवाणें ॥ ७६ ॥
चिंता नको करू । असीर्वाद देती । धन धन्य येती । आपे आप ॥ ७७ ॥ [३०
आसीर्वाद त्यांचा । मानिला विश्वासें । जीव श्वासोश्वास । दाटलासे ॥ ७८ ॥
ईश्वराची माया । कोण्हाही कळेना । प्रेषिलें सदना । पत्र पती ॥ ७९ ॥
नारायणें दील्हा । चऱ्होली मोकासा । जालासे भर्वसा । आहे देव ॥ ८० ॥

इच्छा जाली चित्तीं । निस्पृह असावें । स्थळ पाहिजे देवें । तत्त्यापासीं ॥ ८१ ॥
काय तोयाची ना । सकंप म्या केला । देवें सिद्धि नेला । पण माझा ॥ ८२ ॥
शिहीर सगाची । ऐसी जाला वांछा । देवें तेही इच्छा । पुरविली ॥ ८३ ॥
पुजाविषी वाटे । महाविष्णुमात । देवें अवचित्ती । तेही दीली ॥ ८४ ॥
निरनीग असावें । स्थळ कथेसाठीं । देवानें सेवटीं । पुण दीलें ॥ ८५ ॥
अग्नि होत्र घ्यावें । स्माथाग्निनहिन । देवान साहित्य । पाठविलें ॥ ८६ ॥
करावीसी वाटे । स्वयें देवस्तुती । देवें दिल्हा स्फूर्ती । कवित्वाची ॥ ८७ ॥
जो जो हेत माझा । मनामाजि यतो । तो तो पुरवितो । स्वामि माझा ॥ ८८ ॥
कोठें ही अंतर । पडो नेदी काहीं । सखारार्था नाहीं । मज चिंता ॥ ८९ ॥
१०]माझा अंगीकार । पूर्ण देवें केला । अनुभव आला । अंतराची ॥ ९० ॥
मागें पुर्वे देव । मज सांभाळितो । बाळानें पाळितो । माय बाप ॥ ९१ ॥
आतां पगारण । करू कासयासाठीं । हृदयसंपुटीं । आला देव ॥ ९२ ॥
माझा योगक्षेम । चालवितो देव । त्यासि अहंभाव । पण माझा ॥ ९३ ॥
त्याणें उणें काहीं । केलें नाहीं मज । इच्छिलें सहज । पावलों मी ॥ ९४ ॥
स्नानसंध्या माझी । नित्य चालवितो । कथा करवितो । अहोरात्री ॥ ९५ ॥
जाऊं नेदी कोठें । आपल्या वेगळें । न धरी निराळें । बाळकासी ॥ ९६ ॥
संकटाचा काहीं । येऊं नेदी वारा । वारितो परभारा । स्वामि माझा ॥ ९७ ॥
होणारासारिखी । करितो सूचना । सावधितो दीना । होई जागा ॥ ९८ ॥
किती उपकार । आठऊं स्वामिचे । सव सम वाचे । आगणित ॥ ९९ ॥
२]अनंत महादोषें । व्यापूनि मरला । पुरोनि उरला । तिगधाची ॥ १०० ॥
इच्छाविना काहीं । पानही न हाले । जग चाले बोले । सत्ता त्याची ॥ १०१ ॥
हानी मृत्यु लाभ । उत्पत्ति प्रळय । स्थिति समुदाय । कळा तोची ॥ १०२ ॥
पाचा पार वर्णी । ऐसा आहे कोण । शेषाही संपूर्ण । वणवेना ॥ १०३ ॥
वेद नेति नेति । स्तविता सिणले । तटस्थ राहिले । अधोमुख ॥ १०४ ॥
ब्रम्हादिक अंत । पाहतां भागले । साधक शिणले । ठाई नाहीं ॥ १०५ ॥
तथापि कृपा करी । जरी दीनावरा । मुक्ति मुक्ति त्यान्ही । दासी होती ॥ १०६ ॥
धर्म आहे थोडें । स्वामीचें आहका । भक्तिमार्ग एका । वश होतो ॥ १०७ ॥
कलयुगामाजि । वर्णाश्रम धर्म । करनि सत्कर्म । आचारावें ॥ १०८ ॥
ऐसें दयानिधी । करा करविता । नित्य चालवितो । महाविष्णू ॥ १०९ ॥
१०]पुढील प्रसंग । जाणे नारायण । अवस्थेचा प्रश्न । ऐसा आहे ॥ ११० ॥
पुढेंचे उत्तर । पदावितो देव । चाले अनुभव । कथेश्वर ॥ १११ ॥
॥ इति आदिकथानुसंधानअवस्थाप्रश्न शुभमस्तु ॥ ७ ॥ ७ ॥

पां म वडवर्धन

१ ही मूर्ति सेहास आहे

६३ कचेश्वरानें पाडलेला पाऊस

कचेश्वरानें आपल्या सामर्थ्यानें पाऊस पाडिला अशी एक दंतकथा रा. राजवाडे यांनी 'मंदिरां'तील कचेश्वरावरील आपल्या लेखांत दिली असून, सदर कवीवर कोणा कवीनें रचिलेल्या एका अष्टकांत हि असाच उल्लेख सांपडतो. श्री रा. गणपतराव जगन्नाथ ऊर्फ आबासाहेब राजगुरु इनामदार, अतीत, यांचेकडून कांहीं ऐतिहासिक कागद मला मिळाले त्यांत च खालीं दिलेले दोन्ही कागद होते. साधुसंताचा पंचमहाभूतांवर हि पगडा चालू शकतो यासंबंधींचा प्रत्यक्ष पुरावा म्हणून कोणी हे कागद शिरीं धारण करतील. तर कोणी हे फक्त काकतालीयत्व होय असें आग्रहपूर्वक प्रतिपादितील. अशा प्रकारचे हे दोन्ही उद्देश कसे व कितपत साध्य होण्यासारखे आहेत याचा प्रस्तुत विचार न करितां, पूर्वकालीन महाराष्ट्राच्या [१० सामाजिक व धार्मिक मनाचा ठाव घेणाऱ्या भावी इतिहासकाराकरितां हे दोन्ही कागद येथें सादर केले जात आहेत. ज्यानें त्यानें या कागदांचा आपापल्या इच्छेनुरूप खुशाल उपयोग करून घ्यावा.

शके १६०७ माघ शु ७ बुधवार रोजचे पत्रावर चाकण परगण्यांतील चौसष्ट गांवच्या च मोकदमांच्या निशाण्या आहेत, तेव्हां संभाजीमहाराजांच्या राजवटींत चाकण परगण्यांत फक्त चौसष्ट च गांवें होतीं कीं काय हें समजत नाहीं. इतिहासदृष्ट्या हा हि प्रश्न विचार करण्यासारखा आहे. तसें च सदरहू चौसष्ट गांवांतील तत्कालीन मोकदमांचीं नांवें येथें एकत्र अशीं दिलेलीं नव्यानें सांपडतील.

लेखांक १ [२०

स्वस्ति श्रीनृप शालीवाहन शके १६०७ क्रोधननाम संवछरे माघ शुध ७ सप्तमी बुधवार ते दिनी वेदमूर्ती राजेश्री कचेश्वर भट बिन मिथेश्वर भट ब्रम्हे उपाध्ये कसबे चाकण यासी येसाजी वलद संताजी व विठोजी वलद बाबाजी देशमुख व नागोजी चद्रस व बाळाजी बापूजी देशपांडिये व समस्त मोकदम देहाये परगणे मजकूर दंडवत अनुक्रमे नमस्कार सु॥ सन सीत सन १०९५ कारणे आत्मसंतोषे पत्र (ले) हून दिधले ऐसे जे सालमजकुरी पर्जन्य मुतलक गेला या निमित्य किलेदार व फौजदार साहेबी अम्हास फर्माविले (ले) की पाउस गेला या कारणे कसबे मजकूरचे व परगणे मजकूरचे समस्त ब्राह्मण मेळउन आनुष्ठान करउन प (र्ज) न्य पडे ऐसे करणे त्यावरून समस्त ब्राह्मण मेळउन अकरा दिवस अनुष्ठान केले परंतु पर्जन्य न पडे त्यावरी समस्ता ब्राह्मणानीं व्यगोक्ती केली की अमचे मुख्य महंत त्यास अम्हामध्यें आणिले पाहिजे त्यावरून स्वामीस आम्ही अनुष्ठानाच्या ब्राह्मणांत घेऊन अलो त्यास स्वामींनीं उतर दिधले कीं या ब्राह्मणास अज्ञा देणे आणि हनुमनाचे देवळी अनदागिरीचे मठी हरिकथेस मडप दे (णे) कथा परमेश्वराची [३० करून देवाचा धावा करून म्हणिजे पर्जन्य पडेल संशये नाही ऐसी स्वामींनीं प्रतिज्ञा

केली त्यावरून अपण समस्त मिळोन हारिकथेचे साहित्य केले स्वामीनी कथा अरंभीताच पर्जन्य आरोराप्र पडला पुरे पुरे केल आम्ही समस्त सुख पावलो त्यास स्वामीचे कांही उतराई जाले पाहिजे म्हणऊन कसबे मजकुरीं व परगणे मजकुरीं दर गांवास रुकाधाग्री एक १ व धान्य मण ०१ येक यणप्रमाणे करून दिधले असे पुत्रपौत्रादि वंशपरपरेनें दर हरसाल पावर्दीन जाऊन यास अन्यथा करून अथवा अमचे वंशपरपरेचा होऊन पुढे अन्यथा करील त्यास श्री ची व कुळस्वामीची व आपल्या पूवजांची व गोब्राह्मणांची आण असे हे पत्र लिहून दिधले सही तेरीख ५ माहे रबिलावल वली ३१

गावगणा मोकदम नायनिसी वितपसील

१०] कसबे चाकण मोकदम
कदु देशमुख १

मौजे काळेस मोकदम
१ रतमाजी पा पोवळा
१ सुकोमी पा पोवळा
२

मौजे भोसे मोकदम
१ सायाजी पटद सताजी
१ मकाजी कुंरे
२

कसबे इदुग मोकदम
१ गयाजि पा पवार
१ गगा जी पा फाताद
२

मौजे जायोंडे मोकदम
गेमाजी पा तागड १
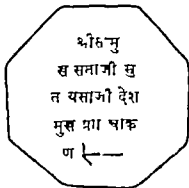
मौजे आगरी मोकदम
रगोजी पा लोंढा १

मौजे अवळे मोकदम
भानजी अभोरा १

मौजे कोयेळी मोकदम
१ तिमाजी कासार
१ नागोजी धणगर
१ त्रिंबकजी भाडला
३

मौजे सिरे मोकदम दावलजी
वलद हणमाजी मोढवा १

मौजे सिदे मोकदम
१ कोंताजी पानबद
१ मावजी धणवट
२

मौजे सेलगाऊ मोकदम
येसजी वलद नावजी आवटी १

मौजे सांगुरडी मोकदम [१०
माहादजी वलद दावजी भिसा १

मौजे पिपळे मोकदम
१ आपाजी बैलभर
१ राजजी जगथाप
१ बहिरजी वाा
३

मौजे सालुचरे मोकदम
रखमाजी बिरादर तुकोजी बोतरा १

मौजे गोलेगाऊ मोकदम
१ बापुजी वाा रायाजि चौधरी
१ माणकोजी चौधरी
२

मौजे सावरदरी मोकदम
१ भिवजी वाा माणकोजी कणसा
१ केरोजी राऊत
२

मौजे सोळु मोकदम येस
पाा वाा फिरंगोजि पाा ठाकूर १

मौजे भाबोली मोकदम
कोताजी राउत १

मौजे चन्होली मोकदम
मोराजी पाा थोरवा १
३२

मौजे अबेठाण मोकदम [२०
पिलाजी पाा माडेकर १

मौजे केळगाऊ मोकद्दम
१ धारोजी मुगसा
१ पद्माजी मुगसा
२

मौजे सेलु मोकद्दम
जागोजी ठोबरा १

मौजे माहाळुगे मोकद्दम
१ भिवजी पा जयेतजी
माहाळुगेकर
१०]१ गादजी पा सूर्याजी सिवळा
२

मौजे वेलवाडी मोकद्दम
१ माजी पा पा भिनाजी गाडे
१ रेतोजी पा घोतरा
२

मौज गानवडी मोकद्दम
बाबाजी सार्गीक १

मौज पिंपरी बु।। मोकद्दम
१ रामाजी पा ठाकूर
२०]१ साबजी पा ठाकूर
२

मौजे तळेगाऊ मोकद्दम
२ वामाडे
१ बापाजी पा पा मेघजी
१ देकोजा
२

मौजे किवळे मोकद्दम
सिरसोजी पा सीवळे १

मौजे कुरळी मोकद्दम
१ मुधोजी माळी
१ १ तिमाजी पा तुकोजी सोमवणी
२

मौजे कारेगाऊ बु।। मोकदम
येस पा पा सूर्याजी डाबरा १

मौजे असखेडे बुद्रु मोकदम
परसोजी भिभोरा १

मौजे मुदल्वाडी मोकद्दम
बाजी पा फरजद येसाइ १

मौजे कान्हेवाडी मोकद्दम
१ म्हाळोजी पवार
१ मुगोभा बाग्मेडा
२

मौजे भिकार पडगो मोकद्दम
परसोजी पा पागोड़ा १

२ भेगडे
१ बाळोजी वा भिमजी
१ हरजी वा बावाजी
—
२
—
४

मौजे सिरोली मोकदम
मोत्याजी आहिरराऊ १

मौजे वांकी खुर्द मोकदम
कमळोजी वा कान्होजी कडू १

मौजे रासें मोकदम
१ विरोजी सिदा
१ मालजी मुगसा
—
२

मौजे वडगाऊ घेणद मोकदम
सूर्याजी पा घेणद १

मौजे दायवडी मोकदम
१ भिवजी वा जोमाजी पा गाडगे
१ तुकोजी वा बावाजी पा गाडगे
—
२

मौजे करंदी मोकदम
१ गणोजी पा दरेकर
१ मल्हारजी चिरादर
पिलाजी ढोकळा
—
२

मौजे वराळे खुर्द मोकदम
नजीक इंदोरी
१ माऊजी मन्हाश्रा
१ चोतरा मोकदम
—
२

मौजे आंबी मोकदम
१ अनाजी मल्हार
१ कान्होजी वा रायाजी दरेकर
—
२

मौजे नाणोली मोकदम [१०
सूर्याजी पा लोढा १

मौजे कल्हेंट मोकदम
१ रायाजी आगलावा
१ पिलाजी करवद चौगुला
१ सिऊजी मोरे पा
—
३

मौजे कोये मोकदम
पदाजी पा राळा १

मौजे कुरकुंडी मोकदम
हरजी भोकसा १ [२०

मौजे वासोली मोकदम
१ सत पा। फरजद
१ फरजद भोर
२

मौजे मळकर मोकदम
१ दागोजी पा। लोखंडे
१ नावजी पा। लोखंडे
२

मौजे वराळे युा। नजीक मावोली
१०]मोकदम मलजी वुषा १

मौजे वानोरे मोकदम
१ पदाजी गावडा
१ सिवजी वा। मालजी गावडा
२

मौजे वालीज मोकदम
माऊजी पा। कारला १

मौजे पीरदवडी मोकदम
१ गिरजोजी पिरादर रायाजि पा।
१ मायजी पा। काळडोके
२०] २

मौजे मोये मोकदम पनाजी
गोवारी १

मौजे निघोजे मोकदम
१ मालजी पा। वा। मावजी येल्होडा
१ भिवजी येल्होडे
२

मौजे असखेड युा। मोकदम
पदाजी गाडे १

मौजे पिंपळगाऊ मोकदम
अंकुस पा। वा। रामाजी चौधरी १

मौजे कोरेगाऊ खुर्द मोकदम
मोवाजी पा। कदूसकर १

मौजे आळंदी मोकदम
१ नावजी घुडरा
१ पदाजी कुन्हाडा
२

मौजे पिंपरी खुर्द मोकदम
फरजद येसाजी कामा १

मौजे चिपळी मोकदम रम पा। जेंद १

मौजे रोहकल मोकदम
१ मावजी वा। सोनजी कावळा
१ पदाजी धोमेरा
२

मौजे वाकी युा। मोकदम
सान्ताजी वा। सायाजि कडू १

मौजे खरपुडी मोकदम राणोजी वा सताजी गाडे १

कसबे खुदुबरे मोकदम दस पा गाडा १

सदरहू लिहिल्याप्रमाणे समस्त मान्य असो प्रतीवर्षी स्वामीचा परामर्ष करून लेकराचे लेकरी पावीत जाऊन हे पत्र लिहून दिधले सही

चिा जाखो विटल गुं॥ मोहरीर
देसपाडिये पा मजकुर

~~~~~~~~~~

लेखांक २ (शके १६५२)

श्री

श्री
वार्धिष्णुर्विक्रमै
र्विष्णोसामूर्तिरिव
वामनी शभु सूनो
रसौ मुद्रा शिवरा
जस्य राजते

स्वस्ति श्री राज्याभिषेक शके ५६ साधारण नाम सवत्सरे वैशाख शुध पचमी मद्वासर क्षत्रियकुलावतस श्री राजा शाहू छत्रपती स्वामी याणी वेदमुर्ती राजश्री [१० कचेश्वर भट बिन सिधेश्वर भट ब्रह्मे उपाध्ये कसबे चाकण यासी दिल्हे वृत्तीपत्र ऐसे जें तुम्ही स्वामीसंनीध कसबे उबरजेचे मुकामी विनती केली जे सके १६०७ क्रोधन नाम संवत्सरी पर्जन्न मुतलक गेला यां निमित्य किलेदार व

० श्री ०
राजा शाहू नरप
ति हर्षनिधांन बा
जीराव बलाळ
मुख्य प्रधान

० श्री ०
श्री आई आदि पुरु-
ष श्री राजा शाहु छत्रप
ति स्वामि कृपानिधि त
स्य श्रीनिवास परशु
राम प्रतिनिधि

फौजदार याणी देशमुख व देशपाडिये व मोकदम देहाये पा मजकूर यांसी सांगितलें [२० कीं पा मजकुरी पर्जन्य गेला या कारणें कसबे मजकूरचें व पा मजकूरचे समस्त
~~~~~~~~~~

माह्मण मेळउन अनुष्टान करून पर्जन्य पडे ऐसी गोष्टी करणे त्यावरून समस्त माह्मण मेळउन आकरा दिवस अनुष्टान केले परतु पर्जन्य पडे ऐसी गोष्टी करणे त्यावरून समस्त माह्मण मेळवून आकरा दिवस अनुष्टान केले परतु पर्जन्य पडिला नाही त्याव रून समस्त माह्मणासी व्यगोक्ती केली की आमचे मुख्य महत आहेत त्यासी आज्ञा मध्ये आणिल पाहिजे त्यावरून त्यानी आम्हास बोलाउन नेऊन सांगितले की, तुम्ही आनुष्टानाच्या माह्मणात मिळोन आनुष्टान करून पर्जन्य पडे ते गोष्टी करणे त्यावर आपण त्यासी उत्तर दिल्हे का या माह्मणास आज्ञा देणे आणि मी हनुमताच्या देवाळइ आनदगिरीच्या मठी मडप देणे तथे कथा परमेस्वराची करू व देवाचा धाव करू म्हणजे पर्जन्य पडेल असावे नाही ऐसी प्रतिज्ञा केली त्यावरून ते समस्त मिळोन
१०] मडप देऊन हरिकथेचे साहित्य केले आपण कथा आरभिताच पर्जन्य आहोरात्र पडिला पुरेपुरे केले आवघे लोक सतोषी जाहाले त्यावरून येसाजी वलद सतागी व विठोजी वलद बापाजी देशमुख व माहोजी चंद्रस व बालाजी बापोजी देसपाडिये व समस्त मोकदम देहाये पा। मजकूर बोलिले जे आपले मनोदय पूर्ण जाहाले स्वामीचे काही उतराई जाहाले पाहिजे म्हणन कसबे मजकुरी व पा। मजकूरी दर गावास टकाशाही १ येक व धान्य उत्तम केली मापे मण ०१ येक येणेप्रमाणे सालिना ययासन लेकराचे लेकरी करून सके १६०७ क्रोधन नाम संवत्सरे माघ शुध सप्तमी बुधवार ते दिवसी शकतपूर्वक पत्र करून दिल्हे आहे ते स्वामींनी मनास आणून तेणेप्रमाणे वृतीपत्रे करून देऊन वंशपरंपरेने चालविले पाहिजे म्हणून विनंती केली त्यावरून तुम्ही मले सत्पात्र थोर
२०] माहापुरुष तुमचे चालवणे स्वामीस आवश्यक जाणून तुम्हाकडील पूर्वील पत्रे बजिनस मनास आणून स्वामी तुम्हावरी कृपाळू होऊन कसबे मजकुरी व देहाये पा। मजकुरी प्रतिवर्षी दरगावास ययासन करून दिल्हे बिा। शाही टका येक १० धान्य उत्तम केली मापे मण ०१ येकून टका येक व धान्य मण येक येणेप्रमाणे तुम्हास व तुमचे पुत्रपौत्रादि वंशपरपरेने करून दिल्हे असे तरी तुम्ही सदरहू प्रमाणे कसबे मजकुरी व देहाये पा। मजकूर पैका घेऊन वंशपरपरेने अनभउन सुखरूप राहाणे जाणिजे लेखनालंकार

मया
देर्य रा
जते

हुजूर संमत सौ सौ।
सुर्मत मेर्मा सरकार

तेरीख ३
सौवाल सु॥ सलासीन मया अ॥लफ
बारसुद सुरसुद बार बार बार बा(

पां. न. पटवर्धन

६४ कचेश्वराच्या तुकारामावर आरत्या

कचेश्वरकवीकृत पदें, आरत्या वगैरे प्रकरणें मला नुकतीच मिळाली आहेत. आरत्यांपैकी तुकारामावरील खालील दोन्ही आरत्या बऱ्याच प्रसिद्ध असल्यामुळें, व तुकारामासंबधानें ह्यात सहज स्पष्ट उल्लेख आल्यामुळें, त्या मी येथें देत आहें.

कचेश्वरास तुकारामाचा स्वप्नात उपदेश मिळाला असल्याबद्दल सदर [१० कवीच्या आत्मचरित्रात प्रत्यंतर पुरावा मिळतो. पहिल्या आरतीत कचेश्वरानें आपल्या गुरूच्या—तुकारामाच्या—देहयष्टीचे वर्णन केलेलें आहे. तुकारामानंतर लागलीच झालेल्या पिढीतील त्याच्या एका साच्छिष्यानें केलेले वर्णन ह्या दृष्टीने तें इतिहास-संशोधकास व भाविकांस बहारीचे वाटेल. *तुकारामाने आपल्या आंगलटीचें वर्णन कोठें हि केलेले दिसून येत नाही. ते हे येथे पहिल्यानें च प्रसिद्ध होत आहे.

दुसऱ्या आरतीत 'संतात किर्ति केली' येथपासून तो 'जना देख दाविली' येथपर्यंत कवीनें केलेलं तुकारामवर्णन मोठें नामी आहे. तुकारामाचे सदेहप्रयाणाचे बाबतीतील साधकबाधक पुरावा ह्या दृष्टीनें तत्कालिन कवीचा हा उल्लेख हि मननार्ह आहे

(१) [२०

आरती तुकोस्वामी, भक्तिभाव दे नामीं,
ध्यापका गुरुराया, नेई सायोज्यधामी ॥ धृ० ॥
स्वप्नींचें ध्यान दावीं, तुकोस्वामी गोसावी ।
कीर्तनीं जे देखियलें, त्याची सोय बा लावीं ॥ १॥
निर्गूण गुणवता, तुकोराज समर्था ।
मागुती भेटी देई, पायीं ठेवितों माथा ॥ २॥
देखिलें रूप जेसें, तेंचि दावीजे तैसें ।
सावळे रूप बापा, याचें लागलें पीसें ॥ ३ ॥

---

* 'रोडके हातपाय दिसे अवकळा' वगैरे स्ववर्णन श्रीतुकाराम करितात. परंतु तें विनयानें केलेलें आहे. ।चिटणीस

वर्तूळ दोंद पोट, मेघ मालिका मीन, ।
देखिल्या हंस-पंक्ती, लघु आरक्त चोंच ॥ ४॥
उंच ना ठेंगणें हो, ध्यान हेंचि ई राहो ।
मानसीं कचेश्वरा, गुरु तुकोबा पाहो ॥ ५॥

(२)

आरती तुकोराया, नेई विलया माया ।
षड्रिपू मर्दुनीया, लाधि मुक्तिचा ठाया ॥ ध्रु० ॥
सामर्थ्य वर्णवेना, लीळा केलिया नाना ।
रक्षिल्या वह्या जळीं, आतां तारावें दीना ॥ १ ॥
१०] संतांत कीर्ति केली, कुडी सायोज्जीं नेली ।
आश्चर्य थोर केलें, जना देख दाविलें ॥ २ ॥
दीनांचि सारि भूषा, आतां चुकवी खेपा ।
चौऱ्यायशी लक्ष फेरे, कचेश्वराचे बापा ॥ ३ ॥

पांडुरंग नरसिंह पटवर्धन

६५ रावबाजी व फुलशहर

पुण्यापासून सुमारें आठ कोसांवर भीमेचे कांठीं फुलगांव या नांवाचें एक लहानसें पण टुमदार खेडेगांव आहे दुसरे बाजीरावाचें हें विलासस्थान असून, येथें त्यांनीं आपल्या आयुष्यांतील बरेच दिवस चैनींत घालविले असल्याचें त्यांच्या राजवटीचें बारकाईनें निरीक्षण करणारास सहज दिसून येईल रंगेल रावबाजींनीं येथें २०]पेशवाई थाटाचा एक टोलेजंग वाडा उठवून 'फुलशहर' वसविण्याचा हि उपक्रम केला होता एवंच श्री बाबासाहेबांच्या कारकीर्दींत या गांवास एक प्रकारें विशेष महत्त्व आलें होतें या गोष्टीस पोषक व समर्थक असा ऐतिहासिक पुरावा रा रा दत्तात्रेय बळवंत कुलकर्णी, फुलगांव, यांचे दप्तरीं मला मुक्ताच मिळाला

श्रीमंतांनीं वाडा बांधण्याकरितां, थळ 'गाडवदरा' यापैकीं दहा बिघे जमीन शके १७३५ आश्विन शुद्ध ५ रोजीं रु १०० यांस महादजी बिन बापूजी व येसाजी बिन आपाजी पाटील खुळे, मौजे फुलगांव, या उभयतांपासून वतनी मिरास करून घेऊन, त्यावर जंगी इमारत उभारली त्यासंबंधीं जें 'पत्र' उपलब्ध झालें आहे, त्यावरून एक महत्त्वाची गोष्ट लक्षांत येते ती ही कीं श्री बाबासाहेब आपल्या या खासगी व्यवहारांत 'देशमुख मामले देहाराजपुरी' हा आपला बाहिर

वतनी हक्क नमूद करण्यास विसरत नाहीत. श्रीमंत थोरले माधवरावसाहेबांनी देशमुखी वतनांतील आपला हिस्सा मृत्युसमयीं हरिपंत फडके यांस बहाल करून दिल्याचें ग. व. का. ना. साने यांनी संपादिलेल्या 'पेशव्यांच्या बखरी'त नमूद आहे. हरिपंत फडक्यानंतर त्या हिश्शाची किंबहुना पेशव्यांच्या ह्या वतनाची आजतागायत काय काय स्थित्यंतरें होत गेलीं ही गोष्ट इतिहासदृष्ट्या विचारार्ह आहे. असो. फुलगाव येथें श्रीमंतांनी आपल्या आश्रितांस किंबहुना आपल्या कक्षेतील मंडळीस घरें बांधून दिल्याबद्दलची जीं टांचणें मला मिळालीं आहेत, त्यांवरून कोणत्याहि प्रकारचा पक्षपात न करितां श्रीमंतांनी कोंकणस्थ, देशस्थ इत्यादि पक्षांच्या ब्राह्मणांस घरें बांधून दिलीं होतीं, हें स्पष्ट होतें. इतिहासविचिकित्सकांच्या दृष्टीनें ही गोष्ट मननीय आहे. [१०

लेखांक २ यांत उल्लेखिलेला वाडा, त्याचे पूर्व पश्चिम असलेल्या दुसऱ्या इमारती व बाग हीं ता. ९ माहे डिसेंबर सन १८२९ इ० च्या सरकारी हुकमानें 'ईस्ट इंडियन असोशियन'चे हवालीं केल्याचें सदरील प्रसंगीच्या 'इजारपट्ट्या' वरून दिसतें. ह्या 'इजारपट्ट्या वरून श्रीमंताच्या वाड्याच्या विस्तृततेची साहजीक कल्पना होते. सन १८२९ नंतर ह्या वाड्याची कोणकोणती स्थित्यंतरें झाली हे समजण्यास तूर्त तरी मार्ग नाहीं. परंतु साम्प्रत ह्या वाड्यावर नांगर फिरत असलेला दिसत असून, ह्या वाड्यानें व्यापिलेली सर्व जागा गुळे नांवाच्या इसमाचे वहिवाटीस आहे. वाड्यापैकीं सुमारें दीड हात उंच व चार हात रुंद अशी जिन्याची भिंत काय ती आज उभी आहे। वाड्यालगतची 'पुष्करणी' अद्याप कायम आहे. पुष्करणी संबधानें न्यायदरबारीं 'फैसला' होऊन ती सरकारी ठरल्याचें कळतें. १२ रुपये साऱ्याचा [२० 'सरकारी बाग' येथे च असून कागदोपत्रीं नुसत्या 'बाग' ह्या नावानें ओळखिला जातो. श्रीमंतांच्या आश्रितांपैकीं भिडे उपनामक ब्राह्मणाशिवाय बाकी कोणाचें हि कुटुंब साम्प्रत येथे नांदत नाहीं. हत्तीखाना, शंभर तणी, गावच्या निरनिराळ्या भागांतील अकरा मारुती, नुकतेच उजेडांत आलेले पांच-पंचवीस बदामी आड, सरकारवाड्याची जागा व पुष्करणीचा हौद, श्रीमंतांनीं बांधिलेला प्रचंड घाट व श्रीमहादेवाचें प्रेक्षणीय देवालय ह्या व असल्या प्रकारच्या पेशवाईच्या पडत्या काळांतील अवशिष्ट खुणा इतिहासभक्तांच्या दृष्टीनें एकवार पहाण्यालायक आहेत.

लेखांक १ श्री

श्रीमंत महाराज राजश्री बाजीराव बाबासाहेब देशमुख मामले दंडाराजपुरी [३० साहेबाचे शेवेस

आज्ञाधारक माहदजी बिन बाबुजी व येसाजी बिन आबाजी पाटील खुळे मोंजे फुलगाव तर्फ साडस प्रांत पुणे

३३

सर्वा देहवल विज्ञापनी ऐसा जे साहेबी मौजे मारी बाडा धायावयाकरितां थत्र गाववदरा येथील माहे हिशार्चा जमिनी प्रो द्वाहा विघे जमीन वतनी करून याव गावितो आज्ञा जाली त्यासवरून साहेबास जमीन यायवाची त्याची मोजणी दर काठी पंधरा तसूचे हाताने पाच हात पाच मुठीयोा काठ्या

तर्फ दक्षण उत्तर काठ्या
गुण काठ्या

रंदी पूर्व पश्चम काठ्या
दर विघा काठ्या
४००

बयाग्से प्रो जमीन विघे
पासी चतु सीमा

१०] पूर्वेस पाणवठ्याचे बोरवा
चां हद्द १

पश्चमेस थत्र मारे या
साहेबी सदरहू जमीन सर्वी
सरांदी घेऊन बाकी जमीन
राहिली त्याचे पूर्वकडील हद्द
१

दक्षणेस पुणेमागाचा रस्ता
पूर्वगाम आहे त्या
चां हद्द १

उत्तरेस सुख्यपूरचा मार्ग या
ची हद्द १

एकूण द्वाहा विघे जमीन चतु सीमायुक्त लिहिल्याप्रा आम्ही आपल रसतोचे ईजादर्सीने साहेबापासून किंमत रुपये १०० एकशे चांदवड घेऊन साहेबास वतनी विरास २०] करून दिल्ही आहे साहेबी सदरहू जमीनीचा उपभोग पुत्रपौत्रादि वंशपरंपरान्ने करावा या जमीनीविसी आमचा आथाआर्था संबंध राहिला नाहीं याविसी कोणी वाली वासाद्दार उभा राहिल्यास त्यासी जाव आम्ही करू त्याणे साहेबापासी बोला बयाच प्रयोजन नाही सद रू द हा विघे जमिनीचा धारा सरकारचा गावचे सिरस्ते प्रो जो येईल तो साहेबी (सां) संभाळाचा घेनसाऱ्याचा रुपा अम्हाकडे नाहीं मिा आश्विन शुा ५ पंचमी शके १७३५ श्रीमुखनामसंवछरे छ ३ माहे सवाल सुा आर्बा आसेर मया सेन व आलफ सन १२२३

मिा सखाराम कासीनाथ होनप देशपांडे प्रा मजकूर

माहादजी मिा पायुजी पा गुर्छे
मौजे मार

एसाजी बिन आपाजी पा
सुर्छे मौज मा

१०] ग्वोही सयाचे मिा सखाराम कासीनाथ होनप देशपांडे पा मार

लेखांक २

ज्यार्ज जिवर्न साहेब बाहादूर इस्कोयेर

कलेक्टर सुभा पुणे याणी.

बनाम ईस्ट इंडेन असोसीयन यासी लिहून दिल्हा इजारपटा ऐसी जे सुरू सलासीन मया तैन व अलफ मौजे फुलगाव तर्फ साडस परगणे भिमथडी येथें सरकारी वाडा व त्याच्या पूर्व पश्चम दुसऱ्या इमारती आहेत ते व बाग सरकारचा मौजे मजकुरी आहे त्या सुधा तुमचे हवाली करावा ह्मणोन सरकारचा हुकूम इम-जोत तारिख ९ माहे डिजबर सन १८२९ इसवींचा आला त्याजवरून सदरहू प्रमाणे तुमचे हवाली करण्याचे त्याचा तपसील व त्याचे वहिवाटीची चितपशील कलमे [१०

इमारती प्रकर्णी तपसील

१ वाडा मौजे मारचे पश्चमेस नजीक भीमानदी वाड्याचे उत्तरेस आहे वाडा दुमजला पूर्व पश्चम लांबी खण सुमार १७ सतरा रुंदी पाच दालने उत्तरेचे दालनापुढें निमपडवी खण सुमार १७ सतरा खुले आहेत त्यावर चुनेगची आहे वाड्याचे दक्षणेस चौक एक पूर्व पश्चम दक्षण तीन सोपे तीन दालणी त्यापैकी पूर्वेकडील सोप्यात दक्षणेचे बाजूस तीन खणावर कौलारु आहे बाकी खण पाटलेले आहेत वर मालवद आहे उत्तरेचे बाजूस सोपा आहे एक दालनी पाटल्यावर माळवद आहे व चौकाचे दक्षणेस सोपा दोन दालणी खण सुमार १७ पो पश्चमेकडील नऊ खण पाटलेले आहेत बाकी पूर्वेकडील आ (ठ) खणास प.से घालून छावणी केली आहे वरते मालवद आहे [२० याप्रो वाडा आहे त्यात दिवानखाने व कोठड्या आहेत चितपशील

१ वाड्यापुढे निमपडवी पूर्व पश्चम खण सुमारी १७ सतरा खुले आहेत वर चुनेगची आहे

१ वाडा दुमजली रुंदी पाच दालनी लांबी पूर्व पश्चम खण सुमार १७

१ पुढील दुघई त्यात कोठड्या सुमारी ३ तपशील

३

१ पूर्वेकडील बाजूस दुदालनी कोठडी एक ए॥ खण पूर्व पश्चम सुमारी ५

१ मध्ये कोठडी येक दुदालनी लांबी पूर्व पश्चम खण सुमार ७

१ पश्चमेकडे कोठडी दुदालनी १ येक लांबी पूर्व पश्चम खण सुमार ५ पांच बाजूस सेतखाणा उत्तरेस आहे [३०

१ मदघर एक दालनी लांबी पव पश्चम सण सुमार १७ पो खुले सुमार १५ पश्चमेकडील पाजस दिवानखाना त्यांत सुरूचे सांबाचे तीन सण दक्षण उत्तर त्याचे पुढे पाच सण दक्षण उत्तर उजेडास खिडकी आहे प श्चमेकडे एकूण कोठडी एक

१ मदघरचे दक्षणेस दुदालनी लांबी पूर्वपश्चम सण सुमार १७ येकूण कोठड्या
१ पूर्वेकडे दुदालनी लांबी सण सुमार ५ एकूण कोठड्या २ तपसील
१ मदघरचे लगत एक
१ सदरहूचे दक्षणेकडे लगत येक त्यात पूव पश्चम सणात टाकी म्हाव पाची खोली आजमासे हात ३ तीन बाजूने उतरावयास पायेऱ्या
१०] आहेत

२

१ मध्ये सात सण खुले दुपई आहेत
१ पश्चमेस पाच सण दुपई आहेत पव पश्चम
१ एक दालण दक्षणेकडील खुले आहे
१ दुसरे दालण उत्तरेकडील त्याचे बाजूस पूव प श्चम दोन कोठड्या आहेत मधे सण खुले आहे

२

३

तळमजला

२०] दुसरा वर मजला

१ पवाल दिवानखाना तिपई सांप सुरूचे सण पूर्व पश्चम सुमार १७ यासी कोठड्या आहेत तपसील
१ उत्तरेकडील दालनास मधे तेरा सण पूव पश्चम खुले आहेत बाजूस कोठड्या पूव पश्चम दोन दोन दोन लगाल्या आहेत पश्चमेकडील कोठडीत खाली उतरावयास जिना आहे पूर्वेकडील कोठडीत सेतखाना आहे
१ सदरहू दालनाचे दक्षणेस दुसरे दालन एक सण पूव पश्चम सुमार ९ मधे खुले आहेत बाजूस पूव पश्चम कोठड्या दोन आहेत
१ तिसरे दालन सदरहूचे दक्षणेस मधे खुले सण पव पश्चम सुमार ७ बाजूने कोठड्या दोन पूव पश्चम आहेत बाजूस पूर्वेकडे जिना खाली
३०] उतरावयास मदघरचे मिनास आहे

३

१ पश्चिमेकडे दिवानखाणा दुघई पुढील दिवानखाना वर लगत त्यास सुरूचे खांबाचे तीन खण दक्षण उत्तर याचे पुढे पाच खण दक्षण उत्तर येकूण दिवानखाणा १

१ पूर्वेस दिवानखाणा दुघई पुढील दिवानखाण्याचे लगत त्यास सुरूचे खांबाचे तीन खण दक्षण उत्तर पुढे पाच खण दक्षण उत्तर आहेत.

येकूण दिवानखाणा १

१ पुढील दिवानखाण्याचे दक्षणेस दुघई पूर्व पश्चिम लांबी खण सुमार १७

१ दक्षणेकडील दालनात मधे खुले खण सुमार ९ बाजूस कोठड्या दोन च्यार च्यार खणाच्या पूर्व पश्चम आहेत पूर्वेकडील कोठडीत सेतखाणा आहे [१०

१ सदरहू दालनाचे उत्तरेस दालन येक मधे खुले खण सुमार ५ बाजूस पूर्वपश्चम कोठड्या दोन दोन दोन खण्याच्या आहेत

१ दुसरे मजल्यावर तक्तपोसी करून वर कौलार आहे

४

दुसरा मजला

१ वाड्याचे पिछवाडीस दक्षणेकडे कौला(रु) सोपे तीन तिघई आहेत व एक सोपा अरुंद आहे यो चौक एक

१ पूर्वेकडील सोपा खण सुमार ९ दक्षण उत्तर

१ दक्षणेकडील सोपा खण सुमार १७ पूर्व पश्चम मधे पडवी पूर्वेकडील सात खणास आहे मधे तीन खणावर कौलार आहे लगत जिना माळवदावर जावयास आहे [२०

१ पश्चमेकडील सोपा दक्षण उत्तर खण सुमार ९

१ उत्तरेकडील सोपा एक दालनी अरुंद आहे

४

(पुढील मजकुराचे पान गहाळ.)

लेखांक ३

श्री

याद्री सरकारातून ब्राह्मणास ऐवज घरास दिल्हा याची नाधनिसी सुरु सबा असर मया तेन व आलफ

कोंकणस्थ आपस्तंभ ब्राह्मणाची परे

१ बाळंभट भिडे रु २०००
१ निळकंठ दीक्षित बापट रु २०००
१ विठलभट दास्ये रु २०००
१ बाजीभट गोखले रु २०००
१ गणेशपंत गोखले रु २०००
१ बापूभट्ट धारपुरे रु २०००
१ मेरुशास्त्री गोडबोले रु २०००
१ लक्षुमण भट दास्ये रु २०००
१ गंगाधरपंत गोखले रु २०००
१ वासुदेवपंत गोखले रु २०००
१ बार्जी भट दास्ये रु २०००
१ मारोपंत गोखले रु २०००
१ केशवभट लिमये रु २०००
३ किता परे
 १ शिवरामपंत अभ्यंकर रु २०००
 १ रामाजीपंत भिडे रु २०००
 १ राजाराम भट गोडबोले रु २०००

३

१६

श्री

याद्री सरकारातून ब्राह्मणास ऐवज धर्मादाय दिला त्याची बाबमिति सुहूर सबा असर मया तैन व आलफ

कोकणस्त रगवेदी ब्राह्मणाची परे

१ आपाभट फाटक रु २०००
१ चिंतामणभट भाटे रु २०००
१ गोपालभट पराजपे अमडोशी २०००
१ परशरामभट केलकर रु २०००
१ बापूभट गाडगीळ रु २०००
१ सखारामभट चितळे रु २०००
१ हरजोशी पालगडकर रु २०००
१ बापूभट सहस्त्रबुद्धे रु, २०००
१ अनंतभट आठवले रु २०००
१ परशरामभट जोगळेकर रु २०००
१ शिवरामशास्त्री फडके रु २०००
१ लक्षुमणभट धामणेकर रु २०००
१ लक्षुमणपंत फडके रु २०००
१ गोविंदपंत वैद्य रु २०००
४ किता पर
 १ केशवभट परांजपे रु २०००
 १ वासुदेवशास्त्री आगाशे २०००
 १ सदाशिवपंत घडसे रु, २०००
 १ रघुनाथपंत पागेरकर २०००

४

१८

१ त्रिंबकभट चितळे

श्री

याद्री सरकारातून ब्राह्मणास परे धर्मादाय ऐवज दिला त्याची बाबमिति सुहूर सबा असर मया तैन व आलफ

देशस्त ब्राह्मणाचीं घरे

१ कृष्णभट मरकळे रु १०००
१ कोंडभट मळकरे रु १०००
१ विठलभट मळकरे रु १०००
१ गोपाळभट मळकरे रु १०००
१ नारायणभट मळकरे रु. १०००
१ हातवळणे रु. १०००
१ चाचाजी पढरपूरकर रु १०००
७

२ राज्यसनी ब्राह्मणाची घरे
१ अनतभट आग्महोत्री रु. २०००
१ मल्हा(र)राव काळे रु. २०००
२

१ राघवाच्यार्य रामानुज रु. २५००

श्री

* यादी मौजे फुलगाव येथील ब्राह्मणाचीं घरे नवीन सुरु समान असर मया तैन व आलफ शके १७३९ ईश्वरी नाम संवछरे

घरे तयार करून घरात कुटुंबसुद्धा राहातात

१ चिंतामणभट भाटे
१ गोपाळभट पराजपे
१ निळकठ दीक्षीत बापट
१ राजारामभट गोडबोले
१ वासुदेव शास्त्री आगाशे
१ बाळंभट भिडे
१ आपाभट फाटक
१ शिवरामभट आभ्यंकर
१ बाजीभट दात्ये
१ हरजोसी पालगडकर
१ परशराम भट जोगळेकर
१ आबा भट मळकरे
१ नारायणभट मळकरे

घरे मात्र तयार केलीं परंतु येथे राहात नाहीं

१ बाजीभट गोखले
१ जयवतराव गोखले
१ राघवाचार्य
३

घरे तयार करून वास्तुशांत जाली नाही सा घराजवळ छपरी घालुन राहातात

१ त्रिंबकभट चितले
१ अनतभठ आठवले
१ कोंडभट मळकरे
१ कृष्णभट मळकरे
१ गोविंदपंत वैद्य
५

---

* अशीच एक अपुर्ण यादी मिळाली आहे तीवर शके १७३९ आषाढ शा ८ भानुवासरे अशी तिथी आहे.

१ रघुनाथभट घागरेकर
१ अनंतभट पाठक आ
मिहोभी कडूसकर
१ मल्हारराव काळे सिलेदार

१६

जोर्ता माग्र तयार केली वस्ती
येथे नाहीं
१ सखोपंत पटवर्धन
१ महीभट कायगावकर
१ मिर्मभट जोगळेकर
१ विनायकभट जोगदेव
१ बाळंभट बापट
१ शिवरामभट टोकेकर
१ माहादेवभट खाडालकर

१ नरसिंहभट उकडव
१ गगाधरभट डोंगरे
१ लक्षुमणभट भामणकर

१०

घर पुरता तयार ना-
हीं परतु घराजवळ छपरी
घालून कुटुंब भ्रा राहातात
१ गगाधरपंत गोखले
१ वासुदेवपत गोखले

२

पाया माग्र भरिताल वस्ती येथें
नाहीं
१ बाळभट जोगळेकर
१ सदाशिवभट केळकर
१ गगाधरभट गाडगीळ
१ हरभट भट
१ बाळभट भिडे

५

घर पुरती तयार नाहीं व आपण येथ
नाहीं
१ नारोपत गोखल
१ लक्ष्मणपंत फडक

२

१ बाबाजी पंढरपूरकर जागा माग्र
घेऊन गेले आपण येथ नाहीं
व मुहूर्त ही नाहीं

१

घरे माग्र तयार केला परतु
मर्थ राहात नाहीं
१ सदाशिवपंत पंडरो
१ रामचद्रपंत भिडे
१ बापूभट गाडगीळ
१ बापूभट पागरकर

१ बापूभट गोखले पा-
याचा मुहूर्त करून गेले
आहेत.

१

१ परशुरामभट केळकर
१ बापूभट साठये
१ केशवभट पराजपे
१ बाळंभट दात्ये
१ भाऊ हातवळणे
१ रामभट कामतकर
१ केशवभट लिमये
१ मेरुशास्त्री
१ विठलभट मळकरे

१३ [१०

पां. न. पटवर्धन

६६ जेजुरी येथील शिलालेख

जेजुरी क्षेत्री खंडोबाचे देउळी पायथ्याचे वाटेपासून डाव्या उजव्या हातास दरवाजांवरून, दीपमाळांवरून अनेक लहान लहान शिलालेख आहेत बरेच शके १६५० च्या पुढील आहेत कित्येक होळकरांचे आहेत. Poona Gazetter मध्यें १३४ पृष्ठावर असा उल्लेख आहे " An inscription in the inner hall bears a date corresponding to A. D 1675 (Shake 1597) and another on the inner threshold is dated [२० (Sha-ke 1303) 1381 A. D "ह्या वाक्यातील दोन्ही शक चुकलेले आहेत. पहिला लेख (म्हणजे माझ्या यादीतील बारावा) शके १५९७ मधील नसून शके १६९७ मधील आहे व तो Inner hall मध्यें खरा, परतु चार्दीच्या मखरावर आहे. मखर देणारे जाचकाचे वशज अद्याप आहेत दुसरा लेख (म्हणजे खाली दिलेला अकरावा) त्याच्या प्राचीनत्वामुळें अत्यन्त महत्वाचा आहे तो हि शके १३०३ मधील नसून संवत् १३०३ मधला आहे. म्हणजे शके ११६८ (सन १२४६) मधील आहे. अर्थात् ज्ञानेश्वराच्या हि पूर्वीचा आहे 'यक्षप्रतिमय* कारिता' ही शेवटची ओळ स्पष्ट लागली बाकीची अक्षरें कांही तरी दिसली तशी दिलीं

. * येथे 'म'वरील मात्रा मार्गे कान्यासारखी जोडली आहे ही प्राचीनत्वाची खूण च आहे.

३४

आहेत यावरून कोण्या रजपुताने येथला गाभारा प्रथम बांधल्याबद्दलची या बोलवा आहे तिचा यांशीं संबंध असावा अशी शंका येते लेखाची अस्सल प्रतिमा (प्रकाशालेख्य) येणें अगत्याचें आहे सदर लेख मुख्य गाभाऱ्याच दर वाजावर उजव्या बाजूस मध्यावर एका मूर्तीचे खालीं आहे लेखाची लांबी ८ बोटें व रुंदी ३ बोटें मूर्ति लहान असून पांढऱ्या दगडाची आहे

Gazetteer मध्ये नमूद नसलेला परंतु प्राचीनत्वामुळें महत्त्वाचा असा एक शिलालेख जेजुरीस गांवाबाहेरील प्रस्थान हेमाडपंती लवथलेश्वराला उतरतांना उजव्या हातास आहे तो माझे नजरेस आणल्याबद्दल तेथील शाळेंतील एक शिक्षक रा खेडकर यांचा मी आभारी आहे सदर लेख बराच फुटून व झिजून गेलेला आहे

१०] दगडाच्या कपऱ्या निघाल्या आहेत तरी शकसंख्या व कांहीं अक्षरें स्वच्छ लागलीं लेखाचा शक १५१० आहे अथात् लेख ३०० वर्षांहून प्राचीन आहे.

ज्या ठिकाणीं अक्षराखालीं रेघ दिली आहे, तीं अक्षरें शिलालेखांत गोवीत आहेत

१

(मुख्य वेशीनंतर मंदीपुढील दरवाजाचे डावे बाजूवरील)

श्रीमार्तंड भैरव चर

णी तत्पर आपाजी सो

पु व सी सरव पुर

नीरंतर संवत् १५६८ (?)

२

(गुळ्यांचे नवीन दीपमाळेजवळच्या ६ दीपमाळेपैकीं ५ वील)

२०] श्री मार्तंडचरणी
तत्पर कृष्णाजी
\+ \+ त निरंतर
सन (?) १७८०

३

(हेगडे प्रधान यांचे देवळाजवळील वाटेवरील)

श्री कमळोजी कदम रावराम(?)ज रघुजी कदम
राव पाटील कोरेगाव वडमाव स्थान दि-
क्षाण गोविंद गणेश कृत सेवा दरव
जा श्री मार्तंड भैरव चरणारविंदी संपूर्ण
३०] मस्तु शुभ भवतु ॥ छ ॥ तरफ सांडस प्रा
त पुण सान्निध्यवती भीमातीर ॥ छ ॥

॥ शके १६६४ दुदुभि संवत्सरे श्री
मार्तंड चरणी तत्पर गणेशसुत
गोविंद कुलकर्णि आंगोटेकर

४

(या पूर्वेल दरवाजावर उजवे बाजूस)
श्री मार्तंडनाहि मनाजी प
त खंडोजीपत व त्रीबकपंत आ
फंलकर शके १६७९ ई
श्वर नाम संवत्छरे वैशा
ख शुद्ध त्रीतिया गु [१०
रुवार शुभ भवतु ॥

५

(या पूर्वेल दरवाजावर डव्ये बाजूला)
श्री
श्री शके १६८० बहुध
न्य नाम संवत्छर श्रावण
सुध १ श्री मार्तंड चरणी त
त्पर प(ा) ळाजी +
+

६ [२०

(प्राकाराच्या आत शिरल्याबरोबर डाव्या हातास खांबावर)
श्री मार्तंडचरणी तत्पर
मल्हारजीसुत तुको
जी होळकर नीरंतर स
के १६९२ वीकृती नाम
सवछरे श्रवण सुधि
प्रतीपदा सोमवार का
रखाना कीताब तळम
लफात शामजी ना
रायेण राजापुरक [३०
र परगणे दीजिरि

७

(शेजारी डाव्या कोपऱ्यात)

श्री मार्त भैरवचा भक्त मारवज

जीमे भ श्रु दीपोवाळी व दोन्ही दा

ळ मंडप व दोन्ही दीपमाळा व

दरवाजे वेउल्ळ व दोन्ही वीहीरी

८

(होळकराच्या चौघड्याचे दारावरील)

श्री शाके १६७८ धाता

१०] नाम संवछर श्री मा

र्तंड भैरयचरणी

खडोजीसुत मल्हा

रजी होळकर णीरतर*

९

(मणिमल्लाच्या डाव्या हातात कोटाचे एका खांबावर)

श्री शाके १६८० ब

हु धान्य नाम स

वत्सरे कार्तीक शु

ध पंचमी मातडभर

२०] णी श्रीधकराव सीवदेव

१०

मुख्य देवळाला जाताना देवडीवरील उजव्या बाजूच्या खांबावर ८ ओळींचा धासळून गेलेला उरलला नाही

११

(मुख्य गाभाऱ्याचे दरवाणावर उजव्या बाजूस यक्षमूर्तीचे पायथ्यास)

स १२०३ क्षर्दो श्री' र्भ मायाचे ॥

(ग० वीर पाल वीर मह सातत जा

यउ न्नू के म स्वाक्ष था स क पा दे

यक्ष प्रति ामर्य कारिता

---

* ' त 'ला मोडीतला र खाली जोडला आहे.

१२

(गाभाऱ्यांतील मखरावर जें चांदीचे कवच आहे त्याचे मध्यावर)

श्री मार्तंडचरणी तत्पर
रखमाजि जाचक निरंतर
सके १६९७ श्रावण शुध ७ ॥

१३

(देवळांत खंडोबाच्या व म्हाळसेच्या पितळेच्या मूर्ति आहेत त्यावर व त्यां
प्रभावळीवर असलेला हा श्लोक रा. बाबूराव बेलसरे यांचे तोंडून उतरून घेतला.

मालोजी भोसल्याचे उदरजलनिधि शाहशीतांशु झाल
तद्गर्भि येकराजा तनयवर तिघे त्यास दीपांबिकेला [१
शाहक्ष्मापः शरीफा वनिपसुगुण तुकोजिभूपार्कवंशी
खंडेराया स्वदेवाशरभनृपवरें अर्पिलें जेजुरीसी

१४

(पंचलिंगाचे देवळांत शिरताना उजव्या बाजूस)

श्री शके १६७७ युवा ना
म सवछरे श्री
पंच ल्लीगचरणी वठिल
शिवदेव सासवड
कर हा (१) ना

१५ [२

(म्हाळसेची शिळा आहे तेथें बाहेरील खांबावर)

श्री शके १६६४ दुदु
भी नाम सवत्सरे
श्री मार्तंडभैरव
चरणी खंडोजी सु
त मल्हारजी होळकर

१६

(भांडारगृहाच्या दरवाज्यावरील खांबावर)

श्री मार्तंड प्रसन
सके १६७८ धाता [३

---

१ 'हा' स 'र' मोडीतल्याप्रमाणें खाली जोडला आहे.

नाम सवछरे चैत्र सु
घ प्रतिपदा भाशाम्रर
पैकी दुआजी चेवधरी
श्री गादेकर याच्य घा ?
कर सु मवतु ॥

१७

(दोन घंटापैकीं एकावर)

1711

N S DASANGUST

१०]

१८

(दुसऱ्या घंटेवरील गोलाकार लिहिलेला)

श्री मार्तंड स्वाम जेजुरी भक्तराज
धाल्हाजी व हारीवा बीन आनजी
माळा गा
१ बगारोबा

१९

(उत्तराचयाच्या रस्त्यावरील मध्यावर दरवाजाचे उजव्या बाजूस)

श्री सके १७०५ क्रोधी
सवछरे ते दिवसी श्री मार्तंड भै
रवचेरनि तत्य हायेसत
राव सुत खंडोजी अण्णा
गीरवीकर नीरंतर

२०]

२०

(श्री लक्ष्मयकेश्वराचे दारावरील शिलालेख)

जळाशय कता श्री
माजि धर्माजी काट
कार्यकर्ता हेगोजि का
ट परो [प] कारार्थ
धर्म धंधे का० ८

२१

(लवथळेश्वराला जातांना पायऱ्याच्या उजव्या बाजूस ७ओळींचा, बरीच अक्षरें फुटलेलीं)

श्रीगणेशायन
मा: श्री स्व (?) स्ती सके १५३०
सो म श्व (?) छ ा श्री (?) म॥ वाध
रावीवार (?) कामळावळि ×-|× धा+
धी क मी
ठी पा (× ० ॥ ∞
+ + का

२२ [१०

(तुकोजी होळकर यानी मल्हारराव होळकर यांचे मादिर बांधलें आहे त्याचे दरवाजावरील)

श्रीसके १७१२ साधारणनाम
सवछरे आस्वीन शुध दशमी
श्री मल्हारगौतमेस्वरचरणी
मल्हारजी सुत तुकोजी होळकर

दत्तो वामन पोतदार

---

६७ जयाद्रिमाहात्म्य

जेजुरीचें माहात्म्य वर्णन केलेली सदर पोथी पेशव्यांचें घरी आहे सबंध गांवात एक च प्रत आहे. पोथीच्या अंतावरून ती प्रत अर्वाचीन दिसते. आसपा [२० सच्या स्थानांना हि संस्कृत नावें दिली असून क्षेत्राचे माहात्म्य शिवपांडवसंवादांत वर्णिलें आहे. पोंथीचा अतिमोल्लेख असा:—इति श्रीमत्पद्मपुराणे पाताळखडे जेजुरीमाहात्म्ये शिवपाडवसवादे श्रवणफळनिरूपणो नाममष्टादशाध्याय: ॥ १८ ॥ श्री मार्तंडभैरवार्पणमस्तु ह्माळसाकांत प्रसन्नोस्तु इद पुस्तक श्री ह्माळसाकांतदास दामोदरसुत गोवींदेन लीखीते ॥ यार्द्रासि पुस्तक द्रिष्टवा तार्द्रिशि लीखीतं मया ॥ यदिशुध्यमशुद्ध वा मम दोष न वीद्यते शके १७६२ अश्वान कृष्ण ५

नमुन्या करतां खालील श्लोक देतो:—"श्रीमार्तंड भैरव उवाच ॥ श्रृणु नारद वक्ष्यामि श्रवणस्य फलं पुनः ॥ सप्त स्थानेषु सप्तैव माहात्म्यानि च सति च ॥१४॥ तेषां जयाद्रिमाहात्म्य प्रथम समुदीरित॥ द्वितीयप्रेमर प्रोक्त [पाली–पेंबर] क्षे (त्र)

माहात्म्यमुत्तमं ॥ १५ ॥ अनयोरगैव्हा प्रोक्ता नान्येषामत्र कारणं ॥ आद्यो जयाद्रि माहात्म्य चद्रास्मानं तु मध्यत ॥ १६ ॥ प्रेमरत्नेप्रमाहात्म्यं तृतीयं तु ततः पठेत् । सर्वपापविशुद्धात्मा ममसानिध्यता व्रजेत् ॥ १७ ॥

दत्तो वामन पोतदार

६८ तीन देवदास

समर्थांची कविता खंड १ पृ ४११ वर समर्थांची निरनिराळीं नावें दिलीं आहेत त्यात ' देवदास ' हें हि एक नाव आढळलें या नावावर असलेले दोन अभंग हि सदर पुस्तकात पृ २८१ (अ २०९) व पृ ३०० (अ २८१) वर आढळतात व्यंकटेशादि स्तोत्रनिर्माता देवदास हा तर निराळा ठरला च, आता १०]दादेगावकर देवदास व देवदास नामधारी समर्थ हा मात्र एक नवीन च भेद डोळें पहात आहे परंतु समर्थकालीन पत्रव्यवहारादि सामुग्री लवकर च बाहेर पडेल त्यावेळीं याची चचा करण्यास साधन उपलब्ध होईल

दत्तो वामन पोतदार

६९ अठरा टोपकर

अठरा टोपकर असें शब्द पुष्कळ ऐकण्यांत येतात त्याची यादी हि प्रसिद्ध असावी असें वाटतें पण मला यथाप ती कोठें न आढळल्यामुळें एका बाडांत खालील टांचण आढळलें तें चर्चेकरितां मंडळास सादर करीत आहे ' पत्रदोर ' वगैरे शब्दांची मूळ रूपें मला सापडलीं मार्गीन कंसांतील प्रतिशब्द मला सुचले तसे दिले आहेत बाकी उतारा जशाचा तसा दिला आहे बाड तळेगांव दाभाडे २०] येथील माळमारं यांचेकडे मिळालें

श्री

पाश्चात् प्रभेद् टोपिया १८

१ फिरंगी (Portugal)	१ इंग्रेज (England)
१ वलंदेज (Holland)	१ फरासीस (France)
१ सुवेस (Swiss)	१ कसतत्यान (Satlaudian ? Celtic ?)
१ निविरायान (Norwajian ?)	१ विनेज (Venetians)

१ यम्रदोर	१ दिनमार्क (Denmerk)
१ मेंग (Greek)	१ उरुस (Irish ?) Russian
१ रसतार	१ रुमियान (Roman)
१ लातियान (Latian)	१ तालियान (Italian)
१ यहुदीन (Jew)	१ प्रेमरयान (Pomeranians)
९	९

सख्या १८

दत्तो वामन पोतदार

७० ' ड ' कार व ' छ ' कार

आपल्या मंडळाच्या शके १८३४ चा वृत्तांत इ. स. रा. राजवाडे[१० यानी पृष्ठ १५० वर 'वाग्भटकृत अष्टाग सग्रह सहिता'या मथळ्याचा एक लेख प्रसिद्ध केलेला आहे. सदरची सहिता त्यांचे सग्रहीं आहे व मी ती पाहिली आहे अक्षर-दृष्ट्या व आयनमनदृष्ट्या रा. राजवाडे म्हणतात, त्याप्रमाणें ही सहिता खरोखर विचारणीय आहे व त्यांच्या शकेस थोडीशी पुष्टी च पाहिजे असल्यास या लेखानें थोडीशी होईल. परतु पृष्ठ १५३ वर एक सस्कृत श्लोक दिलेला आहे तो पहातां त्याच्या शेवटच्या चरणावरून लेखकाच्या दृष्टीनें तरी वाग्भट हा ' बोधिसत्व ' होता, असें दिसतें. तो चरण हाः—

। स वाग्भटो नदतु बोधिसत्वः ॥

तेव्हा कदाचित् ' नमो शर्व्वाय ' हें लेखकाचें असावें असो.

या च संहितेच्या आरमी कांही चिन्हें दिली आहेत, ती चिन्हें कशाची आहेत[२० अशाबद्दल येथील कांही मित्रांनी विचारल्यावरून ही अडवणूक इतराची हि असूं शकेल म्हणून त्यांचा माझ्या दृष्टीने काय अर्थ आहे तो देतोंः—

हीं चिन्हें एकंदर पांच आहेत. त्यांत प्रथम ' ए ' असें प्रथमचें चिन्ह, या दोन रेघा आहेत, दुसरें चिन्ह अडव्या रेघेस अडकविलेला ' ड ' कार आहे शक ६९७ मधील राष्ट्रकूटांचा जो ताम्रपट प्रभातांत छापला आहे त्यांत ह्या ' ड 'ची आकृति सापडते तिसरें चिन्ह ' शून्या'चे आहे. चोथें चिन्ह पुन्हां दोन रेघा आहेत व पांचवें चिन्ह ॐकार आहे. म्हणजे त्या सर्व चिन्हांचें सद्यःकालीन रूपातर असें होईलः-

यापैकीं दोन ठिकाणच्या दोन दोन उभ्या रेघा वाक्यारंभ व वाक्यांत दर्शक आहेत हें सांगण्याची जरूर नाहीं पूर्वकालीन बहुतेक मोडी पत्रांवर 'ब' कार अथवा 'छ' कार काढण्याची पद्धत असे त्यांपैकीं 'ब' कार हा 'शिव' दर्शक आहे व 'छ' कार हा 'शुद्धसत्व' दर्शक आहे येथें 'ब' कार हा 'शिव' दर्शक आहे

आतां शून्याबद्दल माझें मत असें आहे कीं तें 'छ' कार दर्शक आहे मज जवळ श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचें घरचें जुनें योगवासिष्ठ आहे. त्याचे पहिले अध्या याचे शेवटीं ॥ छ ॥ ॥ ॰ ॥ असें लिहिलें आहे ॥ छ ॥ असें एकाहून अधिक वेळ ग्रंथांतीं लिहिणेचा प्रघात आहे. परंतु ॥ ॰ ॥ हें शून्य लिहिलेलें मला या योगवासि

१०] ष्ठाचे पोथीवर व प्रथम पहाण्यास सांपडलें तेव्हां ॥ ० ॥ हें शून्य ॥ छ ॥ छकाराबद्दल च असावें असें दिसतें

तेव्हां 'अष्टांग संग्रह संहिता' या ग्रंथांत प्रथमचीं अक्षरें अगर चिन्हें दिलीं आहेत तीं 'शिवार्थे व मांगल्यार्थे' आहेत

गो का चांदोरकर

---

७१ शक १५२२ तील एका कुणब्याचें हस्ताक्षर

१ रत्नागिरी जिल्ह्यांत राजापूर तालुक्यांत कशेळी येथील कुलकर्ण्यांच्या दफ्त रांत हा कागद सांपडला मंजिन्याच्या हजरतखानाची स्वारी शक १५२१ त राजापूर प्रांतें झाली त्या वेळीं या कुणब्याचा कबिला हजरतखानानें दस्त करून नेला तो सोडविण्यास कुणबी राजापुरास गेला व राजापुरचा मोकदम रुद्राजी

२०] हरिदेव शेणवी यास जमान देऊन कुणब्यानें आपला कबिला सोडून घेतला तत्संबंधीं हा कागद आहे त्याच्या शेवटीं कुणब्यानें स्वहस्तानें सही केलेली आहे या सहीवरून एवढें सिद्ध होतें कीं, शक १५२२ त कोंकणांतील एका खेड्यांतील एका कुणब्याला लिहितां वाचतां येत होतें त्यावरून असें हि अनुमान निघतें कीं, यःकश्चित् कुणबी जर शक १५२२ त लिहू वाचू शकला तर तत्कालीन जातीनें त्याहून सर्वथा उच्च जे मराठे व महारी हे हि बहुशः लिहिणारे वाचणारे त्यांचे त्यांपैकीं हि कांहीं कनिष्ट लोक निरक्षर असतील परंतु कांहींना लिहितां वाचतां येत असण्याचा बराच संभव होता हें उघड आहे

२ ह्या पत्राचा दुसरा एक उपयोग आहे त्या काळीं जंजिऱ्याचा शिद्दी कोंकणांतील बंदरकिनाऱ्यावरील गावांवर हल्ले करून माणसे दस्त करून बंदीत घालीत असे. खडो महाळ चिटणीस व बाळाजी विश्वनाथ भट यांच्यासारख्या वरिष्ठ जातीच्या लोकांना हि शिद्याचा हा उपसर्ग होत असे. मग इतर गरीबाचा काय पाड!

३ अस्सल पत्र मंडळाच्या सभासदांच्या अवलोकनार्थ मंडळाचे दफ्तरी आहे त्याची नक्कल येणेप्रमाणे:—

द्दा वो अता पाडाव कुणबी व गणा गोठणकर कुणबी मौजे कसेली ता राजापूर सुहुर सन इहिदे मया अलफ कारणे राजश्री रुद्राजी हीरदेव सेणवी मो मजकुरी गोसावियासी लिहून दिला कतबा ऐसा जे हजरत खानसाहेबाची आरमाराची स्वारी राजापूर प्राते जाहाली ते समई आपला कबिला दस्त करून राजापुरीस [१० आणिला माणसे २

कमली अवरत	राम मूल
खासा अता पाडाव	अता पाडाव
१	१

यास तुह्मांस जमान देऊन खंड करार केला रुपये

ऐन खड २००
भाते १०

———

२१०

एकुण दोन से दाहा रुपये मुदत तीन महिनेयाने झाडा करून देऊन या खेरीज खर्चास घेतले रुपये १० दाहा सवाई प्रमाणे खडाचा पैके बराबरी देउन सदरहू [२० खेरीज जमानत लोक सर्ते प्रमाण देऊन मुदतीस दिले नाही तरी दर सदे

दर माहे व्याज प्रमाणे देऊन

छ १७ रमजान हा कतबा सही

निशानी

अंता पाडावा

४ हा कागद प्रारंभा पासून निशानी ह्या शब्दा सुद्धा कोण्या तरी कारकुनानें लिहिला, कुणब्याला लिहिता येत असेल किंवा नसेल या शकेने कारकुनानें निशानी हा शब्द लिहिला—हेतु असा की, नांगर, खुरपें, विळा, वगैरेची निशानी कुणब्याचा जी असेल ती आपण पुढें करावी इतक्यांत असे कळलें की, कुणब्याला स्वतः लिहिता येतें. तेव्हां अर्थात् च त्याची सही त्याच्या हातानें कागदावर करून घेतली .[३०

यावरून निष्कर्ष असा एक निघतो कीं, मायः कनिष्ठ जातीचे लोक मांगर, धुरें, अशी आपली निशाणी ऊर्फ खूण करीत परंतु दुसरा हि एक निष्कर्ष निघतो तो असा कीं, सहीला हि निशाणी ही च संज्ञा आहे व असे निशाणी सही अशी असों असलीं म्हणजे साक्षर माणसाशीं गांठ आहे असा अर्थ होत असतो प्रस्तुत कागदांत सही निशाणी असे शब्द आहेत तेव्हां हा लिहिणारा कुळंबी होता हें कागद लिहिणाऱ्या कारकुनाला माहीत होतें, हें स्पष्ट आहे

वि का राजवाडे

---

७२ हरिराज शेंडे कृत मुद्गलार्येचें श्लोकबद्ध भाषान्तरद्वय

— •—

१०] १ हरिराज शेंडे, मुद्गलकर, यानीं मुद्गलभट्टकृत रामार्येचीं दोन निरनिराळीं मराठी भाषान्तरें मला सांपडली आहेत एक पन्हाळ्यांत कारंजे येथें मिळालें; व दुसरें कोंकणांत राजापूर तालुक्यांत देवाच्या गोठण्या नजीकच्या धालवली गांवीं राहणाऱ्या रा रा वासुदेवराव गोखले यांच्या येथे मिळालें कारंजे एथें मिळालेलें भाषान्तर कच्चें व अपरिपक्व असून कवीनें बालपणीं प्रथम च केलें असावेंसें दिसतें धालवलीस मिळालेलें भाषान्तर पक्कें व सुरेख असून, कवीनें तें प्रौढ वयांत रचिलें असावें धालवली येथील प्रतींत रामार्येवर कार्कभट्ट नांवाच्या कोण्या शास्त्र्यानें संस्कृत टीका हि दिलेली आहे धालवली प्रतीचे आद्यन्त असे:—

आदि

' श्रीगणेशाय नम ॥ सीतालतासमासक्तं रामं कल्पमहीरुहं ॥ सान्द्र[१]
२०] शितलछायं भ्रांतविश्रांतिदं भजे ॥१॥ श्रीमन्मुद्गलभट्टेन रामचंद्रप्रमोः कृता॥ आर्यावृतेस्तुति स्तस्या व्याख्यानं क्रियते स्फुटं ॥ २ ॥

अंत

" हरिः ॐ । इति श्रीविद्वन्मुकुटमहाशुद्गलभट्टविरचितं रामार्याशतं अष्टाधिकं सपूर्ण ॥ ॥ शुभमस्तु ॥

राघवमेघोऽमोघो विद्युत्पीतांबरमवरः ॥
जीवनदाता सविता हृदयाकाशे सदा ममोल्लसतु ॥ १ ॥
श्रीधनुर्बाणधरं धारं दशाननविमर्दनं ॥
प्रफुल्लनयनांभोजं भजे दशरथात्मजं ॥ २ ॥

---

१ स द्रा

पदार्थद्योतनी चेयं दीपिकार्यानुकूलिनी ॥
काकंभट्टैः सुविधृतां स्वसुखाप्त्यै मुदा स्फुटं ॥ ३ ॥
मार्गशीर्षे सितेऽष्टम्यां सौम्ये थ विकृतौ शुभा ॥
सिद्धेयं दीपिकार्याणां मुदं वहतु सर्वदा ॥ ४ ॥

इति श्रीमहामुद्गलभट्टविरचितश्रीरामार्यास्तवपदार्थदीपिका संपूर्णा ॥ ७ ॥

समुद्रवसनावर्तिविद्वन्मंडलमूर्तिना ॥
आर्या विरचिता श्रीमन्महामुद्गलसूरिणा ॥ १ ॥

गोदातीरीं विराजे विमल बहुवरें मुद्गल श्रेष्ट नावें ॥
पावे सत्पुत्रसौख्या जननिकर जया सेवितां येकभावे ॥
शेंडे तेथील जोशी विबुध बहुभले वेदविद्याविचारें [१०
त्या वंशीं कश्यपाचा मुकुटमणि दिसे माणिकेशावतारें ॥ १ ॥

सत्पुत्र त्याचा हरिराज नामें
करि रविध्यानविधान नेमें ॥
करूनि आर्याश्रम अर्थ त्यानें
समर्पिला रामपदीं सुखानें ॥ २ ॥
माता मृता शिशुपणीं पण वाढवीलें
सद्बुद्धि देउनि मला मग सिद्ध केलें ॥
तो माणिकेश्वर पिता नमिला मनानें
भवे करूनि हरिराजकवीश्वरानें ॥ ३ ॥

इतिश्रीमन्महामुद्गलभट्टाचार्यसूरिणा विरचिता रामार्या श्रीमज्जानकी-[२०
रमणचरणपरिचरणशीलाः सार्थाः संस्कृतप्राकृतार्थेन समाप्ता ॥ ७ ॥ ॥

२ कारजे एथील पोथींत शेंडे बद्दल शेटे असा पाठ आहे. परंतु शेंडे हा च पाठ खरा असावा. शेटे हें आडनांव ब्राह्मणांत आढळत नाहीं. शेंडे हें आडनांव ब्राह्मणांत आहे. गांवाच्या शेंवटी जें मुळी रहात असत ते शेंडे. कोंकणांत शेंडे चितळे, शेंडे सोमण अशी आडनावें आहेत शेंडे चितळे म्हणजे गावाच्या शेवटास रहाणारे चितळे त्याप्रमाणें च शेडे जोशी म्हणजे गांवाच्या शेवटास रहाणारे जोशी.

३ मुद्गलभट्ट कोण कोठील तें माहीत नाहीं. हा महाराष्ट्र ब्राह्मण होता, यांत संशय नाहीं. मुद्गलरामायण ज्या मुद्गलानें केले तो च जर हा असेल, तर हा

१ र्णां २ स्या ३ भा

शिवाजी व संभाजी यांच्या कारकीर्दीत झाला असावा काकंभट्टानें पद्‌धंद्योतिनी टीका विकृति संवत्सराच्या मार्गशीर्ष शुक्ल किंवा कृष्ण अष्टमी बुधवारीं संपविली सौम्ये असा पाठ धरून शक १६३२,१६९२ किंवा १७५२ ह्या तीन सालांत मार्गशीर्ष शुक्ल किंवा कृष्ण अष्टमीस बुधवार पडत नाहीं -तेव्हां पाठ सोमे असा धरावा तो धरल्यास शक १६९२ च्या मार्गशीर्ष कृष्ण अष्टमीस सोमवारे पडतो तात्पर्य काकंभट्टाचा टीकाकर्तृत्वकाळ शक १६९२ धरावा परंतु हरिराम केव्हां झाला, हें कळण्यास ग्रंथांत कांहीं एक गमक नाहीं मात्रा अगदीं अलिकडील आहे कदाचित् हरिराम हा काकंभट्टाचा समकालीन असेल दोन्ही मात्रान्तरें मंडळाचे समहीं आहेत

१०] वि का राजवाडे

---

७३ गोत्र ऊर्फ कुलनाम ऊर्फ आडनांव

परवां सिन्नरास मला एक बेपारी साक्षर लाडवंजारी भेटला त्याच्या बोलण्यांत कुलनाम ऊर्फ आडनांव या शब्दाविषयीं गोत्र हा शब्द वारंवार आला म्हणजे ज्याला आपण आडनांव किंवा कुलनाम म्हणतो त्याला तो गोत्र म्हणे अपत्य प्रभति गोत्र, ह्या पाणिनीय सूत्राला अनुसरून तो बोलल्यासारखा दिसला ह्याचा अर्थ असा नव्हे कीं त्याला पाणिनीयसूत्र माहीत होतें अर्थ इतका च कीं त्याच्या जातींत पाणिनीनें नमूद केलेला संप्रदाय पूर्वापार प्रचलित होता हा संप्रदाय म्हणजे गोत्रनामाला कुलनाम समजण्याचा प्रघात भारतवर्षांत फार प्राचीन आहे हर्ष चरितावर व्याख्या करणारा शंकर ह्या प्रघाताचा उपयोग करतो उदाहरणार्थः

२०] । अनार्यः पुष्यमित्रः मौर्यं बृहद्रथ पिपेष

(हर्षचरितं—षष्ठ उच्छ्वास)

यावर शंकर अशी व्याख्या करतो—

। मौर्य इति गोत्रनाम ।

तात्पर्य, गोत्रनाम म्हणजे कुलनाम ऊर्फ आडनांव

वि का राजवाडे

---

७४ दासींचीं नांवें संस्कृतांतून मराठी

हर्षचरिताच्या अष्टमोच्छ्वासांत बाणानें दासीची नावें (पृष्ठें २४६, २४७) दिलीं आहेत. त्यांवरून मराठींत खालील नावें आली आहेत.

१ कलहंसि = हंशे (एकशेष)
२ सुंदरि = सुंदरे
३ मंगलिके = मंगळे
४ शबरिके = सबरे, सवरे, शबरे
५ मातंगिके = मंगे
६ वत्सिके = वच्छे
७ नागरिके = नागरे
८ विराजिके = बिर्जे
९ भृंगारधारिणि = भुंगे
१० केतकि = कैके
११ मेनके = मेनके
१२ विजये = बिजे
१३ नर्मदे = नर्मदे, नबु
१४ सुभद्रे = सुभद्रे
१५ वसतिके = वसन्त्ये
१६ मुक्तिके = मुक्त्ये
१७ मंजुलिके = मंजुळे
१८ कालिंदि = कालिंदे
१९ कमलिनि = कमळे
२० रोहिणि = रुई
२१ अंब = अंबे
२२ अंबिके = अंबिके
२३ सीमंतिनि = शेवते

ही सर्व नावें शूद्रांत महाराष्ट्रांत सध्या हरहमेष आढळतात.

वि. का. राजवाडे

[१०

७५ विमानें व त्यांचा प्राचीन संस्कृत ग्रंथांत उल्लेख

१ विमानांचा उल्लेख भारतादि इतिहास व पुराणे यांतून सडकून आढळतो. ग्रीक पुराणांतल्याप्रमाणे च भारतीय इतिहासपुराणांत विमानातून देवादि प्रवास करताना दिसतात. परतु, हे उल्लेख पौराणिक अतएव कविकल्पित आहेत, अशी शंका सहज च येते कालिदासादींच्या काव्यांतून देवानी पुष्पवृष्टी केल्याची वर्णनें सर्वश्रुत आहेत, परंतु, ती हि काल्पनिक च होत, वास्तविक नव्हत लक्ष्यार्थ किंवा व्यंग्यार्थ सोडून वाच्यार्थानें भौतिक पदार्थांनी बनविलेल्या विमानाचा उल्लेख इतिहासाला बहुत उपयोगाचा होतो. पंचतंत्रहितोपदेशादि नीतिकथांत विमानांचा किंवा जादूच्या गरुडाचा उल्लेख येतो. तो हि काल्पनिक च दिसतो, वास्तविक म्हणवत नाही म्हणजे

[२०

कोणी मनुष्य गरुडावर बसून राजकन्येच्या महालांत शिरून गेला, ही गोष्ट वास्त विकांत काल्पनिक मानल्याखेरीज उडत्या सतरंज्या, घोडे वगैरे सारखा व हा उडता मायावी गरुड होता, असें म्हणावें लागतें. तात्पर्य वर्तमान काळीं ज्या तऱ्हेच्या यानांना विमान म्हणून समजण्यांत येतें व ज्यांत यांत्रिक गुणाहून इतर कोणतें हि मांत्रिक गुण नसतें, त्या तऱ्हेच्या विमानांचा उल्लेख प्रायः इतिहासांतून, पुराणांतून व काव्यांतून आढळत नाहीं. परंतु ह्या विधानाला मला एक अपवाद आढळला. बाण आपल्या हर्षचरिताच्या सहाव्या उच्छ्वासांत खालील वाक्य लिहितो:—

"आश्चर्यकुतूहली च चंडीपतिः द्रोणोपनतयवननिर्मितेन नभस्तलयायिना यंत्रयानेन अनीयत क्वापि" ।

१] चंडीपति नांवाच्या राजाला ऊर्फ संस्थानिकाला कोण्या यवनानें आकाशांतून जाणाऱ्या यंत्रयानानें ऊर्फ विमानानें कोठें तरी नेलें, असें बाण लिहितो. एथें एवढें लक्ष्यांत ठेवावयाचें आहे कीं बाण प्रस्तुत प्रकरणांत ऐतिहासिक काळांत अनेक राजे कसकसे विपत्ति पावले तें सांगत आहे. पौराणिक किंवा काल्पनिक राजाचा उल्लेख बाण एथें करीत नाहीं. त्याच्या पूर्वीच्या हजार पांचशें वर्षांतील राजांचा निर्देश बाण करीत आहे. ह्या उल्लिखित राजांपैकीं कित्येकांचा पत्ता लागलेला आहे व कित्येकांचा लागावयाचा आहे. परंतु, एवढें निश्चित आहे कीं ह्या राजांपैकीं प्रत्येक व्यक्ति ऐतिहासिक आहे. प्रत्येकाचा अंत कसा झाला, तें बाणाच्या काळीं सर्वत्र मशहूर होतें. म्हणजे बाणाच्या काळीं तत्पूर्वीचा हजार पांचशें वर्षांचा इतिहास लोकांना माहीत होता असें झालें. ह्या ऐतिहासिक संस्थानिकांपैकीं चंडी

२०]पति हा एक संस्थानिक होता. त्याला एका यवनानें विमानांत बसवून आकाशांतून कोणीकडे नेऊन टाकिलें तें कोणाला बाणाच्या काळापर्यंत माहीत नव्हतें. आश्चर्यानें व कुतूहलानें प्रेरित झाल्यामुळे चंडीपति यवननिर्मित विमानांत बसला व विपत्ति पावला, ही गोष्ट मात्र सर्वतोमुखीं झाली व तिची जागृत स्मृति बाणाच्या काळा पर्यंत होती. सांगण्याचा मुद्दा एवढा च कीं आकाशयानाचा हा बाणकृत उल्लेख पौराणिक किंवा काल्पनिक नसून, केवळ वस्तुस्थितिदर्शक, अतएव विश्वास्य आहे. ह्याच्या खरेपणाचा संशय घेण्याला कांहीं एक कारण दिसत नाहीं.

२ बाण शक ५२२ च्या सुमारास झाला. तत्पूर्वी केव्हां तरी हजार पांचशें वर्षांच्या आंत चंडीपति झाला असावा. चंडीपतीचा नक्की काल सांगतां येत नाहीं. तथापि अदमासानें तो शकाच्या दोनशाच्या वर्षाच्या अगोदर व शकपूर्व एकशेच्या नंतर

३०] कधीं तरी झाला असावा. ह्या तीनशें वर्षांत पंजाबाच्या आसपास यवनांची म्हणजे ग्रीकोद्भव लोकांची हालचाल चालू असे. तेव्हां प्रश्न असा उद्भवतो कीं त्या काळीं किंवा केव्हां हि यवनांत म्हणजे ग्रीक लोकांत विमानांचा शोध लागला

होता की काय व आकाशमार्गानें गमन करण्याजोगें विमानकलेचें ज्ञान त्यांच्यांत त्या काली होतें की काय! एकदोन मान्य एन्सायक्लोपीडिया ऊर्फ विश्वकोश पहाता असें दिसतें कीं विमानयन्त्राचा शोध ग्रीक लोकांस त्या काली लागला नव्हता. आता बाण तर स्पष्ट म्हणतो की यवनाने राजाला विमानांतून कोणीकडे नेलें न कळे. तेव्हा ह्या परस्पर विरोधी विधानांची एकवाक्यता कशी लावावयाची? किंवा ती लागत नसल्यास ह्या दोन विरोधी वचनातून कोणतें विश्वास्य मानावयाचें? एकदरीत साधकबाधक प्रमाणें पाहता, माझें असें निश्चित मत झालें आहे की बाणाचे विधान पूर्णपणें विश्वासपात्र आहे व त्यावरून अशी निष्पत्ति होते की त्या काली यवनलोकांत म्हणजे एशिआटिक ग्रीक लोकांत विमानकला, कोणत्या तरी प्रकारची, प्रचलित होती. जड हवेंत विमान दोन तऱ्हांनी [१० तरंगविता येते. सामान्य हवा उष्णतेनें हलकी करून विमानाच्या फुग्यात भरून तें हवेहून हलकें करावयाचें, किंवा हवेहून एखादा हलका वायु फुग्यात भरून तें कार्य साधावयाचें. पैकी दोन्ही तऱ्हा तत्कालीन यवनांना माहीत असण्याचा संभव आहे. त्यातल्या त्यात ऊष्णतेने हवा हलकी करून फुग्यात भरण्याची तऱ्हा सहज उपलभ्य असते व फ्रान्सात सवाशे वर्षांपूर्वी मॉंड-गोल्फिए यानें या च तऱ्हेचा उपयोग केला होता. इतकें खरें की यूरोपियन शोधकाना यवनाना ही विमानकला माहीत होती की नव्हती एतत्संबंधी साधनें जशी व जितकीं उपलब्ध व्हावीत तशी व तितकी झालेली नसल्यामुळें त्यानी ग्रीकाना म्हणजे यवनाना ही कला माहीत नव्हती असा नकारात्मक निश्चय केला. परंतु, बाणाच्या ह्या निश्चीत व विश्वसनीय विधानानें हा नकारात्मक निश्चय बदलणें प्राप्त आहे. बाणाच्या विधा-[२० नानें असें म्हणावें लागतें कीं बाणपूर्वकालीन यवनाना कोणत्या तरी प्रकारची विमान कला निःसंशय माहीत होती. विशिष्ट प्रकार कोणता होता, तें कळण्यास संस्कृत ग्रंथात सध्या तरी कोणतें च साधन मला उपलब्ध नाही.

वि. का. राजवाडे

७६ अजे, अजी

मराठींत म्हताऱ्या, स्त्रीस संबोधिताना विशेष सलगी असल्यास अजे अशी हाका मारतात व बहुमानानें अजी अशी हाका मारतात. ही हाक मराठी ने सहज च संस्कृतांतून वंशपरंपरेनें घेतली आहे बाण हर्षचरितांत अष्टमोच्छ्वासांत स्त्रियाना संबोधण्याचे दहा पांच प्रकार अर्था सुद्धां देतो. त्यात खालील वाक्य आहे:—

" कथं इव महानुभावी एनां आमंत्रये । वत्से इति अ
तिप्रणय । ॥ ॥ ॥ । आर्ये इति जरारोपणम् ।

जरारोपण असतां यागाच्या काळीं वृद्ध स्त्रियांस आर्ये अशी हाक मारीत आर्ये या अपभ्रंश अज्जे अज्जे या मराठी अपभ्रंश अजे कुणबी व शूद्र घरांतल्या म्हातारीला अद्याप अजे अशी हाक मारितात शिष्ट ब्राह्मण अजी अशी हाक मारितात अजे चें अजी रूप शिष्टांनीं कसें साधलें तें उमगत नाहीं

वत्से=बच्च
पुत्रि=पोरी
मूलिके=मुळी
१०] भवति=बाई
मातर=माई
भगिनि=बहिणि, बहिण्ये, बहिनी
बाले=बाळे

वगैरे हाका मराठीनें आपली अजी जी संस्कृत तिजपासून घेतल्या आहेत त्याला बाण साक्ष आहे (निर्णयसागर मत, पृष्ठ २४४)

वि का राजवाडे

~ ~ ~ ~

७७ विवेकसिंधु व गुरुचरित्र

मुकुंदराजकृत विवेकसिंधु व सरस्वती गंगाधरकृत गुरुचरित्र या दोन ग्रंथांच्या रचनाकालामध्यें सुमारें १७५।२०० वर्षांचें अंतर आहे हें सर्वांस माहीत आहे व परंतु २०] आज मुद्दाम या दोन ग्रंथांचा एकत्र उल्लेख येथें करण्याचें कारण असें आहे कीं, विवेकसिंधूंतील व गुरुचरित्रांतील कांहीं ओव्या अगदीं सारख्या आहेत कांहीं कोठें फक्त एक अर्धे अक्षर बदललेलें आढळतें अर्थात् विवेकसिंधूंतील दृष्टांत हे गुरुचरित्रांत घेतलेले आहेत विवेकसिंधु व गुरुचरित्र या प्रत्येकांतील प्रतिपाद्य विषय अगदीं भिन्न असल्यामुळें पहिल्याचें प्रतिबिंब दुसऱ्यांत सर्वत्र न दिसणें हें योग्य व आहे या शिवाय, सरस्वती-गंगाधरानें एखादा वेदांतविषयक ग्रंथ रचिलेला असल्यास त्यांत यापेक्षां कदाचित् अधिक साम्य दिसून येईल असें मला वाटतें माझ्या हस्तगत आलेलें साम्य पुढें सदरहूप्रमाणें दाखवीत आहे [illegible] पुढील अनुमान काढतां येतें:—

१ सरस्वतीगंगाधर यानें विवेकसिंधूचें परिशीलन विशेष केलें होतें. तें इतकें कीं,

गुरुचरित्र रचतांना विवेकसिंधूंतील ओव्या, शब्द व दृष्टांत वगैरे जसेचे तसे आपोआप त्याचे हातून अगर तोंडून बाहेर पडत असत.

या दोन ग्रंथांतील साम्य व त्यावरून निघणारे अनुमान यापासून कवि-काव्य-संशोधकास कोणत्या हि दृष्टीनें फायदा होईल काय !

विवेकसिंधु	गुरुचरित्र
	तृप्ति झालियावरी ढेंकर ।
धालेपणाचे ढेकर ।	देती जैसे जेवणार ।
जेवीं देती जेवणार ।	गुरुमहिमेचा उद्गार ।
तेवीं तुझ्या स्वरूपाचा उद्गार ।	बोलतसे अनुभवानीं ॥ १/२ ॥ [१०
ते बोलती माता ॥ १/२ ॥	तैसें माझें बोलणें ।
चाड चातुर्यार्थे जीणे ।	ज्यासी चाड गुरुस्मरणे ।
ऐसे बोलती शाहाणें ।	अंगीकार करणार शहाणे ।
तरी तेथींचीये परमार्थखुणे ।	अनुभविती एकचित्तें ॥ १/२४ ॥
मासु का न व्हावें । १/३ ॥	ग्रंथ कराल उदास
उसु कीरु दीसे काळा ।	वाकुडा कृष्ण दिसे ऊस
परी घेणे रसाचा गळाळा ।	परि अमृत निघे त्याचा रस
तैसें बोल आरुप परी सळाळा ।	दृष्टी द्यावी तयावरी ॥ १/२३ ॥
दीसे वीवेकाचा ॥ १/६ ॥	ब्रह्मरसाची गोडी ।
जेथ ब्रह्मरसाची गोडी ।	अनुभविता फळें रोकडी । [२०
अनुभवीजे रोकडी ।	या बोलाची आवडी
तया बोलाची आवडी ।	ज्यासी संभव अनुभव ॥ १/२५ ॥
साधुजनासी ॥ १/३ ॥	कल्पतरुसी द्यावी उपमा ।
कल्पतरुसी उपमा द्यावी ।	कल्पिलें लाभे त्याचा महिमा ।
तरी तो कल्पिल्या आर्थांतें पुरवी ।	न कल्पिता पुरवी कामा ।
कल्पनातीत भेटवी ।	कामधेनू श्रीगुरू ॥ ३/५ ॥
सद्गुरुनाथु ॥ ७/७ ॥	म्हणोनी श्रीगुरु उपमा ।
म्हणोनी गुरुसी उपमा ।	ऐसा कवण असे महिमा ।
औसी कवणीं असे महिमा	प्रपंच होय परब्रह्म ।
पपंचची होये परब्रह्म ।	हस्त मस्तकी ठेवूनियां ॥ ३/४ ॥ [३०
प्रसादें जयाचेनी ॥ ८/१ ॥	तो दातार अखिल मही ।
परोपकाराचेनी संतोशें ।	

पात्र कुपात्र न म्हणे ।
गुरु मेघ सर्वत्र वरुषे ।
उदारपणें ॥ [illegible] ॥
तथापी पात्रतावीषेशें ।
स्थीर होये सखोल भुमीके ।
येंबु ही न जाये उन्नकें ।
ध्याये नीचोनीयो ॥ [illegible] ॥
ऐसी मीं ससारसमुद्री बुडाला ।
तापत्रये वडवाग्नी पोळला ।
१०] कोधादी जळचरी वीसचीला ।
जाला अताशोच्यु ॥ [illegible] ॥
ज्ञानाचा तारुवीं बैसोनी ।
रुपेचें सुकाणे धेउनी ।
देवेंची तारका होउनी ।
ताराचें मातें ॥ [illegible] ॥
ऐसी कृपा उपजोनी ।
बोलता शीष्य शीरोमणी ।
मस्तक श्रीगुरुचरणीं ।
न्यसीता जाला ॥ [illegible] ॥
२०] जैसें मागलें बोर ।
पावे सुरपाळीक बाल्हाड ।
सेवुनी उठीला धीर ।
आंगची पाली ॥ [illegible] ॥
सुधीचा उपकारा ।
उत्तीर्ण न व्हीजे दातारा ।

जैसा मेघाचा गुण पाही ।
पर्जन्य पडतो सर्वांठाई ।
कृपासिंधु ऐसा असे ॥ [illegible] ॥
त्यांतहि पात्रानुसार ।
सांगेन साक्षी एक थोर ।
सखोल भूमी उदक स्थिर
उन्नतीं उदक नाहीं जाणा ॥ [illegible] ॥
तापत्रयाग्नींत पोळलों ।
मीं ससारसागरीं बुडालों ।
कोधादिजळचरीं वेढिलों ।
अज्ञानजाळें वेष्टूनिया ॥ [illegible] ॥
ज्ञाननौकीं बैसवोनी ।
कृपेचा वायु चालवुनी ।
मदे तारक करुनी
ताराचें मातें ॥ [illegible] ॥
एशिया करुणावचनीं ।
विनवीतसे नामकरणी ।
मस्तक सिद्धाचिया चरणीं ।
ठेविता झाला पुनः पुन ॥ [illegible] ॥
क्षुधेनें पीडिलें थोर ।
जैसें पावे मणविकार ।
त्यातें होय मनोहर ।
न वचे सेवोनि परियेसा ॥ [illegible] ॥
ऐशा तपोपकारासी ।
उत्तीर्ण न व्हावें वशोवंशी ।

॥ [illegible] ॥

मग बोलीला तो योगींदु ।
या रे तु पुर्णचंदु ।
३०] माझा बोधसमुदु ।
उल्हासला सुखा ॥ [illegible] ॥
तुवां महासुख लाधलें ।

॥ [illegible] ॥

मग काय बोले योगींद्र ।
या रे शिष्या तू पूर्णचंद्र ।
माझा बोधसमुद्र ।
केसा तुवा उल्हासविला ॥ [illegible] ॥
तूंतें महासुख लाधलें ।

जे गुरुद्वाम्ये फळलें ।	गरुद्वास्यत्व फळलें ।
परब्रह्म आनुभवलें ।	परब्रह्म अनुभविलें ।
तुज स्वानुभवें ॥ ३/९६ ॥	आगिचोनि तुज आतां ॥ ४३/२ ॥
अैसी सीष्याची वीनती ।	ऐशी शिष्याची विनती ।
अैकोनी गुरु काये बोलती ।	ऐकोनी सिद्ध काय बोलती ।
ते श्रोता आवधारावें चांत्ती ।	साधु साध तुझी भक्ती ।
म्हणे मुकुंदराज योगी ॥ ३/९७ ॥	प्रीती पावो गुरुचरणी ॥ ४/३ ॥
अैके सीष्यचुडामणी ।	एक शिष्यचुडामणी ।
धन्य धन्य तुझी वाणी ।	धन्य धन्य तुझी वाणी ।
आठवे जेथीचा प्रश्नी ।	आठवतसे तुझा प्रश्नी ।
परमपुरुष ॥ ३/९ ॥	आपिमध्यावसानक ॥ ४/२ ॥

पीतयाचे रेत ।	मातेचें शोणित पित्याचें रेत ।
मातेचे श्रोणीत ।	सपर्क झाला जननीगर्भांत ।
जननीगर्भी होणें मीश्रीत । ·	जैसें सुवर्ण असे कढत ।
रुतकाळी ॥ ६/९१ ॥	पांच दिवस बुद्बुदाकार ॥ ४५/३ ॥
.. .. ।	
... ... ।	
पांचे आहोरात्रें होये बुढाळु ।	
बुब्दुदाकारु ॥ ६/९८ ॥	

विवेकसिंधूतील वरील उतारे मजजवळच्या एका जुनाट हस्तलिखित प्रतीवरून घेतलेले आहेत व गुरुचरित्रांतील उतारे छापील प्रतीवरून घेतलेले आहेत. प्रत्येक ओवीच्या शेवटीं दोन आकडे आहेत त्यापैकी रेषेवरील आकडा अध्यायाचा असून खालचा आकडा त्यांतील ओवीचा आहे.

गं. ना. मुजुमदार

७८ कपिलानिर्णय

ग्रंथनामः—कपिलानिर्णय । कपिलापदशक्यार्थनिर्णय ।

ग्रंथकारनामः—सिद्धगुणाकरपंडित

लांबीरुंदीः—६½ इंच × ३¾ इंच

पृष्ठेः—७ × २संपूर्ण

पंक्तिः—दरपृष्ठास १० ते १२

अक्षर —महाराष्ट्री बालबोधी अर्वाचीन
विषय:—कपिला गाईचें लक्षण
ग्रंथरचनाकाळ —शक १७०० सुमारें
ग्रंथलेखनकाल: – शक१७५० सुमारें
कागद:—इंग्रजी बंदरी
स्थळ:—पुणें शहर
भाषा:—संस्कृत गद्य
आद्य:—श्रीगणेशायनम ।
श्रीपरब्रह्मणे ।

१] सुश्रीमद्रघुनाथाख्यबाजीरावसुतें मया ।
कपिलापवशास्त्यार्थनिर्णयो लिख्यतेऽधुना ॥ १ ॥

अंत —श्रीरघुनाथाख्यस्याऽधिपणाबीभव विचार्य धर्मशास्त्राणि ।
सिद्धगुणाकररचित कपिलकपिलोऽस्तु सत्सुद्धयै ॥ २ ॥
इति कपिलानिर्णय' समाप्तोयं ॥ ७ ॥

पापक्षालनार्थ रघुनाथ बाजीराव ऊर्फ दादासाहेब यानीं सिद्धगुणाकरपंडित याजकडून कपिलादान करण्याकरितां कपिला गाईचें शास्त्रोक्त लक्षण काय कसारें त्याचा निर्णय करविला आहे कोणत्या पापाच्या क्षालनार्थ हा निर्णय करविला त्याचा निश्चित उल्लेख ग्रंथांत नाहीं ग्रंथ श्रीमंत चद्रचूड यांचे संग्रहांतील आहे

गं ना मुजुमदार

२] ७९ कपिलानीर्णयकार सिद्धगुणाकर पंडित कोण ?

१ भा० इ० सं० मंडळाच्या शके १८३४ च्या अहवालांत प्रम प्रकर्णी दोन निवाडपत्रें छापिलीं असून त्यांपैकीं शके १६७१ आषाढ व ५ च पहिलें निवा डपत्रांत श्रीवाराणसीक्षेत्राहून आलेल्या पांच पंडितांचीं नांवें आहेत या पांच पंडितांपैकीं पहिल्याचें नांव गुणाकर पंडित' असें दिलें आहे या गुणाकर पंडिताविषयीं त्याचे विद्यमान वंशजांकडून अशी माहिती मिळते कीं त्याच पाळण्यांतील नांव बगळे च असून उपनांव फाटक असें होतें पुढे त्याच्या गाढ्या विद्वत्तेमुळें त्यास (गुणानामाकरः) 'गुणाकर' अशी बहुमानाची पदवी मिळाली

त्यास गुणाकर पंडित ह्या नावानें च संबोधण्यात येत असे. शाहूमहाराजांची त्यांचे-वर फार कृपा असे. पुढें त्याचे वंशज ही आपले उपनाव पंडित असें च लावू लागले. पंडितगुणाकराचे वंशज सांप्रत कण्हापूर, जि० सातारा येथें नांदत असून, गुणाकरपंडितानें संपादिलें जाहागिरीचा उपभोग घेत आहेत.

२ माझे स्नेही श्री० मुजुमदार यांनी सिद्धगुणाकरपंडित यांनी श्री० रघुनाथराव दादासाहेब पेशवे यांचे आज्ञेवरून रचलेल्या 'कपिलानिर्णय' नामक संस्कृत ग्रंथ प्रथासमधाने एक वाचण मंडळास सादर केले आहे. सिद्धगुणाकर–पंडिताचा हा ग्रंथ श्री. दादासाहेब पेशवे यांचे आज्ञेवरून रचिला गेल्यामुळे, त्याचा रचनाकाल ठोकळ मानानें बसविता येतो. शाहूमहाराजाच्या कृपेतील गुणाकर पंडित हा ह्या वेळी हयात होता. तेव्हा त्यानें च कपिलानिर्णय रचिला असल्याचा संभव आहे [१० दुसरे भाषेत सांगावयाचे म्हणजे कण्हापूरकर पंडित घराण्याचा मूळ संपादक जो गुणाकर–पंडित त्यास च सिद्धगुणाकर म्हणत असून, त्यानें च हा ग्रंथ रचिला असें असण्याचा बराच संभव आहे. अर्थात् माझें हें अनुमान आहे, माझ्या ह्या अनुमानास सिद्धांताचें स्वरूप येण्यास ह्याहून पुष्कळ च माहिती पाहिजे आहे. संशोधकांनी ती पुढें आणण्याचें श्रेय घ्यावें, एवढ्याकरितां मी आपली शंका भीत भीत च त्यांजपुढे ठेवीत आहे.

पांडुरंग नरसिंह पटवर्धन

८० आमच्या प्राचीन ग्रंथांची लिपि कशी ?

मोडीचे अथवा मौर्यीचे विवेचन 'आर्यलिपीत' करीत असता ब्राह्मी अथवा 'देव लिपि' इचें उपलब्ध असें स्वरूप मौर्यी अथवा मोडी हें आहे असें मी प्रति- [२० पादन केलें आहे. आर्ष संस्कृतापासून प्रत्यक्ष निघालेली जी प्राकृत तिचें आविष्कृतरूप ही 'मौर्यी' व महर्षि पाणिनि यांनी जिला संस्कार दिला आहे अशा संस्कृताचें मूर्तरूप ही 'देवनागरी' (अथवा बाळबोधी). या वरून एक गोष्ट लक्षात येईल की देवनागरी व मौर्यी ह्या मूळात एक च परंतु साफसूफ केलेली मौर्यी ती देवनागरी इतका च काय तो भेद.

या च विषयासंबंधी गेल्या संमेलनाचे मी वेळी मौर्यी व देवनागरी यांचा तौलनिक विचार करीत असता देवनागरीतील अंगभूत असलेल्या उभ्या रेघेवरून, माथ्यावरील आडव्या रेघेवरून आणि इतर कारणावरून मौर्यीहून देवनागरी ही अर्वाचीन आहे असें प्रतिपादन केलें असतां त्यावेळी हजर असलेल्या एका सन्मा-

या 'अ' कारापैकी एक दोन रेघा घेऊन त्याचे उजवे बाजूनें एक किंचित् बांकडी उभी रेघ ओढावयाची म्हणजे ' प्रणवाक्षर ' झालें तें असें

तुमच्या श्लोकावरून ही आकृति सिद्ध करतां आली खरी, परंतु त्या श्लोकाचा अर्थ बरोबर न कळल्यानें कदाचित् कांहीं चुकी हि होण्याचा संभव आहे. परंतु या प्रणवाकृतीशीं अत्यंत साम्य असलेलें प्रणवाक्षर आपणांस पूर्वी एके ठिकाणीं पहाण्यास मिळालें आहे व तो ॐ कार कां व कसा याचें स्पष्टीकरण हि मीं एका लेखांत केलेलें आहे

रा राजवाडे यांनीं मंडळापुढें श्रीवाग्भटकृत अष्टांग संहिते च्या शक १४ शें मधील त्यांस उपलब्ध झालेल्या प्रतीवर एक निबंध वाचला व सदरहू ग्रंथांत आ[१०] मी कांहीं आकृती दिल्या आहेत त्या हि मंडळा पुढें त्यांनीं प्रत्यक्ष मांडल्या (पहा अहवाल शके १८२४ पृष्ठ १५०)

त्या आकृतींचा अर्थ काय याबद्दल हि मीं मंडळापुढें एका निबंधांत स्पष्टीकरण केलें आहे (पहा पृष्ठ २७१)

या आकृतींत प्रणवाक्षराची जी आकृति आहे तिचें व वर दिलेल्या आकृतीचें अत्यंत साम्य आहे

शंका मला एक च आहे ती ही कीं या आकृतींत 'अ+उ' हीं दोहीं अंगें येतात परंतु 'म् ' काराचा समावेश केलेला येथें मला दिसत नाहीं यामुळें श्लोकाचा केलेला अर्थ कदाचित् चुकीचा असावा अशी शंका येते

दुसरें अक्षर अकारार्थ

२०] 'अ'

पूर्वी मीं दाखविल्या प्रमाणें या ' अ ' काराची परंपरा अशी —

अ = ३म = ३| = >|

ही च आकृति येथें दिलेल्या श्लोकावरून सिद्ध होते, ती अशी:—

प्रणवाक्षरांतील दोन रेघांपैकी एक रेघ उभी लिहून | तिच्या डाव्या अंगास वरपासून खालपावेतों एक सकोण > रेघ काढावयाची >| म्हणजे 'अ' कार झाला

आ

अ काढतां [illegible] हल्लीं ज्याप्रमाणें 'आ' काढणें सोपें आहे त्याप्रमाणें व पूर्वी हि होतें असें स्पष्ट दिसतें. एक आणि उभ्या रेघेनें दीर्घोच्चार दर्शविण्याची पूर्वी हि—पद्मपुराणोल्लेख वर दिलेल्या श्लोकाच्या रचनाकाळीं तरी निदान—पद्धत होती हें दिसतें. या वाक्यांत लागू पडणारा प्रश्न हा की हल्लीं प्रमाणे 'अगभर' काना द्यावयाचा की आज [illegible] प्रमाणें टोकाखालील आडवी रेघ उजवे बाजूस फिरविलेली [illegible] काढावयाची ? म्हणजे

𑀆 असा काढावयाचा की

असा काढावयाचा !

या ठिकाणीं आणखी एक विचार करण्यासारखी गोष्ट आहे ती ही की, [१० या पद्मपुराण ([illegible] भाग) रचनाकाळीं,

आकार दर्शक काना कोणीकडे काढावयाचा हें दर्शविण्यात दोन गोष्टींचा उल्लेख केलेला आहे. एक पाटीचा व दुसरा उजवे बाजूचा.

पाटीचा उल्लेख केला असल्यानें, 'धूलिकाफलक' किंवा जिला आपण धूळपाटी म्हणतों, तिचा प्रचार त्यावेळीं नरांस होता, असें उघड होतें.

काना उजवे बाजूस काढावयाचा असे निक्षून सांगण्यात 'मात्रा' हल्लीं बहुदा-प्राचीन प्रथात उपलब्ध होते त्याप्रमाणें अक्षराच्या डाव्याबाजूस खाली कन्यासारखी देण्याची पद्धत असावी असें दिसते

इ

डाव्या बाजूस सहाचा आंकडा काढून त्यापुढें तिरपी दोन टिंबें दिलीं [२० असतां 'इ' कार पूर्ण होतो.

पूर्व चालुक्य, पश्चिमचालुक्य व केल्ह, यावेळचे आंकड्यांच्या ज्या आकृती मजजवळ आहेत त्यावरून सहाचा आकडा त्या कालीं हल्लींप्रमाणें च होता.

त्यापुढे तिरपी दोन टिंबे दिलीं म्हणजे ती आकृति ६: अशी होते. तेव्हां इ = ६:

या 'इ'चे स्वरूपाबद्दल थोडा जास्त विचार करूः—

आतां पावेतों ज्या 'इ' आपणांस माहीत आहेत त्या या तन्हेच्या आहेतः—

∴, ∴, ॰॰, ७, ६:, ∴,
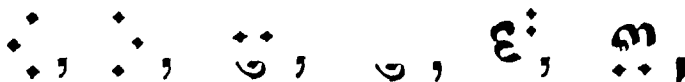
या आकृतींतील पहिली व दुसरी आकृति [अशोककालीन मौर्यांतील म्हणजे मार्ह्मीतील आहे पांचवी व सहावी आकृति हि परच्या अर्वाचीन म्हणजे गुप्त कालीन आहे तिसरी व चौथी हि परी व अर्वाचीन म्हणजे शक ५००।६०० चे सुमारास उपलब्ध होणारी आहे

पद्मपुराणांत जी 'इ' दिली आहे ता गुप्तकालीन आहे हें उघड आहे या एका व गोष्टीनें कांहीं अधिक विचार सुचतात त्यापैकीं थोडेसे येथें नमूद करतों

(१) मौर्यी ही माह्मीचें पूर्वरूप असून तिचें पद्मपुराणांत दिलेलें रूप मौर्यी अगर पुरातन मोडीहून कदाचित् अर्वाचीन असण्याचा संभव आहे; अथवा,

(२) एकाहून अधिक लिपींतील अक्षरें मौर्य अशोकाचें व वेळीं जर लिपींत होतीं तर मग गुप्तांचें वेळेच्या इच्या आकृतींत व मौर्याचे वेळच्या इकारांत [१० असलेला फरक कदाचित् भिन्न वर्णामुळें असेल, एका व वर्णाच्या भिन्न सरूपी मुळें नसेल

(३) या दोन भिन्न आकृतींत बरोबर माह्मीचें रूप कोणतें ई सांगण्याची आज साधनें उपलब्ध नाहींत

(४) आकड्यांचा निर्देश केला असल्यानें अंक हे लिपीहून मागून असतील असें जरी खरें आहे तरी तीन आकड्यांपावेतों व प्रथम अंक होते हें जें किस्ये कार्चे म्हणणें आहे तें कितपत सुयुक्तिक होईल ।

(५) या व ' इ ' चें रूप इल्लींच्या कानडींत;उपलब्ध होतें यावरून 'आर्य लिपींत' जें मी पूर्वी म्हटलें आहे कीं ' इलेकन्नड ' ही माम्हीची च शाखा आहे; तें च योग्य आहे [२०

ई

या अक्षराबद्दल विशेष लिहिण्याची अवश्यकता नाहीं

उ

सर्वाक्षरोत्पादक जो ' प्रणव ' त्याची सरळ रेष घेऊन त्यास खालचे टोंकास एक कोयत्याची आकृति लावावयाची म्हणजे ' उ ' झाला उ = L

या श्लोकांत एक दोन गोष्टी महत्वाच्या आहेत म्हणून त्यांचा येथें निर्देश करून ठेवणें योग्य होईल

१ ' सर्वाक्षरोत्पादक ' असें प्रणवा ला विशेषण दिलें आहे याचा दोन प्रका रचा अर्थ होईल एक प्रणवाच्या आकृतीपासून सर्व अक्षरांच्या आकृतींची

उत्पत्ति आहे असा. ह्या प्रणवाच्या उच्चारापासून सर्व वर्णांचा उच्चार असा त्यांच्या वाक्प्रवृत्तीचा विचार बोलणारांनी आपण च करावा.

२ दुसरी एक गोष्ट महत्त्वाची आहे ती अशी कीं लिपि या शब्दानें सूचित जो कोपरा तो आजच्या आकाराचा घेतला तर उ चा अर्थात ' उ ' अशी हल्लीच्या आकारांत घ होते परंतु प्राचीन ' उ ' चा वर दिला त्या आकाराचा आहे (∟)

तसें च हा कोपरा कोणते बाजूस लावावयाचा याचें श्लोकांत स्पष्टीकरण नसल्यानें ⅃, ∟ अशा दोहों आकृतींचा उ होऊं शकेल.

ऊ

याबद्दल जास्त लिहिणें नको च. [१०

' आर्यलिपीन ' ची पूर्वी नमूद केल्याप्रमाणे मौर्यांतील, मोडीतील, अथवा ग्रान्थीतील ' ... ' हे हिशोबावर अवलंबून आहे. आधुनिक बाळबोधी प्रमाणें डाव्याउजव्या बाजूवर नसून ही गोष्ट वरच्या उताऱ्यानें जास्त स्पष्ट झाली हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे.

गो. का. चांदोरकर

८१ शिवकालीन शास्त्री व पंडीत

१ शिवकालीन धार्मिक व सामाजिक हालचालीचा इतिहास अवगत होण्यास तत्कालीन धार्मिक व सामाजिक निवाड्याचें संशोधन व प्रकाशन होणें अत्यंत अवश्यक आहे धार्मिक व सामाजिक निवाडे आज्ञापत्रें वगैरे तत्कालीन शास्त्री- पंडितांच्या वंशजांकडे सांपडण्याचा बराच संभव. राजापूर येथील संस्कृत पाठशाळे- [२० तून ' श्येनवीजातिधर्मनिर्णयः ' नांवाच्या एका निवाड्याची नक्कल मिळाली. ती जशीची तशी संशोधकांस सादर करीत आहे. हेतु हा कीं ज्या शास्त्रीपंडितांची नांवें यांत आलीं आहेत त्यांच्या वंशजाकडे निवाडे मिळविण्यास संशोधकास सोईचें व्हावें.

२ सातवा श्लोक संपल्यानंतर शिवरायाच्या राजशासनांतील एका प्रधानाचें संकीर्तन केलें आहे तें सर्व शिवभक्तांचे मनांत निरनिराळे विचारतरंग उत्पन्न करील या बद्दल माझी पूर्ण खात्री आहे.

१ शिवरायाच्या मशस्तीपर असलेले सात श्लोक सर्व शिवभक्तांनीं कंठीं धारण करावेत अशी माझी शिफारस आहे

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ श्रीसीतारामचंद्राय नमः ॥ स्वस्ति श्रीमत्सर्वधाम्यस्तप्राप्यु दितसदाचारचरणेषु जैमिन्याम्नातमहाशास्त्रपारावारानेकधुरीणेषु दुर्गमपानमाल्जा-विर्भूतानेकतर्ककल्पपादपनिबिडारण्यानीकंठी (सिंह)रवेषु क्षोणीमरोद्धृनालेकर्मी णकुंभीनसैकनाथजिह्वायुग्माभिपूणानमविषमसमुद्गीर्णवणरत्नावली भागवत्सानुशासन गिरिभिदुरधिषणेषु महामुनिकपिलाचार्यविततविद्याचुंचुषु सांख्यशास्त्रकुशलसंलापवद् भवेषु महानुभावयाज्ञवल्क्यायनेकस्मृतिव्याख्यातृविज्ञानेश्वरमाधवादिरचितमानानि बंधावलोकनमत्यक्षीभूतानेककलोकाचारपथेषु कृष्णद्वैपायनास्यपद्मलनिसृतवेदांतशास्त्रा १०]धीत्याधिगतपरमार्थेषु राजन्यप्रणतपुरकांता पादुरस्थसमस्तकरहाटजातीय ब्राह्मणेषु राजापुरप्रांतस्थसंगमेश्वरप्रांतस्थखारेपाटणस्थसंवूलप्रांतस्थसालेमप्रांतस्थसेतव देवप्रांतस्थमुचुकुंदीतीरस्थकृष्णातीरस्थकरवीरस्थककुद्मतीतीरस्थसमस्तब्राह्मणानुष्ठितामे क्माष्टांगनतिसमयो विलसतु। कोऽपीसवस्सरमाधवशुक्लपक्षसत्पपक्षतमास्माकीनं मातृकमव बुध्य भवदीयमभ्युल्लेखनेनास्मानानवधिनुमहे च। विशेषस्तुश्रीमाद्दिस्तत्रस्योर्वंसपत्री दूतो रमाग्रेपितः तं गोचरीकृत्याभिसरामरस्म स चेत्थं पुरा देशकालविभ्रमेणागतानां कति पयानां राजापुरपट्टणदेशीयानां कोंकणाभिधानवृधतां शेणवीति प्रसिद्धानां को धर्म कोंद गाचार इति केचनाथ पृच्छमासिषत्यस्मान् अतः एतज्जातीया जनास्तत्र भूरिशो विद्यंते तेषां पूर्वपरंपरागत आचारो यथा वर्तते तथा लिखित्वा प्रेषेतिमस्तेनैव चारपथेनैतान्प्रतं ।धिष्यामः इति । तदुत्तरं तु

२०]अस्ति प्रशस्तविभवोपगतप्रशस्तिविस्तारिणी भुवि शाकाधिपराजधानी ॥
राजापुरीति विदिता नगरीमतल्लिपल्लीव भाति पुरतश्चिदिशोऽपि यस्याः ॥१॥
तस्यामभूद्विमलरामकुलांबुराशावुषन्मभूतशुभ्रकीर्तिघनप्रकाशः ॥
लोके सदा दिवि धृतो गुणसंनिविष्टः श्रीशाहजीति नृपतिर्भुवनैक (शाह)रत्नम् ।२।
तस्यात्मज शिव इति प्रथितप्रभावः सिद्धांगनाधनसमाजसमिद्धकीर्तिः ॥
दाने यमः सुकृतिनां क्षिपति स्म दैन्यं सैन्येन सैन्यसदृशः प्रतिभूपतीनाम् ॥३॥
यस्मिन्नसाधारणधैर्यशौर्यगांभीर्यसौंदर्यगुणैकधुर्ये ॥
गिरीन्द्रभीमानुजसिंधुराजस्मराश्च साधारणतां भजते ॥ ४ ॥
दानाय द्रविणार्जनं जनपरित्राणाय धीरव्रतं
सत्याय प्रियभाषणं हरिपदध्यानाय चेत स्थितिः ॥
३०]यत्सप्तवेन च चक्रवर्तिपदवीं याता नृपा भूरिशो
विस्मृत्य क्षयमाप यस्य च लहार्दिकेशातुल्योपम ॥ ५ ॥

असौ शिवाजी रुचिरेण धाम्ना नाम्ना च रूपेण च संगतार्थः ॥
रोषातुरे चक्षुषि यद्विपक्षो नितांतकांतारसमाश्रितोऽभूत ॥ ६ ॥
विश्राणनेषु व्यसनं यदीयं विद्याप्रसंगेषु विनोदसौख्यम् ॥
यस्यावदातं च यशोवितानं दिग्मंडलीमंडपमातनोति ॥ ७ ॥

अथ शिवाजीराजा राज्यं प्रशासत्स्ववर्णाश्रमेतरायोनिवृत्तिधर्मोल्लासकरेण वर्तयन् कदाचिद्दिदृक्षया स्वजनपदानटसह्यप्रदेशवासिनः श्येनवीति प्रसिद्धान् द्विजवेषधरान् क्षेत्राजीवान् नानाविधान्युपायनान्यादाय राजदिदृक्षया समागतान् एतान् कोंकणान्दृष्ट्वा राजनिकटवासिनः सभ्यान्पंडितानेतद्देशीयभूधर्माधिकारिणश्च एषां को धर्मः कीदृगाचार इति समपृच्छत् । तत्र सभायां स्थिताः पंडिताः । गागाभट्टस्त्वनूचानो निगमागमवित्तमः । सभायां शुशुभे राज्ञः सुधर्मायां यथा गुरुः ॥१॥ दीक्षितः शिति-[१० कंठश्च रघुनाथो बुधाधिपः । कवीन्द्रः परमानंदो महादेवश्च पंडितः ॥२॥ प्रभाकर उपाध्यायस्तथा श्रीरंगशास्त्रिणः । नृसिंहशास्त्रिणश्चाथ भट्टविश्वंभरोऽपि च ॥३॥ अयाचितमहादेवः पंडिताग्र्यो विनायकः । सोमनाथो जगन्नाथो भट्टविष्णुस्तथैव च ॥ ४॥ भूगोपालाभिधोऽनंतोपाध्यायः पंडिताग्रणीः । शेषोपाख्यमहादेवः काशीस्थाः पंडिता अमी ॥ ५ ॥ सर्वशास्त्राम्बुधेः पारदृश्वानो वेदपारगाः । विहितानुष्ठितिरता निषिद्धानां च वर्जकाः॥६॥ कृष्णागोदावरीनिष्ठाश्च बहवो बुधाः । स्थिता नृपसभे तत्र तथैतद्देशवासिनः ॥७॥ धर्माधिकारिणोत्यर्थधर्मशास्त्रार्थकोविदाः ॥ तत्र धर्माधिकारिलक्षणं इष्टापूर्तं व्रतं प्रायश्चित्तं ज्योतिषमेव च । पुराणं प्राड्विवाकत्वं राष्ट्रधर्मनिरीक्षणं ॥ अष्टधर्मस्य तत्त्वज्ञो नृपेणाधिकृतश्च यः । धर्माधिकारी विप्रेशो ब्रह्मदंडप्रभुर्हि सः ॥ अथोपाध्यायलक्षणं । तत्र मनुः॥ एकदेशं तु वेदस्य वेदांगान्यथवा पुनः ।[२० योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते ॥ याज्ञवल्क्यः॥ स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति । उपनीय ददद्वेदमाचार्यः स उदाहृतः ॥ एकदेशमुपाध्यायऋत्विग्यज्ञकृदुच्यते । वेदस्यैकदेशं संहिताब्राह्मणं वा धर्मार्थमध्यापयति अपरिभाषितवृत्त्यभिसंधानेन च पूर्वोक्तमध्यापयति एते त्रयोऽप्युपाध्याया इत्यर्थ इति मदनपारिजाते ॥

राजापुरप्रांते तु धर्माधिकारिणो गुर्जरोपनामकाः शिष्टा विद्यन्ते तथा तेषां *ताम्रपत्रेऽपि आचंद्रार्कमहीधरान्वयभृतामाब्राह्मणः शासना...नैध्रुवगोत्रगुर्जरभुवा भूदेवपूज्यात्मना । आचारादिषु देशमान्यपदवी वर्वर्ति लोकोत्तरा कश्चिल्लंघयितुं तु तां परिदृढीभूयाद्विधिरस्त दहेत् ॥ इति ॥

धर्माधिकारिणश्चैते गुर्जरा उपनामतः । महातपस्विनः पांडुरंगोपाध्यायसूरयः ॥ कुलीनाः सत्यवचना वेदवेदांगपारगाः । येषां वचःप्रसादेन देवदेवः प्रसीदति ॥ [३० उपाध्यायो रघुनाथस्तथोपाध्यायकेशवः॥उपाध्यायो विश्वनाथस्तथोपाध्यायविठ्ठलः॥ अष्टाधिकारिणश्चैते राजापुरनिवासिनः । उपाध्यायो गळवल्लीकरेऽनतोऽभिधानतः ॥

---

* हा ताम्रपट संशोधकांनी मिळविला पाहिजे.

धर्माधिकारी विप्रेशो सगमेश्वरराड्रिय । सर्वऽप्येते । धर्मशास्त्रधाद्रा वेदवधुरा द्विजाः । निर्जितासिलक्ष ।द्विशाच्च तत्त्वदर्शिनः ॥ एते चान्ये च बहवः पंडिताश्च समागताः । कृत्वा समाज सर्वे ते ग्रंथानादाय भूरिशः ॥ हेमाद्रिं माधवं व्याख्यां विज्ञानेश्वरयोगिनः । रत्नावलीं च मदनपारिजातं च चंद्रिकाम्॥ पृथ्वीं चंद्रोदयं कल्पतरुं च स्मृतिकौस्तुभं । मयूखान् सागरान् सप्त गोविंदार्य महार्णवं॥ तथा दिनकरोद्योतमपरार्कं च दर्पणं । मन्वाद्यनेकमुनिभिर्भाषिताश्च स्मृतीरपि ॥ मनुर्बृहस्पतिर्दक्षो गौतमोऽथ यमोऽङ्गिराः । योगीश्वरः प्रचेताश्च शातातपपराशरौ ॥ संवर्तोशनसौ शंखलिखितावत्रिरेव च । विष्ण्वापस्तंबहारीता धर्मशास्त्रप्रवर्तकाः ॥ एते ह्यष्टादश प्रोक्ता मुनयो नियतव्रताः । जाबालिर्नाचिकेतश्च स्कंदो १०] लौगाक्षिकाश्यपः ॥ व्यासः सनत्कुमारश्च शन्तनुर्जनकस्तथा । व्याघ्रः कात्यायन श्चैव जातूकर्ण्यः कपिंजलः ॥ बौधायनश्च काणादो विश्वामित्रस्तथैव च । पैठीनसि र्गोभिलश्चेत्युपस्मृतिविधायकाः ॥ वसिष्ठो नारदश्चैव सुमंतुश्च पितामहः । विष्णुः कार्ष्णाजिनिः सत्यव्रतो गार्ग्यश्च देवलः ॥ जमदग्निर्भरद्वाजः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । आत्रेयाश्च गवेयाश्च मरीचिर्वत्स एव च ॥ पारस्करश्चार्ष्यशृंगो बैजवाश्च तथैव च । एतत्प्रोक्ताः स्मृतीः । अष्टादशपुराणानि पद्धतीश्च सवशः । संहिताश्चापि विविधा स्त्रिप्रार्थाश्च बृहत्कथाः ॥ एतानन्यांश्च विविधान् ग्रंथानालोक्य भूरिशः । परंपरागत श्चैवां धर्ममालोक्य तत्त्वतः ॥ नागाभट्टप्रमुखयः कृत्वा निर्णयमुत्तमं । राज्ञे न्यवेद विपुरं व्यलेखयत् ॥ तत्प्रत्य सारमादाय किंचिदत्रापि लिख्यते । तत्र याज्ञवल्क्यः ॥ विप्रक्षत्रियविट्शूद्रा वर्णास्त्वाद्यास्त्रयो द्विजाः । निषेकाद्याः श्मशा २०] नांतास्तेषां वै मंत्रतः क्रिया ॥ इति ।

तत्र ब्राह्मणधर्माः । प्रातःस्मरणशौचदन्तधावनप्रसाधन स्नानसन्ध्यावंद नोपासनाग्निपरिचरणवेदाभ्यासशास्त्राधिगमसमित्पुष्पकुशाहरणादयः स्मृतितो 'व गंतव्याः ॥ नरसिंहपुराणे ॥ दिवसस्याद्यभागे तु सर्वमेतत्समाचरेत् । इति ॥ दक्ष ॥ द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते । वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः॥ तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पंचधा । समित्पुष्पकुशादीनां सकला समुदा हृताः ॥ पूर्वाह्णस्यैव भागकल्पना ॥ अथ पोष्यवर्गचिंता । तत्र दक्षः । तृतीये च तथा भागे पोष्यवर्गस्य शोधनं । पोष्यवर्गस्तु । माता गुरुः पिता भार्या प्रजा दीनाः समाश्रित । अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पोष्यवर्ग उदाहृतः ॥ (मनुः) पिता माता सुतो भार्या भगिनी चाविवाहिता । अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनुरब्रवीत्॥(याज्ञ ३०]वल्क्यः) उपेयादीश्वरं चैव योगक्षेमार्थसिद्धये । (विष्णुपुराणे) ततः स्ववर्ण धर्मेण वृत्त्यर्थं च धनार्जनं । कुर्वीत श्राद्धकर्माणि यजेत पृथिवीपते ॥ सोमसंस्था हविःसंस्थापाकसंस्थादिसंज्ञकाः । धनायत्ता मनुष्याणां यत्नेन धनार्जने ॥ धनमूलाः क्रिया सर्वा यत्नस्तस्यार्जने मतः । दाने च रक्षणं भोग इति तत्र विधि

क्रमात् ॥ इत्यादिर्जीवनोपाया ब्राह्मणस्य च । अथापद्वृत्तिः । नैरुक्ते यास्कः । शकटः शाकिनी गावो जाल ..... । उदधिः पर्वतो राजा दुर्भिक्षे नव वृत्तयः इति । मनुः । अजीवंस्तु यथोक्तेन ब्राह्मणः स्वेन कर्मणा । जीवेत्क्षात्त्रियधर्मेण सह्यस्य प्रत्यनतरः ॥ उभाभ्यामप्यजीवस्तु कथं स्यादिति चेद्भवेत् । कृषिगोरक्षमास्थाय जीवेद्वैश्यस्य जीविकाम् ॥ वैश्यवृत्त्या जीवन्तोऽप्यविक्रेयमाह । सद्यः पतति मासेन लाक्षया लवणेन च । त्र्यहेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात्॥ इतरेषा तु पण्याना विक्रयादिह कामतः । ब्राह्मणः सप्तरात्रेण वैश्यभाव सम ...... ॥ आपदि कृषिवृत्तिरप्युक्ता कालिकापुराणे । कृषिगोरक्षवाणिज्य विप्रस्यापदि समतं । तथाप्यनडुयुग्माभ्या कृषि चैव समाचरेत् ॥ द्विगवाभ्या द्विषट्काभ्या प्रहरार्धप्रमाणतः । द्वयोर्यामातरं चैव कारयेद्धर्मतो द्विजः ॥ पिण्याकतृणतोय तु तेषा दद्यात्प्रयत्नतः । [१० धूमकंडूयन चैव कृत्वैव कारयेत्ततः ॥ वैणवीमपि भूमि तु अधोमूत्रगताय च । कुर्वन्नेव न सीदेत कृषिं विप्रो महामुने ॥ राज्ञा षड्भागमुत्सृज्य पचम कर्षकस्य च ॥ शिल्पिनः प्रकृतीश्चैव दीनाधांस्तर्पयेत्ततः ॥ शेषमात्मनि भुजीत खलु क्षेत्रेष्वय विधिः ॥ पराशरस्तु । स्वधर्मनिष्ठस्यापि विप्रस्य कृषिकर्मप्रवृत्तस्य प्रातः स्नानहोमानतर हलेऽष्टवृषनियो ...... वाहयेद्दिवसस्यार्धे पश्चात्स्नानं समाचरेत् ॥ वृक्ष छित्वा मही भित्वा हत्वा च कृमिकीटकान् । कर्षकः खलयज्ञेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ स्वय कृष्टे यथा क्षेत्रे धान्यैश्च स्वयमर्जितैः । निर्वपेत्पच यज्ञाना क्रतुदीक्षा च कारयेत् ॥ हारीतः। अष्टागव धर्महल षड्गव जीविकार्थिना । चतुर्गव नृशंसाना द्विगव ब्रह्मघातिना॥ बालाना दमनं चैव वहन च न शस्यते । वृद्धानां दुर्बलाना च प्रजापतिवचो यथा ॥ पुच्छोपघातनं नासो वाहाना कारयेत्ततः । वृद्ध युग्मे न युजीत जीर्ण व्याधितमेव[२० चेति ॥ यानि तु—वैश्यवृत्त्यानुजीवस्तु ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपि वा । हिंसाप्रायां पराधीनां कृषि यत्नेन वर्जयेत् ॥ कृषिः साध्वीति मन्यते सा वृत्तिः सद्भिर्गर्हिता । भूमि भूमिशयांश्चैव हति काष्ठमयो मुखम् ॥ संवत्सरेण यत्पाप मत्स्याघाती समाप्नुयात् । अयोमुखेन काष्ठेन तदेकाहेन लांगलीति ॥—तानि तु । वृत्तस्वाध्याया श्रोत्रियविषयाणि हल तु ब्रह्मवर्चसमिति विशेषोपादानात् । कालिकापुराणपराशरादिवचनानि तु परंपरागतकृषिकर्मासक्तासद्द्विजविषयाणि वक्ष्यमाणयमवचनेनाकुलत्वात् । वंशपरपरागतं साध्वसाधु वा कर्म कुर्यादित्याह मनुः ॥ येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः । तेन यायात्पथा नित्य तथा गच्छन्न दुष्यतीति॥ बह्वृचा अप्यामनन्ति—इति स्तुतासो असथा दिशादसो येस्थ त्रयश्च त्रिंशश्च मनोर्देवा यज्ञियासः तेन त्राध्व तेव तत उनो अधिवोचत मानः [३० पथः पित्र्यान्मानवाद्धिदूर नैष्टपरावतः—इतिऋग्द्वयस्य तात्पर्यार्थः । यज्ञाते यजमानो देवान् प्रार्थयते याज्ञियासः त्रयस्त्रिंशद्देवाः ये इति स्तुताः स्थ ते यूय नः अस्मान् त्राध्व रक्षत अवत अव क्षरणादौ अधिवोचत ब्रूतेत्यर्थः । किमित्याह नः

पिम्यात् पितुरागतात् मानवात् मनुसंमतात्पथः मार्गात् अचिरं मां नैट तन्मार्गात् सारिणं मां कुरुतेस्यर्थः। अथापत्काले मत्स्यमाह। मदनपारिजाते शेष । मत्स्याः पंच नसा मेष्या गोधाकच्छपशल्यकाः । शशश्च मत्स्येष्वपि हि सिंहतुंडकरोहिताः॥ महाण कालमप्याह स एव । प्राणात्यये तथा श्राद्धे मोक्षित द्विजकाम्यया । देवान्पितृन् समभ्यर्च्य खादन् मांस न दुष्यति॥ इति। एवमापदं निस्तीर्य प्रायश्चित्तं कृत्वा स्वमार्गनिरतो भवेत्। तथा च याज्ञवल्क्यः। निस्तीर्यतामथात्मानं पावयित्वा पथि न्यसेत्।इति ब्याचख्यौ च मदनपारिजातकारः तामापदं पावयित्वा प्रायश्चित्ते पथि स्ववर्णधर्मे इत्यर्थः। अनापदि आपत्कालवृत्त्या वर्तमानस्य तु अकुलत्वमाहुः यमशातातपव्यासाः। देव द्रव्यविनाशेन ब्रह्मस्वहरणेन च। कुलान्यकुलतां यांति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥ यम॰ ।
१०] गोमिः खरैश्च यानैश्च कृष्या राजोपसेवया। अयाज्ययाजनेनैव नास्ति केन च कर्मणा ॥ कुलान्यकुलतां यान्ति यानि हीनानि मंत्रतः। मंत्रतस्तु समृद्धानि कुलान्यल्पधनान्यपि ॥ कुलसंख्यां च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यशः। अनृत पारदार्यं च तथाऽभक्ष्यस्य भक्षणम् ॥ ॥ अश्रौतकर्माचरणं मंत्रधर्मबहिष्कृतम्। ॥ एतानि चैव कर्माणि वर्जयेन्मानवः सदेति पारिजाते । अनापद्यभक्ष्यमक्षणादिनिषिद्धाचरणेना कुलत्वप्रापानामभोज्यान्नत्वमाह मनुः। पारिजाते। नाश्नीयान्मत्त यज्ञे ग्राम्ययाजिहुते तथा। स्त्रिया क्लीबेन च हुते भुंजीत ब्राह्मणः क्वचित्॥ मत्तक्रुद्धातुराणां तु न भुंजीत कदाचन।' गणान्नं गणिकान्नं च विदुषा तु जुगुप्सितं॥ स्तेनगायनयोश्चान्नं तक्ष्णो वार्धुषिकस्य च। दीक्षितस्य कदर्यस्य बद्धस्य निगडस्य च ॥ अभिशस्तस्य षण्डस्य पुंश्चल्या दांभिकस्य च।" चिकित्सकस्य मृगयोः क्रूरस्योच्छिष्टभोजिनः॥ उग्रान्नं
२०] सूतिकान्नं च पर्याचान्तमनिर्दशम्। अनर्चितं वृथामांसमवीरायाश्च योषितः॥ द्विषदन्नं च नगर्यान्नं पतितान्नमवक्षुतं। पिशुनानृतिनोश्चैव क्रतुविक्रयकस्य च ॥ शैलूषतन्तुवायान्नं कृतघ्नस्यान्नमेव च। कर्मारस्य निषादस्य रंगावतरणस्य च ॥ सुवर्णकर्तुर्वेणस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा। श्ववतां शौंडिकानां च चैलनिर्णेजकस्य च। रंजकस्य नृशंसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ शोणितानां च सर्वशः। पक्षि मत्स्यमृगान्हन्ति यश्चाश्नातीह कामत ॥ तयोरन्नं न भोक्तव्यं मांसविक्रयिणोऽपि च। भुक्त्वा चान्यतमस्यान्नममत्या भक्षणे त्र्यहम्॥मत्या भुक्त्वा चरेत्कृच्छ्रं पराकं मीनमभतः। इति प्रायश्चित्ताभिधानात्। अनापदि बहुकालं हीनवर्णकर्मानुतिष्ठत सप्तमे.. शूद्रत्वमाद्यच्छतीह याज्ञवल्क्यः। जात्युत्कर्षो युगे ज्ञेयः सप्तमे पंचमेऽपिवा। व्यत्यये कर्मणां साम्यं पूर्ववच्चाधरोत्तरमिति॥ एतदुक्तं भवति। ब्राह्मणस्य कुले आनुपूर्व्येण यद्युदशा
३०] अविच्छेदेन वैश्यकर्मैवानुतिष्ठति तस्मात्सप्तमो वैश्य एवेत्यर्थ तस्य संस्कारादि कर्म तु मदनपारिजाते मनु । उत्कृष्टं चापकृष्टं च तस्य कर्म न विद्यते। मध्यमे कर्मणी कार्यं सर्वसाधारणे हि ते ॥ इति। उत्कृष्टं ब्राह्मणकर्म अपकृष्टं शूद्रकर्म न विद्यते मध्यमे कर्मणी सर्ववर्णसाधारणे इत्यर्थः । नारसिंहीये । येषां परंपराप्राप्ताः सावित्र्याप्तये

विधिः । निषेकाद्याः क्रियास्तेषां कारयेन्मन्त्रतोऽखिलाः इति । कारयेदिति णिजंतनिर्दे-
शात् पुरोहितरीत्यावगम्यते इति प्रासंगिक परिसमाप्य प्रकृतमनुसरामः ॥ एते कौंकणाः
शेणवीति नाम्ना प्रसिद्धास्तु पूर्वे ...ब्राह्मणाः एव स्थिताः पर तु अवृष्ट्या दुर्भिक्षादिना
भ्रष्टाचारा जाताः । तथा च श्रूयते । वानप्रस्थाश्रमोन्मुख केतुमालिन प्रति नारदोक्तिः ।
पद्मपुराणे—नारद उवाच । शृणुष्वावहितो राजन्नितिहास पुरातन । यमाकर्ण्य नृपो
राज्यं विरक्तोऽपि जहाति च ॥ ब्राह्मणोऽपि तथा श्रुत्वा निजकर्मरतो भवेत् । सुधुम्नो
नाम राजाऽभूद्वंशे वैवस्वते नृपे ॥ स शशास मही सर्वा साब्धिद्वीपां सपर्वताम् । सप्त-
पंचादश.........महौजसः । भुक्त्वा राज्यं यथाकामं कालं बहुतिथं नृपः ॥ ईजे
स विविधैर्यागैरश्वमेधादिकैः क्रमात् । प्रतिष्ठासुस्तदा राजा तार्तीयिकमथाश्रमम् ॥
विभज्य राज्य पुत्रेभ्यो दत्त्वा वनमुपाश्रयत्। समाः काश्चिदुषित्वाऽसौ वने सप्रस्थितो[१०
नृपः ॥ स्वर्याते जनके पुत्राः पितृमेध विधाय च । साम्राज्यपदलाभार्थमन्योन्यं
युयुधुर्भृशम् ॥ ते राज्य भ्रंशयांचक्रुः परस्परजिघांसया । तेषा च कलहाद्दूर्णा निजधर्मे
जहुस्तदा ॥ सर्वे नेशुर्नृपा राजन्परस्परवधैषिणः । नावशिष्टः कुमारोऽपि तेषामेको
महीभृता ॥ ततो निर्नायका लोका ह्यासुः स्वच्छन्दवर्तिनः । तिमिंगिलाना न्यायेन
बाधते स्म बल बली ॥ अबलस्य धन दारान् बलाद् जन्हुर्बलान्विताः । एवं बहुतरे
काले वर्णसंकरकारिणि ॥ तत्यजुः पृथिवी देवा न ववर्षुः बलाहकाः । कदाचित्पा-
क्षिकी वृष्टिः कदाचिन्मासिकी नृप ॥ क्वचिच्च ह्रादिनीमात्रा पूरणी सरसः क्वचित् ।
एव स दुस्तरः कालः षष्टिवर्षाण्यवर्तत ॥ विनष्टा प्राणिनः सर्वे पशुपक्षिमृगादयः ।
मनुष्याः कर्शिता भ्रष्टा ब्राह्मणाश्च विशेषतः ॥ बहवो ब्राह्मणा राजन् विनिष्टाः
पीडिताः क्षुधा । केचिद्गंगा समाश्रित्य शाकाहारैरवर्तयन् ॥ शोणभद्र गताः केचित्[२०
केचिज्जाम्बूनद गताः । केचित्सिंधुनद प्राप्ताः सरांसि च महान्ति च ॥ करतोया
सदानीरा गताः केचित्तथा परे । जलपानैः फलाहारैः जलसेकोद्भवैः कणैः ॥
नीवारैः पद्मिनीकंदैः सस्यैः कच्छरुहैस्तथा । कृच्छ्रैराजीविका कृत्वा निजधर्ममपालयन् ॥
रेवां गोदा च कालिंदी शरयू ताम्रपर्णिकां । कावेरी केचिदा-
श्रित्य विप्राः कर्मपरायणाः । ररक्षुरात्मनः प्राणान्ब्राह्मीमुस्तकसेवनात् ॥
केचित्कृष्णातट प्राप्य दूर्वारसमभक्षयन् । तीरनिम्नगवा गव्यैः पयस्यैश्च तथा
परे ॥ केचिच्च पद्मिनीबीजैः करहाटैश्च केसरैः । शरीरयात्रां कृत्वैवं ररक्षुर्ब्रह्मकर्म
ते ॥ अथ ये त्वनया वृत्त्या प्राणान्धर्तुमशक्नुवन् । ते प्राणिहिंसया प्राणान्दधुर्धर्म-
पराङ्मुखाः ॥ सिंधुतीरं समाश्रित्य जीविताः पृथुरोमभिः । यादोभिर्विविधैश्चैव मृगैः
श्येनैर्विमिस्तथा ॥ विविधैस्ताम्रचूडाद्यैर्ग्राम्यैर्वन्यैश्च जन्तुभिः । पुपुषुः स्वानि वर्त्मानि[३०
ब्रह्मकर्माणि तत्यजुः ॥ अवग्रहो भवन्नेव सर्वभूतक्षयावहः । ततो दिवौकसः सर्वे
हविर्भागविवर्जिता ॥ वास्तोष्पतिप्रभृतयः शरण जग्मुरच्युत । ज्ञात्वा विष्णुर्महेंद्रा-
दिदेवागमनकारण ॥ उवाचैतान् प्रसन्नात्मा भगवान् लोकभावनः । श्रीभगवानुवाच :

महाराजन्वती सस्मादवृष्टि समजायत ॥ तस्मात्कुरु राजानं धर्मशीलं यशस्विनं ।
नारद उवाच । इति तस्य वचः श्रुत्वा देवाः शक्रपुरोगमाः ॥ आजन्मुस्त्वरितां पृथ्वीं
लोकानां हितकाम्यया । अभिषिच्य नृप राज्ये भिद्रिपालं जनातिगं ॥ ततो राज
न्वती भूमिर्वृष्ट्या सस्येन भूषिता । अवशिष्टाश्च ये केचिद्ब्राह्मणाद्या जनास्तदा ॥
यथास्थानमवस्थाय पुनर्विस्तारतां गता । भट्टाचाराश्च ये पूर्वमभक्ष्यादिनिषेवणात् ॥
ते विप्राञ्छरणं जग्मुः क्षुण्णातीरस्थितान् शुचीन् । ततस्ते ब्राह्मणाः पूर्वं करञ्जादि
भक्षणात् ॥ ब्रह्मकर्माण्यरक्षन्ये सर्वे ते मीलितास्तदा । विचार्यापद्मतेषामनुग्रहमचो
करन् । ॥ निष्कृतिं कारयित्वेमिर्याजमान्ये न्यवेशयन् । यजनेऽध्ययने दाने दद्
क्षेम्योऽधिकारितां ॥ पौरोहित्यं स्वयं चक्रुर्याजनाध्यापनादिषु । वाणिज्यलेखनाभ्यां
१०]च कृष्या राजोपसेवया ॥ जीविकां कल्पयामासुरेतेषां ब्राह्मणास्तदा । य यं देशं
समाश्रित्य जीविकां स्मामकल्पयन् ॥ तत्तद्देशस्य नाम्ना ते प्रसिद्धा धर्मवन्नृप । आप
त्काले तु ये यत्र स्थित्वाऽऽपद्मतीतरन् ॥ कोंकणे तु पुनस्तत्र स्थिता सह पुरो
हितैः । क्षत्रियाश्च तथा वैश्याः शूद्राश्चांतरजा अपि ॥ अवशिष्टाश्च ये तत्र ते कालेन
च विस्तृताः । इति राजन्पुरावृत्तं विदां कुरु ॥ राजहीना प्रजा सर्वा
नश्यंत्येव विशांपते । कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणं ॥ इति ते संशयो
मा भूद्राजा कालस्य कारण । तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र न राज्यं त्यक्तुमर्हसि ॥ सूत
उवाच । इत्युक्त्वा नारदो योगी स राज्ञे केतुमालिने ॥ दिव्यानि निजधामानि पर्वतेन
सम ययौ । राजापि वचनात्तस्य चक्रे राज्यं वशी पुनः ॥ आन्वीक्षिक्यादिविद्याभि
प्रकृतीर्वशमानयत् । इति पद्मपुराणेऽतिमहत्त्वे पुरावृत्तस्य विद्यमानत्वात् । पूर्वं एतेऽ
२०]धुषिस्था ब्राह्मणा एव स्थिता इति राद्धांतितं ॥ अथैषां धर्मा । धर्मश्चाचारयतः ।
तथा च मनु । आचारः प्रथमो धर्मो विद्वद्भिः परिकीर्तित इति । अत्र कार्यकारणयो
रभेदोपचाराधर्मस्तज्जन्यं सुकृतं पूर्वं । तथा श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यक्साधुभिश्च सेवितः ।
तमाचारं निषेवेत धर्मकामो जितेंद्रिय इति ॥ स च तत्र यद्द्वे किंचन मनुरवदत्तद्भेष-
जमिति मनोर्वेदाद्भूतत्वेन तत्प्रमुखधर्मशास्त्रप्रणेतृप्रयुक्त एव मान्यः । मन्वेषां मन्वादिधर्म
शास्त्राणां वेदमूलेन परस्परमनपेक्षमाणत्वात् तत्र कश्चिदधिकांगकर्मविधिः
कश्चिन्न्यूनांगकर्मविधिरिति परस्परविरोधादप्रामाण्यप्रसंग इति चेत् । मैवं । सर्वशाखा
प्रत्येकं कर्मेति न्यायेन सर्वत्र विधेयस्य क्रमेण एकत्वेन प्रधानविरोधाभावादंगानु प्रती
निको य परस्परविरोधस्तत्परिहारो मृग्यः स च परिहार आकांक्षावशात् । आकांक्षा चनि
कतमतायां सापेक्षितमभ्यता यस्मिन्भ्यासे न्यूना अनपेक्ष्यमाणमपि
३०] अनवगमांशे शाखान्तरमपेक्षत इति माद्यमनपेक्षाऽत एव विरोधान्न प्रामाण्य
समस्तांगकमनुष्ठिते धर्मोऽपि समग्रो भवेत् । यथावेदसिद्धिः । स चाचारः मध्यम
देशादिप्रसूतेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो विशेषः । यथाह मनु । सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरं ।
तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते ॥ तस्मिन्देशे य आचारः पारंपर्यक्रमागतः

वर्णानां सांतरालानां स सदाचार उच्यते ॥ हिमवद्विंध्ययोर्मध्ये यत्प्राग्विनशनादपि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥ विनशन सरस्वत्या अंतर्धानदेशः । आसमुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्रात्तु पश्चिमात् । तयोरेवान्तर गिर्योरार्यावर्तं विदुर्बुधाः ॥ इति । शङ्खस्तु प्रकारान्तरेणार्यावर्तमाह । कृष्णमृगो यावद्विचरति तावदार्यः स्यादिति । यावद्विचरति स्वत इत्यर्थः आर्यावर्त इत्यनुवृत्तौ । वसिष्ठोऽपि–यावद्वा कृष्णमृगो विचरतीति ॥ अन्यच्च मनुरेवाह–कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पाचालाः शूरसेनयः । एष ब्रह्मप्रदेशो वै ब्रह्मावर्तादनंतरः ॥ ईषन्न्यून इत्यर्थः । एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मन. । स्व स्व चरित्र शिक्षेरन्पृथिव्या सर्वमानवाः ॥ आचाराद्विच्युतो विप्रो न वेदफलमश्नुते। आचारेण तु सयुक्तः स पूर्णफलभाग्भवेत् ॥ एवमाचारतो दृष्ट्वा धर्मस्य मुनयो गतिं । सर्वस्य तपसो मूलमाचारं जगृहुः पर। इति । प्रासंगिक परिसमाप्य प्रकृतमनुसरामः ।[१०

एतेषा सस्कारादीनि कर्माणि तु पूर्वपरपरागताचारपर्यालोचनया तार्तीयिकवर्णविदित· विधिनानुष्ठीयन्ते पुरोहितैस्तद्युक्तमेव निषादस्थपतिमितिवत् । याज्ञवल्क्येन ज्ञात्युत्कर्षो युगे ज्ञेया इति पूर्वोदाहृतवचनेन वर्ण......तत्वापादनात् । यमेन गोभिः खरैः इत्याद्यकुलकरणे निवेशितत्वाच्च । उत्कृष्टं चापकृष्ट चेति पूर्वोपन्यस्तमनुवचनव्याख्यावसरे पारिजातकारेण हीनकर्मणः मध्यमे कर्मणी क्षत्रियवैश्यकर्मणी इत्युक्तत्वाच्च । क्षत्रियवैश्ययोरपि याज्ञवल्येन विप्रक्षत्रियविट्शूद्रा इत्यनेन समत्रकसस्कारानुक्तत्वात् । गर्भाधानादिसस्काराः समत्रका एव । येषा परंपराप्राप्त इति नारसिंहीयोक्तेश्च संस्काराणामव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहाराय परिगणन कर्तव्य । गर्भाधान पुसवन सीमतो जातकर्म च । नामचूडोपनयनसमावृत्तिविवाहकाः॥ एते समत्रकाः कार्या आवृत्तोपाकृतिर्भवेत् । पाकसस्था नैतेषां नैतेषां पूर्व[२०

चरित(?) अन्वष्टक्य च पूर्वेद्यर्मासि मास्यथ पार्वण । काम्यमाभ्युदयेऽष्टम्या-कोद्दिष्टमथाष्टमम् ॥ श्राद्धान्येतानि चान्यानि त्यागेनैव च कारयेत् । अथवा स्वीयजातीयद्विजद्वस्ते यथाविधि ॥ अन्यानि तु—अपायुगमनुक्रातिधृतिपातमहालयाः । अन्वष्टक्य च पूर्वेद्युः षण्णवत्यः प्रकीर्तिताः इति सग्रहे ॥ एते अभोज्यान्ना इति मनुना अभोज्यान्नप्रकरणे निवेशितत्वाच्च । विंध्यस्य दक्षिणे भागे भागे मांसभुगिति पातित्याच्च ॥ अथैषामाश्रमविचारः–आद्यौ द्वावेव ब्रह्मचर्याश्रमो गृहस्थाश्रमश्चेति । तृतीयस्तु कलौ निषिद्ध एव । चतुर्थे किंचिदुच्यते । प्रथमं त्रैवर्णिकेषु को वाऽधिक्रियत इति विचार्यते । तत्र छंदोगसूत्रकारः–त्रयाणा वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार आश्रमाः इति । अपरार्के–ऋणत्रयमपाकृत्य निर्ममो निरहंकृतिः । ब्राह्मणः क्षत्रियो वाथ वैश्यो वा प्रव्रजेद्गृहात्॥ धर्मविवृतावपि–ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्ततो गच्छेद्वनं कृती । संन्य-[३०

सेद्ब्रासनाशांतः सर्वभूतदयापरः ॥ अतस्त्रैवर्णिकस्याधिकारमेतानि वाक्यानि विदधति । तत्त्रैवर्णिकानामपि तुर्याश्रमेऽस्त्येवाधिकारः । या तु जाबालश्रुतिः–ब्राह्मणाः प्रव्रजंतीति—तस्या इयं गतिः । ब्राह्मणशब्दः प्रदर्शनार्थः । अतः क्षत्रियवैश्यावप्युपलक्ष-

मात तेन न विरोध इति । अथवा ब्रह्म वेदस्तन्निष्ठस्तदध्ययनवान् ब्राह्मण इति व्युत्पत्त्या ब्राह्मणशब्दो वर्णत्रयपर । एतेन—आत्मन्यग्नीन्समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात् । इत्यादि मन्वादिवचनान्यपि व्याख्यातानि । यच्च दत्तात्रेयवचनं । मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिंगधारणं । बाहुजातोरुजातानामयं धर्मो न विद्यते ॥ इति । तथा गतिस्तुर्याश्रमे नास्ति बाहुजोरुजयोः क्वचित् । तुर्याश्रमे गति प्रोक्ता मुखजानां स्वयमुवेति च । एतदपि वचनद्वयं वस्तुतो न विरुध्यते । मुखजा ब्राह्मणा बाहुजाः क्षत्रिया ऊरुजा वैश्या । एषामयं धर्मो लिंगधारणात्मको न विद्यते । लिंगं लक्षणं चिह्नं त्रिदंडैकदंडरूप । तथा च दक्ष —मेखलाजिनदंडेन ब्रह्मचारीति लक्ष्यते । गृहस्थो यज्ञवेदाद्यैर्नखरोमैर्वनाश्रित ॥ त्रिदंडेन यतिश्चैव लक्षणानि पृथक्पृथगिति ॥ १०]त्रिदंडग्रहणमेकदंडस्यापि प्रदर्शनार्थं । एवंविध लिंगं क्षत्रियवैश्ययोर्नेति दंडधारण निषेध एव नाश्रमनिषेध । तथा गतिस्तुर्याश्रमे नास्तीत्यस्यापि अयमेवार्थ । गति ज्ञानं सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था इति स्मरणात् । ज्ञानं च ज्ञापकनिष्पाद्यं अत एव तज्ज्ञापककार्यं तत् । तेन ज्ञानरूपेण कार्येण कारणं ज्ञापकदंडधारणं लक्ष्यते । तथा येन दुष्टं भवति—क्षत्रियवैश्ययोर्दंडधारणं नास्तीति लिंगनिषेध एव न त्वाश्रमनिषेध इति दंडधारणं यल्लिंगं विषयापराग एव मुख्य विरागाभावे अधिकाराभावात् । यत्तु धर्म विवृतावेव वचनांतरं—संन्यसेद्ब्राह्मण सम्यग्वानप्रस्थो भवेन्नृप । वानप्रस्थो भवेद्वैश्य एव वर्णक्रम स्मृत ॥ इति । अत्रापि ब्राह्मण सम्यक्संन्यसेदिति सम्यक्शब्दोपादानात् ब्राह्मणस्य यल्लिंगभूतदंडधारणोपेत एव संन्यासो न तु तद्वर्जित इति गम्यते । तथा च क्षत्रियवैश्ययोस्तद्वर्जिताश्रमो भवतीत्यर्थाद्युक्त भवति अन्यथा छंदोगसूत्र २०]कारादिवचनविरोधापत्ते । अयं च तात्पर्यार्थः—अबाधेनोपपत्तौ बाधो न न्याय्य इति न्यायेन श्रुतिस्मृतिवाक्यविरोधपरिहाराय विधिवाक्यानामाश्रमस्वरूपविधौ तात्पर्यं निषेधवाक्यानां तु दंडग्रहणमात्रनिषेधे तात्पर्यं । तस्मात्क्षत्रियवैश्ययोर्दंडग्रहणमात्रनिषेधो नत्वाश्रमनिषेध इति । एवं मतेऽभिधीयते—श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव बलीयसी । अत श्रुत्यनुसारेण व्यवस्थात्र विधीयते ॥ ब्राह्मणा प्रव्रजंतीति श्रूयते । अत्र ब्राह्मणशब्दस्य ब्राह्मणत्वं जातिवाच्योऽर्थः । ब्राह्मणोद्देशेन च प्रव्रज्या विधीयते । उद्देश्यविशेषणमेवाविवक्षितं ग्रहैकत्ववत् यत्तूद्देश्यमविवक्षितं तस्मादिह ब्राह्मणोद्देशेन संन्यासविधानात् उद्देश्यं ब्राह्मणत्वस्य ग्रहैकत्ववद्विवक्षितत्वात्तस्यैव प्रव्रज्याधिकारो नान्यस्य । ननु यदि भवेद्ब्राह्मणशब्दस्य ब्राह्मणत्वं जातिवाच्योऽर्थस्तर्हि तस्योद्देश्यत्वेन विवक्षितत्वात् । क्षत्रियवैश्ययो प्रव्रज्यायां मा नाम भूदधिकारः । न ३०]च तथा ब्राह्मणत्वजातिरर्थ । अपि तु ब्रह्म वेदस्तन्निष्ठस्तदध्ययनं वेत्ता ब्राह्मण इति वेदाध्ययनवत्त्वमेकोऽनुगतो धर्मः स च ब्राह्मणशब्दस्यार्थः । तथा वेदाध्ययनवत्त्वरूपेणैकेनोपाधिना ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यास्त्रयोऽपि क्रोडीकृता भवेयुः । एवं च ब्राह्मणोद्देशेन प्रव्रज्याभिधानात् त्रयाणामपि वर्णानां तत्राधिकारोऽस्तीति चेन्न भेद ।

यथा क्षत्रियशब्दस्य क्षत्रियत्व वैश्यशब्दस्य वैश्यत्व गोशब्दस्य गोत्वमर्थस्तथा ब्राह्मणशब्दस्य ब्राह्मणत्वमेवार्थः। इति शेषजैमिनिबादरायणादिभिरगीकृत तद्व्या-वृत्येत (हन्येत)। अथोक्तव्याघातभयाद्ब्राह्मणशब्दस्य ब्राह्मणत्व वेदाध्ययनत्व चोभय-मपि वाच्यत्वेन परिकल्प्येत तदन्यायश्चानेकार्थत्वमेकशब्दस्य निषिद्ध तेन न्यायेन सह विरोधः प्रसज्येत । अथैव ब्रूषे-अन्याय्यश्चानेकार्थत्वमिति न्याये जाग्रत्यपि गवादिशब्दानां यथाऽनेकार्थत्वमेव ब्राह्मणशब्दस्यापि अनेकार्थत्वमस्त्विति । न चै-तदुचित । अगतिका हीय गतिर्यदनेकशक्तिपरिकल्पनयापि अनेकार्थत्वस्वीकरण शब्दार्थज्ञाने वृद्धव्यवहारः प्रमाण वृद्धाश्च गवादिशब्दाना अनेकशक्तिकल्पनयाऽपि अनेकार्थत्व अगीकुर्वते । न ब्राह्मणशब्दस्य । अत एवाभिधानकारैरपि गवादिशब्दा अनेकार्थवर्गे परिगणिताः। तेषामपि व्यवहारः शब्दश्लेषादिष्वेव न शास्त्रार्थनिर्णये।[१० शास्त्रार्थपरिज्ञाने तु प्रसिद्धस्यैव ग्रहणं (?) नेतरस्य। इतरस्यापि ग्रहणे गोपशुविधायक-वाक्येऽपि सास्नाद्युपेतगोपिंडव्यतिरिक्तस्यापि ग्रहण स्यात् । स च गृह्यते। तस्मा-च्छास्त्रार्थनिर्णयेषु प्रसिद्धस्यार्थस्यैव ग्रहण (न?) युक्त विपरीतार्थद्योतकवाक्यशेषाद्यभावे अतोऽनेकशक्तिकल्पनादोषभयात् । ब्राह्मणशब्दस्य ब्राह्मणत्वजातिरेवार्थः न तु जाय-मानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिः ऋणवान् जायते इत्यत्र ब्राह्मणशब्दो यथा वर्णत्रयपर एव यत्राप्यस्त्विति चेत् मैवं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकवैषम्यात्। तथा हि ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य इति वाक्यशेषे ब्रह्मचर्यादिभिर्ऋष्यादिऋणत्रयापाकरण-प्रतीते ब्रह्मचर्यादिषु त्रैवर्णस्याधिकारात् फलचमसवत् मुखांतरेण जायमानो वै ब्राह्मण इत्यत्रापि त्रैवर्णिकानुप्रवेशाद्युज्यते तत्र त्रैवर्णिकपरत्व । प्रकृते तु वाक्य-शेषाद्यभावान्न त्रैवर्णिकपरत्वम्। किं च यावता कालेन अवयवव्युत्पत्त्या लक्षणया[२० वा क्षत्रियवैश्यादयो ब्राह्मणशब्देन प्रत्याय्यन्ते ततः पूर्वमेव लब्धात्मिकाया रूढेः प्राब-ल्यात् अनुपपत्त्यभावाच्च रूढया ब्राह्मणत्वमेव प्रत्याय्यते। अतः प्रथमप्रतीतब्राह्मणो-द्देशेन प्रव्रज्याविधेश्चरितार्थत्वात् । न चरमप्रतीतयौगिकार्थत्वस्वीकरणमुचितम् । ततश्च औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेत् इति श्रुत्या विरुद्ध औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्येति स्मृति-वचन। यथा विरोधाधिकरणे अप्रमाणमित्युक्त एवं ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति इति जाबालिश्रुतिविरुद्ध त्रयाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार आश्रमा इत्यादिक स्मार्त वचन जातमप्रमाणमेव । यद्वा श्रुतिविरुद्धस्यापि स्मार्तवचननिचयस्य सर्वथा प्रामाण्य-परिजिहीर्षया श्रुत्यनुकूल एवार्थः कल्पनीयः। तत्र त्रयाणा वर्णाना वेदमधीत्य चत्वार आश्रमा इति । औचित्य च श्रुतिविरोधात् ब्राह्मणस्यैव तुर्याश्रमाधिकार-विधौ नान्यथा । त्रैवर्णिकानां सन्यासो विद्यते नात्र सशयः। शिखायज्ञोपवीताना[३० त्यागपूर्वकदडयुगीति ब्रह्माण्डपुराणवचनमपि छदोगसूत्रेण समानार्थम् । यच्च ब्रह्म-वैवर्तवचन वैराग्योत्पत्तिमात्रे च संन्यासे परियुज्यते । रागवान्नतु विप्रो वै वेदवेदाग-वित्तम इति । वेदवेदागवित्तमोऽपि विप्रो रागवांश्चेत्सन्यासेन परियुज्यत इत्यन्वयः।

एवं च विप्रस्य विरक्तस्यैवाधिकारोऽभिहितो भवेत् न क्षत्रियादेः । यच्च स्मृत्यन्तर्-भाणप्रथमपाकृत्य निर्ममो निरहंकृतिः । ब्रा[illegible]ः क्षत्रियो वाथ वैश्यो वा प्रव्रजे गृहात् इति । अस्यायमभिप्रायः । गृहात्प्रव्रजेत् वानप्रस्थाश्रमं गच्छेत् । प्रव्रज्याशब्दो यद्यपि संन्यासे [illegible]थापि श्रुतिविरोधपरिहारार्थं अत्र तृतीयाश्रमपरः अत्रापि वैराग्यहेतुकत्वात् । यद्वा यदा ब्राह्मणः स्ववृत्त्यावजीवन् क्षत्रियवृत्तिमाश्रितः तत्राप्य जीवन्वैश्यवृत्तिं ततश्च ता आपदं निस्तीर्यापि न वर्णान्तरवृत्तिं परित्यजति किंतु तत्रैव वृत्त्यावस्थितः तदा तत्तत्क्षत्रियादिवृत्तिप्रजीवनेन स एव ब्राह्मणः क्षत्रिय इति वैश्य इति च व्यपदिश्यते । शास्त्रानभ्यनुज्ञातकालेपि क्षत्रादिवृत्तिनिरतत्वात् तस्यापि प्रव्रजेद्गृहादिति प्रव्रज्याधिकारं दर्शयति । अत एव ब्राह्मणः क्षत्रियो वाथ वैश्यो वा

१]प्रव्रजेत् गृहादित्यथशब्द उपात्तः । ब्राह्मणः एव अथानन्तरं क्षत्रवृत्त्याश्रयणा त्क्षात्रियः अथ वैश्यवृत्त्यार्थसर्वप्रतिपादनादयमर्थो गम्यत इत्यर्थः । एतेन ब्राह्मण क्षत्रियो वैश्यस्ततो गच्छेद्वन गृही । संन्यसेद्वाथवा इत्येतदपि व्याख्यात । एवं च मनुदत्तात्रेयवचनान्यथानुकूलानि भवेयुः । अस्माच्छ्रुतिविरोधपरिहारायोक्त

रीत्या अन्यान्यपि विरुद्धवचनानि ज्ञेयानि । यच्च जडभरतं प्रत्युपदेशः पैंगरहस्ये यदि मृत्योः परं शांतिममामर्य शाम्यतम् । यदमिच्छुरसि तत्परमहंसो भवाहेति । अत्रेदं चिन्त्यम् । जडभरतं प्रत्युपदेश उत लक्षणया क्षत्रियमात्र प्रति । आद्ये जडभरतस्यै वेति नेतरक्षत्रियमाप्ति । किं च जडभरतोऽपि वैधाचारणपूर्वकमाश्रमं गहीतवानिति न क्वापि श्रूयते । अतो ब्राह्मणा प्रव्रजन्ति इत्येतदनुरोधात्परमहंसो भवेदित्यस्याय मर्थः परमहंस इव निर्ममो भवेदिति । नापि द्वितायः—तत्र हि लक्षणा सा च न

२०]युक्ता न विधौ लक्षणेति भट्टगुरुप्रभृतिभिर्विधौ लक्षणानिषेधात् । विधिरिति यद् भ्यात्री प्रष्टव्यः किं विधिष्ठिष्टविधिरुत प्राप्ते कर्मण्यधिकारिविधिरिति । पक्षद्वयेऽपि लक्षणामसक्तिर्दुर्वारा । ननूद्देश्येन लक्षणा विधेयो अतो न दोष इति न चेत् तर्हि लक्षणोद्देश्येपि न युक्तेति ब्रूमः । तथाहि संबंधानुपपत्तिभ्यां हि लक्षणा । न चात्रा नुपपत्तिः पूर्वोक्तरीत्या वाक्यस्यार्थान्तरपरत्वेनाप्युपपत्तेः । या तु जाबालिश्रुतिः जनकयाज्ञवल्क्यसंवादे तत्र परमहंसा नाम संवर्तकारुणिश्वेतकेतुदुर्वासऋभुनिदाघ जडभरतदत्तात्रेयरैवतकप्रभृतय इति । अत्रापि विधायकप्रत्ययाभावात परमहंस सदृशधर्मवंत इति । अहंकारममतयोरभावात्परमहंस इति व्यपदिश्यते । तस्माग्निर्द्व ब्राह्मणस्यैवाधिकार इति ॥

भवद्भिरेतत् सम्यग्विभाव्यानेनैवाचारमार्गेण तत्रत्या कोंकणा धर्मयितव्याः अयं

३०]मध्याप्य एव कोंकणानां वंशपरंपरागत इति । भवद्गोरिथता ये स्युः पंडितास्तस्य दर्शिनः । पत्रमेतत्समालोक्य तुष्यन्तु हृदयालय ॥ श्रीसीतारामचंद्रार्पणमस्तु ॥

चित्यपूरसमीपस्थो गोपाटो गुर्जरादयः । चतोभ्रात्मजभेदं पुस्तकं वै व्यमो

लिखत् ॥ शास्त्रज्ञानं समालोक्य आचार च विचारतः । श्येनवीजातिधर्माणां निर्णयः कथितो बुधैः ॥

शके १८१७ आश्विन वद्य ८ भृगौ तद्दिने सान्ये विनायकेन लिखित ॥

श्री ६ युत वेदशास्त्रसंपन्न गुरुवर्य दत्तात्रेय वासुदेवशास्त्री निगुडकर-श्रीसंस्कृत-पाठशाला प्रधानाध्यापक श्रीसंस्कृतपुस्तकसंग्रहालय व्यवस्थापक (राजापुर) -पूज्यचरण-शरणेन-पाटणकर-कुलोत्पन्न-देवगोब्राह्मणानुचर-श्रीकृष्णस्य तनूजनुषा रघुनाथशर्मणा विदुषामनुचरेण श्रीसंस्कृतपुस्तकसंग्रहालयार्थं विन्यस्तोऽयं श्येन-बीजातिधर्मनिर्णयः १७३४ आश्वयुजि सुदि नवम्यां मदवासरे ॥ श्रीयुत वेदशास्त्र-संपन्न महादेव भाऊभट्ट नवरे (मोकाशी) महाशय समर्पितादर्शपुस्तकात् ॥ (प्रायेऽशुद्धात्) ॥ [१०

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ शुभमस्तु ॥

---

८२ वाकेनीस (ठोसर)

या वाकेनीस (ठोसर) घराण्याची सगतवार हकीकत पूर्वी कोठें च प्रसिद्ध झालेली नाही. पुढील हकीकत माझे मित्र श्री० दादासाहेब ओंकार याच्या दप्तरात २०] या घराण्याचे काहि कागदपत्र सापडले, त्यावरून लिहिली आहे.

१ वाकेनिसांचे मूळ संपादक विठल कान्हो ठोसर यास श्री० छत्रपति शाहुमहाराजानी वाकेनिशीची मुतालकी सागितली. केव्हा सागितली याबद्दल कोठें च उल्लेख नाही. राजदरबारची वाकेनिशी आपण स्वत. करीत असून आपले पुतणे मल्हार विश्वनाथ ठोसर यांस बाळाजी विश्वनाथ यांजकडे वाकेनिशविर नेमून दिले.[२० पुढें ते (विठल कान्हो) इ. सन १७२२।२३ साली महायात्रेस मल्हारपतास बरोबर घेऊन गेले तों त्यांस वाटेंत देवाज्ञा झाली. जाताना त्यानीं आपले राजदरबारचे कामावर आपले भाचे गणेशपत बेहरे यास बदली दिले व आपले घरादाराची एकंदर व्यवस्था सर्व त्यांचेकडे च सोपविली होती. मल्हारपंत परत सातान्यास येऊन पाहतात तों गणेशपत बेहऱ्यांनी घरातील सर्व विषय लावविला व राजदरबारच्या असामीबद्दल हि कांही च दाद लागू देईनात. मल्हारपंतानी पुष्कळ खटपट केली परंतु गणेशपंतास दरबारचा आश्रय असल्यामुळें मल्हारपंताचें काही चालेना. शेवटीं तेथे कांहीं दिवस राहून शिवापुरास मुले माणसें घेऊन रहाण्यास आले. तेथून हि काही दिवसानी पुण्यास येऊन घर बाधून राहिले.

३९

विठल कान्हो यांचे बंधू दादो कान्हो हे प्रथम रसाळगड किल्याचे सबनिशीवर होते परंतु तो किल्ला अंगारकाकडे (आंग्रे यांचेकडे) गेल्यामुळें सळेगांवीं सदेराव दामाजयाकडे चाकेनिशीवर राहिले सळेगांवीं त्यांनीं घर बांधिलें, नंतर बहुरास (मोरास ?) जाऊन तेथें हि घर बांधून राहिले ते मरण [पावल्यावर त्यांचे पुत्र कृष्णाजी व नातू बाळाजी हे पुण्यास येऊन घर बांधून राहिले

मल्हारपंत पुण्यास आल्यावर लौकर च वारले त्यानंतर श्री॰ छत्रपति शाहूमहाराज हि वारले मग रामाजी काशी ठोसर आपल्या असामीकरितां गणेशपंत बेहऱ्यांचे पुत्राशीं भांडावयास सातान्यास गेले त्याचवेळीं कृष्णाजी दादाजी ठोसर हे हि तेथे गेले होते बेहऱ्याशीं भांडण करण्यामध्यें खर्च करणें भाग पडलें तर मदत १०]करतील अशा हेतूनें कोनेर राम कोल्हटकर यांचें घरीं कृष्णाजी दादाजी वसले असतां त्यांस बोलावयास रामाजी काशी गेले व त्यांस आपला हेतु सांगितला तेव्हां कृष्णाजी दादाजी यांनीं स्पष्ट सांगितलें कीं, ' विठल कान्हो यांची जाड दुर्म्बीच मिळवून खाणें आह्मास कांहींच नको " इतकें झालें असून हि याळाजी कृष्णाजी व रामाजी काशी यांचा अपसांत तंटा लागला रामाजीच्या पक्षाचें म्हणणें विठ्ठलपंताचे पश्चात् छत्रपतीनीं मल्हार विश्वनाथ यांस चाकेनिशी सांगितली व बाळाजी पंताच्या पक्षाचें ह्मणणें विठलपंताचे पश्चात् दादो कान्हो यांस चाकेनिशी मिळाली या तंट्याचा निकाल होऊन रामाजी काशी यांस च चाकेनिशी मिळाली (इ सन १७५०)

रामाजी काशी चाकेनीस यांची कारकीर्द इ सन १७५०-१७८० पावेतों २०] झाली असावी

नंतर अंताजी मल्हार चाकेनीस झाले यांची कारकीर्द इ सन १७८०-१७८७ पर्यंत झाली असावी

त्यानंतर मोरो जनार्दन व विठल राम हे चाकेनिशीवर होते यांची कारकीर्द कोठपर्यंत झाली हें समजण्यास मार्ग नाहीं

अंताजी मल्हार यांचे पुत्र मल्हार अनंत ऊर्फ बाबा चाकेनीस हे इ स १८४७ मध्यें वारले त्यांचे पश्चात् त्यांचें कुटुंब जानकीबाई सन १८५४ पर्यंत हयात असल्याबद्दल उल्लेख सांपडतो त्यांस फक्त एक मुलगी काशीबाई या नांवाची होती ती सदाशिव मोरेश्वर ऊर्फ बाबासाहेब ओंकार यांस दिलेली इ नी, तिचें सासरचें नांव वाराणशीबाई

२ वाकेनिसांचा वंशवेलः—
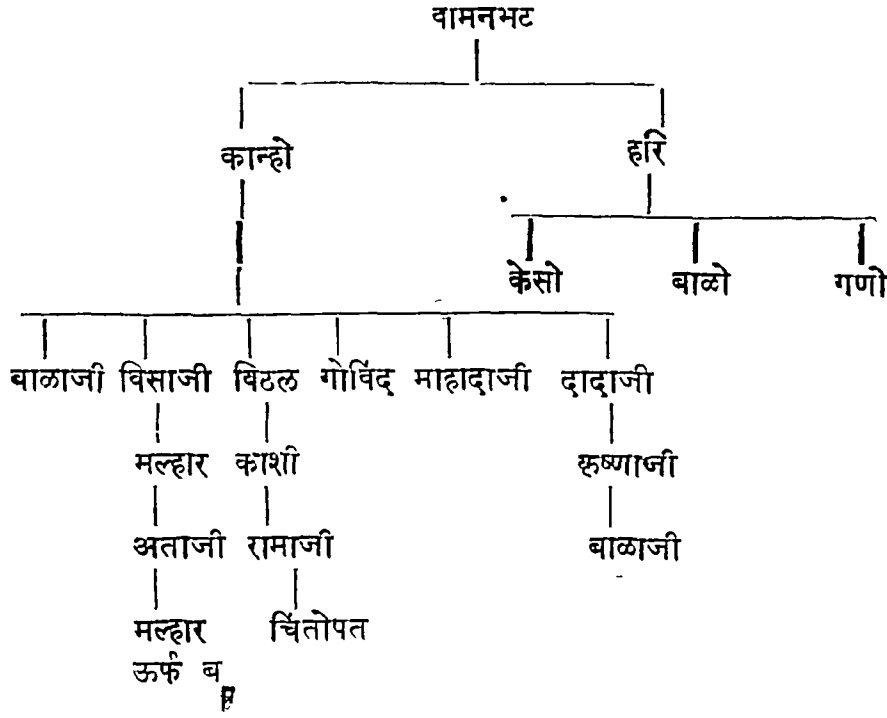
वरील वशवेलांतील नांवांशिवाय माहादाजी राम, विठल राम, जनार्दन राम, [१९ मोरो जनार्दन, गोविदपंत ठोसर ही नांवें कागदपत्रांत बरेच ठिकाणी आली आहेत परतु हे कोणाचे कोण हें स्पष्ट समजलें नसल्यामुळें वेलांत दाखल केलेले नाहीत

३ वाकेनिसांचें कामः–वाकेनिसाकडे श्रीमताच्या खास पंक्तीची व वाड्यातील एकंदर जेवणारांची व्यवस्था होती आचारी, पाणके, शागीर्द यांचे कामावर देखरेख ठेवून त्यांस काढणें व नवीन नेमणें, भाजीपाला, दूध, सरपण, वगैरे जिन्नस पुरविणें इत्यादि कामें (लेखाक २–८) त्यांचेकडे असत. यांचेकडे मुदबख कोठीचा कांहीच संबध नव्हता. कोठीवर स्वतत्र मनुष्य असे (लेखांक ९।१०),

४ उत्पन्नः—

७—मोकासे गाव	इनाम
२ प्रां अकलकोट	१ वाडा ढोकमले [२०
१ मौजे सिरोल	कसबे नेवरे
१ मौजे बोरगाव	१ जमीन मौजे भाट-
२	मरळी इनाम चावर १

१ मौजे किकवी प्रा सिरवल	१ जमीन मौजे जांबगांव
१ मौजे सैरें प्रा महाड	पा पारनेर
१ मौजे जांब प्रा वाई	
१ मौजे तुरल प्रा राजापूर	१ गांव मौजे पाटेगांव
१ मौजे फडवई	पा पैठण
—	
७	

या शिवाय नेमणूक हुजरून पावे ती—

तैनात झोन पातशाही	किता
१०००० खाशास	७॥ समगे मोईन खेरीज
१६०० कारकून असाम्या	दुसरा
१०] ४	
दर ४०० प्रो	० भोवी पागेची वसाव
११६००	थास दोन
	२

या शिवाय वाकेनिसांकडे (१) हुजुर बाजार अथवा पिछाडीचा जकात अंमल (लेखांक ११।१२।१३) (२) नारायणजी वावर यांचे पागेची फडणिशी (३) बाळाजी खंडेराव यांच्या पागेची मजमू (४) प्रांत वरडे येथील मजमू (५) प्रांत पवनूरची मजमू (लेखांक १४) इतके चालत होते

वरील मोकासे, गांव, जमीनी, यापैकीं कांहीं मुद्दां मल्हार अनंत ऊर्फ बाबा वाकनीस यांजकडे चालत नव्हते असें त्याचे कारकीर्दीतील कागद पत्रांवरून दिसतें २०] दुसऱ्या बाजीरावाच्या कारकीर्दीत त्यांस दरमहा तीनशें रुपये नेमणूक होती पुढें श्री अमृतराव पेशव्यांचे निसबतीत खेरसाचे लोकांस (१४ असामी) एक लाख रुपये मिळत असत त्यापैकीं बाबा वाकेनिसांस सालीना १२०० रुपये मिळत असत शिवाय कंपनी सरकाराकडून सालीना रुपये ३०० नेमणूक होती त्यांचे पश्चात् जामदारांस सरकारांतून सालीना नेमणूक फक्त रुपये १०० मिळत होते

५ यांचा वाडा—वाकेनिसांचा वाडा शनिवार पेठेंत भाऊसाहेबांच्या वाड्यास गोसाव्याचे दक्षिणेस आहे इ. सन १८५० सालीं त्याचा घर नंबर ४६० होता व हल्लीं घर नंबर ५९ आहे हा वाडा हल्लीं चिंचवडचे रा रा देव यांजकडे आहे. वाकेनिसांचे आणखी एक घर वेताळ पेठेंत आहे. तें कोठें आहे, व हल्लीं कोणाच्या मालकीचें आहे हें मात्र समजत नाहीं

६ पुढें प्रसिद्ध होत असलेल्या कागदाकडे कोणी बारकाईनें नजर फेकल्यास खूप शर्तीनें राज्य राखणाऱ्या नानाच वाड्यांत जेवणाऱ्या असामीपासून हि लक्ष्य होतें हें दिसून येणार आहे. तसें च त्यांच्या शिस्तीचा हि नमुना लेखाक २ व ४ मध्ये पहावयास मिळेल.

~~~~~~~~~~~~~~

लेखांक १

श्री

जबानी आताजी मल्हार वाकेनीस याणी लिहून दिल्ही ऐसीजे आपले चुलत आजे विटल कान्हो यास राजदरबारची वाकेनिसी होती तेथे आपले तीर्थरूप मल्हार विश्वनाथ व विठल कान्हो या उभययेताचे कुटुंब येकत्र सातारियास होते सवसार येकत्र च होता ते समई आपले चुलत आजे दादो कान्हो यांस किले रसाळगडची [१० सबनिसी होती तो किला आगारकाने घेतलियावर सातारियास आले ते बेरोजगार सा विठल कान्हो याणी खडेराव दाभाडे याजकडील वाकेनिसी त्यास लाऊन दिल्ही ते दाभाडे याकडे धदा करीत आसता तळेगावी घर बाधोन राहिले होते काही एक दिवसी बहुरास घर बाधोन राहिले तेथील धंदा चालेनासा जाहाला दादोपत हि काही दिवसी मृत्य पावलियावर त्याचे पुत्र कृष्णाजी दादाजी (कृष्णाजी दादाजी) याचे पुत्र बाळाजी कृष्ण बहुरास होते अलिकडे पाच वर्षे पुणियात घर बाधोन राहिले आहेत आपले चुलत आजे विटलपंत याणी रा बाळाजी विश्वनाथ पत प्रधान याजकडील वाकेनिसी — ····· ले तीर्थरूप मल्हार विश्वनाथ यास सांगोन पाठविले राजदरबारची वाकेनिशी आपण करीत आसता काही एक दिवसी विठल कान्हो माहायात्रेस जाऊ लागले तेव्हा मल्हारपतांस समागमें घेऊन गेले ते मार्गी [२० देवाज्ञा पावले त्याचे क्रियाकर्म सर्व मल्हारपतानी केले उपरांत सातारियास आले ते काही येक दिवस सातारियास राहिले तेथे गणेशपंत बेहरे आपले तीर्थरूपाचे आतेबधू हे राजदरबारचे आसामीवर ठेविले होते व घरचा खर्च वेच सवसार त्याजकडे होता त्याणे वित विषय आवघा आटोपून बसला व धधाहि आटोपून बसला मल्हारपताचे काही चालो देईना त्याणी कजिया बहुतप्रकारें सांगितला परतु दरबारचा आश्रय बेहरे यास बहुत यामुळे त्याचे काही न चाले तेव्हां काही दिवस मल्हारपंत सातारियास राहून मग माणसे घेऊन शिवापुरास येऊन राहिले तेथून काही दिवसी पुणियास येऊन घर बाधोन राहिले त्यास काही येका दिवसी देवाज्ञा जाहाली पुढे शाहूमहाराज कैलासवासी जाहाले ते समई आपले तीर्थरूपाचे चुलतबधु याचे पुत्र रामाजी कासी हे गणेशपत बेहरे याचे पुत्रासी कजिया सांगावयासि गेले ते समई कृष्णाजी [३० दादाजी सातारियास आले होते ते द्रव्यवान सा त्यांस वाद सागावयास कुमकेस
~~~~~~~~~~~~~~

पोलाचीत सेते आपला संवसार चोसिस्त चाद् सागावयास द्रव्यमल पाहिजे सा ते द्रव्याची कुमक करितील आपण मेहनत करू साधल्यास त्याचे द्रव्यबळ लागेल सा त्यांस काही देऊ ऐसे चित्तांत आणून त्यांस कोन्हेर राम कोल्हटकर याचे परीचसले होते तेथे चोलवावयास गेले तेव्हां कृष्णाजी दादाजी याणी उत्तर केलें की विठल कान्हो यांची जोड मेळऊन तुम्हीच सार्णे आम्हास काही च नको आपण कजिया सांगत नाही गावडे गावी राहून स

(अपूर्ण)

(२) श्री

राजश्री अताजी मल्हार गोसावी यासी स्ना ा अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य स्नेहांकित ... समानीन मया व अलफ १०] फरासखान्याकडील त्रिंबक विश्वनाथ अगर बाळाजी शंकर याचे चिरंजीव पुरंदरी असल्यास सासा व शिष्य सरकारचे चाकरीस दोन आसामीस भोजनास पाळीत जाणे कारकून असल्यास एकास च भोजनास घालणे *जाणिजे छ २१ रोवल

(३) श्री

चिरंजीव राजश्री नारायणराव बल्लाळ यासी माधवराव बल्लाळ प्रधान आसी र्वाद् उपरी येथाल कुशल जाणोन स्वकीये कुशल लिहिणे विशेष गंगाधर बाबाजी कारकून नि ाा मराठे गाडदी याजला वाड्यांत येऊ देणे † हे आसिर्वाद

पो छ २७ जमादिलाखर स्ना सबैन

(४) श्री

राजश्री रामाजी कासी वाकेनीस गो

२०] स्ना आर्बा सबैन मया व अलफ पुण्याचे वाड्यांतील जेवणाराचे यादीत गोदुबाई देशमुखीण यांचे निसबतीचे जेवणार आसामी साहा होत्या त्यापैकीं तीन असामी करार केल्या होत्या हाली पेशजीप्रमाणें साहा आसामी यांचे निसबती-च्या करार केल्या असेत यांस वाड्यांत जेऊं देणे ‡जाणिजे छ ११ मोहरम बहुत काय लिहिणे

लेखन सीमा

* नाना फडनवीस यांचें हातचें † अक्षर रावांचें ‡ हस्ताक्षर नाना फडनविसांचें

(५) श्रीगणराज

विनती उपरी श्रीमंत सौ बाई उदैक भोजनास वसतबागांत भोजनास जाणार त्यास आपण मजला सांगितले की साहित्य करून करावे त्यास आपले सांगितल्याप्रमाणे मी सर्व करितो परंतु दुसरा आच्यारी व पाण्यास ब्राह्मण माकणसुधा व ताब्या येणेप्रमाणे आपण सांगोन मग जावे क्षीरीस दुध व रक्तवान येणेप्रो पाहिजे हे विनती
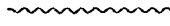
(६) श्री

राजश्री रामाजी काशी गोसावी यांसि

सुा तिसा सबैन मया व अलफ रा बापूजी नारायण जोसी यासी पुण्यास पा आहे तरी सरकारच्या वाड्यांत भोजन करून राहातील त्यास राहू देणे यास तेथेच [१० भोजनाची आज्ञा केली आहे तरी तेथे भोजन करून राहू देणे जाणिजे छ ४ रजब

(७) श्री

राजश्री अंताजी मल्हार गोॅ

सुा इसने समानीन मया व अलफ मल्हारजी तावरा खिजमतगार यास जेवावयास पात्र १ येक दररोज वाड्यातून देविले असे तरी सदरहु येक पात्र दररोज देत जाणे *जाणिजे छ २५ जिल्हेज

(८) श्री

राजश्री अताजी मल्हार गो यॉसि

सुा सलास समानीन मया व अलफ देणे वो सदासीव दीक्षित कर्वे उपाध्ये याणी कुटुब पुण्यात आणिले सबब दुध दररोज वजन पक्के ०॥०१ येकसेर देविले असे [२० तरी कुटुब पुण्यात आहे तो पर्यंत देत जाणे †जाणिजे छ २३ जिल्काद

(९) श्री

राजश्री चिंतो विश्वनाथ दिा मुदबख कोठी गोसावी यांसि

सुा इसने सबैन मया व अलफ राजश्री रामाजी कासी यांजकडे पेशजीप्रमाणे वाकेनिसी करार केली असे त्यास वाडियातील जेवणार वगैरे याचे बदोबस्ताचें कामकाज

---

* हस्ताक्षर नाना फडनविसाचे. † हस्ताक्षर नाना फडनविसांचें.

तुम्ही करीत आणे पेशजी तुम्हांस पत्र सादर जाहाले होते त्यास हली सदरहूचा बंदोबस्त पूर्वबमुमप्रमाणे मारनिल करितील तुम्हीं दखलगिरी न करणें जाणिजे छ० सामान आज्ञाप्रमाण

(लखन सीमा)

---

(१०) श्री

राजश्री चिंतो विश्वनाथ गोो यांसि

सुा इसने सबैन मया व अलफ पुण्यांत वाडियातील जेवणाराचा वगैरे कुलकारभार बाकेनीस याजकडे सांगितला असतां तुम्ही पालमेल करितां म्हणोन विदित जाले ऐसियास वाडियातील जेवणाराचा वगैरे कामकाज बाकेनीस करितील मुदबख कोठीचे मात्र कामकाज तुम्ही करणे बाकेनिसाच्या कामकाजात तुम्ही पालमेल १०]येकदर न करणे येविसीं फिरोन बोभाटा येऊ न देणे जाणिजे छ १४ रमजान आज्ञाप्रमाण

(लखन सीमा)

---

(१) श्रीशंकर

यादी आमलचंद जकात बाजार हुजुर स्वारी राजश्री पंत प्रधान सुा समाण तिसा सीतेन मीया व आलफ छ १३ मोहरम ता छ ८ माहे सफर आवल ता आखेर मीनहू

जमा——————————————————रो
२५६।=

तपशील——————————————

१६ जकात सर ११७६॥ यो
८३॥ मुतसर ११३६ दर ८+
१०॥। किरामासर ११॥ यो
१॥। बागाईत सर ७दर ।
——
९६
६३॥। मकास यो
४॥= दुपाराकापड यो

२०]

१ कैमावांस
११ म्हौनमाल
८३ गज बाजार पकी मक्का

२५९।ऽ

—————————————————————— रुा

५७॥ चिटी सरकार आपाजीराव पाटनकर खाो उटे नफर २ क्तिा रु ४६० दर १२॥ प्रो

२५ छ ८ सफर सुा समाण पकी चिटी हाणमतराव ढमढेरे सीलदार सालगुदस्ता लस्करात खाो उटे नफर १ किमत रु २०० दोणेसे दर सेखडा रुा १२॥ प्रा यो [१०

१९॥ सिवबदी आा यो ७ ——————

५ कारकूण आा १
७॥ प्यादे आा ५ यो दररोज

२

१॥ विसमालखान
१॥ आबाजी मोव्होने
१॥ भवानी सितोला
१॥ सुलतान जेमाल
१॥ वाकू राचाजी

७॥ [१०

७ सारवाने विमाम मादे १

१९॥
४ भोजन खर्च

१०६

बाकी —————————————————— रुो

१५२।ऽ

(१२) श्री

राजश्री रामाजी कासी कावार जकात बाजार लस्कर गोसावी यांसि
सुहुर सन इहिदे सबैन मया व अलफ रा विसाजी कृष्ण पागा याणी लस्करच्या बाजारात पागेकडे चार उंट अकराशे रुपयास घेतले आहेत त्याचे जकातीचा आकार होईल तो पागेकडे खर्च लिहून जकातीचा तगादा न लावणे जाणिजे छ १६ सफर

---

(१३) श्री नकल

असाबित लक्ष्मी आलंकृत राजमान्य राजश्री रामचंद्र गणेश व विसाजी कृष्ण गोसावी यांसि

१०] सेवक माधवराव बल्लाळ प्रधान नमस्कार उपरी येथील कुशल जाणून स्वकीये कुशल लिहीत जाणे विशेष बाजार लस्कर आघाडी व पिछाडी येथील अमल दरोबस्त राजश्री रामाजी कासी वाकेनीस याजकडे आहे तरी तुह्माकडील बाजारचे कमाविसीचे कामकाज मारनिलेकडील कारकुनाचे हाते घेणे जाणिजे छ २६ रजब सुहुर तिसा सीतैन मया व अलफ बहुत काय लिहिणे

---

(१४) * श्री

चिरंजीव राजमान्ये राजश्री समसेर बहादुर यांसी
सदासिव चिमाणाजी आसीर्वाद उपरी येथील कुशल जाणोन स्वकीये लिहित गणे विशेष या पत्रमुरचे जागीरचा माहाल तेथील मजमू राजश्री रामाजी कासी यांसी सांगितली असे तर मशारनुलेकडील कारकून येईल त्याचे हातून या
२०]मजकूरचे मजमूचे कामकाज घेत जाणे वेसनेमनमुक येस्तर साली करार करून दिल्ही जाईल जाणिजे छ २५ साबान सुहुर सानेन मया व अलफ बहुत काय लिहिणे हे आसीरवाद

मं भा मुजुमदार

---

*समंद पत्र सदाशिवरावभाऊंच्या हातचें आहे

८३ पेशव्यांचा गोखाना
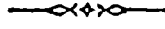
शहर पुणे येथे शनिवार पेठेंत भाव्यांचे बोळांत गपचुपांचे वाड्याचे पूर्वेस गोखाना आहे म्युनिसिपालकमिटीचे घरनंबर ३९ ते ५८ इतक्यांचा गोखान्यांत समावेश होतो हल्ली तेथें वेगवेगळे मराठे धंदेवाले रहात आहेत. त्यांच्या पूर्वी सदर जागा शनिवार पेठेंतील निळकंठशास्त्री थत्ते याचे वंशजाकडे होती. त्यांजपासून हल्लीच्या मालकांनीं विकत घेतलेली आहे. नं० ३९ ते ५८ इतके वेगवेगळे मालक असल्यामुळें इतके वेगळे नंबर पडले आहेत इतकी सर्व घरे मिळून पूर्वी फक्त एकच नंबर होता. असें तेथील वृद्ध माणसाकडून समजतें. ज्याचा उतारा खाली दिला आहे तो अस्सल कागद श्रीमंत दादासाहेब ओंकार यांच्या दप्तरांत वाकेनीस (ठोसर) यांच्या प्रकरणासंबंधी कांहीं कागदपत्र सापडले त्यांपैकीं आहे. [१०

श्री

नकल

श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान

स्वामीचे सेवेसी

विनंती सेवक रामाजी कासी वांकेनीस कृतानेक सा। नमस्कार विज्ञापना ऐसीजे शनवार पेठेत सरकारचे म्हसीचा वाडा आहे त्याचे दक्षणेस माझे घर आहे, त्यास म्हसीचे वाड्याचे दक्षणेचे सोप्याजवळ माझ्या घराचे पूर्वेचा सोपा बांधो लागलो तेव्हां येऊन रद्बदल केली की मी सोपा बांधणार त्यास भिंत नवी घालावी तर जागा थोडी यामुळें सरकारचे सोप्याची भिंत कच्च्या इटाची आहे ती पाडून पक्या विटाची भिंत घालून पाणी माझ्या आंगणात पडते तें भिंतविरून काढून रस्त्यांत [२० पूर्वेकडे पाडतो आणि सोपा सरकारचे भिंतीपावेतो करितो या प्रो रद्बदल केली त्याजवरून सरकारचे सोप्याचे पूर्वेच्या कोपऱ्यापासून पश्चमेकडे तेवीस हात माझा सोपा होगा। त्या पर्येत भिंत पाडून नवी भिंत घालावी भिंतीस खर्च लागेल तो निमे सरकारचा व निमे तुमचा व साऱ्या भिंतीची जागा सरकारची या प्रो सरकारात कागद लिहून देऊन काम करणे म्हणौन आज्ञा जाहली त्याजवरून सरकारचे सोप्याची तेवीस हात लांब व पावणे दोन हात रुंद व उंची एक मजला भिंत जुनी होती ती पाडून हाली आपण नवी भिंत पक्या विटाची घातली आहे त्याचा आकार रुपये ८०॥ त्या पो निमे भिंत मजकडील त्याचे निमे रु. ४०। व निमे भिंत सरकारची त्याचे रुपये ४०। सरकारातून पुढे द्यावयाचा करा(र) आसे मी लाविले आहेत

। मिरासी भाग सरकारची सरकारच्या सोप्याचे पाणी मिलीवरून काढावे ते मी खर्च लागतील ते लावून काढून देतो एक मजल्यावर मिल लागेल ती मी घालतो त्याचे सरकारातून कांहीं देऊ नये याप्रमाणे कबूल करून हे लिहून दिले असे

गं मा मुजुमदार

---

८४ नाशिक येथील श्रीसुंदरनारायणाचें देवालय

चालू साला मध्यापूर्वे रा. वि. का. राजवाडे यांनीं " लीळासंवाद " नामक महानुभावी ग्रंथावर निबंध वाचला त्यांत आठ या श्लोकांत चक्रधरानें नाशिक, त्रिंबक, येथें यात्रा केल्याबद्दल लिहिलें असून नाशिकच्या देवालयांच्या नांवांचा उल्लेख केलेला आहे " सुंदराचें देऊळ " असा ग्रंथांत असलेला उल्लेख दिला आहे १]यावरून शके १२०० च्या सुमारास ज्या वेळीं चक्रधरानें यात्रा केली तव्हां सुंदर नारायणाचें देवालय होतें शके १२२५ चे सुमारास नाशिक भाग दिल्लीकडील दौलताबादच्या सुभेदाराकडे गेला, नंतर शके १२७२ चे सुमारास बामणी राजाकडे आला शके १४२५ चे सुमारास अहमदनगरच्या ताब्यांत येऊन शके १५२५ चे सुमारास मोगलांच्या ताब्यांत आला मोगलांचे ताब्यांत हा भाग आल्यानंतर व श्रीसुंदरनारायणाचे देवालयाचा उच्छेद झाला असावा असा अदमास आहे हे काल गॅझेटियरमध्ये घेतले आहेत

त्यावेळीं यवनलोक देवालयाचा विध्वंस करण्यास आले तेव्हां सुंदरनारायणाने रमा व लक्ष्मी यासह जवळ च असलेल्या डोहांत उडी घेतली नंतर देवालय जमीनदोस्त करून त्या ठिकाणीं कबरी व मशिदी बांधल्या अशी दंतकथा आहे २०]अशा रीतीनें देवालयांतील मूर्ति नाहींशा झाल्यानंतर पुजाऱ्यांनीं सुंदरनारायण व रमालक्ष्मीच्या दुसऱ्या मूर्ति करून त्या आपल्या घरांत गुप्त रीतीनें ठेवून ते पूजा करीत असत शके १५६३ चा एक यासंबंधीं कागद छडीचे पुजारी यांनीं मला दाखविला त्यांत 'ज्या घरांत देव आहेत" असा स्पष्ट उल्लेख आहे म्हणजे शके १५६३ चे पूर्वी च देवालयाचा उच्छेद झाला हे उघड आहे मात्र तो केव्हां व कोणीं केला याबद्दल आज निश्चित सांगतां येत नाहीं पुढें शके १६७३ च्या सुमारास नाशिक प्रांत पेशव्यांच्या ताब्यांत आल्यानंतर व शके १६७८ चे पूर्वी चे रा लक्ष्मणभट प्रभु धर्माधिकारी (गोत्र काश्यप, सूत्र आश्वलायन) यांच्या वडिलांच्या शिफारशीवरून श्रीमंत नानासाहेब पेशवे व गंगाधर यशवंत चंद्रचूड हे त्यांच्या घरीं गेले तेव्हां देऊळ बांधण्याबद्दल गोष्ट निघाली असतां गंगाधर यश

थत यांनीं सांगितले कीं "येवनांचा वाद आम्ही घेणार नाही तुम्ही मसीद व कबरी पाडून जागा नीट केली म्हणजे आम्ही देवालय बांधोन देऊ" याप्रमाणें झाल्यावर लक्ष्मणभटाच्या वडिलानें तेथें असलेल्या यवनाच्या मसिदी व कबरी सर्व खणून जागा चांगली केली (लेखांक १), व डोहातील मूर्ति काढून पुनः स्थापना केली. (‹रात गुप्त असलेल्या मूर्ति हल्ली देवालयाच्या बाहेरच्या गाभाऱ्यांत एका कपाटात आहेत) नंतर गंगाधर यशवंत यानी शके १६७८ पौष शुा १० भृगुवार रोजी श्रीसुंदरनारायणाचें देवालय बांधण्यास प्रारंभ केला. (लेखांक २)

श्रीसुंदरनारायणाकडे हल्ली इग्रजसरकाराकडून दरसाल नक्त नेमणूक रुपये ८०२ मिळतात. गंगाधर यशवन चंद्रचूड यांनी देवाकडे पूर्वी कोतूळ परगण्यापैकीं मेवसे हा गाव खर्चाकरितां दिला होता परंतु तो फार लांब असल्यामुळें त्याचे मोबदला [१० पा वण पैकी मौजे वागळूद इनाम करून दिला. त्या गावापैकी हल्ली पूजारी यास सालीना सुमारे १२५ रुपये उत्पन्न मिळतें.

लेखांक १ चा कागद व वरील माहिती ही हल्लीचे वहिवाटदार पूजारी वे० रा त्रिंबक नारायण पूजारी संस्थान श्रीसुंदरनारायण देव यांनी कृपा करून मला दिल्याबद्दल मी त्याचा आभारी आहे. यांचेजवळ फार जुने कागदपत्र व ग्रंथ [२० आहेत. त्याचा फायदा ते कोणा हि इतिहाससंशोधकास देण्यास आनंदाने तयार आहेत.

लेखांक २ शिलालेख–हा देवालयाच्या बाहेरच्या पूर्व दरवाजावर पांढऱ्या संगमरवरी दगडावर देवनागरी लिपीत कोरलेला आहे. दगडाची लांबीरुंदी ११½ × १० इंच आहे

सुंदरनारायणासंबधी माहिती मुंबई गॅझेटीयर व्हॉल्युम १६ नाशिक यामध्यें पान ५०३।५०४ वर दिलेली आहे.

श्री

वेदमूर्ति राजश्री अनंतभट व बाळभट
प्रभु गोसावी यांसि——————

सेवक माधवराव नारायण प्रधान नमस्कार सुहूर सन सबा समानीन मया व आलफ वो राजश्री लक्ष्मणभट प्रभु धर्माधिकारी पुजारी श्रीसुंदरनारायणदेव कसबे नासिक यांणी हुजूर विदित केले की श्रीसुंदरनारायण देव यांची पूजा वंशपरंपरा आम्हाकडे आहे त्यास मोगलाई अमलांत देवालयाचे जाग्यावर मसीद केली होती ते पाडून देवालय करावें सबब आमचे वडिलानी स्वराज्यात मल्हारजी होळकर यांचे स्वारीबराबर श्रम सायास केले व श्रीमंत कैलासवासी नानासाहेब यास व गंगाधर यशवंत यांजला १०]वरी नेऊन देवाची मूर्ति दाखविली ते समई गंगाधर येशवंत बोलिले की येवनाचा वाद आम्ही घेणार नाही तुम्ही मसीद व कबरा पाडून जागा नीट केली म्हणजे आम्ही देवालय बांधोन देऊ तेव्हा आमचे वडिलानी सरकारची पत्रे घेऊन मसीद व कबरा लगोन जागा नीट केली त्या जाग्यावर गंगाधर यशवंत यांणी देवालय बांधोन दिल्हे आणि त्यांणी सरकारांत विनंति करून संस्थानचे सबायदल गांव वगैरे इनाम सरकारांतून देविला व पूर्वी दयाचे माफारातील जागा लोकांनी घेतल्या होत्या त्या आमचे वडिलानी सरकारांतून साहान घेतल्या या प्रो आम्हाकडे चालत असतां यांत विभाग घ्यावा हे दुराशा आमचे दायाज अनंतभट व बाळंभट प्रभु यांणी धरून पावसात वर्षे कटकट करितात सांप्रत त्यांणी सरकारांत गैरवाका समजाऊन पांडुरंग बाबाजी कामदार पो नासीक यास पत्र नेले २०]आहे आणि श्रीच पुजेस अडथळा करणार त्यास आमचा कागदपत्र व भोगवटा व येविसीचा दाखला होळकर व येशवंतराव गंगाधर यांजकडे मनास आणोन श्रीचे संस्थान पूर्ववत आम्हाकडे चालत आल्याप्रो चालविले पाहिजे म्हणऊन येविशीचा दाखला मनास आणिता राजश्री तुकाजी होळकर व येशवंतराव गंगाधर यांणी सदरहूप्रो समजाविले तेव्हा तुम्ही सरकारांत गैरवाका समजाऊन पत्र नेले आणि श्रीचे पूजेविसी लक्ष्मणभट यासी कज्जा करणार हे ठीक नसे सा ? पत्र सादर केले असे तरी सुंदरनारायण संस्थान मुद्दामत लक्ष्मणभट यांजकडे चालत आल्या प्रो चालवावे तुम्ही गैरवाजवी कज्जा केल्यास कार्यास [येणार नाही जाणि]
छ ८ जमादिलाखर आ[ज्ञाप्रमाण]

• 1

ॅ

लेखांक २

शिलालेख

श्री

गोदादक्षतटस्छ नासिकपुरे
वस्वद्रिषट्भूमिते १६७८ शा
के धातरि वत्सरे ह्यबहुले पौषे
दशम्यां भृगौ ॥ श्रीमत्कामद
सुंदराद्यपदभृन्नारायणस्या
लयं भक्तश्चंद्रशिखोपनामक
विभुर्गंगाधरोरीरभत् ॥ छ ॥ [१०

गं. ना. मुजुमदार

८५ अंजनवेल तालुक्याची वहिवाट

वंद रास ३०

श्री

वहिवाट तालुके अजणवेल सुरु सन आर्बा ईशरीन मया तेन व अलफ——

हकीकत मागील राजे याची वहिवाटीचो————

कानडा रामराजा छत्रपती जातीचा वाणी लिंगाईत याचे अमलात तालुके मज कुरी किले नवते मौजे गुढे तर्फ वलबे येथे पवार म्हणोन जातीचा मराठा याणे गढी बाधोन गुढे वि [वी ?] लाईत असे नाव चालउन तेथे पेठेची वसाहात करून कारभार करीत असे त्यास वर्षे अजमासे सुमार ६०० साहाशे जाहाली त्या कारकी-[२० र्दीत मुलुक वैराण बहुत होउ [न ?] [न ?] वी वसाहात होती तेव्हा जमाबदी विघावणीची नवती लागवडीचा अजमास पाहून दरसाल रयतसमजुतीने टकबदीचे चालीप्रमाणें ठराव करुन वसूल घेत असत ते काली पवार याचे तर्फेने ठाणी होती ते——

१ माणीकदुर्ग मौजे मांडकी तर्फ सावर्डे येथे गढी होती

१ मौजे सार तर्फ वलंवे येथे कासारदुर्ग म्हणोन गढी होती

२

सेवरांप्रमाणे पावणें तीनशे वर्षे अजमासे येहिवाट चालिली पुढे पादशाई अमल चालिला————— १—कलम——

अलि ईदलश्या व यहिरी निज्यामशा हे दोघे माउ अमागोदीचे मु–

(पृष्ठ २)

कामी कानडा रामराज्या याशी मारुन आलि इदलशा विज्यापुरी पादशाई तख्ती बसले तें साल सन सलास तिसा मया शके १४२४ दुंदुभी नाम संवत्छेर या सालात अमल सर केला त्याचा तपशील————

अलि ईदलशा सुद्द ईस्लकपील शके १४२४ सन सलास मीया तागायत सन समान आर्बेन व तिसा मिया शके १४६१ कीलक नाम संवछरे पर्यंत १०]हकीकत सुभे—जाहाले ते

२४ प्रथम कोकणात सुभे मुस्तर्फाखान अमलदार विज्यापुराहुन आले त्याणी गुढे येथे पवार होता त्यास मोडून याची ठाणी उध्वस्त केली आणि दामेनेची बसाहात केली तेव्हापासून दामेम सुभा असे नाव पडिले आणि दामेमसुभ्या कडे माहाल चालविले ते बिनपसीलवार———

सदरहू माहालात बसाहात कुणबी होती तेव्हा मुलखाची आबादी होण्याबद्दल जमीदार सामे पाटील गावगंमाचे यासी आणोन दिलदिलाशा देउन माहालास जमीं दार देशमुख व सरदेशमुख व देशकुलकर्णी व गावकुलकर्णी व गावास खोत याप्रमाणे कायम करून गावगंनाची बसाहात करउन आबादीचे कौल सबारा दिले त्या कारकीर्दीत पिकाचा आजमास पाहून साहाचा हिसा राजभाग म्हणोन सरकार २०]याप्रमाणे सिराईत बा

(पृष्ठ ३)

–गाईत याचे उत्पनाचे मानाने टकबंदीचे जमा साधणुक केली परंतु त्या वेळीं जमिनीची मोजणी मिपावणी नवती नजरमान्याने आजमास करून टकबंदीची जमा ठराविली त्यात मेहमी सर्व ईनामत वजा देउन बाकी वसुली सरकारात येत असस मुस्तफाखान याजकडे अमल ईस्लकपील तागाईत सन सीत इशरीन व तिसा मिया शके १४४७ पर्यंत—— ——

१२ सुभे मुरादखान ईस्लकपील सन सबा ईशरी शके १४४८ क्षय नाम संवछरे तागाइत सन समाम सलासीन व तिसा मिया शके १४५१ हेमलंबी नाम संव छरे पर्यंत साले———

सुभे खुरासान खान नियाबत गैयती पटाईत ईस्तकबील सन तिसा सलासीन व तिसा मिया शके† १४६० विलंबीनाम सवत्छरे तागायत सन इसने खमसेन व तिसा मिया शके १४७० परिधावी नाम सवत्छरे साले १४ पौ वजा कारकीर्द इभ्राम इदलशा साले ४ बाकी साले——

४६

कारकीर्द इभ्राम इदलशा पादशाई इस्तकबिल सन तिसा आर्बेन व तिसा मिया शके १४७० कीलक नाम सवत्छरे तागाइत सन समान समानीन व तिसा शके १५०९ सर्वजितनाम सवत्छरे————

४ सुभे खुरासन खान सन इसन खमसेन शके १४७३ पर्यंत——

१२ सुभे चंगीरखान सरनोबत दिवाण अलि नामजाद नि [१०

(पृष्ठ ४)

या गयबती इस्तकबिल सन सलास खमसेन शके १४७४ परिधावी नाम सवत्छरे तागाइत सन आर्बा सितेन व तिसा मिया शके १४८५ रुधिरोद्गारी नाम संवत्छरे पर्यंत————

७ सुभे अफलज खान दिवाण खासमजलस इस्तकबील सन खमस सितेन व तिसा मिया शके १४८५ तागाइत सन ईहिदे सबैन व तिसा मिया शके १४९२ प्रमोद नाम सवत्छरे पर्यंत————

१७ सुभे मलिख याकुबखान दिवाण खास मजलस इस्तकाबिल सन इसन सबैन व तिसा मिया शके १४९३ प्रमाथी नाम संवत्छरे तागाइत सन समानीन व तिसा मिया शके १५०९ सर्वजित नास संवत्छरे पर्यंत———— [२८

४०

कारकीर्द सुलतान महमद इस्तकबील सन तिसा समानीन व तिसा मिया शके १५१० सर्वधारी नाम संवछरे तागाइत सन इशरीन अलफ शके १५४१ सिधार्थी नाम संवत्छरे पर्यंत——साले.

२ सुभे मलि याकुदखान खास दिवाण खास मजलस

१ सन तिसा समानी शक १५१०

१ सन तिसैन शक १५११

——वर्षे————

११ सुभे दौलतखान दिवाण खास मजलस इस्तकबिल सन ईहिदे तिसैन शके १५१२ विकृती नाम सवत्छरे तागायत ईहिदे अलफ शके १५२२ शार्वरी [३० नाम सवत्छरे पर्यंत————

---

† वास्तविक १४७४ पाहिजे.

११ सुमे सिराइमखान दिवाण खास मजलस पा

(पृष्ठ ५)

कमाद हवालदारी इस्तकबील सन इसने अलफ शके १५२१ प्लवंग नाम संवछरे तागायत सन इसने इशरीन व अलफ शके १५३३ विरोधकृत नाम संवछरे पर्यंत———

८ सुमे यदे खान दिवाण खास मजलस इस्तकबिल सन सलास इशरीन अलफ शके १५३४ तागायत शके १५४१ सिधार्थी नाम संवछरे पर्यंत साले———

१२

कारकीर्द अलि इदलशाजी पादशाह इस्तकबिल सन ईहिदे इशरीन अलफ शके १०] १५४२ रौद्र नाम सवछरे तागायत सन आर्बेन अलफ शके १५६१ प्रमाथी नाम सवछरे पर्यंत————————————————साले

१ यदे खान दिवाण खास मजलस इस्तकबिल सन इसने इशरीन अलफ शके १५४२ रौद्र नाम सवछरे———

११ सुमे महमदखान दिवाण खास मजलस इस्तकबील सन इसने इशरीन अलफ शके १५४३ दुर्मती नाम संवछरे तागायत आर्बेन अलफ शके १५६१ विक्रमी नाम संवछरे पर्यंत————————साले———

२०

कारकीर्द सुलतान महमुदीन इस्तकबील सन इहिदे आर्बेन शके १५६२ विक्रमी नाम संवछरे तागाइत सन इसने खमसेन अलफ शके १५७३ खर नाम संवछरे

२०] ६ सुमे शायुदीन खान मामजाद हवालदार इसन ईहिदे आर्बेन अलफ शके १५६२ विक्रमी नाम संवछरे तागाइत सन सीत आर्बेन अलफ शके १५६७ पार्थिव नाम संवछरे पर्यंत————

५ सुमे अंगार मामजाद हवालदार इस्तकबील सन सबा

(पृष्ठ ६)

आर्बेन अलफ शके १५६८ व्यय नाम संवछरे तागायत सन इसने खमसेन अलफ शके १५७३ खर नाम संवछर

११

———तेरीज बादशाई अमल विज्यापूर कारकीर्द———वर्षे———

४६ आलि दलशा

४० इभ्रम इदलशा

३२ सुलतान महमद

२० अलि इदलशा

११ सुलतान महमुदीन

———

१४९

सदरहूप्रमाणे पादशाई अमल दाभोल सुभा जाहाला ते काली गावगंनाची जमा बंदी हरयेकयेका नीमोन्याने जमा येत नवती जशी लागवड होत गेली त्या १०] अन्वये जमा साधणुक होत आली येकुण कारकीर्द पादशाई———

सिवाजी भोसले हे चदीचदावराकडे राहात असत, भोसले व जाधवराव याची सोयरगतीवरून कटकट आपसात होउन भोसले बाप ठून पुडाने केले. शके १५७४ पासून शके १५९६ पर्यत वर्षे २२ यानंतर शके १५९६ शकात सिवाजी माहाराज छत्रपती यासी रायगड किला येथे राज्याभिशेक जाहाल्यावर माहाराज याजकडून कोकणात फौजा सरदार मुलुख सर करावयासी आले सिवाजी माहाराज याची कारकीर्द———

२२ राज्याभिषेकाचे पूर्वी वर्षे बेवीस

६ राज्याभिषेक शके १५९६ सन खमस सबैन अलफ ता। सन समानीन अलफ शके १६०१ पर्यत——— [२०

———

२८

(पृष्ठ ७)

सदरहू सालात अमलदार आले त्याची नावे व साले तपशील वर्षे———

३ राघोबा बलाल अत्रे प्रथम

४ आबाजी माहादेव दुसरे

५ माहादाजी अनंत तिसरे

———

१२

५ राघो वासुदेव चवथे

७ अताजी रगंनाथ केलकर पाचेवे

येकूण साम्र अमलदार जाहाले त्या पौ राधो बलाळ अबे प्रथम आले त्यासी पादशाई अमल रामोळचा उठउन महाराज छत्रपती याजकडे मुलुक सर जाहाला तेव्हां मुलुख धामधुमी राज्यक्रांतीमुळे वैराण पडोन (पुढें अडीच बंद गैरा जाहले आहेत ते लिहावयाचे आहेस)——जाहाला

१ बिघ्यावर जमाबदी जिराइत शेत जमीन काठी मोजणी काठी हात पांच व पांच मुठीची येकूण तसू ८४ चौऱ्यासी ससूची करून त्या काठीने शेताची

१०] मेजणी करिते समई चालत्या काठ्या लांबी चोवीस व रुंदी चोवीस या प्रमाणे मोजून त्या काठ्या पाडून टाकिल्या असता लांबीच्या चोवीस व रुंदीच्या चोवीस या प्रमाणे करून त्याचे बिघे आकारणी बदल वजावाद सिरस्ते मो देउन दर बिघा दस्त——

१ सेन जिनसी व पावसाळी कीर्दीचा सिरस्ता दर बिघा सिरस्ते प्रमाणे वजा घ्यावयाचा तो देऊन दर बिघा दस्त

१ भात जमीन प्रतवार दर बिघा दस्त भात कैली

॥=॥ अवल——

॥ दुम——

।॰ सीम——

२०] ।-१। वयार सीम——

।-१। यावील——

।=॥ खारवट——

। रहू——

।-१। खारी——

१ कुडवार प्रतवार

।-१। प्रत——

। प्रत——

(पृष्ठ ८)

।३ राजपाळ

३०] । तुरवटे

——सदरहू दर बिघ्यास तीन पाड वजा करून बाकी बिघे यास सदरहू लिहिल्या मो दर

१ सरास जमीन पाहून तिजाई चौथाई बाद देउन बाकी दर बिघा दस्त

८१॥=	उडीद
८१॥=	मुगर
८१॥=	पावट
८१॥=	चवली
८१॥=	तीळ साळे
८१॥=	तुरी
८१॥=	कडवे
८१॥=	कुळीथ
८१॥=	हरभरे
८८=॥	जागली वाटगणे
०॥।२८२	

[१०

√उन्हाळी जमीनीचे कीर्दीचा सिरस्ता

१ वजनी वजन दर बिघा दस्त

१ हळद दर बिघा तिजाई वजा करून बाकी +
बिघा वजन ।

१ ताग दर बिघा चौथाई वजा करून बाकी दर बिघा ।

१ गुळ

।-१।	प्रा भाटीचा
८=॥।	प्रा सीपण्याचा
८३८५	प्रा खडवा

[२०

सदरहू जमिनीस दोन पडणे बाद देउन सिरस्ते प्रो दस्त

वजनी जिनसास दस्ताचा दर बिघा सिरस्ता

जिराईत जमिनीस दर बिघा सदरहू प्रो दस्ताचा सिरस्ता——

१ बागाईताचा सिरस्ता——

१ नारळ माड पेढे जे असतील ते त्यात गैरबारदार व झा [illegible]
वार व रोपे वजा देउन बाकी बारदार लागते माड असतील [illegible]
नार [ळ] मोजून पाचा

(पृष्ठ ९)

[३०

नारळापासून पच्यानव पर्यंत येका माडाचे नारळ धरावे आणि [illegible]
निमे प्रज्याभाग बाकी राज्यभाग——

१ सुपारी कडे मोजणी करून पौ पैजा गैरा मयत वगैरे याद देऊन बाकी मारदार काडास सुपारा बजम येक सेर पासून पाच सर पर्यंत उमी रास करून पौ निमे मज्यामाग व मिमे रोपमाग

भागाइताचा सिरस्ता

१ झाड दस्त गैर मारदार व लागत नाही ती व रोप वजा देऊन बाकी लागते झाडास दस्त ———— ———— ——नस्ती

१ महार माड दर झाडास
१॥१८॥ उतम प्रत
१ मध्यम

१०] १ उतुणी दर झाडास । चपार आणे

१ मरेली माड दर झाडास माडास १५० सांहा आणे फणस झाडे त्या झाडावर चाळीस पासून थमर पावेतो फणस लागले असतोले आणि झाड हरसा असेल त्या दर झाडास।

४

झाड दस्ताचा नस्ती सिरस्ता पति चाळ रुपये ५०

सदरहू प्रमाणे पमामवृीचे भारे बसऊन भान्या अनवम वसूल बाकी कड लागले ते कोली पटी चाम सरकारचे दस्त सेरीम नवती किलेप्रयच सभाकडे दाभोल सुभ्याचे माहाल यकूण देहे
५७'ता सावर्दे

२०] २ दरोबस्त अजणवली कडे
१४ चोथाई विशालगड चोथाई महिरव गड निमे अजणवेल
१८ दरोबस्त किले महिरगड
३ निमे अजणवेल चोथाई रत्नागिरी चोथाई महिरव गड

५७

(पृष्ठ १०)

२३ तर्फ गुहागर

५ दरोबस्त किले अजणवेल
१ किले जयगड
१७ निमे अजणवेल निमे सुवर्णदुर्ग

३०] २३

२० ता॥ हवेली हमजाबाद निमे अजणवेल निमे सुवर्णदुर्ग-
७६ ता॥ वालवे
६१ निमे अजणवेल चौथाई बहिरवगड चाथाई रत्नागिरी,
१५ निमे अजणवेल निमे जयगड तालुके रत्नागिरी,

७६

५७ तो॥ चिपलूण
९ पेशजी अजणवेली कडे
२ निमे अजणवेल चौथाई रत्नागिरी चौथाई सुमारे गडे
१ निमे अजणवेल निमे सुवर्णदुर्ग
११ निमे अजणवेल चौथाई रत्नागिरी चौथाई बहिरवगड [१०
१ निमे अजणवेल चौथाई सुवर्णदुर्ग चौथाई व्याघ्रगड
१३ निमे अजणवेल चौथाई रत्नागिरी निमे चौथाई बहिरवगड निमे चोथाई नि॥ प्रतिनिधीकडील किले हायकडे देहे.
३ किले व्याघ्रगढ
७ किले ज्ययगड कुभारकु
३ शाहुगड

१३

२० निमे अजणवेल चौथाई रत्नागिरी चौथाई प्रतिनिधी नि॥ मुकासे गाव बादरे मुकास गाव १५ बाकी पाच गाव किले व्यार्घगड

५७ [२०

२३३

माहाल साडेच्यार खेरीज वर घाट पो सिर्के याजकडे
(पृष्ठ ११)

३ ता॥ परली पो॥
१ हेळवाकपो॥

४

तपसील
४ कसबे
२०९ मौजे
२३ मजरे [३१
१ पेट

२३७

सदरहू प्रमाणे कारकीर्द सिवाजी महाराज पुढे कारकीर्द सभाजी महाराज इसक मिल सन इद्दिदे समानीन शके १६०२ रौद्र नाम संवत्छरे तागाइत सन तिसा समानीन अलफ शके १६१० विभव नाम सवत्छरे साले ९ या सालात कारभारी तालुके मजकुरी झाले ते

१ बहिरो त्र्यीयक माजी कारकीर्दीचे अमलदार
१ विठल गोपाल शके वेचीस तेविसी
२ गगाधर दादाजी
३ रामाजी अर्नत
  १॥ येंन वष १॥ मालेराई

२

१०]कारकीर्द राजाराम छत्रपती इा सन तिसैन अलफ शके १६११ तागायत सन समान तिसैन अलफ शके १६१९ ईश्वर नाम संवत्छरे बेकूण साठे नऊ या सालात अमलदार झाले ते

१ माहादाजी बल्लाल	१ कासी रंगनाथ
१ सिवाजी त्र्यीयक	२ बापूजी आपाजी
१ कृष्णाजी परशराम	१ माहादाजी राम
१ गंगाजी क्षीरसागर	४
५	

९ वर्षे

बेकूण माहाराज याची कारकीर्द वर्षे
२०]२८ सिवाजी माहाराज
९ संभाजी माहाराज
९ राजाराम छत्रपती

४६

(पृष्ठ१२)

कारकीर्द इबसी खान साहेब जजिरे राजपुरीकर याणी किले अंजणवेल व गोवल कोट घेतला इा सन तिसा तिसैन अलफ शके १६२० बहुधान्य नाम संवत्छरे तागाइत सन आर्बा सबैन मिया व अलफ शके १६६५ रुधिरोद्गारी नाम सवत्छरे पर्यंत ४६ साले या सालात किले वगैरे बांदिस्त केली त्याचा तपसील

१ कसबे चिपळूण येथे गढी बाधून नंतर गोवलकोट येथे माहाराज याणी १०]काम बांधिला होता त्याची बांदिस्त पुरी करून तेथे चिपळुणाहून काम करीत

१ किले विजयगड समुद्रकाठी जयगड किला रत्नागिरी तालुकेपात आहे त्याचे निमोन्या बदल बाधिला त्यास वर्षे १२५ सवासें आजपावेतो जाहाली

१ जुनी अजणवेळ हाली म्हणतात ती पडकाटचे लगत आहे ती व पाताळ बुरुज याची बदिस्त केली

३

सदरहु किल्याची बंदिस्त करून पेशजीचे सिरस्ते प्रो जिराईत व बागाईत जमा-बंदी चालविली आणि नवी बाब जाजती बसविली त्याचा तपसील

१ तसर म्हणोन बाब केली ती माहाराजयाचे अमलात रयतेकडे जुनवी गला बाकी राहिल्यास बाजारी दराने पैका घेत तो हवसीयाचे कारकीर्दीस जमा-बंदी बदली किलेहायचे खर्च भागोन जाजती जमा गला होऊ लागला सबब [१० येक खडी दस्तास तीन मण प्रो तसर म्हणोन ऐन जिनसा बाबत घेऊ लागला त्याचा दर ठराविला तो

१ भात नागली दर खडीस रुो २२॥ प्रमाणे
१ वरिया दर खंडीस रुा १७॥ प्रमाणे
१ हरीक दरोबस्त दरखडीस रुपये ७ प्रो
१ तील गोडे दर खडीस रुपये ७५ प्रो
१ तील काले व उडीद व तुरी व तील साले व मूग

(पृष्ठ १३)

येकुण पाच जिनसास दर ६० रुपये प्रमाणे खडीस [२०
१ पावटे दर खडीस रुपये ५०
१ कडवे चवली व कुलिथ दर खडीस रुपये ४०
१ मीठ दर खडीस रुपये ७ प्रमाणे

---

१ बैल दाम म्हणजे पाटीचे बैल उदिमाकरिता व्यापारी लोक आपले घरी बैल बालगितात आणि त्याजवर वोझी घालून उदीम करितात सबब दर बैली रुपया १॥ प्रमाणे

१ मोहतर्फा उदिमी लोक याजपासून येक रुो पासोन पाच रुपये पर्यंत उदीम पाहून घ्यावयाचा सिरस्ता केला

नफा प्रज्याभागावर बाब बसविली ती

·॥५० नारळ दरशेकडा [३०
·॥।० सुपार वजन दर मणी

४३

१ हकदारी सरदेश कुलकर्णी याचे वतन कच्यामुळे जप्तीस ठेविले त्यास कुलकर्णी
६ + गावगन्नाकडून घेत असे ते जमा धरिले त्याचा सिरस्ता

१ पेन जिनस गल्याचे दस्तावर दर सईस ०।। अदमण मो आकार
होईल तो ऐन जिनस त्यावयाचा सो घेत असत

१ नख्त बाब जमाबंदी मो फणस उत्पनी मोहसफा व बेलदाम याचे
दुस्ताचे आकारावर दर रुपयास ०१२।। अर्ध आणा प्रो घेत असत

१ वजनी जिनसावर

१ गुळ हळद दस्तावर दर मणी ०३७॥ दीड आणा प्रमाणे

१ साग दर मणी दस्तावर ०२५ येक आणा प्रमाणे

१० ११ सुपारी भारत्यावर दर हजारी ०६२॥ आडीच आणे मा।

हकदारी

१ सरदेशमुखीचे वतन दरोबस्त सरकारात असते पु—

(पृष्ठ १४)

— चे तीन माहालचे वतन मोकले करून सरदेसाई याचे हवाली करून बाकी
दोन माहाल तर्फ गुहागर व तर्फ हवेली इसलामाबाद हे सरकारात ठेवून वसूल घेत
आले त्याचा सिरस्ता

१ येन वस्त गल्यावर दर सईस । च्यार आणे

१ नख्त बाब जमाबंदीवर दर रुपयास ०१२॥

१ वजनी जिनसावर दस्तावर दरमणी

१०] १ गुळ हळद सुपारी दरमणी ०३७।

१ साग दरमणी ०२५ येक आणाप्रमाण

१ सुपारी भारत्यावर बाजारी । आणे च्यार प्रमाणे

सरदेशमुखी

सदरहू प्रमाणे हकसीयाचे कारकीर्दीत बेहिसाब पालटी सरीज गावगना हबसी
आगरे याचे कृतर्फा गावी हबसी याजकडून पटी म्हणोन गाव पाहोन घेत

कारकीर्द सुलतानी आगर सरसेल सन समस आयेन मया व अलफ शके १६६६
रक्ताक्षी नाम संवत्सरे माघ वद्ये २ सागायत सन समे सन मया व अलफ शके
१६७६ भावा नाम संवत्सर पर्यंत वर्षे ११ या सालात मामलेदार

६ मुवजी नाईक कदम

५ मात्योजीराव विचारे

११

येकूण अकरा वर्षात नव्या कानू जाहाल्या त्या पेशजी हवसी पटी म्हणोन दुतर्फा गावी घेत असत त्या इसमा बाबत जमाबंदीवर पटी बाब म्हणोन बाब बसविली ती बितपसील

१ नख्त बाब पा॥ कलमावर जसे तपसील

(पृष्ठ १५)

१ चेल पाटीचे

१ मोहतर्फा

१ भाडार माड

३

१ भरेलीमाड

१

[१९

४

बाकी फणस उतुर्णीचे आकार होईल त्याजवर रुपयास ०५० दोन आणे प्रमाणे

१ गला येन दस्तावर दर खडीस

३ गला हरजिनस दर खडीस रुपये ३ प्रो

२ हरीक दर खडीस रुपये दोन

वजनी ऐन दस्तावर

·।५० गुळ हलद दरमणी

·।· ताग दरमणी

[२०

पटी बाब

१ घर पटी खात पाटील वगैरे भले माणूस याची घरे वजा देऊ बाकी द घरास

१ मर्द घरास

·॥ राडक घरास

१ वणमेंसी सरपोतजा जरद पाहनागरी व सोत पाटील व जमीदार व माहुम वगैरे वाद देऊन बाकी वसुली दर म्हसीस सिरस्ता

१ उमेदवार

॥॰ जरद माहतारी

---

१ शेळ्या व बकरे वुथ वीस बकरी असली म्हणजे येक माथ त्या वर माथाव किंवापि सर्वांकडे येक बकरे येन जिनस घ्यावयाचा सिरस्ता केला

१ गोळी व धनगर व सारवी व दाळवी याजवर सिरस्ते बसविले

१ गोळी याचे म्हशीपो माहातान्या व वास~~म्ह~~व

कारमारी व चौगुल याच्या पालक

१०]

(पृष्ठ १६)

घावयाच्या त्या वजा देऊन याकी दर

म्हैसीस दस्त तुपाचा बसविला व ज्या

गोलियाच्या म्हैसी नाही त्याक आगावर

घरपट्टीचे ऐवजी दस्त बसविला सो

१ म्हैसीस दस्त

॥॰ साम उमेदवार

।५ पुरपटे सान

। पाडस

। परवार पाडस

२०] १ आगावर ज्याच्या म्हैसी नाही त्यास

तूप वजन बवदसणी

। मद घरास

।५ राडक घरास

सदराहू मो गोलियाचे म्हसीचा व आगावर दस्ताचा सिरस्ता

१ धनगर याचे वाडे व घरे पाल देऊन धनगर याचा गावडा व चौगुला याच्या म्हैसी माहाच्या असतील त्या वजा देऊन बाकी म्हैसी असताल त्याजवर दस्त

१ उमदवार म्हशीस

॥ जरद माहातारे म्हैशीस

(पृष्ठ १८)

मजुरा दस्ताचे आकारात देत गेले

१ तूप येन दस्त समेत हरीक सुधा पौ वजा इनामत व मुकासे व मिळभर वजा करून बाकी हर जिनस मिळेन दरखडीस येक सेर प्रमाणे सरकारांत घेउन त्याचे किंमती ऐवजी दर मणी रुपये ३ तीन प्रो रयतेस मजुरा देत गेले

१ काथा नारळाच्या जमाबंदी पौ गुहागर माहालाचे सात गावी दर हजारी नारळास काथा वजन ०२०२॥ दोन मण अडीच शेर प्रमाणे सरकारात घेऊन त्याची किंमत दर मणी रुपया १ येक प्रो रयतेस मजुरा देत गेले——

१०] ३

१ प्रा दोन मण म्हणोन रयतेकडील गला ऐन जिनस वसूल न येई सबब पेशजी नसर तीन मण होते त्या खेरीज दर मडीस दोन मण प्रो म्हा रयतेस घावयाचा करार करून दर ठराविले ते

२० भात दरखडीस
१३।३३।वरीचा दरखडीस
१० चवली व कडवे व
कुलीथ दर खडीस

२०]

१६ नागली दरखडीस
५० तील गोड दर खडीस
४० तील काळे व
उडीद व तुरी व
पावटे व तील
साले व मुग
या सहा जिनसास
दर चाळीस प्रो

१ सुभात तेळसली गुरुफरी याचपासून आरमाराचे खर्चाबद्दल दर गुरास मेल गोरे वजन ०१० दहा सेर

१ सुतार व लोहार यास येक माही पादास अडसरी देऊन आरमाराकडे गपावयाँ सी आणावयाचा सीरस्ता

(पृष्ठ १९)

१ पासदारीचे वतन तालुके मारचे चीतपावन माह्मण याचे हातेस काकीद मज कुरी कज्यामुळे जप्त होऊन हक सरकारात जमा केले त्याचा सीरस्ता दरोबस्त आकार पो पोतदारीस वजा करणे—

१ तन्या ब्राह्म कुळापासून पधरा कुळे पर्यंत असल्यास येक पधरा कुळावर जाजती कुळे ज्या गावी असतील त्याजपासून दोन तन्ये घ्यावयाचा सिरस्त

१ पाल्या दर कुलास येक मो

१ झुपे व केरसुण्या गावचा रावता माहार असेल त्याजपासून झुप व केरसुण्या येक मो घ्यावयाचे

३

१ तवसी मोपले ज्या करसाद्या कुळे असतील त्यास दर कुलास तवसे १ व मोपला १ येक मो ऐन जिनस सरकारात वेऊन सिबदीचे लोकास देत

१०] १ हुरडी पञ्यन काली दर कुळास येक मो घेऊन सिबंदीचे लोकास देत

१ कोयडी दर कुलास येक मो सदर सथा बदल ऐन जिनस सरकारात घेत

१ चामार काम ज्या गावी चाम्हाराचे दुकान असेल त्यास दर दुकानास येक आवचड व येक वालद्वी मो अरमाराकडे घेत असत

१ दही घागर दुभत्याचा गाव

(पृष्ठ २१)

पाहून दर गावास घागर १ मो ऐन जिनस गोकुलाष्टमीचे उछाहास घेत

६

१ रावते म्हार व रावते गुरव याची रावणुक घ्यावयाची त्याचा ठराव करून दिल्हा ते

१ रावते माहार याणी किल्या कोटाचे मोनीस येक महिना सरकारात

२०] सपावे आणि पागास सरकारातून अड शेरी घ्यावी

१ रावते गुरव याणी दर आठवडे यास पान मारा येक मो म्रुभास आणून घ्यावा आणि पोगास सरकारातून घ्यावे

१ पावणे दुर्यावर्दी सारथी व दालदी यास आट आसामीस येक पावणा या प्रमाणे आरमाराकडे आठमाही सपावयास आठ आसामीचे ऐवजी आणावयाचे त्यास दरमाह अडशेरी दीडमण ०१॥ प्रमाणे व मीठ मिरच्या बदल च्यार आणे प्रमाणे घ्यावयाचा सिरस्ता होता

१ वणचराई म्हणजे पाटीचे वरघागी मेल गावगना पजनकाली चारणीस घेतात त्याजपासून मेलाची पाहणी करून दर मेलास रु॥ ॥ अध रुपया मो सिरस्ता

१ भेरली माड जगलात असतात ते पाहून त्याची माडी माहार लोक काढीतात

१०]त्यास दस्त दर माडास ०१५० च्यार आणे घवल मो———

१ कातकरी गावडे गावगना ज्या गावी खेराचे रान असेल त्या गावचे खोतास रानाचे येवजी काही पैका यावयास करून खेर तोडून कात पिकवावा त्य बदल गावगना दुकाने घालितात ते येका च गावी राहात नाहा सबब त्यास घरपट्टी पाल देऊन दुकानावर जसे चुलणास केटे असतील त्याप्रो दर केट्या अर्ध सापो आकार होईल तो घ्यावयाचा सिरस्ता

(पृष्ठ २२)

वद बेवीस

कारकीर्द पेशव्ये बालाजी बाजीराव ऊर्फ नानासाहेब व सदासिव चिमणाजी ऊर्फ भाऊसाहेब पेशव्ये याणी पुणियाहून रामाजी माहादेव बिवलकर यास पाठउन अजणवेल आगरे याजपासून घेतली ते सन सीत खमसेन मया अलफ शके [१० १६७७ युव नाम सवत्छरे तागाईत सन समान अशर मया तेन व अलफ १७३९ इश्वर नाम सवत्छरे पर्यंत साले ६३ या सालांत तालुके मजकुरी सुभे जाहाले ते

१ काण्होजी गिजे सन सीत खमसेन शके १६७७

४ चिमाजी माणकर सत सबा खमसेन तागायत सन सितेन शके १६८१ येकूण साले च्यार

१ गणेश कृष्ण कोलटकर सन ईहिदे सितेन शके १६८२

२ चिमाजी माणकर सन ईसने सलास तिसेन शके १६८३ व शके १६८४ येकूण साले दोन

१६ कृष्णाजी विश्वनाथ वर्वे ह्मा सन आर्बा सितेन शके १६८५ ता सन तिसा सबैन शके १७०० [२०

१३ त्रिबक कृष्ण वर्वे कृष्णाजी विश्वनाथ बर्वे याचे पुत्र ह्मा सन समानीन शके १७०१ ता सन ईसने तिसेन शके १७१३ यो साले तेरा

५ रघुनाथ त्र्यबक बर्वे त्रिबक कृष्ण याचे पुत्र ह्मा सन सलास तिसेन शके १७१४ ता सन सबा तिसेन शके १७१८ येकूण साले पाच

१ बालकृष्णा बापूजी लेले सन समान तिसेन शके १७१९

१ रघुनाथ त्रिबक बर्वे सन तिसा तिसेन शके १७२०

१ बालकृष्ण बापुजी लेले सन मया तेन शके १७२१

३ रघुनाथ त्रिबक बर्वे ईस्तकबील सन ईहिदे मया तेन ता सन सलास मया तेन व अलफ शके १७२४

(पृष्ठ २३) [३०

१ हरी रघुनाथ भागवत सन आर्बा मया तेन व परशराम रामचद्र पोटगे याज कडे किले महिरवगड व सावर्डे माहाल पो गाव ८५ पच्येचाळिस होते शके १७२५ विठोजी गायकवाड सन समस मया सेन कारमारी भिकाजी बलाल याचे

२_
बिठल विश्वनाथ पत्वधन सन सीस व सम सबा शके १७२८

१ परशराम केशव घोक सन समान मया तेन व अलफ शके १७२९

२ नारो गोविंद आवटी सन तिसा मया तेन व सन अशर मया तेन व अलफ शके १७३१ साले दोन कारमारी दिनकर सखाराम गोडबोले व माहादाजीपंत कानडे [१०

१ गगाधर बालकृष्ण मराठे कारमारी सखो रघुनाथ पटवेकर सन इहिदे अशर मया तेन शके १७३२

२ येसाजी पवार सन ईसने अशर मया तेन व सन सलास अशर मया तेन कारमारी लक्ष्मण बलाल करंदीकर व केसो कृष्ण टिळक यो साले दोन शके १७३४

१ जनादन नारायण देशपांडे सन अबा अशर कारमारी विष्णु आपाजी टिळक शके १७३५ साले १

४ रामचद्र माहादेव नगरकर हा सन खमस अशर शके १७३६ भागधुन सन समान अशर शक १७३९ येकूण साले च्यार या सालात मशारनिल्हे नगरकर याचे तर्फेने कारमारी

१ पाडुरंग लक्ष्मण केळकर [२०

२ बलवंतराव दात्ये याजकडून सदाशिव शकर अभयंकर

१ पाडुरंगपत लिमये व त्रिंबकपंत उदगर

४

६३ (मध्र २४)

सदरहू पेशव्ये कारकीर्दीत मामलेदार जाहाले त्याणी नवीन कानु केल्या त्या बितपसील

१ कृष्णाजी विश्वनाथ बर्वे मामलेदार याचे कारमारी आपाजी बलाल याणी कानु केल्या त्या

१ जिराइती वरकस जमिनीस कांबीची मोजणी नवता आमाजी दसो माहा- धराजी माहाराज याचे कारकीर्दीत जमाबंदी केली त्या बेताप्र नजर [३०

मान्याने पिच्याचा अजमास पाहून धारा बसविला होता त्याच सिरस्त्या-
प्रो दर विघा धारा देऊन जमिनीस काठी लाविली ते पन्नवीस काठ्या
लाबी व पन्नपोन काट्या रुंदी येकूण विघा येक पा। वजा जमिनीतील
जो दगडधोंडा व आडआतेगा व तडकील तराव कातळवट वजा देऊन
बाकी जमीन राहील त्यात नवाई सूट देऊन बाकी जमिनीस अनाजी
दत्तो याचे सिरस्त्याप्रो धारा ठराविला

१ ऐन जिनस गला व वजन सुपारी जिनस याचा वसूल सिरस्ता आगर याचे
कारकीर्दीत ऐन जिनस सरकारात वसूल घेत असत पुढे ऐन जिनसाचा
नर्च सरकारात कमी जाहाल्यामुळे रयतेस दर ठराऊन देऊन नख्ताचा
वसूल घेऊ लागले [१०

१ गला ऐन दस्त जमाबंदीपैकी दरसदीस ।• पाच मण प्रो मुगाची किमत
घेऊ लागले त्यात हाली सिरस्ता मुगाप्रो पाच मण म्हणोन हिशेबी
लागते त्यास

टर खंडीस रुपये ———

१७ भात

१५ नागली

१२ वरिया

(पृ २५ गहाळ)

(पृ. २६)

रयार खर्चाची पाटणी बसविली त्याप्रो काही नख्त कमी करून [२०
त्याचे ऐवजी दर गावास दरसाल भात केली ८२ दोन मण प्रा भाताचे
गाव पाहून ठराविले त्या गावापासून ऐन जिनस भात वसूल घेत

१ मीठ पटी म्हणोन शेरी मिठागर कसबे चिपळूण येथे आहे त्यातील
उत्पनाचे मीठ पेदा होईल ते पेशजी किल्याचे खर्चाकडे खर्च होत असे
ते मना करून ते मीठ गावगना रयतास दर रुपया केली ८३ तीन
मण प्रो घ्यावयाचा सिरस्ता ठराऊन पटी बसविली

१ वसूल गला ऐन जिनस पेशजापासून कोटीस वसूल घ्यावयाचा सिरस्ता
होता तो मुा होत नसे परतु फड के वर्वे याचे कारभारी याणी सरकारातून
बेहेडा ठराविला त्यास ऐन जिनस गला वसूल होऊन काही गावगना
गेल्याची बाकी राहिल्यास बेहेड्याचे दराप्रो नख्त घेत ते दर स-[३०

१ कारकीर्द नागे गोविंद आवटी कारभारी दिनकर सखाराम गोडबोले

१ कोनकरादेव आपोसी कारसाहचे कुश्चावर नर्वान बसकन दर कुव्वास अर्ध आणा प्रो बसविला———

१ दरकदार कारकुनी म्हणजे फडणीस व जमिनीस यास कामकाजा निमित्य सोत गावगनाचे गाव पाहून अर्ध रुपया पासून पैक स्रापबत घेत असत ते सरकारात जमेस धरून गावाकडून मनस्वी जसा वसूल पडेल तसा घेऊ लागले

१०]

१ किसा श्रीधर्मादाय हे कलम मशारनिल्हे आवटी ++ सालांत हणमताचे देवाल्य बा + + + + + + + + + + + + + + + + +

* * * * *

॥ श्री ॥

१ अजनवेल तालुक्याच्या वहिवाटीची मर जोडलेली महत्वाची हकीकत रा गोपाळराव जोगळेकर (कृष्णछाप कुर्यामट्टी तपकीरीचे दुकान–पुणे) यांजकडून मिळाली त्याबद्दल मी त्यांचा फार आभारी आहे

२ सदर कागदांतील विविधप्रकारची माहिती जरी मन्याच जुन्या काळा-पासूनची आहे तरी ती अलीकडे म्हणजे १८२४ इ. स. मांत नक्कललो गेली असून त्याच सुमारास लिहिली गेली आहे हे आंतील मजकुरावरून ध्यानांत येईल

३ हकीगतीचे पंद ३० असावयास पाहिजेत परंतु २५ व ३० हे दान पद गहाळ झाले आहेत बाकीचे क्वचित कोठें फाटले आहेत ६ हकीगतीचे पंद राजश्री चिंतो गोविंद वैशंपायन रा॥० पालसेत यांजकडे मिळाले

४ भाषा अर्वाचीन आहे

फाल्गुन व० ३०।१८३५ दत्तो वामन पोतदार

८६ आंगरे यांचे महजर व इतर कागदपत्र

लेखांक १ श्री नकल

फारसी मजकूर

२०]शके १२५५ श्रीमुखनाम संवछरे कार्तिक शुध्द १ प्रतिपदा ते दिवसी हजर मज्यालस येसोन महजर केला तेथे मज्यालसवार मोतसरवार वि हुजुर वि तपसील –

खान आजम एकलासखान मिनी

साम आजम विजटी सजाखान

खान आजम दिलावरखान मिनी हुजराती

खान आजम मुस्तफाखान वजिरानी मांवर्या माहर आसे

खाम आजम दिलावरखान बनि

खान आजम फरादखान वजिरानी मोहर आसे

खान आजम फरादखान वजिरानी मोहर आसे

खान आजम आमीनखान वजि· रानी मोहर

खान आजम महमदखान वजिरानी नांवची मोहर

खान आजम सेरखान; वजिरानी नावची मोहर

खान आजम केकखान सिलेदार

खान आजम आलावलखान सिलेदार

खान आजम सरकसखान सिलेदार

खान आजम आह्मह्मदखान सिले-दार

खान आजम आसतखान सिलेदार

रानी नावची मोहर आसे

खान आजम सेदखान वजिरानी नावची मोहर

खान आजम मुज्यायेतखान वजि-रानी नावची मोहर

खान आजम जमालखान वजिरानी मोहर नावची आसे

खान आजम आभराखान वजिरानी नावची मोहर

खान आजम सेद महमंद सिलेदार [१०

खान आजम जाहागीरखान सिलेदार
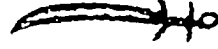
खान आजम ताजखान सिलेदार

खान आजम नासरखान सिलेदार

खान आजम हेबासखान सिलेदार

खान आजम मसुदखान सिलेदार

खान आजम सिताबखान सिलेदार
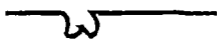
रेऊजी नाईकवाडी हवाला कोठी

दाद नाइकवाडी हवाला जामदारखाना

बाळोजी नाइकवाडी हवाला म्यान बाक
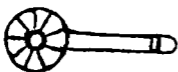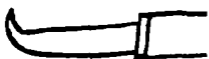
गोमाजी नाईकवाडी हवाला आफताबगर

नाग राऊत कनोजा नाईकवाडी हवाला आहीर

उडाण सिदनाइकवाडी गुल्ये

जानोजी नाईकवाडी हवाला बाक

सिवजी नाइकवाडी हवाला दफ्तरदार

कालोजा नाइकवाडी हवाला आफराद

जाखोजी नाइकवाडी हवाला पागा

माह आहमद मोकदम सुरस नावद

याम राऊत नाइकवाडी हवाल लष्करा

दादजी नाइकवाडी हवाला पीलखाना

१०]हे समस्त मुख्य करून सदरहु मज्यालस हाजूर बिमाजी पिन गोमाजी कु यासी महजर करून दिधला ऐसा जे तुम्ह याचे दादजी पिन रेवजी [illegible] सरदा मुख प्रा जुमर पेही आर्ज केला की आपण नानदार दरपेसा पाकर कदीम आ।

ऐसीयासी सांयाजी मजकुराची देशमुखी चाकणची आहे तरफ प्रा मजकुराखाले वोढत आहे नफर मजकूर आपलिया कबिलियातील आहे म्हणऊन याचे साभाळी आपले देशमुखीपैकी यासी दिल्ही आहे तरी हाजुरून ही सनद नफर मजकुरास सादर जालिया सरफराज होऊन म्हणून आर्ज केला बराए आर्ज खातरेस आणून तुझे कदिमीवर नजर देऊन आणि हुजूर मेहनत केली त्याजवरून प्रो चाकण देहा ८४ एथील दरोबस्त देशमुखी दिधली आसे खुखे लेकराचे लेकरी आवलादी व अफलादी पिढी दरपिढी मिरास खाणे तुम्हास हकआदा व काली पाढरी स्थावर जगम बिन मन्ता होन ५०१ पाचसे एक करून दिधले आहेत रकमा मबामोजीब दामाशाई प्रो गावगना सालिना घेत जाणे व तूप दर गावास मापी सेर ०८७ सात सेर घेत जाणे यासिवाय बिज वानवळा व वरोवा दसरीयाचा बकरा शेल[१० बैल वगैरे कितीक हक जो महदम चालत आला आहे त्याप्रमाणे घेत जाणे या खेरीज प्रगणे मजकुरी हेहीनामगी सरायनी चावर २५ पचवीस नालतनामी याजसी दिधला आहे कीर्द करून लेकराचे लेकरी खात जाणे इनाम सलामी तुम्हास माफ केली आसे सरदहू इनामाम सरकारचा तालुका नाही प्रगणे मजकुरी गोत पत नि:पुत्रीक वगैरे महसुल फर फुरोई सायेर जे बेरीज जमा होईल त्यास हंक सदपच घेत जाणे व जे प्रगणे मजकुरी उभे मारगे येतील त्यास दर नगी रुके ०२ प्रो घेऊन मार्गाची रखवाली करीत जाणे व जे गावी घोडीयाच्या पसा आसतील तेथे सालिना एक सिंगरू घेत जाणे व हराकरापासून त्याचे वोहदीयामाफीक कामकाज घेत जाणे हाजूर याल तेव्हा जो खर्च लागेल विलातीमध्य पट्टी करून घेणे एणेप्रमाणे प्रो मज-कुरी हक करून दिधला आसे तो घेऊन प्रा मारची आबादानी करून वतन[२० पुस्त दरपुस्त आर्जानी करणे मानपान टिळा विडा नाव नागर सेव सवाजी मिरासीची सेते मळे विहिरी व प्रगणे मजकुरी मोकदमीचे गाव असतील ते वगैरे हक जो महमद चालत आला आहे तो घेऊन सरकारच्या कामात माकऐद राबणे किफा-येक सरकार व टफायेत रेया ऐसे वर्तत जाणे हा महजर लिहिला सही बिा रामाजी जेनार्दन सबनीस हुजराती बादनी छ २९ जमादिलाखर मोर्तब आसे

लेखांक २ शके १६४६, चैत्र वद्य ८.

महजरनामा शके १६४६ क्रोधीनाम सवछरे चैत्र वद्य ८ आष्टमी वार आदित-वार ब तारीख छ २१ माहे रजब बहुजूर हाजर मजलिस हाकीम शेरा व तोरा व देशमुख व देशपांडिये व गोत मोकदमानी देहाये प्रगणे चाकण व वाजे प्रगणात सरकार जुनर वगैरे सुभे खुजस्तेबुनियाद उरुफ दक्षण सुहूर सन आर्बा आशेन्हीन[३०

४४

मया व आलफ सन हजार ११३३ सयय आकि तायाजी बिन सडोजी व रुष्याजी बिन गोदजी व सुलतानजी बिन नागोजी व मानजी बिन मालजी कडू वध्वान मोकदम कसबे चाकण व देशमुख प्रगणे मजकूर यांसी महजर करून दिधला ऐसा जे तुम्हामधून तायाजी बिन सडोजी व रुष्णाजी बिन गोदजी कडू मोकदम कसबे मजकूर व देशमुख प्रगणे मजकूर यानी कसबे खेड सरकार जुनर येथील मुकामी व मज्यालसीस येऊन आपली हकीकती जाहीर केली की कसबे चाकण येथील मोकदमी व प्रगणे मजकुरची देशमुखी हे दोन्ही वतने पुरातन आपली वडील वडीली आनुभवीत असता पूर्वी चाकणेच्या कोटात हाकीम होता त्यांत व आपल्या वडिलांत थरकशी पडोन बेघनाव होऊन बाहेर पडिले मागे येसाजी वलद सताजी १०] व सिवजी वलद विठोजी कडू यांचे वडिल गुमास्ते होते ते वतनाचा कारभारी करीत असता बहुता दिवसा आपले वडील वतनावरी आले तो येसाजी व सिवजी कडू कदम यांचे वडील रुजू न होता जोरावरीने वतनाचा उपभोग करू लागले तेथींपासून आपले वडील कलह करीत असता हजरत बादशाहा यांचा मुकाम कसबे खेड सरकार जुनर या जागा होता तेथे हजरतीने गोतमुखे निवाडा कराव बाबदल खान आजम अमानुल्लाखान किलेदार किले मोमिनाबाद उर्फ चाकण व फौजदार प्रगणे मजकूर यांसी हुकूम फरमाविला त्यावरून खान आजम अमानुल्ला खान याही कसबे मजकुरी गोतमुखे बरहाक इनसाफ करिता आपले वडील खरे जाले येसाजी वलद संताजी व सिवजी वलद विठोजी कडू कदम मुदई खोटे जाले ते रद करून आपल्या वडिलास महजर करून देऊन आमल दुमाल केला त्यावरी २०] आपले वडील सडोजी कडू व मानजी कडू फरमानाबदल बादशाही लस्करास जाऊन आदालतीस उभे राहिले हजरत बादशाहाजीने हकीकत सातेस आणून फरमानाचा हुकूम केला तो बादशाहा यांची मोहीम बागनगिरीयावरी जाला आपले वडील लस्करात होते दिवाण आसदखान यांसी आपली हकीकत जाहीर करून दिवाणी परवानियाचा हुकूम घेतला फरमान व परवाना तयार होऊन हातास यावे त्यांसी दरबार खर्चास पैके पाहिजेत याकरिता सडोजी कडू व मानजी कडू बादशाही लस्करामधून येऊन कान्होजी बिन तुकोजी आंगरे यांजकडे जाऊन त्यांसी दोन्ही वतनाची तिसरी तकसीम रुपये १७५०० साडे सतरा हजार रु यांसी विकत देऊन पैके घेऊन बादशाही लस्करास गेले दिवाण आसतखान यांचा परवाना हातास आला फरमान तयार जाला मोहोर होऊन हातास याचा १०] तो हजरत बादशाहा हक जाले त्यावरी सडोजी कडू वतनावरी येऊन कितेक दिवसा मरोन गेले मागे त्यांचे वडील पुत्र मज तायाजीचा वडील भाऊ गोमाजी बिन सडोजी कडू व त्यांचे पुतणे मज रुष्णाजीचा बाप गोदजी कडू वतन अनुभ वीत असतां आजम आलीखान अवरंगाबादेस होते त्यांचा परवाना आणिला

मुदई यासी हाती धरून गोतामध्य उभे राहा ह्मणत असता गोतामध्य उभे न राहिले मध्य कितेक दिवस गेले नातवानीच्या प्रसगाकरिता आपले वडील गोमाजी व गोंदजी कडू यानी खर्चवेचाबद्दल याजजवळुनी नियेताहुनी ज्याजती रुपये ४२५०० ' मोकरा साडे बेतालीस हजार रुपये घेऊन खर्च केला वतनी आमल चालवीत असता आजम आलीखान व नवाब किलिचखान निजाममनमुलूक बहादूर याचा जग होऊन आवरगाबादेस निजाममनमुलूक याचा आमल जाला त्यापासून शहामत अवाली पुन्हा अबदूल रसूलखान यासी किले-दारी व फौजदारी मोकरार होऊन प्रगणे मजकुरास आले सैद माखनखान किलेदार व फौजदार होते तगीर जाले यांची तगिरी व त्याची बाहाली मध्य मुदियानी कजिया केला याकरिता सुबे औरगाबादेस जाऊन हकीकत [१०
जाहीर करून दिवाणी परवाना आणावयाबदल आपले वडील गोमाजी व गोंदजी कडू टका पैका व वतनी कागद घेऊन स्वार होऊन येऊन कसबे खेड सरकार जुनर चा गावी देऊ पाटील याच्या वाडियात राहिले पुढे जावे तो मुदई रामाजी कडू व शिवजी कडू बादा बिरादरी व खुद जामियेतिनसी छ ५ माहे जमा-दिलावल सु ॥ इहिदे आशेरीण मया व आलफ या तारिखेस रात्री येऊन डांक घालून दोघा जणास जिवे मारिले कितेक टका पैका व अमानुलाखान याचे कारकीर्दीस गोतमुखे निवाडा होऊन महजर जाला होता तो व दिवाण असदखान याचा परवाना व आणखी कितेक वतनी कागदपत्र होते ते मुदई याचे हाती लागले याचे व मुदई यानी मारे केले त्याचे सुरतनामे आहेत व खान अजम अबदूल रसूल खान किलेदार किले चाकण याही दोन्ही खुन मुदयावरी शाबूद [२०
करून त्याचे सिरी गुन्हेगारी ठेऊन त्याची कबुलियेत लेहोन घेतली तोही कागद आहे ऐवजने आपली खरावी जाली हे हकीकत आपले वतनभाऊ कान्होजी आगरे यासी सागोन पुढे दिवाणात हयाल व्हाव याचा विचार करावा व या बदल आपले वडील शहाजी कडू व सुलतानजी कडू व भामजी कडू कुलाबियास जाऊन कान्होजी आगरे यासी वर्तमान सागितले ते समई त्यानी मजकूर केला की तुमच्या दोन्ही वतनाची तिजाई तक्षीम तुमच्या वडिलानी आपणास रुपये १७५०० साडे सत्रा हजारास देऊन पैके नेले त्या आलीकडेही गोमाजी कडू व गोंदजी कडू यानी रुपये ४२५०० साडे बेतालीस हजार नेले या उपरी पुढे ही खर्चवेच लागेल मबलग टका होतो याची वाट काय तेव्हा आपले वडील शहाजी कडू व सुलतानजी कडू व भानजी कडू यानी आत्मसतोषे [३०
कान्होजी आगरे यासी पत्र लेहोन दिधले की या मागे तुमचा टका साडे सत्रा हजार रुपये या खेरीज नेऊन खर्च केला व पुढे काये होईल तो खर्च करून वत-नाचे कागदपत्र करून घ्यावें दोन्ही वतने तुह्मास दिधली तुह्मी होऊन येक्यापासून

पांच दाहा गाव जे याल तितकियाचा उपभोग करून म्हणवून पत्र लेहोन दिधले त्यावरी आपले वडील शाहाजी कडू मत्य पावले सुलतानजी कडू व मानजी कडू यानी कान्होजी आंगरे यांची निशा केली आनी हे व ते बराबरी किले सातारि याचे मुकामी माहाराज राजश्री स्वामी यांसनीध जाऊन हायाल जाल याबरी खासा माहाराज मज्यालसीस बसोन सरकारकून व पंडित व सरदार व भले लोक वतनदार यांसमक्ष हाकीकती मनास आणून धर्मता इनसाफ केला की मुदईयानी मारे केले ते खोटे गुन्हेगार आहेत सुलतानजी बिन नागोजी व मानजी बिन मालजी कडू हे वतनदार खरे यांसी वतनाचे कागदपत्र करून द्यावे परंतु याही आपली दोन्ही वतने कान्होजी आंगरे यांस लेहून दिधली आहेत याचा विचार त्याचे समाधाने १०]करावा लागतो तेव्हा येविषयीची पुछ्या कान्होजी आंगरे यांसी केली तिही आर्ज केला की आपला न्कार्पेका या वतनप्रसंगास बघल्ग खर्च जाला पुढेही खर्च होईल दोन्ही वतने आपणास लेहून दिधली आहेत तथापि आपण माहाराजाचा हुकूम बरदार जो हुकूम होईल त्याप्रमाणें वर्तणूक करून म्हणवून त्यावरून माहाराज राजश्री स्वामी धर्मपरायेण कृपाळु होऊन समस्त मज्यालसीचे विचारे करून कसबे मजकूरची मोकदमी व प्रगणे मजकूरची देशमुखी या दोन्ही वतनाचे दोन विभाग बराबरी करून येक विभाग आपणास व येक विभाग कान्होजी आंगरे यांसी देऊन पत्रे करून दिधली ते पत्रे आपण व कान्होजी आंगरे यांनी खुशरजाबंदीनें घेऊन त्याप्रमाणे हरदोजण निमे निम वतनाचा उपभोग करीत आहो ऐसीयासी तुम्ही हाकीम व गोत गंगाधर्मपरायण आहा आपली जाली हाकीकती जाहीर करावयाकरिता २०] आपण व कान्होजी आंगरे मोकदम कसबे मजकूर व देशमुख प्रगणे मजकूर याचे पुत्र सेखोजी आंगरे व संभाजी आंगरे आलो आहो आपणाजवळी कागदपत्र आहेत ते मनास आणून मोगवटी यांसी महजर करून दिधला पाहिजे म्हणवून वर्तमान सांगितले आणि तुम्ही व सेखोजी आंगरे व संभाजी आंगरे मोकदम कसबे चाकण व देशमुख प्रा मजकूर यांनी कागद पत्र आणवून पुढे ठेविले तपसील

सुभाजवळील कागदपत्र

बेदरीच्या पातशाहा चा परवाना येक	कसबे चाकण व प्रगणे मजकूरच्या वतनदारांचे समारत्र
१	१
आलम आलीसान चा ३०]चा परवाना येक	मुदई याचा गुनाबी गुन्हेगारी मा १२००० बारा हजार कबूल करून आजम आ बदूल रहमखान किल्लेदार व फौजदार
१	

मुदई यानी मारे केले
त्याचे सुरतनामे ३

१ का। खेडचा
१ जुनरचा
१ का। चाकणचा
———
३

माहाराज राजश्री
स्वामीचे आज्ञापत्र
१

कसबे चाकण यासी खत लेहून [illegible]
आहे ते पत्र
१

लग
०

सेखोजी आगरे व सभाजी आगरे याजवळील पत्रें

कसबे चाकण प्रा मजकूरच्या
वतनदाराचे शाहिदीपत्र
१

देशपांडिये व सेटे वगैरे
वतनदार कसबे चाकण
प्रगणे मजकूर ईही पत्र
लेहून दिधले आहे ते पत्र
१

माहाराज राजश्री स्वामीचे
आज्ञापत्र

दोन्ही वतनाचे तिसरे ताक्षि-
मेचे विकरीतपत्र
१

शाहाजी कडू वलद खंडोजी
कडू व सुलतानजी कडू व भा-
नजी कडू यानी दोन्ही वतने
लेहून दिधली आहेत ते पत्र
१

लंग
०

येणेप्रमाणे पत्रे मनास आणिता बेदरीच्या पातशाहाचा फरसान कसबे चाक[illegible]
मोकदमी व प्रगणे मजकरची देशमुखी या दोन्ही वतनाचा तुम्हाजवळी आहे त्या[illegible]
तुम्ही चव्हाण कडू वतनदार पुरातन खरे आहा कदम कडू मुदईगिरी करितात
खोटे आहेत समापत्र कसबे मजकरची रयती व प्रगणे मजकूरचे मोकदम [illegible]
आहेत ते पाहाता तुम्ही कसबे चाकणचे मोकदम व प्रगणे मजकूरचे देशमुख [illegible]
तन आहा तुम्ही दिवाणात इनसाफ करून ध्यावयासी उभे राहाणे आपण तु[illegible]
शाही देऊ म्हणवून शफतपर्वक लेहून दिधले आहे त्यावरून तुम्ही खरे मुदई [illegible]
तुमचे मारे मुदईयानी केले त्याचे सुरतनामे शरियेतपन्हा काजी व ह[illegible]
याचे मोहरनसी व देशमुख व देशपांडिये व मोकदम व हामेशाही वतनदाराचे[illegible]

व कोमवार परगणे मजकूर मामूल त्याच्या आमेलास मुदई यानी कजिया केला याकरिता गोमाजी वलद संबोजी व गोंदजी वलद नागोजी कडू मोकदम कसबे चाकण व देशमुख परगणे मजकूर दिवाणी परवानियाबद्दल औरंगाबादेस जावया साठीं टका पैसा व वतनी कागद घेऊन स्वार होऊन कसबे सेड सरकार जुनर या गावी येऊन देव पाटील कसबे मजकूर याचे वाडियात राहिले असता छ ५ माहे जमादिलावल सुहूर सन इहिदे अशोरीन मया व आलफ या दिवसी रामाजी व सिवजी कडू कदम मुदई यांनी बिरादरी व खुद जमियेतीनसी दोनप्रहर रात्री या आमलात येऊन देव पाटील याच्या वाडियात सिरोन गोमाजी व गोदजी कडू निजेले आसता तरवारेचे वार केले गोमाजीवरी आकरा जखमा जाल्या याचे चाकर ३ १०] तिघे जखमी जाले वतनीकागदपत्र व टका पैका गिशाती होती ती लुटून गोद जीस दस्त करून मौजे चांडोली ता सेड या गावीच्या सिवारात नेऊन जिवे मारून मुदई मुदा टाकून गेले गोमाजा जखमी होता त्याची दुसरे दिवसी सेडच्या लोकानी उचलून चाकणेस खान आजम अबदुल रसूलखान किलेदार किले चाकण व कोम वार परगणे मजकूर याजवळ नेले जेर होता चौथे दिवसी गोमाजी मयेत जाला हे हाकीकत यथाजवार सुरत नामियात लिहिली आहे व आम्हास हे वर्तमान बिलकुल वसल आहे तुमचे मारे मुदई यानी केले हे खरे दुसरीयाचा दाखला खान आजम अबदुल रसूलखान किलेदार किले चाकण व कोमवार परगणे मजकूर यांही मुदई याच्या माथा मारीयाचा गुन्हा साबूत करून गुन्हेगारी रुपये १२००० बारा हजार रुपये ठेऊन कबुलीयेत लेहून घेतले ते पाहाता रामाजी व लिंबाजी कडू मुदई यानी २०] लिहोन दिधले की गोमाजी व गोंदजी कडू यांसी आपण मारिले खरे गुन्हेगारी बारा हजार रुपये कबूल केले ऐसे लेहून वसुलास मुदती लिहिल्या आहेत ते खरे व आमानुलाखान यानी पेशजी गोतमुखे निवाडा करून महजर दिधला होता तो व दिवाणी आसदखान याचा परवाना होता तो व यानी ३ तीन कागदपत्र व टका पैसा गिशाती गोमाजी व गोदजी कडू मारिले गले ते वख्ती मुदई यांनी लुटून नेली म्हणवून तुम्ही जाहीर केले याची तहकिकात करून मनास आणिता आमानुलाखान याचे कारकीर्दीचे दाखल कागदीपत्री आहेत व ते मज्यालसीस कसबे चाकण परगणे मजकूरचे व याजे प्रमेयाचे यसदार होते त्यापेकी हाली हजीर मज्यालसीस कितेक आहेत त्यांही यांची शाहीदी दिधली महजर होता तो गेला हे खरे दिवान असदखान याच्या ३०]परवानीयाचा दाखला तरी त्या परवानीयाप्रमाणे कसबे चाकणची मोकदमी व परगणे मजकुरची देशमुखी तुमची कदीम वतने आहेत पुस्त दर पुस्त खाम जाते हुजूर आजम आलीमान याचा परवाना मुलाजमयी आहे याबदल आसद खान दिवाण याचा परवाना कितेकास दखल होता त्यानी हजीर मज्यालसीस

जाहीर केले यावरून दिवाण आसदखान याचा परवाना होता तो गेला हे खरे व खिशाती व कागदपत्र मुदई यानी मारे केले ते समयी त्याही लुटून नेले ह्मणऊन सुरतनामियात लिहिले आहे यावरून तुह्मी जबानी हाकीकत जाहीर केली ते खरी जाली व आपले वडील मुदईयासी गोतात या ह्मणऊन ह्मणत असता ते गोतात न आले ह्मणऊन तुह्मी जबानी सांगितले आहे याची गोष्टी हजर मज्यालसीस गुजरली वरकड सेखोजी आगरे याजवळील पत्रे कसबे चाकण व प्रगणे मजकूर-च्या वतनदारानी शाहिदीपत्रे लेहोन दिधले ते व विकरीत व देशपांडिये व सेटीचे वगैरे वतनदार कसबे मजकूर यानी पत्रे लेहून दिधले आहेत व वरकड पत्रे पाहाता तुमच्या वतनाचा निर्णये लिहिला आहे की तुह्मी कडू चव्हाण वतनदार पुरातन खरे पूर्वी तुमचा वडील भोजजी वलद जैतजी कडू चव्हाण मोकदम कसबे[१० चाकण व देशमुख प्रगणे मजकूर यात व चाकणच्या किलियात हाकीम होता त्यात बरकमा लागली त्यामुळे भोजजी कडू बाहेर पडिला मागे येसाजी वलद सताजी व सिवजी वलद विठोजी कडू कदम मुदई याचे वडील हाउजी हेनजी कडू गुमास्ते होते ते व हकीम एकामते राहोन वतनी कारभार करू लागले कितीका दिवशी तुमचे वडील वतनावरी आले त्यासी कदम कडू रुजू न जाहाले त्या दिवसापासून तुमचे वडील भाडत आले आमानुलाखान याचे कारकीर्दीस गोतमुखे निवाडा जाला तेव्हा मुदई खोटे जाले तुमचे वडील खरे जाले त्यासी महजर कडून दिधला हाही दाखला लिहिला आहे यावरून ही तुह्मी चव्हान कडू वतनदार खरे मुदई लायान गळा पडोन कजिया करिताती ऐसे कळो आले एवं प्रकारे निश्चये जाला पुढे तुमचा व कान्होजी आगरे याचा प्रसग मनास[२० आणिता रुपये साडेसत्राहजार यासी तुमच्या वडिलानी दोन्ही वतनाची तिसरी तक्षीम पेशजी विकत दिधली व मध्य रुपये ४२५०० साडे बेतालीस हजार त्यापासून सचाबदल आणिले त्यावरी दोन्ही वतने त्यांसी लेहून दिधली हे खरे परतु महाराज राजश्री स्वामीनी तुमचे व कान्होजी आगरे याचे उतरोतर सुरलीत चालावे करिता दोन्ही वतनाच्या दोन तक्षिमा बराबरी करून तुह्मी व त्याही निमे-निमप्रमाणे वतने आनुभवावी ऐसा निर्व्हाहा करून पत्रे दिधली आहेत ते पाहाता निर्णये लिहिला आहे की तुह्मी कडू चव्हान वतनदार पुरातन जमीन जुम-लियाने खरे आहां यावरी तुमचे मुदई आणून इनसाफ करावा तरी त्याही तुमचे मारे केले तेव्हा ते दिवाणचे गुन्हेगार व गोताचे खोटे आहेत त्यासी या वतनासी आर्थाआर्थी समध नाही याकरिता त्यासी व यांजवळील कागदपत्र कुल रद[३० केले असेत दोन्ही वतनापैकी निमे वतन तुह्मी खाणे व निमे वतन कान्होजी आगरे यासी दिधले आहे ते खातील यासी हिला हरकती कोन्ही करू नये ऐसी पत्रे दिधली आहेत त्याप्रमाणे तुह्मी व कान्होजी आगरे निमेनिमप्रमाणे वतने खात

आहों पुढे मोगवटियासी महजर पाहिजे ह्मणऊन तुह्मी घेऊन जाहीर केले तरी तुह्मासी करून द्यावा हे धर्मता तथापि तुह्मी हकीमात व गोतात उभे राहिलेस हे ऐकोन तुमचे मुदई घेऊन उभे राहसील या आदिघाबदल काही दिवस त्यांची वाट पाहिली परतु न आले तेव्हा येसाजी वलद संताजी कडू मुदई मौजे याकी मो याकण घेथे होता त्यासी बोलाऊ पाठ विले तो न येता तेथून कयिलेसमवेत पळोन गेला मनुष्य बोलाऊ गेली होती ते फिरोन आली यावरी मोकदम मौजे याकी यांसी आपऊन तहकिकात करिता तुम्ही या जागा आलेत हे ऐकोन येसाजी कडू निघोन गेला म्हणऊन जाहीर केले ऐसीयासी पेदरांच्या पातशाहाचा फरमान तुम्हाजवळी आहे व आमानलासाम यांचे १०] कारकिर्दी निवाडा होऊन तुम्ही खरे मुदई खोटे जाले व हजरत बादशाहा यांचा हुकूम फरमान यावयाचा जाला होता व दिवाण आसदखान यांचा परवाना तुम्हा जवळी होता व आलम आलीजान यांचा परवाना तुम्हाजवळी आहे व पेशजी मुदई यांस गोतात बोलाविले असता गोतात न आले व त्यानी तुमचे मारे केले त्यावरी तुम्ही सातारियासी गेलेत महाराज यानी मुदई यांसी रद करून तुम्हास व कान्होजी आंगरे यांसी वतनी कागद करून दिधले तेव्हां तेथे ही उभे न राहिले व हाली पळोन गेले यावरून मुदई-येसाजी वलद संताजी व सिवजी वलद विठोजी वगैरे मुदई कदम कडू खोटे असत त्यांसी या वतनासी काही अर्थाअर्थी संमंध नाही तुम्ही धन्यन कडू जमीनजुमल्यावरून व गोही साक्ष भोगवटियावरून पुरातन वतनदार खरे जाणऊन तुम्हास महजर करून दिधला असे तरी तुम्ही मोकदमी कसबे याकण २०] व देशमुखी प्रगणे मजकूर हे वतने आपली मिरासी मुस्तकीम जाणोन हरदो वतनात निमे कान्होजी आंगरे यांसी विकत दिधली आहेत ते होऊन पुरत दर पुस्त खात जातील निमे कसबे मजकूरची मोकदमी व निमे देशमुखी प्रगणे मजकूर तुम्ही उभयेता कारभार खिदमत सरंजाम करून किद आमादानी व मालगुजारी करणे आणि मोकदमीचा हक लाजिमा व इनाम पासोडी व सेवसपजी कानू कव येद जमीन जुमला मिरासी जिराती व बागाइती जल स्थल परवाडा देतील निमे निम व देशमुखीचा हाक रुसुम वरोव इनाम गाव मौजे गोनवडी व इनामिमान कानू कवयेद व दिवाणचे सिरपाव व पान मान वाजे उत्पन्न निमेनिम माफिक खुदा मत यकरजेंदानी लेकराचे लेकरी कायम मुतसरुफ होऊन खात जाणे सानी ऐन अमल यासी कोन्ही दिला हरकती करील तो दिवाणचा गुन्हेगार व गोताचा ३०] खोटा हा महजरनामा लिहिला सही —————————

~~~~~~~~
~~~~~~~~

लेखांक ३ श्री शके १६४९ वैशाख शु २
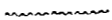
खरीदीखत शके १६४९ प्लवंग नाम सवछरे वैशाख सुा २ वार बुधवार ते दिवसी राजश्री कान्होजी बिन तुकोजी आंगरे मो का चाकण देशमुख प्रा मजकूर यास हरजी बिन रामजी ठाकूर मोकदम मौजे पिंपरी त्या प्रा मजकूर सुा सन हजार ११३६ वा।णे खरीदीखत लेहून दिल्हे ऐसे जे मौजे मजकुरची निमे मोकदमीचे वतन आपले आपल्या आत्मसतोषे सालगुदस्ता तुम्हास विकत दिल्हे त्याचे खरीदीखत लेहून दिल्हे ते समई प्रा मजकूरचे पाटील जे हजर होते त्याच्या शाहिदिया त्या खतावरी जाल्या बाकी गावगनाचे पाटील व मौजे मजकूराचा कुलकर्णी व बलुते हजीर नवते त्याच्या साक्षी जाल्या नाहीत त्यास हली प्रा मजकुरचे पाटील व बलुते आले आहेत त्याच्या साक्षीनी पत्र करून [१० देणे म्हणून तुम्ही सागितले त्यावरून आपण प्रा मजकूरचे पाटील वगैरे आले होते त्यास हें वर्तमान सागितले त्यानी तेविशई आपणास नसीहत केली की हरजी पाटिला वतन विकू नको देशमुखापासून तुवा रुपये घेतले आसतील ते आम्ही अवघे मिळून देतो आणि खरीदखत सालगुदस्ता लेहून दिल्हे आहे ते हि मागून घेतो म्हणऊन बहुता प्रकारे सागितले याच प्रकारे आपले गावीचा माहादाजी मोरेस्वर जोसी व कुलकर्णी त्यानी आपणास मसीयेत केले परतु आपल्या चितात पहिले च येऊन सालगुदस्ता आपण वतन मौजे मजकूरचे निमे मोकदमी मानपान वडीलपण होळीची पोळी सिरालसेट आदिकरून दिल्ही त्यासी कांही नोदिगार होत नाही आपण पेशजी खत करून दिल्हे आहे हली तुमच्या साक्षीनी खरीदखत करून देतो म्हणून प्रा मजकूरच्या मोकदमास व मौजे मजकूरच्या [२० कुलकर्णी यासी जाब दिल्हा त्यावरून त्याची निशा होऊन हली हे खरीदखत लेहून दिल्हे आसे मौजे मजकूरची निमे मोकदमी आपली होती ते तुम्हास दिल्ही आसे तुम्ही आपल्या लेकराचे लेकरी निमे मोकदमी मानपान वडीलपण होळीची पोळी सिरालसेट वडिलपणाचे मान समवेत वतनाचा उपभोग करणे आपणास व आपले तर्फेचा कोणी आसेल त्यास आर्थी आर्थी समध नाही आपली निमे मोकदमीचे वतन तुम्हास दिल्याची किमत रुपये ७०० सातसे करार केले ते वारले आपले रजावदाने करार होऊन आपण वतन तुम्हास दिल्हे आसे आपला लक्षीमदार दताजी ठाकूर बिन आमाजी ठाकूर निमेचा आहे त्याचा तो आनभवील निमे मोकदमी आपली ते आत्मसंतोष तुम्हास दिल्ही आसे आपली काळी व पाढरी तुम्ही आनभवणे आपले निमे मोकदमीचा इनाम तुमचे स्वाधीन केला आसे व [३० तुम्ही आपला भोगवटा खाणे आपला घरठाणा मोकदमीचा आहे तो आनभवणे व सेतेहि आनभावणे हे खरीदीखत लेहून दिल्हे सही

निा नागर

बिा माहादजी मोरेश्वर जोसी व
कुलकर्णी मोजे मजकूर

साक्ष मोजे मजकूर

म्हावजी बिन गणोजी पाळीज चोगुले ख़तमाहाला बिन आनमाहाला आरसा	राहूजी बिन धावाजी सुतार फिकरे सकरोजी बिन वापोजी चामार	संताजी वा कान्होजी परीट मोगरी आवा नाक बिन नाव नाक एकनाक बिन सद नाक एस नाक बिन नाव नाक महार

साक्ष मा मजकूर

का मजकूर

१०] मावजी बिन मानजी कडू

मोकदम का मजकूर

संभाजी बिन जावजी नाईक मोसले नाईक वाडी

१

मावजी नाईक बिन धगोजा नाईक मोसले नाईक वाडी

१

धलकरी माळी व कुणबी

१ येसोजी बिन रायजी पठारे

२०]१ संताजी बिन संभाजी नाणेकर

१ कान्होजी बिन भोलाजी सराये

१ आपाजी बिन रखमाजी मेदिनकर

१ विठोजी बिन मोल्याजी बोकील

१ मावजी बिन सावजी सेडकर

१ वाळोजी बिन मालजी भुजवड

१ रघन माळी बिन भिममाळी मेहमरे

१ पद् माळी बिन मागनमाळी सेवकरी

१७

राणोजी बिन सेम्याजी धावगा

३०]१ सुंदमाळी बिन हरमाळी कामगा

१ बाप माळा बिन जान माळी सेडकर

१ राण माळी बिन मोनबाडी बिर

देवजी बिन रखमाजी पा मो निा नागर

व जानो सिवदेव जोसी कुलकर्णी

व गोमाजी बिन सताजी खारगडे चोगुले मोजे काळोस धलकरी

मोजे मजकूर

१ येसाजी सेग

१ सावजी पोग्वडा

१ रघोजी पाटेकर

१ सयाजी भाडले

४

मोजे मिघोजे मुमानजी बिन मालजी एलवडे मोकदम

१

मोजे माहडुंगे

१ सिदोजी बिन तिमाजी पा माहाडुंगेकर मोकदम

१ बिा रातो माणकेश्वर कुलकर्णी जोसा

२

मोजे आंबगाण

१ रायाजी बिन जावजी पा मोरे कर मोकदम

१ बिा पुसाजी गोविंद आसो कुन

तवढा

१ सूर्याजी बिन मोर माळी

१ कान्होजी गाडपिळा

बलुते

१ सख जोसी वलद कमल जोसी का। मजकूर

१ तान्हाजी वलद दसमासी सुतार

१ पालाजी बिन लखुजी कुंभार

२ परीट

१ देवजी बिन रामजी परीट

१ सिवजी बिन जयेतजी परीट

२

१ बावजी बिन रायाजी लोहार

१ संत माहाला बिन जान माहाला

१ राणोजी बिन सटवाजी चाभार

१ माहाद नाक माहार

१ भिकाराम

मौजे पिपले

१ त्रिबकजी बिन माहादजी पा। वळेकर उमाजी जगताप

१ आवजी पा। बिन आपाजी बेंडभर

१ त्रिंबकजी व लको चौगुले

कर्णी

मौजे बिरदवाडी

१ बहिरजी बिन मावजी कालडोके मोकदम

१ चि॥ सखो माणकेस्वर जोसी कुलकर्णी

२

मौजे कुरकुडी देवजी बिन कान्होजी भोकसे मो (क) दम

१ [१०

मौजे करंदी

१ मल्हारजी पा। ठोकले

१ भिकाजी बिन एसाजी जखाते चौगुले

२

मौजे मलन र नामाजी वरपा चौगुले

१

मौजे कोयेली

२ बावजी पा। कास्तर व सेकोजी कोलेकर [२०

१ चि॥ गोविंद त्रिंबक कुलकर्णी व जोसी

मौजे वडगाव घेनद रामजी वा। सुना-नजी पा। घेनद

१

मौजे सेलगाव

१ चादजी बिन आमाजी पा। आवटी

मोज कुरली गूणाजी बिन बागडा

१

~~~~~~~~~~~~

लेखांक ४

शके १६५५ ज्येष्ठ वा। १४.[३०

तहनामा राजश्री लाडकोजी बाबा आजहाद आगेरे सरसेल मोकदम कसबे चाकण व देशमूख प्रगणे मजकूर यासी. तायाजी व रुष्णाजी व जानोजी व सुलतानजी
~~~~~~~~~~~~

पत्र्हाम कानू मोकदम कसबे मजकूर व देशमुख प्रा मजकूर सन हजार ११०१
कारणे लेहून दिल्हे ऐसे जे पूर्वी राजश्री सरखेल साहेबापासून १७५०० साडे सत्रा
हजार रुपये घेऊन त्यास दोही वतनाची तिजाई वतन दिल्हे यासिवाय साहेबा
पासून आणखी ४२५०० साडे बेचाळीस हजार रुपये घेऊन त्यास कसबे मजकूर
ची मोकदमी व प्रा मजकूरची देशमुखी दोन्ही वतन दरोबस्त दिल्ही फिरून
राजश्री सरखेल साहेब कृपाळु होऊन आपले सर्फेने दोन्ही वतनापैकी निमे आपण
घेतले व निमे आम्हास दिल्हे पेशजी दरोबस्त दोन्ही वतनाचे खरादसत आम्ही
लेहून दिल्हे होते ते आमचे आम्हास परतून दिल्हे मग आम्हापासून कसबे मजकू
रची निमे मोकदमी व प्रा मजकूरची निमे देशमुखी या दोन्ही वतनाचे निमेचे
१०] खरेदिखत व महजर लेहोन घेतले आम्ही नोषम लेहून दिल्हे तपसीलवार मानपान
लेहोन दिल्हे नव्हते ह्मणोन तुमचा आमचा किंतु पडोन तुम्ही कुलाधिपास
घालिला तरी तुम्ही कुलाधिपास न जाणे वतन दरोबस्त तुमचे आह्मी तुमचे
कोण्हाचे सांगितल्यावर चित्तांत दुसरा विच्यार न धरावा मानपान सिका नाव
मां।र सिरपाव होळीची पोळी गौरी गणेश व दोन्ही वतनाचा कारभार सदरहू
कलमे मुख्याकडे या खेरीज पासोडी इनाम इनाम हकदक कानू कायेदे तुम्ही
निमे आम्हास घरांत यावे पाहेर बोलावयासी आम्हास समध नाही आह्मी तुमचे
घरच्याऊ आम्हास घरांत निमे यावे व निमे तुम्ही अनभवावे घरवाडा उजवीकडे
तुमचा व डावीकडे आमचा आधार तुमची व माघार आमची हा तहनामा आपले
खुश रजावंदीने लेहून दिल्हा सही छ २७ माहे जिल्हेज

२०] गोही

निशाणी नांगर

१ संभाजी नाईकवाडी कसबा मार
प्रा मार
१ जावनजी माणेकर चव्हाणकरी कसबा
मजकूर
१ गंगाधर बिन भट जोशी पुरोहित
कसबे मजकूर

मिती भास्कर आनाजी देशपांडे कुलकर्णी
कसबे मजकूर प्रगणे मजकूर

श्री १६६६ पौष वद्य ५

लेखांक ५

नक्कल

शिक्का

१०] करारनामा राजश्री मानाजी आंग्रे वजारत माब पासी दमाजी नाईकवाड
समसेर बाहद्दर याणी लेहोन दिल्हा सन ११५७ मुा आभानांमुमा

आम्ही आपले शेरीकर मोकदम आपण आमचे धणी हकम आपले हकमीची कैंद कानू हुकमत चालत आली आहे त्याप्रमाणे आपल्या हुकमात राहून वर्तणूक करीत जाऊं आतर करणार नाही कलम १

आपल्याकडेस स्वराज्याचा आमल सुभा मोकासा व सरदेशमुखी (व)गैरे बाबती आहे त्याचे खडणी खेरीज दोन मण ०॥।० पधरा व कड्या व फार फर्मास वेठ विगार सालाबाद चालत आले आहे त्याजप्रमाणे समाकुल पाढरी मिळोन चालवीत जाऊ हिला हरकत होऊ पावणार नाही. कलम १

आपले तर्फेस सगमसेत सेट्या खेरीज खंडणी चालत आले आहेत त्याप्रमाणें सालदरसाल बेदिकत समाकुल पाढरी मिळून चालवीत जाऊ यास आंतर करणार नाही कलम १

आह्माकडेस निमे मोकदमी करार जाल्यावरून समाकुल पांढरीच्या व पोवल्याचे विद्यमाने वडीलपणाचा मान आम्हाकडेस या अन्वयावरून खरीद खताबरहुकूम आम्हा व पोवली यानी पुस्त दरपुस्त वर्तणूक करित जावी म्हणोन आमचा त्याचा करारनामा अलाहिदा जाला आहे तो आपणास कळावा म्हणोन कलमबंदी सुभानजी मोरे व विसाजी लखाजी व काजी याज बरोबर पाठविली आहे त्याजवरून कळेल मारनिलेनी विदित केले की सेवली याजकडेस पाटीलकी गेली असता आपण राजद्वारी विनंती केली म्हणोन मोखतेस्वर समाकुल पाढरी मौजे कामसता चाकण प्रा जुनर येथील मोकदमी पोवलियाची त्यास कासाराची कजिया निमित्य राजद्वारी खर्च पडला त्याचा तपसील खरीदखतात आलाहिदा आसे म्हणोन पोवलियानी जानोजी सेवले यास निमे मोकदमी देऊन पैका घेऊन खर्च केला त्याजवर सेवलियाचा गुमास्ता मौजे मजकुरी येऊन पाटिलकीची गुमास्तगिरी करू लागला तो येथारीत [१० सोडून मनमानेती आपणासी वर्तू लागला त्याज वरून आपण माहाराजास पत्र लेहून सेवली याकडील पाटीलकी दूर करविली आणि पोवालियानी सेवलियाचे रुपये घेतले होते माघारे देविले तेव्हा पोवले पाटील समाकुल पाढरी कुलाबा येऊन जाले की निमे मोकदमी आपण घेऊन सेवालियाचे देणे वारावयास ऐवज द्यावा तेव्हा आपण आमची ममता धरून आपल्याकडील गुमास्ते [२० व पोवले पाटील व समाकुळ पांढरी मौजे दावडीस पाठऊन ऐवज नेऊन सेवलियाचे लचाड वारिले त्याजवर व्याज मुद्दल पैका मुबलग पोवलियाकडे जाला त्याचे ऐवजी निमे मोकदमी सेवलियाचे सिरस्ते प्रमाणे आपण करार करून खरीदखत करून देविले बाकी पैका पोवल्याकडे राहिला तो द्यावयास ताकद नाही म्हणौन सरकार महसली सान्याची जमीन [२० पोवलियाचे थलपाो समाकुल पाढरीने व पोवालियाने आपले खुश रजाबंदीने सवा दोन खडी इनाम करून दिल्हे आण कर्ज फारखत करून दिल्हे

महाराज कृपाळु होऊन सोडून दिल्ही तर्‍ही आपण आमची ममता बहुत स्नेहममतापूर्वक घरोब्याचा विचार चित्तास आणून अगत्य जाणोन आम्हा कडेस पाटीलकी पोवल्याकडून निमे करार करून देविल्यामुळे आम्ही मौजे मजकुरी वाडा बांधणार ऐसा तुमचा सरकारचा वाडा जीर्ण जाला आहे तो नूतन विस्तीर्ण बांधान यावा म्हणोन चिव १०] र्गानी विदित केले तरी आपले रुपे ममतेपेक्षां आधिकोत्तर काये आहे निमे मोकदमी आम्हाकडेस करार करून देविली हे साहित्य आपणाकडून जाले ते आमचे सोसात येऊन गेलेच आहे आम्ही आपला वाडा बांधो लागलो म्हणजे आपला वाडा उमजला पुढे सोपे साधे व कोठी व जामदारखाना याप्रमाणे बांधोन दिला जाइल येविशइ अंतर सहसा होणार नाही कलम १

जमिनीचा उपयोग आम्ही पुस्त दर पुस्त करीत जावा जमिनीचा सारा समाकुल पांढरी सरकारात देत जावा ऐसा करार ठरला आहे तरी आपण कृपा करून करार ठरल्याप्रो वेदिकत पाठविले पाहिजे कमल

१

आपले तर्फेने हाकिमीचे व देशमुखीचे कारभारास गुमास्ते मौजे काळोसच्या गण्यात राहतच आहेत आमचे तर्फे मोकदमीचे वतनी कारभारावर गुमास्ते ठेऊ त्याजपासून वर्तणूक येथास्थित न जाली तरी मातुश्री सगुणाबाई दाघडीस आहेत त्यास कळवावे गुमास्तेयापासून अंतर पडिले ऐसे जाले तर तो गुमास्ता काढून आपले मर्जीप्रमाणे दुसरा ठरि सील हाकिमीचे रीतीने क । करून गुमास्तांयाचे हातून सेवा घत जावी कलम १

२०] एकूण कलमे सा करार मदार शरवत पन्हा काजी व राजश्री सुभानजी मोरे व पिलाजी लखाजी याचे विद्यमाने आपल्या करारून जाले आहे त्याप्रमाणे आम्हा कडून चालत जाइल आपण हि चालवीत जावे छ १९ माहे मोहरम मजकूर सन मोतय सुद

लेखांक ८६ श्री शके १६५५

श्रीमंत महाराज राजश्री बाबा फडनवीस

साहेबांचे सेवेसी

आज्ञाधारक समा कुल पांढरी कसबे चाकण नामानिसी सिा

उमा जोशी
मल्हारशेट व मोरशेट शेटे
३०] बाबा माली मेहत्रे
आबजी कोतवाल
बापाजी मुजमल

काजी आकिनुल्ला
सेवजी मेदिनकर
पाल्हाजी मेदिनकर
रागोजी माणकर
विठ माली भाकरा

गाजी मुलाग
गगु पर्गट
माया गुग्व चेपरा
फत्तु मुलाणा
गया चाभार
सुभाना चाभार
रुग्गा माग

फकीर महमद मुजावर
रामा पर्गट
माणकु लोहार
भिकु कुभार
तुकनाक महार
धोंट नाक महार
भिका माग

समस्त समाकुल पारही साहेबाचे सेवेसी अर्जदस्त लेहोन दिल्ही ऐसीजे सन हजार ११६३ कारणे साहेबी राजश्री गोपाळपंत फौजदार यासी पत्र पाठविले की तुलमाजी कडु याचे घर ठिकाणा आहे तेथे गुदस्ता तुलसाजी मजकूर याचा [१० बाप नारायेणजी कडु आपल्या बराबरी घर बांधीत होता त्यासी त्याचे भाऊबंद बाधो न देत त्यावरून साहेबापासी फिर्याद जाला त्यासी साहेबी राजश्री गोपाळपंतास आज्ञा केली की तुलसाजी वलद नारायेणजी कडु याचे घर खरे किल टिके पांढरी गोळा करून तहकिकात करून लेहून पाठविणे त्यावरून राजश्री गोपाळपंती आम्हास गढीत बोलावुन आणिले आणि नारायेणजी कडु याचे घर कोठे आहे ते सागणे म्हणून पुरसीस केली त्यासी पुर्वी वतदाराची घरे किलियाखाले होती ती किलीयाखाले दडपोन गेली यावरी किलियाभोवती आचदल तचदल राहिले त्याजवरी किला माहाराजाही घेतला त्यावर वस्ती बाहेर घातली तेव्हा देशपांडिये व देशमुख याची घरे दक्षणेस देशमुखाची त्याचे उतरेस जोशी याची त्याचे उतरेस देशपाडिये त्याचे उतरेस ब्रम्हे कचेस्वर बावा त्याचे उतरेस नगराळे तळे [२० येणेप्रमाणे वस्ती जाली त्याच्या आलीकडे दक्षणेकडे माली याची आळी त्याचे आलीकडे काजीचा वाडा त्याचे आलीकडे श्रीभेरोचे देवालय त्याच्या आलीकडे मुजावर मुलाणी याची घरे त्याच्या आलीकडे गैरी मुसलमानाची घरे त्याच्या आलीकडे नाईकवाडी याची घरे त्याच्या आलीकडे ब्राह्मण आळी येणेप्रमाणे दोन आळ्या त्यास धामधुमेत दुकाला आलीकडे धामधूम जाली तेव्हां खडोजी कडु यानी पागी व घर मुजावर मुलाणा याच्या घरी मागे जागा बखल होती तेथे पागा बाधोन राहिला मुलाणी याचे सेजारी बाहाहत झोपडी बाधोन भावजी कडु राहत होता तेथें कोन्हाची मिरास देशमुखाची घरे नाही मिरासीची घरे वरती आहेत तेथे बांधावी भानजी कडू व समुदे कडू मसिदीमागें राहिले मुसलमानाची घरे तेथे काही वतनी जागा नाही वतनी जागा म्हणुन बाधणार तरी वरती जागा आहे तेथे बांधणे [३० येणेप्रमाणे हकीकत आहे सेवेसी कलावे म्हणोन लिहिले हे विज्ञापना.

सभाद्पत्र शके १६९६ जयनाम संवछरे आषाढ वद्य १ ते दिवसी सिवजी वलद गोमाजी कडू मोकदम कसबे चाकण देशमूख प्रा मजकूर यांसी गोमाजी वलद कृष्णाजी व शाहाजी बा जानोजी व चिमाजी बा सुलतानजी कडू यार मोकदम का मजकूर देशमूख प्रा मजकूर सुहुर सन खमस सबैन मया व आलफ सन हजार ११८४ कारणे सभाद्पत्र लेहून दिल्हें ऐसे जे तुमचा व आमचा मूळ पुरुष एक तुम्ही वडील मिमेचे व आम्ही तुमचे धाकटे माळ मिमेचे तुम्ही वडीलपण करावें आणि वतन येथाविभागें चालवावें ते न चालविलें ह्मणोन तुमचा व आमचा कजिया लागून कदाचा घरांत न होय ह्मणोन तुह्मी व आह्मी उभयेता पागा हुजूर १० श्रीमंत पंतप्रधान व पंचाईत मा। स्थल का मजकूर यांजपासी जाऊन मिनतमानत करून तुह्मी व आह्मी रजावंत होऊन विनती केली की आमचा तह माळपण्यांत उभयेतांचा करून घ्यावा त्यावरून पंचाइतांनी तुह्मापासी व आह्मांपासीं राजीनामे व जामीनकतबे व तकरीरा मागितल्या त्यावरून तुम्ही व आम्ही रजावंत होऊन राजीनामे व जामीनकतबे व तकरीरा दिल्हा तुम्ही तकरीर लेहून दिल्हा त्यांतील सारांश बितपशील

तुमचा व आमचा मूळ पुरुष गोमाजी कडू मो व देशमुख यांसी पुत्र ३

१ वडील पुत्र सबाजी कडू

१ मधला कृष्णाजी कडू

१ धाकटा नागोजी कडू

२०] ३

तपसील

१ वडील संबाजी कडू यासी पुत्र ३

१ वडील गोमाजी कडू

१ मधला शाहाजी कडू

१ धाकटा तायाजी कडू

३

तपसील

१ वडील गोमाजी यासी पुत्र २

१ वडील आनंदराव

३०] १ धाकटे सिवजी कडू

२

पैकी अनंदराव यांचे नकल बाकी सिवजी कडू हाली आहेत

१ खंडोजीचा मधला पुत्र शाहाजी व धाकटा तायाजी पैकी तायाजीचें नकल०
बाकी शाहाजीचा खंडोजी व त्याचा सजणाजी व शहाजी हाली आहेत

१ मधला पुत्र कृष्णाजी याचा पुत्र भोजजी याचा पुत्र राघोजी यांचे
नकल जाहाले

१ धाकटा पुत्र नागोजी यासी पुत्र

२

१ वडील गोविंदराव कडू
१ धाकटे सुलतानजी कडू

२

तपसील [१०

१ वडील गोविंदराव यासी पुत्र ३
१ वडील कृष्णाजी
१ मधला जानोजी
१ धाकटा भवानजी

३

पैकी कृष्णाजीचे नकल ० व भवानजीचे नकल ०
बाकी जानोजी यासी पुत्र ३
१ वडील गोमाजी हाली आहेत
१ मधला शाहाजी हाली आहेत
१ धाकटा राणोजी हाली आहेत [२०

३

१ सुलतानजी कडू यांचे पुत्र ४
१ वडील खंडोजी कडू
१ धाकटे चिमाजी कडू
१ धाकटे गोविंदराव कडू
१ धाकटे जैसिंगराव कडू

४

येणे प्रो हाली आहेत खंडोजीस पुत्र ३ हाली आहेत व चिमाजी व गोविंद-
राव व जैसिंगराव कडू हाली आहेत.

येणे प्रो वंशावळ आहे, [३०

सुम्याकडील कागदपत्र व तकरीरा त्यांतील तिलपसील

१ राजीनामा कीं आपण पाच परमेश्वर आहेस जेणेप्रो आज्ञा कराल त्यास आपण राजी आसो यासी मोविगर करू तरी गुन्हगार म्हणोन

१ वर्तणुकेस जामीन माहदजी वा त्रिंबकजी माणेकर थलकरी का मार आपण पाच परमेश्वर आहेत जेणे प्रो निवाडा करितील त्याप्रो मारविलेस वतउ म्हणोन

१ तकरीर पंचाइतीचे सेवेसी सन इजार ११८१ तकरीर लेहून दिल्ही ऐसी जे आमची हकीकत तरी आमचे वतन पूर्वापासून चालत आले आहे त्याजवर मारे जाले तेव्हां आम्ही दिड वरसाचे होतो व आमचे वडील माऊ आनंदराव

१०]कैलासवासी पाचा वरसाचे होते ते समई मारे जाले आमचे चुलते ते समयी तापाजी बाबा उमर वरसें पंधरा सोळा वरसात होते व सुलतानजी बाबा तिसा परिसता वरसांचे होते या दोघानी ते वेळेस राजपत्रें आणिलीं त्यावर कसबे मजकुरी तापाजी बाबा व कृष्णाजी बाबा कामकाज वतंदारीचें मोठेस चालवीत आले आणि आम्ही तों आपले आजुलीं वाढलों इस्लाम्याचे सालीं का मारी आलों तो हे उभयेता कामाकाज करीत होते त्याजवर तापाजी बाबा मयेत जाहाले त्याच्यामागे कृष्णाजी बाबा हि मयत जाहाले तेव्हां आम्ही का मारी कामकाज करू लागलों त्यावर कृष्णाजी कडूची मावजाई भांडू लागली कीं वडीलपणाचा आधिकार तिमे मजला द्या ऐसा वाद सांगू लागली तेव्हां आम्ही ते बाईस बोलिलो की वतन माटेस आहे आमच्याने घ रा करून देववत नाही

२०]तेव्हां बाई उठोन श्रीमंत सुभेदार यांजवळ फियाद गेली तेथून मसाला करून आम्हास पुणियासी नेले आणि राजश्री पोतोपंत जोगळेकर यांचे वाडियांत तीन दिवस उपासी बैसविलें आणि प्यादे लाऊन आम्हापासून मनमाने तैसा कागद घेतला या उमाल कडुसकर व जोगळेकर यांनी घेऊन सबदगापाईस दिल्हा त्यावर आम्ही सुभेदार यांच्या वाडियांत फियाद गेलों तेव्हां अजाहत राजश्री मल्हार संभाजी ब मस आंगरे देशमुख यांनी आम्हास हातीं धरून का मारी आणिलें तुम्ही फिरियाद करू नका तुम्हा उभयेतांची समजूत आम्ही कामारी करितों कागद घेतला तो फाडून टाकू म्हणून घेऊन आले ते समई गाव राजश्री नरसिंगराव उधव यांजकडे होता त्यांचे तर्फेने आमल्दार कासो साबाजी होते त्यास मल्हार संभाजी यांनी सांगितले की यांचे मना

१०]आणावे त्याजवरून प्रत मारनिल यांनी दिलेयाचा माफ लवा घुडकीलेला पुढें वडीलपणाचा न्याय निवडा म्हणोन बोलिलो तेव्हां आमलदार यांनी आज्ञा केली कीं राजश्री रायाजी बाबा अंगरे देशमुख निवडतील पुण्याच्या

मुकामीचा कागद होता तो आम्ही घेऊन फाडला तेव्हां बाई फार गडबड करूं लागली मग आम्ही कागद लाकून दिल्हा त्याजवर सवद्राबाईचा व आमचा लग्न तेसाच राहिला त्यावर सवद्रावाईस देवआज्ञा जाला पुढे करड्याचा दगा जाला तेव्हा कसबा व किल्ला श्रीमत पारसनिवीस याजकडे जाला त्यावर काही एक दिवसानीं गोमाजी कडू व चिमाजी कडू हे किले मजकुरी फिरयाद जाले मग हकमानी राजीनामे व जामीन आम्हास व त्यास फर्माविले त्यावरून आम्ही व त्यानी जामीन व राजीनामे दिल्हे त्यावर कलमाची याद लेहून दिल्ही आणि आम्हास हकीम म्हणो लागले की या यादीवर रुजु देणे त्यावर आम्ही रुजू करून देऊं-नासे जालों तेव्हा हकीम यानी उत्तर केले की हे तुम्ही काही करा मग आम्ही किल्यातून बाहेर आलो तों आम्हावर दाहा बारा जण काठ्या घेऊन कडू [१० मजकूर प्रहर रात्रीचे आमलात भातखल्याचे दरवाज्यापुढे आम्हा भोवता दगा केला तेव्हा आम्ही रात्री माघारे फिरून भातखल्याचे चौकीस सिपाई लोकात येऊन बसलों तो तेथे हि, कडू मजकूर यानी आम्हास घेऊन बसले आणि आट्टा तट्टा बोलत ऐसी त्याची जबरदस्ती पाहून आम्ही त रात्री भातखल्यात चौकीस राहिलों मग चिरंजीव अनदाराव यास घरास खिजाना आणावयासी पाठविले तों त्यास श्रीपिराजवळ दोघे चौघे आडवे जाले तेथे हि मुलाभोंवता दगा केला तेव्हा चिरंजीव पळून माघारा चौकीस आला हे वर्तमान ते च वेळेस किलेदार याच्या कानावर घातलें परंतु ते काही मनास आणीनात त्यावर दिवस उगवला तेव्हां कलमे रुजू केल्यासिवाये सुटेनासे दिसोन आले तेव्हा कलमे रुजु करून दिल्हीं व मोकदमीचे कलम त्यानीच [२० ध्यावें ऐसे रुजू करून दिल्हें व फारखती हि त्याचे मनोगतानरूप दिल्ही तेव्हां सुटका जाली त्यावर आम्ही पुणियास गेलों तेथे राजश्री वजारत मव्हा सरखेल यांच्या कानावर हें वर्तमान घातले तेथे चिमाजी कडू वगैरे आले तेव्हा आम्हास व चिमाजीस वडील धाकुटपणाची पुरसीस करू लागले ते समई गोमाजीनें व चिमाजीने कागद लिहून दिल्हा जे राजपत्रीं ज्याचे नांव आगोधर आसेल त्याने वडीलपणाचा आधिकार घ्यावा ऐसा कागद लेहून दिल्हा व आम्ही कागद लेहून दिल्हा जे सर्वत्राच्या चालीप्रमाणे वर्तणूक करू म्हणोन कागद लेहून दिल्हा त्याजवर राजश्री सरसेल कुलाबियास गेले आम्ही परागदा होऊन मौजे धामारींस तो पावल येथें जाऊन तीन वरसें राहिलों मग मालगुा गावकरीयानी का मारी घेऊन आले तेव्हा आम्हीं घरास जागा मागून राहिलों आहो त्यास हाली यानी कजिया [३० आरंभिला आहे आमचे घरीं शाहाजी कडू व गोंदजी कडू धरणे घेऊन बैसले मग चिरंजीव अनदराव व शाहाजी कडू हे उभयेता तुम्हाकडे येऊन वर्तमान सांगितलें त्याजवरून राजीनामे फरमाविले तर वडील धाकुटपण पूर्वीपासोन वतन आसेल

ते व मारियाची साधणूक ई सर्व मनास आणून जे आज्ञा कराल त्यामो वर्त णूक कर्दै यास अतर करणार नाहीं शके १६९५ विजयेनाम संवछरे पोष शुद्ध ११ सोमवार छ ११ माहे शौवल सुरु अर्बा सबैन मया व अलफ म्हणोन

१ पंचाईताचे सेवेसी सिवजी कडू देशमुख यांचा कतबा सन हजार ११८३ कारणे की राजपत्री माहाराजानी नाव आगोधर लिहिले आसेल त्याने वडिलपणाचा आधिकार त्याचा माहाराजानी वडिलपणाचा शोध करून वडील नाव आगोधर लिहिले आसेल त्यामो वडीलपण अनभवावे म्हणोन

१ पंचाईताचे सेवेसी रा बो सिवजी देशमुख का मार सुरु सन ११८३ कारणे कतबा लेहून दिल्हा ऐसाजे धलपत्र सेडचे मारियांचे व आबदुल रसूलखान
१०]याचे पत्र एसा दोन पत्रे गोमाजीपासी आहेत त्यापो आबदुल रसूलखानाचे पत्राची नकल मात्र येक आम्हापासी आहे लेडचा जो करीणा जाला त्याची आसलपत्रे त्याजपासी च आहेत राजद्वारचा कागदपत्र रेजा पुर्जा आम्हापासी होता तो सेवेसी आणून दिल्हा याशिवाय आमचे आंगी लागले तरी वतमावेगळे व महजरासीचे धंद व आष्ट प्रधानाचे चिन्हाचें पत्र व त्यांचा आगाळ आसि त्यास आम्ही त्याचा लोप कर्दै तरी वतनावेगळे या सिवाय भावानी लेहून दिल्हे कीं सातारियाचे मुकामी पचाइत जाली त्या पंचाइतीचे पत्र व महजरासीचे धंद व निणयपत्र व ढोलपत्र राजद्वारी जालि तें व मारेपत्र एसी आम्हापाशीं आहेत म्हणोन आम्हावर तुफान घेतले आहे तरी यातून एक पुर्जा आमचे आंगी लागल तर वतनावेगळे नागाकलम सातारियाचे मुकामी पचाइतीचे
२०]महजरासीचे धंद आहेत म्हणोन गोमाजी व धिमाजी कडू म्हणतात त्यास आपणापासीं ते पत्रे आसत आछादून ठेविले आसतील ते कालकाला निघाली तरी वडीलपणासी व वतनासी संबंध नाही म्हणोन

१ पेदरचे पत्र मुन्हाणुलमुलुक व दिवाण रहमसान व हुजूर मजालस वसून सके १२५५ श्रीमुखनाम सवत्सरे कार्तिक सुध १ ते दिवशी सांयांमी चिन गोमाजी कडू यांसी कसबे मारची मोकदमी व प्रा मारची देशमुखी देह ८४ रेऊजी हाडि सादेशमुख यामी आर्ज केला तो बराव अर्ज सातरेस आणून दोही वत नाचा हकडाजिमा वगैरे जमान जुमला याजे कामु मारनिलेने आवलाद आफलाद पुस्त दर पुस्त अनभवावे म्हणोन

२ श्रीमंत राजश्री पात जा विश्वनाथ पंतप्रधान यांची पत्रें

३०]१ देशाधिकारी ऐसक वतमान भावी यांमी पत्र छ ११ मोहरम
१ गोमाजी वा संडोजी व गोदजी वा नागोजी कडू देशमुख प्रा पाकण मोकदम का मार सुरु आशरीन मया आल्फ छ ६ मोहरम दोन्ही वत

नाचे हक वंशपरंपरेने खाणे म्हणौन

२

१ सुरतमहजर आबदुल रसूलखान याचे शिक्यानशी व काजीचे मोहरनसी चिमाजी कडू यांजपासी आसलपत्र आहे त्याची नकल काजीचे मोहेरनसी हाली हजीर गोमाजी कडू यासी अकरा जखमाकारी केल्या व तिचे चाकर जखमी केले व गोविंद्राव यासी दूर जगल मौजे चाडोली येथील राणात नेऊन जिवे मारिले बतारीख छ ५ माहे जमादिलावल सन ३ जलूसवाला रोो मंगळवार ते दिवसी कदम कडूनी मारिले म्हणौन

३ श्रीमत माहाराज राजश्री शाहू छत्रपती स्वामीची राजपत्रे

१ श्रीमत राजश्री बाजीराव पडित प्रधान यासी पत्र शके ४८ [१०

१ देशपांडिये प्रा मार मोकद्मानी प्रा मार यांसी पत्र शके ४८ शुभकृत

१ खासगत नवें राजपत्र सद्रहू या तिही पत्रातील अन्वये की गोमाजी व गोंद्जी कडू यासी कदम कडूनी जिवे मारिले ते माहाराजांनी खातरेस आणून बेदरचे पातशाही पत्र व बालाजी पडिताची पत्रे व मारियाचा सुरतनामे व पूर्वील अर्थोतर दोही वतनाचा मनास आणून अनद्राव वा गोमाजी व तायाजी वा खडोजी व कृष्णाजी वा गोंद्जी व सुलतानजी पा नागोजी चव्हाण कडू यांचे नावे वतन बाहाल केले कदम कडूनी यांचे मारे केले सा त्यांस हुजूर न आणिता रद्द करून का मारची मोकदमी व प्रा मारची देशमुखी हे दोन्ही वतने आजरामऱ्हामत देऊन लेंकराचे लेकरा खाणे म्हणोन [२०

३

१ श्रीमत माहाराजाचे पत्र श्रीमंत राजश्री बाजीराव पडित प्रधान यांचे नावे आगिले त्याणी देहाये प्रा मारास पत्र दिल्हें की तायाजी बिन खडोजी व सुलतानजी बिन नागोजी कडू याचे नावे सुा इसने आशरीन मधे पत्र की का मारची मोकद्मी व प्रा मारची देशमुखी हे दोन्ही वतने याची चालवावी म्हणोन

५ श्रीमत राजश्री माधवराव बलाळ पतप्रधान यांची पत्रे पांच वि ता

१ राजश्री रघुनाथ हरी सुभेदार

१ राजश्री गगाधर रघुनाथ हवालदार

१ किले मारी राजश्री नारायेणराव कृष्ण पारसनिवीस

१ देशपांडिये प्रा मार [३०

१ कुलकर्णी व सेटे व माहाजन व समस्त दाहीजण का चाकण ता मार

५

सदरहू पांच पत्रे सुा इहिदे सबम मय्य छ ५ जमादिलावलचा त्यांत आलेचे की सिवजी कडू देशमुख माा चाकण मोकदम काा मार हे वडील मानपान व सिक्का याचा सुदामत व पासोडी व इसाफत सुरळीत चालत आल्यामो चालवण गोमाजी व भिमाजी कडू वडीलपणासी नवीन कजिया करीत आसतील तर त्यास ताकीद करणे पेशजीचपा सनदांत आगोधर नाव सिव जीचे व मागाहून नाव गोमाजी व भिमाजीचे वडिलांचे आहे सुदामत चालत आल्या मो चालवणे म्हणोन

१ सुभांचे पत्र देहाये मारास की सिवजी कडू देशमुख प्रा मार यांनी भावबंदास नेमणूक करून चिठी देतील त्या मो देणे चिठी सिवाय भावबंदाकडे दिल्यास
१०]दुबार पडेल सुा इहिदे सबेम छ १६ माहे रावर मधे पत्र म्हणोन

१ राजश्री गंगाधर रघुनाथ हवालदार यांचे देहाये माा मारास पत्र की सिवजी चव्हाण कडू देशमुख ताा मारी देशमुखीचा हक व फरफर्मास सालाबाद मो आपण वसूल घेऊन आपले घिश्शे भावबंदास वाटणीप्रो ऐवज नेमून देत आसतात मध्ये भावबंदानी परभारे गावगना तगादे करून हकाचा ऐवज वसूल घेऊ लागले त्यावरून हकरुसुमाचा ऐवज व फरफर्मास सिवजी देशमुख याजकडे देणे याचे भावबंदाकडे दिल्हियां दुबार पडेल मारानिले त्यास ऐवज देवितील त्यास देणे म्हणोन पेशजी माहालीहून पत्र सादर जाले आसता फिरोन भावाबंदानी हाही दिल्ही आहे म्हणोन तुम्ही दिकत घेता यावरून देहाये मारास हे पत्र सादर केले तरी देशमुख मार
२०]निल्हेकडे हकरुसुमाचा ऐवज व फरफर्मास वसूल देणे भाऊबंद द्रोही दुराही करितील तर मान्य न करणे येविसी साकारची आज्ञा असे फिरोन चोभार आलियां परिछिन्न का ास येणार नाही जाणिजे छ १३ माह रजब सुा इहिदे सबेन मया व अलफ म्हणोन

१ पुणियाचे मुकामी राजश्री धोंडोपत जोगलेकर याचे वाडियास कागद लेहून घेतला ताा का दान वरसाचा हिसेब राहिला होता म्हणोन घेतला त्याचा कडचा काा मारी राजश्री नरसिंगराव उधव यांचे आमलात जाला कारसती परस्पर जा ाा तुम्हास कारमती दिल्ही सिवजी कडू देशमुख यांसी गोमाजी कडू देशमुख सुा सन ११८१ शके १६८१ प्रमाथी नाम संवछरे आशाढ वद ७ कारणे सन ११६७ व सन ११६८ या दो सालांचा हिसब
३०]मुसहाडे राहिला होता तो पंचाइतीच गुजारतीन हिसेबमुधा हाडिवामसी मरम पावली पुणियाचे मुकामी कागद लेहून दिल्हा तो रद आसे छ २० जिलकाद

साक्षीनसी फारखती दिल्ही आसे म्हणौन

—

आम्हाकडील कागदपत्र व तकरीरा यातील सारांश बितपसील

१ राजीनामा की आपण पाच परमेश्वर आहों म्हणोन मिनतमोनत करून राजीनामा लेहून दिल्हा जे राजपत्रात अन्वये आसेल त्याप्रो ग्रह करून घ्याल त्यास आपण राजी आसों यासी नौदिगर करूं तरी गुन्हेगार म्हणौन शके १६९५ विजयनाम सवछरे पौश शुध १२

१ आम्हास जामीन कासी सेट वा दादसेट सेटे का मार सके १६९५ विजयेनाम संवछरे पौश वद्य १ सन ११८३ गोमाजी वा कृष्णाजी कडू यासी जामीन आसो राजपत्रात जो आन्वये आसेल त्याप्रो गोमाजी वर्तणूक करितील न वर्तताल तरी आपण वर्तऊ म्हणौन [१०

१ तकरीर पंचाईताचे सेवेसी सन हजार ११८३ कारणे लेहून दिल्हे ऐसे जे सिवजी कडू चव्हाण मोकदम का मार देशमुख प्रा मार याचा व आमचा का मारी पासोडी व इसाफत मौजे गोनवडी येथील वाटणीसमधे लढा पडिला आहे त्याजवरून तुम्ही आम्हास पुरसीस केली की तुम्हाजवल कागदपत्र जे आसतील ते दाखवणे त्यास पुर्वीचे कागद मारा जाला ते समई आमच्या वडिलापासून मुदई कदम कडू यानी नेले बाकी जे राहिले ते व नवीन जाले ते राजपत्रे देखील राजश्री तायाजीबावाजवली होती ते मृत्य पावले यावर सिवजी देशमुख याणी ते कागदपत्र राजपत्रें आदिकरून आपल्या जवळी ठेऊन घेतली आहेत ते त्याजपासीच आहेत आपण हजरत आहेत ते कागद त्यांजपासून आणवावें त्यांत जो मुजनया आसेल त्याप्रो वर्तू आमचे मातुश्रीने [२० पुणियाचे मुकामी श्रीमत राजश्री सुभेदार कैलासवासी याजकडे फिर्याद गेली तेथे सिवजी कडू यासी बोलाऊन आणून ते वेलेस देशमुख मार याणी आमचे मातुश्रीचा हात धरून समाधान करून जोगलेकर याच्या घरी बसोन आपले स्वदस्तूरचा कागद लेहून दिल्हा आणि समजुत केली आणि का मारास आली त्याप्रो पुढे वर्तावें तों आमची मातुश्री मृत्य पावली आम्हास वेड लागून फिरत होतो हे सर्वास ठावकें आहे त्याजवर आम्ही व राजश्री चिमाजी कडू ऐसे मिळोन कसबे मारी आलो आणि घरगतीचे विचारें सिवजी कडू यांसी विचारिलें की आम्हास कोणे रीतीनें वर्तविता आणि तुम्ही कैसे राहता तें सांगणे त्याजवरून त्याणी आम्हांसी जाबसाल केला की अता तुम्हास मोठ्या धोंड्यासी बिलगवितों त्याजवरून आम्हास किल्यात नेऊन हकमासी गांठ[३० घातली मग त्यांनी पाढरी मेलऊन इनसाफ करून फारखती त्यांची आम्हास व आमची त्यांस दिल्ही आणि लढा तोडिला हें वर्तमान पांढरीस तुम्हास ठावकें

आहे ऐसे आसोन दिकत करितात तरी तुम्ही शरा आह्मी न्यायेप्राप्तपणी करून आम्हास आज्ञा कराल त्यामो वर्तू म्हणोन

१ पंचाईतामी तकरीरेसी सारांश निवडून कितेक कलमे आम्हास पुसिली त्यापैकी एका कलमाची पुरसीस का मुलकाची चाल की हाबामासाचा पाटील सोच मानाचा तुम्ही धाकटे आसोन पाटीलपणाची मागणी मागतो यांचे साधन काये याचे उत्तर आम्ही दिल्हे की हाबामासाचा पाटील मामाचा म्हणोन पुसिलें तर सिवजी हाबामासाचा वडिलास पाटील होते परंतु वतन चालत नवते मूळ पाया मारियापासून वतन त्यास मारे जालियावर वतन चालिले चालतें सुलतानजी याचाना राजपत्र आणून वतन चालतें केलें ते वेळेस सर्वेचास हि कोण्हे
१०]दिल्हें नाहीं व कटमेहमत हि कोणे केली नाहीं राजपत्रें आम्ही च आणून वतन चालतें केलें आमचा गोविंदराव आगाबीस मारिला म्हणून गोविंदराव पाटील म्हणोन

१ मारियांचा सुरतनामा महजर सन हजार ११३३ हिजरी छ ५ माहे जमादिलावल रोो मंगलवार ते दिवसी दोन प्रहर रात्री कदम करू यानी सेडचे मुक्कामी देव पटील याचे घरी गोमाजी व गोवूजी कडू या दोघांस जिवें मारून टाकले तेव्हा ते दोन्ही मुर्दे व मुदई करू यांसी आणून आबदुल रसूलखान यांजपासीं आणिले यानी मनास आणून हाली मेलवून पारसी सुरत महजर करून दिल्हा त्यांतील आन्वये म्हणोन

१ पुणियाचे मुकामी राजश्री चोंडोपंत जोगळेकर याचे वाडियास कागद लेहून
२०]दिल्हा आहे याचा सिरंजीव गोमाजा कृष्णाजी कडू देशमुख का चाकण सा मार यांसी (सि) वजी कडू देशमुख का मार सा मार आसीर्वाद उपरी का मार प्रांतिकीचा व सा मार देशमुखीचे हक मानपान व इर एक उत्पन्न पुरयापार वडिलांचे वडिली वैउपरंपरेने उभयेतां निमनिमी चालत होते त्यास हाली दरम्याने आपण दोन वरसे आम्ही कारभार केला हक उत्पण आम्हीच घेमले तुम्हास दिल्हे नाहीं त्यावरून तुम्ही पुनियाचे मुकामी येऊन राजश्री सुभेदार यांजपासीं आम्हास बोलाउन आमलें त्यास आपण उभयेतां मनास आनितां आपल्या उभयेतांचे आणुमते सुदामत वडिलां वाडिलांपासून निमेनिमा चालत आले आहे त्या मो चालवेंं दरमेन दोन वरसें आम्ही काम कारभार केला हक उत्पण जे आसल ते यांची गेलियावर हिसेब कितेब पाहून जो
१ मुमचा इमाग निमेनिमी होयेल तो तुम्हास देऊ येथून पुढे सुदामत मो चालऊ अंतर करनार नाहीं पुर्व जो काम कारभार उभयेता मिळोन करूं याशी अंतर करूं तर आपल्या कुलस्वामी व पुरजांची सफत आसे हे लिहिले सही म्हणोन

१ फारखती राजश्री नरसिंगराव उधव यांचे आमलची तिचा आसवा म्हणौन नकल आणून दिल्ही त्यातील साराश शके १६८१ प्रमाथी नाम सवछरे आशाढ वद्य ७ वे दिवसी गोमाजी कडू यासीं सिवजी कडू सुा सन ११६९ ची दिल्ही की तुम्हाकडे हिसेब दुसाला सन ११६७ व सन ११६८ या दोन्ही सालाचा हिसेब होता तो भरून पावलो छ २० जिलकाद म्हणौन

१ राजश्री पारसनिवीस याचे आमलात शके १६९१ विरोधी नाम सवछरे श्रावण वद्य ७ सुा सबेन मया व अलफ सन हजार ११७९ या सालांत पत्रे कलमाची यादी व फारखती जाली या परस्परे त्यातील साराश यादीत कलमे लिहिली आहेत दोन्ही वतनाचें उत्पन्न कितेक कलमे निमे घ्यावी व कितीक कलमे चवकसी करून देऊ व एक कलम दरोबस्त आम्हाकडे टाकिले आहे [१० येणे प्रो याद व फारखतींचा गोमाजी व चिमाजी कडू देसेमुख यासीं सिवजी कडू देसमुख यानी लेहून दिल्हे कीं तुमचा व आमचा भाऊपणियाचा वांटणीचा कजिया होता सबब उभयेता तुम्ही आम्ही किले मजकुरीं आलों वर्तमान निवेदन केले जामीन व राजीनामे मागितले त्या प्रो राजीनामे व जामीन कतबे दिल्हे व तुमचा आमचा समाईक हिसेब देहाये प्रा मार व इसाफत मौजे गोनवडी व जकात राहादारी व का मारी इनाम व पासोडी याचा हिसेब इा सन ११७१ ता सन ११७७ यो साले सात साता सालाचा हिसेब पचाईताचे विद्यमाने विल्हेस लागला तुमचा आम्हाकडे व आमचा तुम्हाकडे राहिला नाही सदरहू यादीच्या आन्वये लिहिला आहे त्या प्रो चालावे म्हणौन

१ सन हजार ११८३ कारणे गोमाजी कडू देशमुख यानी पचाईताचे सेवेसी कतबा [२० लेहून दिल्हा जे राजपत्रात ज्याचे नाव आगोधर आसेल त्याने वडील पण खावे यासी अतर करील त्यास पिराची शफत आसे म्हणौन

१ सन ११८३ कारणे गोमाजी व चिमाजी कडू यानी पचाईताचे सेवेसी कतबा लेहून दिल्हा जे पेशजी आपण राजपत्राविसी आपणास कतबा लेहून दिल्हा त्याप्रो राजपत्र आलें परतु निवाडपत्र मारा जाल्यावर दुसरे राजपत्र माहाराजानी निवाडा जाला आहे ते मान्याविसीं आमचे तीर्थरूपानी आगिली आहेत तें दुसरें पत्र आणिल्यावर त्यात जो वडील धाकुटपणाचा मार आसेल तेणेप्रो वर्तणूक करू यासिवाये पुढें दिकत करणार नाही म्हणौन

१ सन ११८३ गोमाजी व चिमाजी कडू यानी मागतां कतबा लेहून दिल्हा पचाईताचे सेवेसी आमचे तीर्थरूप सुलतानजी बावा सातान्यास राजदरबारीं गेले [३० मान्याची व वतनाची फिर्याद केली त्यावरून माहाराजानी हुजुर पंचाईतानी मनास आणून निवाडपत्र करून दिल्हे व मखलसीचे बद ऐसे माहाराजांस नेऊन

४७

समजाविले मग त्यावरून राजपत्र जालें त्याप्रो राजपत्र आले याकी पंचाईताचा महजर व मसलतीचे पंद हे दोन राहिले आहेत ते आणून द्यावे त्यामध्यें जसे असेल त्याप्रो वर्तणूक करू यासेरीज आणखी काही कागदपत्र राजद्वारचा राहिला नाही यासिवाये दिकत पेड तरी पांचाचे गुन्हेगार म्हणोन

१ मुा आर्बा सबैन सन ११८३ तिसरे पत्र गोमाजी व चिमाजी व गोदजी वा सुलतानजी कदू देसमुख का मावर पचाइतांचे सेवेसी लेहून दिल्हे ऐसे जे आम्ही एक आशंका घेतली होती की राजदरबारी निर्णयेपत्र व मसलतीचे पद ऐसे जाले आहेत त आणविले म्हणजे त्याप्रो आपण वर्तू तेव्हां आपण पुरसीस केली की हे पत्रें कोणापासी आहेत ते सांगणे त्याजपासून आणवू

१०]त्यावरून आम्ही सिवजी कदूचे नाव घेतलें की आवघे कागदपत्र सिवजी कदू चे घरीं आहेत त्यावरून राजपत्रें वगैरे पत्रें दो साहा आणून दिल्हीं निर्णयेपत्र व मसलतीचे पद ठिकाणी लागले नाहीत म्हणोन सिवजी कदूस सिलकाषण लाऊन किले मावरी बसविलें त्यास चारा रोज जाले आट पाच केला ठिकाण नाही मग त्याचे जामिनासहित तसदी व सिलकाषण लाविला व सिलकाषण लाविली तरी त्या कागदाचा ठिकाण लागला नाही मग सेवटीं आम्हास पुर सीस केली की या उपरी तुम्ही ठिकाण लाऊन देणें किंवा पुरवणी करून देणे तरी निर्णयेपत्र व मसलतीचे पद आम्हास ठिकाणी लागत नाही व त्याची पुरवणी या उपरी नाही होत तुम्ही पांच परमेश्वर आहां जेणेप्रो आम्हास आज्ञा आपण तेणेप्रो कराल वर्तणूक करू यासी करू तरी शराचे खुटे दिवाणचे गुन्हेगार

२०]आपले कागद हा रजावंदीने लेहून दिल्हा सही म्हणोन

येणेप्रो कागदपत्र पचाइतांपासीं आणून दिल्हे त्याचा विचार पचाइतानी केला की सिवजी कदू वंशावळीनें वडील गोमाजी व चिमाजी कदू वंशावळीने धाकटे हे उभयेता भिन्न भिन्न वांटणीकरितां भांडत आले त्यास जेसें फावलें तैसें सादले परंतु वांटणी होऊन मुस्थित चालिलें नाही कलह करीत आल साम्रत वडिल धाकुटपणाचें भांडण लागलें येविसीं पाहतां गोमाजी व चिमाजी म्हणतात की सिवजी कदू हादामासाचा वडील व जमानी मारनिलेनीं आशंका घेतली की निश्चये कदू मारपत्र जाहाले आहे त्यांत आमचे वडील गोविंदराव अगोधर नेलें हे सर्वांस दखल व राजपत्रीं लिहिले आहे याचा निर्णय करून शोध पाहावा ऐसें वारंवार बोलिले त्याजवरून कागदपत्राचा करिता व अर्थांतर मनास आणितां व उभये

३०]तांसहि तसदी लाऊन पुसतां मारपत्राचें ठिकाण न लागे मारपत्र निघालियास त्यांत अगोधर नाव असेल तो वडील करावा तें पत्र पंचाईतांत न आलें पुर्ई मारपत्र असलियास हाल ऐसा विचार करून वडिलपणाचा विभाग पडिलास याचा हा विभागा सदीज जागती नेहमीप नेमून द्यावा त्यावरून तुम्ही व आम्ही राजी रजा बंद होऊन कबूल जालों यावरून पचाईतांनी ठराव करून दिल्हा तपसील

विभागा खेरीज वडिलपणाची कलमे

मोकद्दमीचे मानपान व कलमे

१ पटी व पासोटी जमीन व नाव नागर व सिरपाव

१ मानपान टिला विडा व न्हावी व माहार व सेव सवाजी व गुन्हालाचे मान व दसऱ्याचा मान व संक्रात व सणाच्या मोल्या व लग्नसमधे खोचऱ्याच्या वाट्या

१ चाभाराकडील जोडा व दसऱ्याचे तेलियाकडील तेल व कोलीयाची घागर घावयाची व तावोलियाकडील पाने व गावात लग्न प्रयोजन जाले तरी गण सवासीण व मानाचा विडा व होलीची पोली व पोल्याचा बैल व गवर गणेश व सिराल सेट

१ मोकद्दमीचा कारभार कामकाज व पानमान व सिरपाव खडणीचा वगैरे

४

देशमुखीसमधे वडीलपणाचे मानपाने कलमे

१ इसाफत मौजे गोनवडी प्रा मार येथील रुा ७५ पौ वजा वडीलाकडे जाजती विभागाखेरीज रुा २५ बाकी रुपये ५० पनास येथा विभागे वाटून द्यावे

१ सिक्याचा सिरपाव व किरकोल जागा सिका होईल ते व प्रा मारी मनसबी [१० व गोतपत वडीलपणाची भेट आदा मसाला खडनीचा सिरपाव वगैरे

१ का मारी देशमुखीचा जोडा व सेवसवजी व मानपान टिला विडा व कारभार

३

येणे प्रो मोकदमीची व देशमुखीची कलमे आलाहिदा करून बाकी राहिली ती वडील धाकटियानी येथाविभागे खावी बितपसील

१ राहादारी जकात येथाविभागे

१ मिरासीचा सेतें व मोईनी टिकी येथा विभागें

१ मिरासीचा वाडा घरे का मारचा येथाविभागें

१ आबा आबराई निमेनिम प्रा

१ गतकुल जाले त्याचें घर सेत येथाविभागे

१ सिका वडीलाचा प्रा मारी थोर-

१ इनासेते निमेनिम प्रो

१ प्रा मारी गावगना हक — व [२० — फर्मास निमेनिम प्रो

१ प्रा मारी गावगना जोडा, राबता तूप बकरे व भेट व सक्रांतीचे तिलगुल येथाविभागे

१ इसाफत मौजे गोनवडी रुा ७५ पौ वजा वडिलपणा रु २५ बाकी रुा ५० पनास येथाविभागे

मेहजर पाटिलकीचा होईल त्याचें उत्पन्न येईल त्या पो खर्च व सिर पाव वजा करून बाकी ऐवज राहील सो निमेनिम प्रो

१ वतन समधे खर्च वेच पडेल तो वडील धाकट्यानी येथाविभागें याचा कलम

—
५

—
६

येणेप्रमाणे तह करून दिल्हा आहे त्याप्रो तुम्ही व तुमचे भाऊ व आम्ही व आमचे भाऊ वंशपरंपरेने वर्तणूक करूं सदरहू वडिलाकडे वडिलपणास जी कलमे लिहिली आहेत ती वडिलानेच वंशपरंपरेने अनभवावी याशी जी कलमे येथाविभागाची राहिली आहेत ती भाऊपणाचे वाटणीप्रो येथाविभागे घ्यावी धाकटे घर १०]भाऊ वगैरे असताल त्यास वडीलपणाच्या कलमासीं समध नाहीं हे सवादपत्र आपले स्वसंतोषें तुम्हास लेहून दिल्हें यात जो कोणी हिला हरकत करील त्यास कुलस्वामीश्री व पुवजांची शफत असे व दिवाणचा गुन्हेगार व गोताचा अन्यायी हे सवादपत्र लेहून दिल्हे सही

निशाण नांगर

मिशाण यासी गोपाळ देशपांडिये कुलकर्णी का मजकूर मा मार

सेरीफ छ १४ माहे जमा दिलावल

साक्ष हरजोसि बिन उमाकांत जोशि कसबे मजकूर

गोही का मार

१ कासीगीर चेला हरद्वार गोदरमठ का २०]मार

१ सिवराम हजारी का मार

१ सटवाजी वल्द मल्हारसेट सेटे का मार

१ विठल सेट बा मोरसेट व कासीसेट बा दादसेट सेटे का मार

१ बाजी देवराव मल्हें उपाध्ये माहाजन

१ आर्जुनगीर बिन सिदगीर मठ का मजकूर

१ गंडोजी बा समाजी माहकवाडी का मार

१ मवानजी बा येसाजी पठारे का मार

१ सोमजी बा राणोजी माणेकर का मार

का मार

१ गोपाल सेट सेटे कासार का मार

१ सकोजी वा देवजी ताबोली सेटे का मार

१ हरि ताबोली दावडकर का मार

१ बालोजी वा त्रिबकजी सेटे सोनार पोतदार का मार

१ सोन माली वा राग माली मेयेचे का मार

१ माहादू वा सिवजी धाडगा का मार

१ धोंडी वा आबाजी सेटकरी का मार

१ मल्हारी वा सोन माली आगरकर का मार

१ रघोजी वा बाल माली काटगा का मार

१ देवजी वा संभाजी लेडधर का मार

१ तुलाजी वा सुभानजी कर्पे का मार

१ कावजी वा आबाजी कर्पे का मार

१ राणू वा मला माळी बिरदवडा का मार

१ पदाजी वा निबाजी खेडकर का मार

१ वाल्होजी वा मल माली गोरे का मार

१ येसू वा बालामाली गांडविला

१ येसाजी वा पुंजाजी खराबी का मार

१ गगाजी वा सकोजी नाणेकर का मार

१ भवानी वा खेवजी मेदिनकर का मार

१ बाबाजी कडू का मार

१ रायाजी बारबाटे चौधरी मौजे खरपुडी ता खेड हाली का मार

१ निबाजी जाधव माळी चासनारोडकर का मार [१०

१ रामजी वा सिदोजी पानसरे का मार

१ मल्हारी वा माणकोजी साडेभारड का मार

बलुते का मार

१ मायाजी वा सयाजी सुतार कडू का मार

१ सोनू वा सयाजी सुतार केदारी का मार

१ रायाजी वा माणकोजी लोहार का मार

१ माहादू वा सिदमाहाला राऊत का मार [२०

श्री

यादी राजे भोसले यांचे राज्य इस्तकबील सागाइत कारकिर्दी आज
ता शके १७२१ प्रमथसंवछरे सन १२१७ पावेतो

१ शाहजी राजे भोसले हे मालोजी राजे भोसले यांचे पुत्र वडील यांची त्यीं
लुखजी जाधवराव देशमुख सरकार दौलताबाद यांची कन्या जिजाऊ
निजामशापातशा दौलताबादचे याणी देऊन लग्न कले नंतर शाहजी राजे पातशा
मयेत जाल्यावर वजीरी पातशाइचे मुलाची करीत होते काहीं एक दिवस
वजीर होते नंतर विजापूरचे पातशाहकडे गेले ते समइ कर्नाटकात हो। व मुरार
जगदेवराव दिवाण प्रतिनिधी हे मलिक आंबर यांच पाठी लागले ते वेळेस
शाहजी राजे यांस मेहरबान होऊन पुणें देश व जुन्नर व वाई सिरवळ सुपे
१०] इंदापर वगैरे जाहागीर व चाकण किल्ला दिल्हा ते स(म)ई शाहजी राजे याणी
आपले एस्त्यारी दादाजी कोंडदेऊ कारभारी यांचे स्वाधीन सदरहू मुलुक
करून पुणें येथे ठाणे चालवयास सांगितले आणि आपण विजापुराकडे व
कर्नाटक प्रांती गेले तिकडे चदी चंदावर वगैरे राज्य मिळवून तिकडे होते
आजमासे पंचवीस तीस वर्षे होते नंतर तिकडे च मत्य पावले कनकगिरीस
गेले त्यास त्यांची कामकिर्दी आजमासे

१ शके १५४९ प्रमवसंवछरी दौलताबादेची वजिरी सोडून विजापुराकडे गेले
व कर्नाटकांत होते ता शके १५५५ श्रीमुखसंवछरे या साली मुरार जगदेव
राव याजबरोबर पुण्यास आले ते समइ पुणे व जुन्नर इंदापूर वगैरे प्रांत
जाहागीर जाली तेवेळेस दादाजी कोंडदेव याचे स्वाधीन मुलुक करून
२०] आपण विजापुराकडे कर्नाटकात गेले तिकडेच पंचवीस वर्षे अथवा वीस
वर्षे होते तिकडेच मेले इकडे दादाजी कोंडदेव याणी पुण्यात कारभार
केला ते पुण्यात मत्य पावले शके १५६५ सुभानु नाम संवछरे नंतर
सिवाजी राजे याणी दादाजी कोंडदेव मरताच कारभार आपण आगे
पिला व राज्य मिळविले

—

सदरहूचो कारकाद जालीं शाहजी राजे याणी कोणा एकास वतनपत्रे करून
दिल्ही त्या पत्रावर सुर सन आणी साल अथवा शालिवाहन शक यांची दिल्ही
राज्याभिषक ते समइ नाहीं

☞ या यादी कलमापैकील धडकळे यांच्या समझापेर्की होत

१ शक १५६९ आश्विन वा १३ वादिने

१ सिवाजी माहाराज राजे शाहाजी राजे याचे पुत्र जिजाऊचे पोटी दुसऱ्याने जाले सिवनेरीस किल्यावर जन्मले शके १५४९ प्रभव सवछर वैशाख सु (शु)[२] ध्यांत

मनर पाच साह वर्षे तेथे होते मग दादो कोंडदेव कारभारी याणी शाहजी राजे याचे आज्ञेवर जिजाऊ व सिवाजी राज्यास पुण्यास आणले लालमहाल बाधून तेथे ठेविले ते दादो कोंडदेव मरे तोवर स्वसतेत नव्हते सत्रा वर्षाचे जाले ते समई दादो कोंडदेऊ मेले तेव्हां पासून स्वपराक्रमेकरून किले कोट व मुलुख बहुत कावीज केला पराक्रम बहुत येशस्वी होते यांची कारकीर्द

१ स्वपराक्रमे राज्य मिळविले इा शके १५६५ सुभानु सवछरे ता शके १५९५ प्रमादी सवछर पावेतो राज्य मेळविले यांत कोणा एकास वतन-समधे वगैरे पत्रे सिवाजी राजे याणी दिल्ही ती सुर सन आरबी साल[१०] आथवा शालीवाहन शकाची एा काजकिर्दी वर्षे ३१

१ सिंव्हासन करून आरूढ जाले छत्रपती शके १५९६ आनद नाम सवछरे ता शके १६०२ रौद्रनाम सवछरे पावेतो नतर चैत्रमासी[३] रौद्र सवछरी मृत्य पावले एा काजाकिर्द वर्षे ६ या काराकिर्दीत कोणा वतनदारास वगैरे पत्र दिल्ही त्या पत्रावर स्वस्ति श्री राज्याभिषक शक याची दिल्ही राज्याभिषक शकाचे मूळ शके १५९६ आनद सवछरापासून चालिला सिवशक

२

सदरहूप्रमाणे सिवाजी माहाराजाची कारकीर्द वर्षे ३७ जाली यांत राज्याभिषक शक ६ जाले

१ सभाजी राजे सिवाजी महाराजाचे पुत्र वडील याणी राज्य केले इा शके[२०] १६०२ रौद्र सवछर ता शके[४] १६०८ क्षय नाम पावेतों नतर आवरगशाह पातशा याणी सभाजी राजे व पुत्र शाहूराजे यांस धरून नेऊन तुळापुरी सभाजी राजे यास मारिले जीवे मारले शाहू राज्यास दिलीस पाठवून आटक केली ते दिलीकडे वीस वर्ष होते एा सभाजी राज्याची कारकीर्दी जाली वर्षे ७ राज्याभिषक शक १३ या कारकीर्दीत पत्रे जाली ती राज्याभिषक शकाची जाली आहेत

---

२ वैशाख शु. ५, २ व १ अशा तीन निरनिराळ्या तारखा शिवाजींचे जन्मासबधाने दिलेल्या आढळतात.

३ चैत्र शु. १५ शके १६०२

४ शके १५१० अखेर पावेतों असें पाहिजे.

४८

१ राजाराम सिवाजी माहाराजाचे कनिष्ट पुत्र याणी संभाजी राजे मारल्यावर[१० कांहीं एक दिवस देशी व काही एक दिवस कर्नाटकात राहून राज्य केले त्या शके १६०९ प्रभव नाम ता सके १६२१ प्रमाथी नामसंवछर पावेतो कारकीर्द जाली राज्याभिषक शके २६ नंतर मृत्य पावले याचे कामकिर्दीत पत्रे जाली ती राज्याभिषक शकाची जाली आहेत त्या कारकीर्दी वर्षे ११

१ सिवाजी राजे धाकटे राजारामाचे व ताराबाइचे पुत्र याणी राजाराम वारल्यावर राज्य केले कारभार कुल ताराईमाहाराजानी केला त्या शके १६२२ विक्रम नाम सवछर ता शके १६२८ व्यय नाम संवछर राज्याभिषक शके ३३ पावेतो कारकिर्दी जाली नंतर हे वर्तमान असता शाहूराजे दिलीहून आले याजमुळे १०]मोर्ची मुद्रा राहिली त्या कारकिर्दी वर्षे ७

१ राजा शाहू माहाराज संभाजी राजे याचे पुत्र दिलीहून स्वराज्यास आले शके १६२९ सर्वजित नाम संवछेरी राज्याभिषक शके ३३ पासून कारकीर्द चालिली ता शके १६७१ शुक्लनामसंवछरे राज्याभिषक ७६ त्या वर्षे ४२॥ राज्य केले नंतर मागसीर्ष मासी शुद्ध संवछरी साताराचे मुकामी मृत्य पावले पुत्र संतान नाही या कारकिर्दीत राज्याभिषक शकाची पत्रे जाली

१ रामराजे शाहू माहाराज मेलियावर यासी पानगावीहून आणून श्रीमंत बाळाजी बाजीराव नानासाहेब प्रधान व सदाशिव चिमणाजी भाऊसाहेब याणी ताराई माहाराजाचे विचारे राज्यासनी बसविले दत्तपुत्र करून राज्य चालविले त्या शके १६७१ शुक्लसंवछर पौषमास ता शके १६९९ हेमलंबी नाम सवछरे राज- २०]शक शके १०४ नंतर मेले मार्गेश्वर मासी त्या कारकिर्दी वर्षे २८ पुत्रसंतान नाही या कारकिर्दीत राजपत्रें जाली ती राज्याभिषकशकाची जाली

१ शाहूराजे हल्ली सातारा आहेत हे रामराज्यास पुत्र जाला नाही सबब राजे भोसले याचे वंशातील दत्त पुत्र घेऊन राज्यासनी बसविले त्रि। सखाराम भगवंत बोकील (बापू) व बाळाजी जनार्दन भानू (नाना फडणीस) पंत प्रधान याजकडील कारभारी याणी राज्यपदी स्थापून राज्य चालविले शके १६९९ हेमलंबी संवछरे राज्याभिषक शके १०४ ते हल्ली वतमान आहेत याचे कारकिर्दीत रा पत्रें होत नाहीत पंत प्रधान यांणी मना केली आहेस राजशक ११४ सदरहू शाहू राजे यास मृत्य जाला शके १७३० विभव सवछर वैशाख शु॥ ९ मु॥ सातारा येथें देव आज्ञा जाली पुढे राज्यासनी त्याचे पुत्र यास बाजीराव रघुनाथ प्रधान १०]याणी स्थापून शाहूचे नावच चालविले सिका पंत प्रधान शाहूचे नावचाच चाल वीत आहेत नव सिका केला नाही बाजीराव याचे कारकिर्दीत यानी जाले

१ शके १५७६ जय नाम सवछरे दिलीहून मिर्जाराजा दक्षणेस सुभा होऊन आले व शास्ताखान सिवाजी राजे याचे पारपत्यास आले पुण्यात राजवाड्यात येऊन राहिले तीन चार वर्षे शास्ताखान या प्रांती होते सिवाजीराजे याणी खानाचा आगठा तोडिला व पुत्र मारिला

१ शके १५८५ शोभकृत संवछरे माघ शुा ६ शाहाजी राजे भोसले कर्नाटक प्रांती कनकगिरीजवळ होते घोड्याखाली आले घोड्याचा पाय पोटावर पडून परलोकास गेले[५]

१ शके १५८६ क्रोधी नाम संवछरे मिर्जा राजा याचा व सिवाजी राजे भोसले याचा सला जाला मुा आजमगड ऊर्फ पुरंदर नजीक नारायणे पेठ सला जालियावर सिवाजी राजे याणी दिलीस आवरगजेब पातशाहा याचे भेटीस[१० जावे ऐसे ठरले सबब सिवाजी राजे व संभाजी पुत्र पाच हजार लोक घेऊन रामसिग मिर्जा राजाचे पुत्र याजबरोबर दिलीस[६] जाऊन पातशा यास भेटले पातशाहाचे हुकुमात वर्तनात सबब सिवाजी राजे व सभाजी राजे यास कैदेत ठेविले होते तेथून पळाले ते काशी क्षेत्रास जाऊन गुप्त राहिले मग आडिचा वर्षानी देसी स्वराज्यास आले जिजाऊ साहेबास भेटले

१ शके १५९६ आनद नाम संवछरे चैत्र मासी सिवाजी राजे याणी कासिहून गागाभट आणिले होते त्याणी सिवाजी राजे यांस राज्याभिषक करून छत्रपती राजे म्हणून सिव्हासनारूढ केले[७] मुा रायेगड ते समयी दानधर्म बहुत केला सिवाजी राजे याजवल सेनाबळ लक्ष होते व द्रव्य दाल (?) बहुत दौलत होती स्वपराक्रमे राज्य मेलवून छत्रपती जाले राजपत्रावर राज्य शक चालू केला [२०

१ शके १६०२ रौद्र नाम सवछरे चैत्र मास सिवाजीराजे माहाराज छत्रपती यांस कैलासवास जाला पौर्णिमेस.

१ शके १६०२ रौद्र नाम सवछरे वैशाख मास संभाजी राजे सिवाजी राजे सिवाजी माहाराजाचे पुत्र यास राज्याभिषक छत्रपती जाले त्याणी कबजी जवल ठेवून त्याचे मसलतीने वर्तू लागले

---

५ काव्येतिहाससंग्रह यादी ४१० व मल्हार रामराव कृत सप्त प्रकरणात्मक चरित्र पृष्ठ ८० यांत शहाजी शके १५८३ प्लवनाम सवत्सरे माघ शु. ५ (ता. १५।१।१६६२) रोजी वारल्याचें सांगतात डफ इ. स. १६६४ देतो.

६ ही भेट आग्र्यास झाली. राजवाडेकृत म. इ. सा. खंड ८, लेखांक २३, व मॉडर्न रिव्ह्यू, कलकत्ता जुलै सन १९०९ प्रो. जदुनाथ यांचा औरंगजेब

७ राज्याभिषेक ज्येष्ठ शु. १३, शके १५९६

१ शके १६०६ रक्ताक्षी नाम संवछरे फाल्गुन मासी औरंगजेब पातशा हून दक्षणेस आले त्याणी विज्यापूर सर करून घेतले इदलशाही बुडविली

१ शके १६०७ ता शके १६०८ क्षयनाम संवछरे हैदराबाद भागानगर व सर करून औरंगशाहा तुळापुरास आले भीमातिरीं मुकाम जाला चैत्र मास शके १६१० विभवनाम संवछरे तुळापुरचे मुकामी हजरत औरंगजेब याणी कबजीचे हस्ते संभाजी राजे छत्रपती व पुत्र शाहू राजे यांस धेरीस नेऊन संभाजी राजे यांस जिवे मारिले बेगम पातशाची होती तिने शाहूराजे यांस चिरंजीव म्हणून आपले[८] कैदेत ठेवून दिलीस पाठऊन दिल्हे

१ शके १६११ शुक्लनाम संवछरे राजाराम व ताराबाईसाहेब व समस्त राजमंडल त्यारा १० त्याहून तांमाचे मधे कर्नाटकात चंदीचंदावराकडे गेले

१ शके १६१२ प्रमोद नाम संवछरे किल्ले कोंडाणा सिंव्हगड फते करून औरंगशा याणी पुणियात बोरघनांस छावणी केली सातारा व तमाम किल्ले सर केले मुलु काची आबादानी करून वसावणी केली मोहियाबाद पेठ वसविली उर्फ बुधवार

१ शके १६१९ ईश्वरनाम संवछर वैशाखमासी राजाराम छत्रपती राजमंडलसुधा चंदी चंदावराहून देशीं स्वराज्यास आले तांमासी सख्य जाले शके १६२२ विक्रम नाम संवछरे

१ शके १६२१ प्रमाथी संवछरे फाल्गुन मासी राजाराम छत्रपती परलोकास गेले मुा सिंव्हगड

१०]१ शके १६२२ विक्रम नामसंवछरे चैत्र मासी राजाराम यांचे पुत्र सिवाजी राजे यांस राज्याभिषेक जाला

१ औरंगजेब पातशा दिलीपती हे दक्षणप्रांत सर करावयास दुसऱ्यानें आले ते दक्षणेत आजमासे चोवीस वर्षे होते नंतर आमदानगर येथें छ २८ जिल्कादी

---

८ संभाजीचा वध शके १६१० फाल्गुन वा ३० रोजीं झाला

९ हे बोरघन देशमुखांचे ज्या बोरघनांत अवरंगजेब उतरला होता तेथें हलीं भवानी पेठ आहे

माघ वा २० शके १६२८ च्यार घटका दिवस राहता पातशा अवरंगजेब शांत जाले नतर रोज्यास नेऊन कबर करून ठेविले [३०

१ शके १६२८ व्ययेनाम सवछरे मार्गेस्वर मासी राजा शाहू दिलीस आठरा वर्षे कैद्दाखल होते ते पातशाही हुकुमाने स्वदेशास यावयास दिलीहून निघाले सरदेशमुखी पातशानी शाहूराजे यांस दिल्ही

१ शके १६२९ सर्वजित नाम संवछरे राजा शाहू दिलीहून स्वदेशास आले ते समई ताराऊ साहेब याचे चितात विषम आले त्याणी धनाजी जाधवराव सेनापती व हुजरात राजमडल चाळीस हजार फोज जमा करून बोलणे घातले की शाहू नव्हे तोतिया आला आहे यास लुटून घ्यावे तेव्हा शाहूराजे याणी राजमडलचे लोक व बाळाजी विश्वनाथ व अबाजीपत पुरदरे यास फोडून[१० धनाजी जाधवराव यास फजित केले जाधवराव हात बाधून शाहू माहाराजास शरण आले आणि निरोप घेऊन मोगलाईत गेले इकडे शाहू माहाराज यास राज्याभिषक होऊन संपूर्ण राजमडळ आष्ट प्रधान येऊन भेटले मग किले कोट मुलकाचा बदोबस्त माहाराजानी केला नतर ताराऊ साहेब यास भेटले

१ शके १६२९ सर्वजित नाम सवछरे आवरगजेब हाक जाल्यावर दक्षणेत पातशाही फोज व सलतनत होती ते बाहादुरशाहा पातशा याणी आपले जवळ बोलाऊन घेतली आणि निजामनमुलुक आसबज्या य स सहा सुभे दक्षणचा सुभा देऊन दक्षणेस पाठविले ते आवरगाबादेस येऊन दक्षणचा बंदोबस्त केला

१ शके १६२९ सर्वजित सवछरे वेशाखमास बाजी कदम फोजदार व गुंडाबा[२० नाईक सेखदार हे रभाजी निंबालकर नबाब आसबज्याकडील सरदार याजकडून आले त्याणी पुण्यात आमल बसऊन ठाणे घातले आठ वर्षे आमल पुण्यात होता

१ शके १६३५ विजय नाम संवछरे आस्विन मासी राजा शाहू याणी बाळाजी विश्वनाथ यांस मेहरबान होऊन पतप्रधान केले वस्त्रे दिल्ही बहिरोपत पिंगळे प्रधान होते ते दूर केले आंबाजीपत पुरदरे यास बाळाजी विश्वनाथ पतप्रधान यांची दिवाणगिरी देऊन वस्त्रे दिल्ही

---

१० अवरगजेबाच्या मृत्यूची तीथ ही च खरी आहे. रा. राजवाडे आपल्या 'शकावली'च्या ५ व्या पृष्ठावरील एका टीपेंत शके १६२८, जुलुसी सन ५० जिल्काद २८, फाल्गुन वा १४ ही देतात ती त्यांची नजरचूक असावी. त्या वेळेस जुलुसी सन ५१ च असून महिना माघ होता.

१ शके १६३७ मनमथनाम सवछरे कार्तिक मासी बाळाजी विश्वनाथ पंत प्रधानं याजकडील बाकोजी डमेरेडे फोजेनसी येऊन रभाजी निंबाळकर याजकडील ठाणेदार पुण्यात होते ते उठऊन दिल्हे आणि प्रधामपंताचे ठाणे बसले

१ शके १६४० विलबी नाम सवछरे बाळाजी विश्वनाथ पंतप्रधान व आबाजी पंत पुरंधरे यास दमाजी थोरात रुस्तुमराव याणी धरून नेले हिंगणगावी गडीमधे ठेविले खंडणी कबूल करून बोलीस आपाजी माणकेश्वर ओलीकर घेतले व खातरजमेविसी जामीन मोरो विश्वनाथ व गणेश नारायेण धडफळे यांस रुस्तुमराव याणी घेऊन पंतप्रधान सोडले म्हणून आल्यावर पंतप्रधान याणी बारा हजार फौजेनसी नबाब आसफज्या यांजसमागमे दिलीस गेले

१०]१ शके १६४२ शारवरी नाम संवछरे बाळाजी विश्वनाथ प्रधान यांची स्वारी दिलीहून देसी आली राजेश्रींची भेट सातारांचे मुकामी जाली नंतर सेष साली पंतप्रधान यांस देवआज्ञा जाली चैत्र शुद्ध ७ शके मजकूर

१ शके १६४२ शार्वरी सवछरे बाजीराव बलाळ यांस प्रधानपंताची वस्त्रे राजश्री छत्रपती शाहू याणी दिल्ही वैशाखमासी मुा सातारा वस्त्रे जाली

१ शके १६४० विलंबी संवछरी बाळाजी विश्वनाथ प्रधान याणी मोगलाईकडील सैन्याची कुमक आणून दमाजी थोरात रुस्तुमराव यांस धरून कैद केले पुरंदरास ठेविले हिंगणगावची गडी पाडून मुरुम नदीस टाकला पांढरीवर गाढवाचा [१० नागर फिरविला

१ शके १६४३ प्लवनाम सवछरे बापूजी श्रीपत सुभेदार पुणे प्रांत श्रीमंत बाजी
२०]राव बलाळ प्रधान यांचे संमते होते सासा पतप्रधान पुणियास आले मोरो विश्वनाथ व गणेश नारायेण धडफळे यांचे वाड्यात येऊन राहिले दोन तीन वर्ष येत जात होते नंतर पतप्रधान याणी पुणियात वाडा बांधावयाची योजना केली

१ शके १६५० किलक नाम सवछरे कसबे पुणे येथे पुरातन नदीकिनारा कोट किले हिसार मोगलाई ठाणे होते तो कोट श्रीमंत बाजीराव बलाळ प्रधान याणी पाडून मैदान केले मग मुच्छदी यांस वगैरे लोकास घरे बांधावयास जागा दिल्ही पौषमासी कोट पाडला कसबे पुणा येथे श्रीनारायणेश्वर व पुणेश्वर नदीकिनारा होते पीर आवलिया आले त्यांत सेद हिसामदीन सलाल व सेद सलाऊद्दीन

---

११ हा तळेगाव-ढमढेरे, ता० शिरूर, जि० पुणें येथील मराठा शिलेदार

१२ हा किताब आहे

१३ हें ठाणमर्स शेरेगाव तळेगाव-ढमढेऱ्यापासून १ कोसावर आहे

१४ अन्यत्र शु ६ शनवार ही तीथ आलेली

आवळीया याणी नारायणेश्वर व पुणेश्वर करामर्तीने किले पुरदरचे माचीस पुणेश्वर ठेविला व तळी गडाखाली नारायणेश्वर ठेविला त्यांची स्थळे पुण्यातील आपण घेऊन राहिले सन ६५६ फसली सन होता कासारी व कुंभारी दोन गाव पूर्व आगे होते ते मोडून कसबा केला त्याचा दाखला आद्यापि सिवेचा गधा गाढव कोटाचे पूर्वेस बाजारचे रस्त्यास आहे कसबे पुणे यास पेठा जुन्य काजकिर्दी मोगलाई

१ निजामशाही मलिकाबर याणी मलकापूर पेठ केली ऊर्फ रविवार

१ मुर्तजाबाद शनवार

१ मोहियाबाद ऊर्फ बुधवार

१ इदलशाही शाहाजी राजे याणी शाहपूर ऊर्फ सोमवार पेठ केली [१०

५ आस्तापूर मगलवार

१ शके १६५१ सौम्य नाम संवछरे फाल्गुण शुा कसबे पुणे येथे मावळ वेसी जवळ जागा वाडा बांधावयास श्रीमंत बाजीराव पडित प्रधान याणी घेऊन वाडा बाधावयास मुहूर्त केला नव बुरजी कुसू वाड्यास घालून आत इमारत केली उतरेस दरवाजा थोर करीत होते त्यास राजश्री छत्रपती याणी मनाई केली सबब दरवाराजाचे खिंडार राहिले पुणे कसबा आहे तो शहर करावे म्हणोन आज्ञा केली

१ शके १६५९ पिंगल नाम सवछरे श्रीमत बाजीराव बलाळ प्रधान याणी सरदार व फौजेनसी हिंदुस्थानची स्वारी करून दिलीस जाऊन माघारे देसी येताना मार्गात ताल भूपाल नजीक नवाब निजामन यांची लढाई होऊन [२० निजामनास जेर केले मग तह जाला माळवा प्रात पत प्रधान याणी घेऊन उजनी इंदूर वगैरे जागा ठाणी बसविली नंतर पुण्यास आले

१ शके १६६१ सिध्धार्थी संवछरी चिमणाजी बलाळ आपासाहेब याणी वसई घेऊन ठाणे बसविले वैशाख वाा २ सोमवारी

१ शके १६६२ रौद्र नाम संवछरे बाजीराव बलाळ प्रधान याची स्वारी माळव प्राती जाताना नर्मदा तीरी[१६] पतप्रधान यास कैलासवास जाला फौज व

---

१५ माघ शुा ३ मंदवार पाहिजे.

१६ रावेर आणि कांकरिया या दोन्ही गावाशी श्रीमंतांचे निधनाचा संबंध आहे. रावेर खेड्यानजीक प्राणोत्क्रमण झाले त्या ठिकाणी श्रीमंतांचें स्मारक म्हणून एक छत्री असून, तिच्या समोवती ओवऱ्या आहेत. श्रीमंताच्या देहाला अग्नी दिला तें ठिकाण काकरियाजवळ नर्मदेच्या प्रवाहाच्या मध्यभागी आहे.

(पृष्ठ ३८४ पहा)

सरदार व मुत्सद्दी पुणियास आले चिमाजी आपा व बाळाजी बाजीराव यसी भेटले नंतर उभयेता सातान्यास राजश्रीकडे पंतप्रधानकीची वस्त्रे ल्यावयास गेले तेथे रघोजी भोसले नागपूरकर व बाबूजी नाईक बारामतकर व ताराऊ साहेब याणी माहाराज शाहू यांस नमर कबूल केली की बाबूजी नाईक यास पंतप्रधानची वस्त्रे द्यावी त्यामुळे घोळ पडला एक वर्ष वस्त्रे जाली नाहीत मग्तर राणेश्री महाराज कृपाळू होऊन कोणाचे न ऐकता बाळाजी बाजीराव पेशवे यांस पंत प्रधानची वस्त्रे देऊन रवाना केले शके १६६१ दुर्मती संवछरी फाल गुण मासी पुणियास आले बाबूजी नाईक यांची मुले माणसे दरोबस्त पुण्या हून काढून दिल्ही

१०]१ शके १६६४ दुंदुमीनाम सवछरे बाळाजी बाजीराव पंतप्रधान याणी फोजेचा जमाव करून वराडप्रांती जाऊन गड महळ वगैरे जागा घेऊन ठाणी बसविली व रघोजी भोसले यांस फोजेनसी लुटून घेतले भोसले पळाले पंतप्रधान पाठी लागले गोडवणाहून गयाक्षेत्रापावेतर गेले क्षेत्रविधी करून माघारे देशास आले पुण्यास शके १६६७ क्रोधन संवछरी

१ शके १६६९ प्रभव नाम संवछरे नासरजंग नवाब हैद्राबादेहून पुण्यास आले पलण जाली नंतर पंतप्रधान यांचा व नबाबाचा मुकामला होऊन सला जाला नबाब माघारे गेले

(पृष्ठ १८३ वरून)

या ठिकाणी एक चबुतरा असून, त्यावर तुळशीवृंदावन आहे. हें ठिकाण पवित्र मानिलें जाण्यास एक कारण आहे तें हें कीं, नर्मदेच्या पात्राच्या मध्यमार्गी बेटासारखी थोडी जमीन असून पावसाळ्याच्या दिवसांत सैरीस करून वाकाच्या फेर्नूस त्या बेटाला पाणी पूर्वेकडून पश्चिमेकडे वाहतांना अडकून वळतें बाजीरावसाहेबांनीं कैलासवास केला त्या स्थळीं इमारतीचें काम श्री थोरले मामासाहेब पेशवे यांनीं रा राणोजी शिंदे याचे विद्यमानें करून, रावेर गांव वृंदावनाचे बेगमीस करून दिला होता (पहा बाळाजीबाजीराव पेशवे यांची रोजनिशी, भाग १ ला, पृ ९९ व १०१) पुण्यशील अहिल्याबाईच्या वेळे पासून होळकर सरकारकडून पुजाऱ्यास १०८ रुपयांचें वषासन चालू आहे रावेर गांव पेशव्यांच्या राजवटींत परगणे कान्हापूर समस बिरयागड खालीं मोडत असे; आतां इंग्रजांत सो नेमाड जिल्ह्यांत आहे खांडव्याहून इंदूरकडे जातांना दरम्यान धनावद म्हणून स्टेशन आहे तेथें उतरून ५/७ कोस बैल गाडीनें जावें लागतें,

१ शके १६७१ शुक्ल नाम सवछरे मार्गेश्वर मासी राजा शाहु छत्रपति मरणासंध जाले ते समई बाळाजी बाजीराव पतप्रधान यास स्वराज्याचा बदोबस्त करणे म्हणून आज्ञा करून माहाराज छत्रपती कैलासवासी जाले सखवरबाई राणी याणी सहागमन केले माहुली सगमी

१ शके १६७१ शुक्ल नाम संवछरे पौषमासी बारसी पानगावीहून राजाराम यास आणून साताराचे मुकामी राज्यासनी बसविले राज्याभिषक करून राजाराम याची द्वाही फिरविली आष्ट प्रधान यास व राजमंडळचे लोकास वस्त्रे देऊन नवीन मुद्रा केली नतर पुणियास आले

१ शके १६७२ प्रमोद नाम सवछरे श्रीमंत बाळाजी बाजीराव नानासाहेब पत प्रधान फौजेनसी भागानगर प्रांती स्वारीस गेले विजयादशमीचे मुहुर्तावर गेले[१० नतर पुणियावर दमाजी गायेकवाड समशेरी बाहदर फौजेनसी गुजराथ प्रांती-हुन आले धामधूम केली पुणे पळाले समशेर बाहदर सातारियास जाऊन ताराऊ साहेबास भेटले हे वर्तमान श्रीमत नानासाहेब यांस समजले ते भागानगर प्रांती-हून तावडतोब सातारियास आले श्रीमंताची व दमाजी बावाची लढाई जाली दमाजी बावा यास धरून नजर बद केले नंतर पुण्यास आले मग गुजराथचा तह करून दमाजी बावास वस्त्रे दिल्ही रवाना केले

१ शके १६७३ प्रजापती नाम सवछरे आषाढ मासी किले कोंढणा ऊर्फ सिव्हगड चिमणाजी नारायेण सचीवपत याजकडे होता तो नानासाहेब यांणी घेऊन जिवाजी गणेश खासगीवाले यांजकडे बंदोबस्त करणे म्हणून आज्ञा केली

१ शके १६७३ प्रजापती नाम संवछरे पौषमासी नवाब निजामन आली खान [२० बाहदर फौजेनसी रामदासपंत दिवाण बरोबर घेऊन श्रीमंतासी लढाईस आले कोरेगाव भीमातीरी आले पुणे पळाले नतर श्रीमंताचा व नवाबाचा मोकबला होऊन सला जाहला नवाब हैदराबादेस गेले श्रीमत पुण्यास आले

१ शके १६७४ आंगिरानाम सवछरे श्रीमत नानासाहेब याणी दिल्ली दरवाजा वाड्याचे उतरेस भिंतीत खिंडार फाटक होते तेथे दरवाजा बांधावयास काम लाविले व विश्वासराव याचे लग्न जाले

१ शके १६७५ श्रीमुखनाम संवछरे श्रीमतानी माहादाजी आंबाजी पुरंदरे यास घरी बसवून सदाशिव रामचद्र यास दिवाणगिरीचे काम सांगितले भाऊसाहेब यांचे हस्तगत होऊन दिवाणगिरीचे काम करू लागले

---

१७ शाहुमहाराज शके १६७१ मार्गशीर्ष शु २ शुक्रवारी वारले

१८ लग्न हरि बाळकृष्ण दीक्षित पटवर्धन याचे कन्येशी झाले

४९

१ शके १६७६ भावनाम संवछरे कार्तिकमासी सिंव्हस्तामुळे श्रीमंत नानासाहेब भाऊसाहेब यांची स्वारी नासिक प्रांती गेली त्रिंबक किला मोगलाकडे होता तो घेऊन ठाणे बसविले श्री त्रिंबकेश्वरावर मसीद होती ती काढून श्रींचे देवाल व बांधावयास काम चालविले व कुशावत बांधिले

१ शके १६७७ ता शके १६७८ धाता नाम संवछरे दोन वर्षांत श्रीमंतानी कर्नाटक प्रांती स्वारी करून ठाणी बसविली व नबाबासी लढाई करून साठी लक्षाची जाहगीर दौलताबाद घेऊन ठाणी बसविली

१ शके १६७९ ईश्वर नाम संवछरे चैत्रमासी रघुनाथ बाजीराव दादासाहेब हिंदुस्थानची स्वारी करून लाहूरास जाऊन देसी पुण्यास आले सखाराम बापू बरो
१०]बर होते

१ शके १६८१ प्रमाथी नाम संवछर विजयादशमीस सदाशिव चिमणाजी भाऊसाहेब व विस्वासराव बळाळ हिंदुस्थानचे स्वारीस निघोन गोरपिराजवळ इन्यास गेले इभ्रामखान व हुजुरात पागा वगैरेचा भरणा भाठा करून स्वारीस गेले

१ शके १६८१ प्रमाथी नाम संवछरे कार्तिक शुा ९ मुजफरजंग व त्याचा भाचा हैदरखान या उभयेतांस सदाशिव चिमणाजी भाऊसाहेब यांणी गारपीरचे मुकामी आणून डोकी मारली उभयेतांची

१ शके १६८२ विक्रम नाम संवछरे नानासाहेब यांची स्वारी हिंदुस्थानप्रांती भाऊसाहेब यांचे कुमकेस गेली आहीरवाड्यापावेतर जाऊन स्वारी माघारा आली

१ शके १६८२ विक्रम नाम संवछरे पौश शुा८ हिंदुस्थानात भाऊसाहेब व विश्वा
२०]सराव व जनकोजी सिंदे व मल्हारजी होळकर व गोविंद बल्लाळ बुधले व ईभ्रामखान वगैरे सरदार फौजेनसी जाऊन तमाम ठाणी बसविला कजपुरा घेऊन कुतुबशाहा मारिला सुरजमल जाट भरतपूरकर यासी विघाड होऊन जाट भरतपुरास गेला दिल्लीचे ठाणे नारो शंकर याजकडे सांगोन भाऊसाहेब पाणीपतास गेले नजीबखान व सुजातदौले यांणी आबदुल्याला आटके पलीकडून कुमकेस आणून पानपतावर आले दान्ही फौजा मातबर दोन तीन महिने लढाई शेत होती सेवटी पौश शुा८ शके १६८२ विक्रम संवछर लढाई मातबर जाली बहुत रण पडिले विस्वासराव यांस गोळी लागून पडले भाऊसाहेब व जनकोजी सिंदे व इभ्रामखान गर्दीत गलत जाले

---

१९ गारपीर हें ठिकाण पुणें कलेक्टरकचेरीनजीक आहे

१ शके १६८३ वृषा नाम सवछरे जेष्ट वा।६ मंगलवारी मु।। पर्वती येथे नानासाहेब पंत प्रधान यांस देव आज्ञा जाली आवसीचे प्रहर रात्री

१ शके १६८३ वृषा नाम संवछरे आषाढ मासी वा।३ माधवराव बलाळ प्रधान यांस साताराचे मुकामी वस्त्रे मुद्रा राजश्री छत्रपती व ताराऊसाहेब याणी दिल्ही पंतप्रधान जाले नतर पुणियास आले

१ शके १६८४ चित्रभानु नाम संवछरे रघुनाथ बाजीराव दादासाहेब याणी मिरजेस जाऊन लढाई करून मिरज घेतली गोपाळराव गोविंद मिरजकर आवघे मोगलाईत गेले

१ शके १६८५ सुभा नाम संवछरे जेष्ट शु।। ९ नवाब निजामन आलीखा बहादर व जानोजी भोसले व विठल सुदर राजे प्रतापपत मोठे फौजेनसी पुणियावर [१० चालून आले पुणियास आग्नी देऊन जाळले मुलक लुटून जाळला दादासाहेब व माधवराव रावसाहेब भागानगर प्राती गेले

श्री

स्मरणार्थ दिनचर्या

१ शके १६८४ चित्रभानु सवछरे रघुनाथ बाजीराव दादासाहेब हे माधवराव बलाळ प्रधान याजवर रुसून एका घोड्यानसी वाड्यातून गेले दोन महिन्यात वीस हजार फौज जमा करून माधवरायावर चालून आले कार्तिक वा।११ मु।। न्हावरे ता।। कर्डे भीमेपलीकडे लढाई जाली दादासाहेबाची फते जाली त्रिबकराव मामा व बाबूराव फडणीस व गोपाळराव मिरजकर पतप्रधानाकडील पळून गेले माधवराव बलाळ पंतप्रधान एकटे जाऊन दादासाहेबास भेटले नीळकठ माहा- [२० देव पुरदरे व सखाराम बापू कारभार करू लागले नतर नवाब निजामन आली मोगल याच्या भेटी मु।। पारगाव मालोंचे येथे जाल्या पासष्ट लक्षाची जाहगीर भाऊसाहेब याणी घेतली ती मोगलास माघारी दिल्ही मोगल भागानगरास गेले नतर दादासाहेब मिरजेस जाऊन मोर्चे लावून मिरज घेतली मोगलाचा व पतप्रधानाचा सला जाला तदनतर श्रीमत साताराचे मुकामी येऊन मार्गेस्वर वा।१३ रामराजे यास बाहेर का न आधिकार दिल्हे

१ रामचंद्र जाधवराव यास सेनापती

१ नारो शंकर यास प्रतिनिधी

१ विठल सिवदेव यास राजाआज्ञा
१ कान्होजी, मोहिते यास सरलष्कर
४

च्यार पदे जुनी काढून नवीन केले परंतु जुनीच राहली आणि मिरजेस जाऊन मिरज घेतली प्रतिनिधीचे पद नारो शंकर यांस दिल्हे वास्तव दमाजी व येमाजी प्रतिनिधी जुने यांच कारभारी होते ते जानोजी भोसले, नागपूरकर यांजकडे जाऊन भासल्यास मोगलाकडे घेऊन आले आणि मोगलांचा व पंतप्रधानाचा सला विघ डविला मोगल पंतप्रधानावर चालून आले तेव्हां पंतप्रधान याणी मिरजेहून कूच करून औरंगाबादेस जाऊन खंडणी घेतली आणि वराडप्रांतीं गेले मोगलही मागे वरा
१०]डात गेले पतप्रधान वराडातन भागानगर प्रांती गेले मागे नबाब निजामन आली व जानोजी भोसले वगैरे मोठे फौजेनसी वराडातन पुणियास चालून आले भेट मासी शके १६८५ मधे पुणियास आग दऊन जाळले मग मोगल मागारा गेला तो श्रीमंतानी हि निकड करून मोगलासी गाठ पालावयास गेले राक्षस भुवनावर श्रीमंताची व नबाबाची गाठ पडून लढाई जाली श्रावण शुद्ध १ शके १६८५ विठल सुंदर व इस्माल खादनी वगैरे सरदार मोगलाकडील यास लढाइत ठार करून दाहा हजार फोज लुटून घेतला खासा नबाब निजामली पळून शहरास गेले त्यांस शहरात कोंडून नव लक्षाची जाहगीर घेतली श्रीमंताची फते जाली मग आश्वीन आसेरास पुण्यास आले गाव जळाला सबब पुण्याची आबादी करून पोषमासीं कनाटक प्रांती हैदर नाइक याजवर स्वारी
१०]करून गेले

१ शके १६८६ तारण संवछरे वैशाख शुद्ध २ श्रीमंताशी व हैदरनाइक यासी लढाई लागली सबब श्रीमंतानी छावणी करून भाद्रपद मासी येऊन धारवाड घेतले दादासाहेब नासिकाजवळ आनंदवल्लीस आले श्रीमंतानी धारवाड घेऊन मागती हैदरासी गाठ घालून पळविला ना खाडीत बिदनुराकडे गला दादासाहेब देशीहून जाऊन आनंदपुरावर दादासाहेब व रावसाहेब याच्या भेटी होऊन सल्ल्य जाले
१ शके १६८७ पार्थिव संवछरे श्रीमंत रावसाहेब व दादासाहेब वराडात जाऊन भोसल्यावर शह देऊन दादासाहेब हिंदुस्थानात फोजनसी स्वारास गेले

१ शके १६८८ व्यये संवछरे माधवराव बलाळ प्रधान रावसाहेब याची स्वारी कर्नाटकात जाऊन सिरे मेदगिरीहून कोटे हैदराकडील घेऊन पुण्यास आले

१ शके १६८९ आषाढ मासी दादासाहेब हिंदुस्थानातून देसी आले श्रीमंत रावसाहेब जाऊन भेटले पुढे कलह वाढला दादासाहेब आनदवलीहून धोडपेस आले

१ शके १६९० सर्वधारी सवछरे जेष्ट मासी श्रीमत माधवराव बलाळ प्रधान फौजेनसी धोडप किल्यानजीक जाऊन दादासाहेब यासी लढाई करून मोरो विठल व चिंतो विठल पाडाव करून दादासाहेबाची फौज लुटली दादासाहेब किल्याखाली येऊन श्रीमंतास भेटले नंतर आषाढ मासी पुण्यास आले

१ शके १६९० मार्गस्वर मासी श्रीमत पतप्रधान स्वारीस निघाले ते तुळजापुरा [१० वरून निजामनआली याचा दिवाण रुकमतदौला यास फौजसुधा घेऊन वराडात जानोजी भोसले याजवर चालून गेले भोसले पळाले श्रीमत मागे लागले नागपूरसुधा वराडप्रात लुटला गाठ पडली नाही भोसले निर्मळचे रोखे आले श्रीमत पाठीवर आले मग चैत्रमासी भेटून सला जाला नंतर रामचद्र गणेश व विमाजी कृष्ण बिनिवाले हिंदुस्थानात पचवीस हजार फौजेनसी रवाना केले

× × ×

१ शके १६९२ विरुत नाम सवछर कार्तिक मासी श्रीमत रावसाहेब कर्नाटकात जावयास निघाले कृष्णातीर पावेतो गेले शरीरप्रकृति ठीक नाही सबब त्रिंबकराव मामाचे कुमकेस फौज रवाना करून खासा पुण्यास आले फालगुण मासी [२०

१ शके १६९९ हेमलबी सवछरे मार्गेश्वर शुा ११ भोमवारी रामराजे छत्रपती शाहु राजे याचे दत्तपुत्र यास देवआज्ञा जाली

१ शके १७०० विलबी सवछरे मार्गेश्वर वद्य ७ रामराजे छत्रपती यांस पुत्र नाही सबब दत्त पुत्र जिंतीहून आणून नाव शाहूराजे ठेऊन सिंव्हासनी सातान्यास बसविले ते समई माधवराव नारायण पंतप्रधान याजकडील कारभारी याणी माधवराव नीळकंठ पुरदरे व आमृतराव पेठे यास पाठवून तख्ती राज्यास बसविले पुढे चैत्र शुा १ शके १७०१ नवी मुद्रा राजमुद्रा केली व पंतप्रधान याची मुद्रा करून दिल्ही

१ शके १७११ विरोधीकृत संवत्सरे माघमासी टिपू बाहादर हैदर नाइक याचा पुत्र याजवर हरी पंत फडके व मोगल व इंग्रज ऐसे तिघेजण दोन वर्ष पटणावर कर्नाटकात मोहीम करून होते लढाई होऊन टिपूने सला केला तीन कोटी रुपये खंडणी तिघास दिल्ही व मुलुख दिल्हा मग हरिपंत फडके जेष्टमासी पुण्यास आले

~~~~~~~~

श्री

स्मरणार्थ दिनचर्या

१ शके १६९१ विरोधी नाम संवत्सरे विसाजी कृष्ण बिनीवाले व रामचंद्र गणेश व तुकोजी होळकर व महादजी शिंदे ऐसे पन्नास हजार फौजेनिशी हिंदुस्थान प्रांती जाऊन जेष्ट आषाढ मासी सेखावाटा एथे छावणी करून जयेनगरकर १०] याजपासोन खंडणी दाहा लक्ष रुपये घेतली मग जयेनगरवाले याची फौज बरोबर घेऊन सुरजमल जाट याचे प्रांती भरतपुर व कुमरी × × कडे गेले जाटाशीं लढाई जाली जाट पळून भरतपुरास गेला तीस हजार फौज लुटून घेतली दाहा हत्ती व दोन हजार घोडे व तोफा ऐसे पाडाव करून आणिले जाटापासून पासष्ठ लक्ष रुपये खंडणी करार केली मग नजीबखान राहिले याजकडील राजकारण होळकर याणी करून नजीबखानाच्या भेटी जाल्या जाटाकडील खंडणी पैकी दाहा लक्ष रुपये आले बाकी वसूल न घेता नजीबखानाचे सुभे आंतरवेदीत रामचंद्र गणेश विसाजीपंत बिनीवाले ऐसे फौजसुधा छावणीस राहिले तेव्हा नजीबखान आपमरणे मृत्य पावले त्याचा पुत्र झाबेताखान फौजेसुधा आंतरवेदीत राहिला

२०]१ शके १६९२ विकृति संवछरी विसाजी कृष्ण बिनीवाले व रामचंद्र गणेश याचा व जयतमानाचा विघाड जाला जायतमानास होळकरानी शुक्रताल घेऊन पोहचविला विसाजीपंत बिनीवाले व शिंदे होळकर सुधा दिल्हीस जाऊन राहिले दिल्हीस ठाणी आपली बसविली रामचंद्र गणेश याचे व बिनीवाले याचे कारभारामुळे यमुना कज्या जाला सबब रामचंद्र गणेशास श्रीमंत माधवराव बल्लाळ प्रधान याणी देसी बोलाऊन आणिले बिनीवाले दिल्हीस फौजसुधा छावणी करून राहिले

१ शके १६९२ विकृति संवछरे श्रीमंत माधवराव साहेब कर्नाटक प्रांती स्वारीस निघाले कृष्णातीर पावेतो गेले शरीरी × × × नाही याजकरिता त्रिंबकराव मामा पेठे साल गुा तुंगभद्रेपलीकडे छावणीस ठेविले होते त्याचे कुमकेस आपा ३०]बळवंत वगैरे फौजा पाठवून फाल्गुण मासी पुण्यास आले तिकडे त्रिंबकराव
~~~~~~~~

मामा यांची व हैदर नाईक याची लढाई नाईकाचा मोड जाला जातीने पुरी सुधा पळून पटणात गेला दाहा हजार फौज पंचवीस हजार प्यादा मारला गेला येश मोठे आले मामा छावणीस राहिले ते समई सला जाला नाही

१ शके १७१४ परिधावी संवछरे माघ वा। ४ श्रीमंत माधवराव नारायेण पंत प्रधान यांची स्त्री रखमाबाई[1] थथे याची कन्या यास देवआज्ञा जाली मग फाल्गुन मासी दुसरे लग्न केले यशोदाबाई[2] नाव ठेविले

१ शके १७१५ प्रमादी संवछरे फाल्गुन वा। एकादशीस मातुश्री आनदीबाई दादासाहेब याची स्त्री यास देवआज्ञा जाली

१ शके १७१६ आनद नाम संवछर जेष्ट [illegible] रा बलाळ फडके श्रीमंताचे मुछदी मनसबदार यास सिध्धटेकास देवआज्ञा जाली [१०

१ शके १७१३ जेष्ट शु॥ ५ श्रीमंताचे वाड्यात कलसी बगला सात मजला होता त्यास आग लागून जळाला व कोठी जळाली

१ शके १७१० किलक नाम सवछर कार्तिक मासी पुण्यात श्रीमताचे वाड्यातील फडाचा चौक जुना जाला सबब तो पाडून नवा बांधावयास कामा लाविले वि॥ बालाजी जनार्दन नामा फडणीस दोन वर्षे काम चालत होते मग वास्तुशांत केली

१ शके १७११ कार्तिक शु॥ ३ रामशास्त्री न्यायाधीश श्रीमंताकडील मृत्य पावले

१ शके १७१३ विरोधीकृत सवछरे

१ पर्वतीस श्री कार्तिकस्वामीचे देवळावर वीज पडली देऊळ छिन्नभिन्न जाले देवास धका लागला नाही वैशाख वा। १ [२०

१ जेष्ट शु॥ ५ नाना फडणीस श्रीमताचे याणी नळ नवा बांधुन नऱ्हे येथून आणिला तो नळ सदाशिव पेठेंत हौद करून त्यात सोडिला

१ भाद्रपद शु॥ २ घासीराम कोतवाल शहर पुणे याणे ब्राह्मणाचा नाश केला सबब श्रीमंतानी उंटावर बसऊन शहरात फिरऊन गारपिरावर तमासगिरा (?) नी जिवे मारिला

१ शके १७१४ आस्विनापासून पायेलीची धारण जाला एक वर्ष होती

---

१ रमाबाई असें पाहिजे. ही केशव नाईक थत्ते यांची कन्या; लग्नमिती माघ शु. ९, शके १७०४. पुणे येथें देवधर ढमढेरे यांचे बोळांतील थत्त्यांचा राम प्रसिद्ध आहे. थत्ते हे मूळचे औरंगाबाद येथील राहणारे.

२ यशोदाबाई ही गणेशपंत गोखले यांची कन्या. गोखले हे रत्नागिरी जिल्ह्यांतील होळी गांवचे राहणारे.

१ शके १७२१ सिध्दार्थी सवछरे चैत्र मासी कर्नाटकांत श्रीरंगपट्टण येथे टिपू बहादर यांची व इंग्रज याहदर यांची लढाई होऊन टिपू ठार पडिला इंग्रजांची फते होऊन श्रीरंगपटण घेतले टिपूचे राज्य बुडाले इंग्रजांनी राज्य घेतले

१ शके १७२६ चैत्र मासी पायली तीन सेर दाणे जाले पुर्वे आषाढ श्रावणात एक सेराची धारण जाली आश्वीनपासून तीन सेराची जाली ऐसी माहागाई एक वर्षे होती दुसरे साली दीड पायलीची जाली मग सवगाई तिसरे साली जाली माणसे फार मेली काळ पडिला होता

१ शके १७२८ कृष्णाजी मवानी सदाशिव माणकेश्वर याचा दिवाण मृत्य पावला कार्तिक वा ४

१०]१ शके १७३० विभवसवछरे दसऱ्याचे दीवसी बळवंतराव नागनाथ मृत्य पावला

१ शके १७३० वैशाख शुा ९ शाहू राजे छत्रपती सातान्यास होत ते कैलास वासी जाले मग त्यांचे पुत्रास राज्यासनी बसऊन आभिषक केला नाव शाहूच ठेविले वि॥ बाजीराव रघुनाथ प्रधान

१ शके १७३२ वैशाख शुा ७ खंडेराव रास्ते यास देवआज्ञा जाली शके १७३३ प्रजापती सवछरे

१ फाल्गुन वा १४ मनोहर गिर गोसावी सिंहगडचे सुभेदार यास देवआज्ञा जाली

१ कार्तिक शुा १३ येशवंतराव होळकर यास हिंदुस्थानात देवआज्ञा जाली ही समर आली

१ शके १७३३ प्रजापती सवछरे फाल्गुन शुा १३ श्रीमंताचे वाड्यात थाजी

२०] रावसाहेब याणी नवा आसमानी महाल बांधला होता तो आग लागुन जळाला नुकसानी फार जाली शके १७३७ युवा सवछरे गंगाधर शास्त्री गायकवाडाकडील यांस श्रीपंढरपुरास आशाडीचे यात्रेत श्रीमंत बाजीराव साहेब आसता बोलने रस्त्यात रात्री मारेकरी याणी तरवारीनं ठार मारिले त्यांचे चौकसीकरिता पुण्यास आल्यावर श्रीमंतापासोन त्रिंबकजी डेंगळा हुजुऱ्या यांस इंग्रजानी घेऊन साष्टीस कैदेत ठेविले

१ शके १७३८ धाता संवछरे फालगुन शुा १४ चिंतो वामन देशमुख श्रीमंतांचा यांस देवआज्ञा जाली

---

१ श्रीरंगपट्टण येथील ही शेवटची लढाई शके १७२१ चैत्र वा ३०, शनवार, ता १ ४ मे सन १७९९ रोजी झाली

श्री

स्मरणार्थ दिनचर्या

१ शके १७३९ ईश्वर नाम संवछरे आपाढ मासी श्रीमत बाजीराव रघुनाथ पत प्रधान पुण्याहून श्रीपढरीचे यात्रेस गेले यात्रा करून पुण्यास न येतां माहुलीस कृष्णातीरी गेले तेथे श्रावण मासी मालकम साहेब इग्रजबाहादर जाऊन श्रीमतास भेटले तीन किले पुरदर सिव्हगड रायेगड घेतले होते ते श्रीमतास माघारे दिल्हे श्रीमतानी पुण्यास यावे ऐसे करून मालकम साहेब गेले नतर श्रीमंत भाद्रपद मासी पुण्यास आले कलम १

१ शके १७३९ ईश्वर नाम सवछरे भाद्रपद वद्य एकादशी द्वादशीस सदाशिव माणकेश्वर श्रीमताचे कारभारी यास देवआज्ञा जाली मुा पुणे कलम [१०

१ शके १७३९ ईश्वर नाम सवछरे आस्वीन वद्य एकादशी तिसरा प्रहरा श्रीमत बाजीराव साहेब पर्वतीस देवदर्शनास स्वारी गेली पर्वतीस पोहचल्यावर मागे बापू गोखले सरदार व विंचुरकर व आबा पुरदरे व रास्ते वगैरे लोक फौजेनसी तोफा घेऊन भावोड्यावर आलपिष्ट साहेब इग्रजबहदर होते त्याजवर चालून गेले ते समई आलपिष्ट साहेब निघोन खडकीस गेले खडकीचे व भावोड्याचे शिवेवर श्रीमताकडील फौजेची व इग्रज बाहादर याची लढाई जाली मोर दीक्षीत ठार पडले आस्तमान जाला श्रीमंताकडील सरदार व फौज × × भावोड्याचे रानात राहिल्या × × इग्रजाचे बेट संगमावर होते ते वस्ती जाळून लुटली [आल्पिष्टसाहेब व कोटसाहेब इग्रज बाहादर फलटणानसी खडकीस जाऊन राहिले ते आठ दाहा दिवस होते [२० नतर जरणेल साहेब इग्रज बाहदर फलटणानसी येऊन आलपिष्ट साहेब यास भेटले त्याणी यरवड्याचे रानात मुकाम केला कलम

१ शके १७३९ ईश्वर नाम सवछरे कार्तिक शुा ८ रविवारी श्रीमत बाजीराव साहेब फौजेनसी गारपीरचे पलीकडे जाऊन राहिले होते तेथून तोफा लाऊन इग्रजाचे लस्करावर गोळे टाकिले महांकाली तोफ मोठी टेकून गोळे टाकिले व यरवड्याचे टेकटावर आरब वगैरे लोक पाठऊन जरणेल साहेबाचे फलटणासी लढाई केली एक दिवस व रात्री मिलोन गोळागोळीची लढाई जाली नतर रात्री बाजीरावसाहेब फौजेनसी खडे होऊन पळून गेले उजेडल्यावर कार्तिक शुा ९ सोमवारी इग्रजानी पुण्यात येऊन श्रीमंताचे वाड्यावर झेंडा लाविला शहरात स्वेतेने आनंदे देऊन कुण्णी नकार [३० इग्रजबाहादर याची द्वाही शहरात फिरली शहरात उपद्रव कोणी एक लाविला नाही आमल चलविला बाजीराव साहेब याची द्वाही व कुण्णी

५०

इंग्रज बाहादर यांचा हुकूम म्हणोन शहरात द्वाही फिरविली बाबयात राबीसन साहेब इंग्रज घेऊन राहिले

श्री

स्मरणार्थ दिनचर्या

१ शके १७३१ ईश्वर नाम संवछरे माघ शुद्ध १५ श्रीमंत राजश्री बाजीराव रघुनाथ पंतप्रधान यांचा मुकाम फौजेनसी पंढरपुरानजीक येथे होता मोवताली वीस पचवीस कोसाचे आंतराने इंग्रजाकडील फल्टणे होती त्यास पोर्णिमेचे दिवशीं इंग्रजाकडाल जरणेल साहेब याणी फलटणानसी चालून जाऊन श्रीमंताचे लस्करावर छापा घातला बाजीराव साहेब व चिमाजी आपा उभयेतां त्रिंबकजी

१०]डेंगल्यासुधा पळून गेले बापूजी गणेश गोखले लढाईस उभे राहिले ते लढाईत ठार पडले लस्कर पळून गेले माहाराज छत्रपती शाहूराजे व मातुश्री यांस इंग्रजांनी घेऊन सातारा आणून ठेविले बाजीराव साहेब लस्कर सुधा पळाले ते वर्हाडावरून गंगातीरास येऊन गंगा उतरून सखरूपानजीक साहासात कोसा वर मुकाम सातआठ दिवस करून होते तेथे रामदीन होळकराकडील येऊन भेटला मग तेथून निघाले ते फौजेसुधा माहुरावरून वराडप्रांती चंद्रपुराकडे गेले तेथे दाहाबारा दिवस मुकाम करून होते सौ चैत्र शुद्ध ११ शके १७४० ते दिवशीं इंग्रजाकडील पलटणे व सरदार साहेब जाऊन छापा घातला लस्कर पळाले बाजीराव साहेब पळाले ते नर्मदा तीरानजीक थोरी धूळकोटाकडे गेले चिमाजी आपा व माधवराव रास्ते व निपाणकर व आणखी लोक सरदार व

१०]फौज पुण्याकडे देशीं आले अल्पिष्ट साहेबास भेटले फलम

१ शके १७४० बहुधान्य नाम सवछरे वैशाख आखेरीस पुण्यात वर्तमान आले की बाजीरावसाहेब नर्मदातिरा धुळकोटाजवळ होते ते मालकम साहेब इंग्रज बाहादर यांस जाऊन भेटले मालकमसाहेबानी बाजाराव यास घेऊन हिंदुस्थान प्रांतीं पुष्कराकडून मथुरावृंदावनाकडून भागिरथीतीरीं ब्रह्मावर्तास नेऊन ठेविले ते तेथे आहेत व त्रिंबकजी डेंगल्या याजला धरून इंग्रजांनी कैद करून नेला

१ शके १७४० बहुधान्य संवछरी जेष्ट आखेरीस चिमाजी आपासाहेब फुलगावी आले होते ते कोकणात वसईस ब्यार महिने राहवयास गेले

---

* बिठूर ऊर्फ ब्रह्मावर्त हें कानपुरापासून सहा कोसांवर भागारथीचे तीरीं आहे येथेंच बाजीरावसाहेबांस छावणीसाठीं सहा मैल परिघाची जागा नेमून देण्यांत आली असून तिच्या चोहों बाजूस हद्दीचे खुणांसाठीं मोठ्या दगडी खांब रोविले होते बाजीराव साहेबांच्या छावणीस 'भरजी लष्कर' म्हणत

१ शके १७४० बहुधान्य सवछरे मार्गसीर्षमासी चिमाजी आपासाहेब वसईहून फुलगावास आले आल्पिष्ट साहेबास भेटून कासीस पौषमासी निघोन गेले

१ शके १७४२ विक्रम संवछरे फाल्गुन वा। ३० ते दिवसी सप्तग्रहीचा योग जाला सात ग्रह मुख्य एका ठिकाणी जाले

यादी स्मरणार्थ

१ शके १७४२ विक्रम सवछरे सन १२३० श्रावण वा। ३ सह चेतुर्थी दोन प्रहरा पुण्याचे मुकामी बाबूराव बिन त्रिंबकराव ऊर्फ तात्या सितोळे देशमुख यास देवआज्ञा जाली परलोकास गेले त्याचे मधले चिरंजीव बजाबा बाबा याणी उत्तर कार्य केले

१ शके १७४५ सुभानु सवछरे सन १२३३ आषाढ शु॥९ गालेरीचे मुकामी [१० नरसिंगराव नाईक सितोळे देशमुख प्रा पुणे सिकेकरी यास देवआज्ञा जाली त्याचे चिरंजीव जेष्ट पुत्र त्र्यंबकराव आबा त्याजजवळ गालेरीस होते त्याणी उत्तरकार्ये तेथे केले

१ शके १७४५ सुभानु नाम संवछरे भाद्रपद वा ८ कोंकणस्त ब्राह्मण याची स्त्री राधाबाई इचा भ्रतार मृत्य पावला म्हणून त्याबरोबर सहगमन करून सती निघाली ती वोंकारेश्वराजवळ नदीत सरणावर बसली अग्नि लाविला नतर सरणातून बाहेर आली आग भाजले प्राण गेला नाही जिवंत होती मग सरकारातून इग्रजांनी तिला गावात आणून वाचवावया करिता औषध उपाय केले तीन दिवस होती मग मृत्य पावली दुष्ट चिन्ह जाले

१ शके १७४६ तारण सवछरे भाद्रपद शु. १३ कासी क्षेत्री आमृतराव [२० रघुनाथ पेशवे होते ते तेथे मृत्य पावले

१ शके १७४८ व्ययनाम सवछरे भाद्रपद वद्य ४ प्रतापसिंव्ह छत्रपती व प्रतिनिधि व सचीव व राजमडळचे लोक सुधा राज्याची स्वारी पुण्यास सातारी(या)-हून आली पुणे मुकामी आल्पीष्ट बडेसाहेब इग्रज बाहदर यास गारपिराजवळ भेटले राज्याचा मुकाम पर्वतीजवळ दहा बारा दिवस होता परस्परें मेजवानी होऊन नतर छत्रपतीची स्वारी सातारीयास गेली.

१ शके १७४८ व्यय सवछरे आस्विन वा। ४ राजा छत्रपती पनाळेकर कोल्हा-पुराहून आपले राजमडळसाहित पुणे मुकामी स्वारी आली येऊन आल्पिष्ट बडे-साहेब ईग्रज बहादर यांस भेटले परस्परें मेजवानी जाला एक महिना पर्वतीजवळ मुकाम होता मग कोल्हापुरास गेले. [३०

१ शके १७८८ व्ययनाम सवछरे फाल्गुन वद्य ९ गा(ग्वा)लेरीचे मुकाम दौलतराव सिंदे आलिज्याबाहादर सरदार यांचे शरीरी व्यथा होऊन देवआज्ञा जाली म्हणून खबर आली दौलतराव यांस पुत्रसंतान जाले नाही दोघी स्त्रिया बायजा बाई व रुक्माबाई व यसुणाबाई बाळाबाई बाईसाहेबाजवळ होती

१ शके १७४९ सर्वजितनाम सवछरे जेष्ठ वद्य ९ गालेरीचे मुकामी दौलतराव सिंदे यांस दत्त पुत्र त्यांचे स्त्रियांचे मांडीवर दिल्हा कन्हेरखेडास सिंदे यांचे भाऊबंद होते त्यांचा पुत्र दाहा बारा वर्षांचा होता तो पुत्रत्वास दिल्हा नाव जनकोजी सिंदे ठेविले लग्न करून बेसला गालेरीस लग्न केले मग दत्त विधान केले

१०]१ शके १७४९ सर्वजित सवछरे श्रावण वद्य ६ बज्याबा बिन बापूराव सितोळे देशमुख यांस पुणे मुकामी प्रात:काळी देवआज्ञा जाली

१ शके १७४९ सर्वजित सवछरे कार्तिक वद्य १२ द्वादशी मुंबैचे मुकामीहून आल्पिष्ट साहेब बडेसाहेब इमज बहादर विलायतेस गेले नंतर मलकमसाहेब इमज बाहदर मुंबैचे मुकामीहून पुण्यास आले मार्गेश्वर वद्य ८ दापोडीचे मुकामी व पुणे मुकामी पधराआठरा दिवस मलकमसाहेब होते मग मागती मुंबैस गेले

१ शके १७४९ सर्वजितनाम सवछरे फाल्गुन शुद्ध ६ गुरुवार दोनप्रहर दिवसानंतर पुण्यातील श्रीमंत पेशवे यांचा वाडा जुना कसब्यातील थोरला वाडा यांतील इमारती यांस आग लागली आवघ्या इमारती व चापेखणाचा चौक व २०]गोकाक दिवाणखाने व गणपतीचा रंगमहाल वगैरे बहुतेक वाडा जळून खाक जाहला विझवावयास प्रयेत्न सरकारातून इमज बाहादर यांनी फार केला परंतु आग आगेपेना एक दिवाणखाना आरसेमाहाल नानासाहेबांचा राहिला व किरकोळ इमारत राहिली

१ शके १७४९ सर्वजित संवछरे माघ वद्य ४ ता १७ रजबी राबिसनसाहेब ईमज बहादर कलकत्तेर हे कुपणी सरकारातून पुणे मुकामी दाहा वर्षे कारभार करीत होते ते मलकमसाहेब पुण्यास येऊन ममईस गेल्यावर राबिसनसाहेब पुण्याहून गेले कलकत्त्याचे कामावर मीजसाहेब आले

१ शके १७५० सर्वधारी सवछरे श्रावण आखेरीस कुपणीसरकारातून छापाचे कागद लोकानी घेऊन खतपत्र वगैरे कामा कागद ल्याहावयास छापाचे कागद घेऊन ३०]ल्याहाव ऐसी चाल घातली आसे

१ शके १७५१ विरोधी सवछरे वैशाखमास राबिसनसाहेब हाणा गावपास गेले होते ते पुण्यास कलकत्त्याचे कामावर आले

श्री

याद स्मरणार्थ दिनचर्या

१ शके १७४१ प्रमाथी नाम संवत्सरे सन १२२९ कार्तिकमासी आलपिष्ट-साहेब इंग्रज बाहादर याणी श्रीमंत पंतप्रधान यांचे राज्य सर करून राज्याचा बंदोबस्त केला श्रीमंताकडील लोक मुत्सदी व सरदार व कारकून वगैरे तमाम लाहाण मोठे लोक यास सरंजाम वगैरे कुटुंबाचे वेगमीस नेमून दिल्हे आणि आपण खासा आल्पिष्टसाहेब पुण्याहून मुंबईस गेले पुण्याचे मुक्कामी चापणसाहेब व राबीसन-साहेब यास ठेविले

१ शके १७८२ विक्रमनाम संवछरे फाल्गुनमासी वद्य आमावशेस सप्तग्रही मीन-रासीस जाली तो दोन दिवस सप्तग्रही एके रासीस होती सप्तग्रहाची नावे

१ सूर्य　१ बुध　१ शनी　[१०

१ चंद्र　१ गुरु

१ मंगळ　१ शुक्र　१

२　३

७

राहू व केतू मीनरासीस नवते

१ शके १७४३ वृषानाम संवछरे सन १२३१ श्रावणमासी मालकमसाहेब इंग्रज बाहादर हे पुण्यास आले चापणसाहेबास व राबीसनसाहेबास भेटले आठ च्यार दिवस होते मग पुणे मुकामाहून गेले

१ शके १७४३ वृषानाम संवछरे

श्रीमंत पंतप्रधान पे.दे याचा वाडा नऊ बुरुजी जुना कसबे पुणे येथील आहे त्या वाड्यात राबीसनसाहेब इंग्रज बाहादर दरबार करून कारभार करीत होते [३० व राहतही होते ते वाडा रिकामा करून वाड्यात बंदीवान लोक ठेविले आणि राबीसनसाहेब गारपीरावर बंगले बाधून तेथे राहवयास गेले पुण्यात नवा वाडा बुधवार पेठेत बाजीराव रघुनाथ पेशवे याणी बाधिला आहे त्या वाड्यात राबी-सनसाहेब दरबार करून कारभार करू लागले व आदालत हि त्या च वाड्यात होती त्यास आदलातीचा कारभार बारणेलसाहेब करीत आहेत

श्री

भावी स्मरणार्थ टीनशया

१ शके १७४४ चित्रभानु संवछरे सन १२३२ भाद्रपद शुा २ छ ३० जिल्काद तिसरा प्रहरी आलपिटसाहेब इंग्रज बाहादर हे मुंबेहून पुण्यास आले पुण्याचे मुकामी चापणसाहेब व रार्बीणसाहेब होते त्याचश्या व आलपिटसाहेबाचश्या भेटी जाल्या

१ शके १७४४ चित्रभानु सवछरे या वर्षी आधिक मास व क्षयमास पडले

१ आस्वीनमास आधिक पडला सर्वपित्री आमावश्या रविवारी जाली नंतर दुसरे दिवशी सोमवारी आधिक आस्वीन मास लागला आधिक आस्वीन शुा १ सोमवार १०]मा आधिक आस्विन वद्य ३० सोमवारी जाली सों पावेतो थोडा महिना जाला यांत मात्रा नवरात्र घटस्थापना व विजयादशमी केली नाही नंतर शुध्द आस्वीन मास मगळवारी निघाला मग आस्वीन शुा १ मगळवारी नवरात्राची घटस्थापना सपूर्ण लोकांनी केली दाहा दिवस नवरात्र जाले आकरावे दिवसी शुक्रवारी विजया दशमी केली

१ क्षयमास पडला तो मार्गेश्वर मास पडला त्यास क्षयमास पडावयास कारण की दोन सक्रांती एक्या मार्गश्वराच्या महिन्यांत निघाल्या त्या सक्रांतीची नावे

१ कार्तिक वद्य आमावश्या आठावीस घटका होती नंतर प्रतीपदा लागली त्यास सोळा घटिका प्रतीपदा गेल्यावर रात्री धनसक्रांत निघाली ती मार्गश्वरमासी निघाली मार्गेश्वर शुा १ शनवार

२०] १ मार्गेश्वर वद्य ३० रविवार आठरा घटका आमावश्या होती त्यास आमावशेस शतकाली तीन घटका दिवस आलियावर मकरसंक्रांत निघाली

२

येणेप्रों मार्गस्वरमासी धनसंक्रांत व मकरसक्रांत एशा दोन्ही सक्रांती एका महिन्यात निघाल्या म्हणून मार्गश्वरमासाचा क्षय जाला मार्गेश्वर व पौष दोन्ही महिने मिळोन एक महिना केला प्रतीपदा शनवारापासोन आमावाशा रविवार पावेतो तीन दिवस शुध्द पक्ष वद्य पक्ष मिळोन तीस तिथीचा × × × वाटणी करून दोन महिन्यावर तिथिचे विभाग नेमून दिल्हे पूर्वभाग तीस घटका तिथि मार्गेश्वर मासाकडे व उत्तरभाग तीस घटिका तिथि पौषमासाकडे

स्मरणार्थ

३०]१ शके १७५२ विकृती सवछरे जेष्ट वद्य ११ गुरुवार मलकमसाहेब गौवरनेर इंग्रज बहादर यांणी पुण्याजवळ मुठा नदीस संगमाजवळ पूल नवा बांधिला

पुलाचे काम दीड वर्षास चालत होते तयार जाला नंतर पुलावरून वागावयास मुहूर्त प्रातःकाली खासा मलकणसाहेब येऊन तमाम लोक जमा करून पुलावरून चालले ब्राह्मणास दक्षणा वाटली याप्रों वर्तमान जाले

१ कार्तिक वा। १० शके १७५२ मलकणसाहेब गौरनेल इग्रज बाहदर गौरनेलचे अधिकारावर पुण्याचे मुकामी दापोडीवर होते ते गौरनेलीचे काम सोडून मुबईस गेले पुढें दुसरा गौरनेल येणार म्हणौन ऐकतो ,

१ जेष्ट शु॥ ९ शके १७५३ खर सवछरे सन १२४१ दुसरा गौरनेल येणार तो आला गारापिरावर येऊन कचेरी करून बडे लोकास भेटला भेटी जाल्या गौरनेल याचे नाव हजरत बदगान आली नबाब मुस्ततावमोला आलका बेरट हनरावल गौरनेल बाहदूर गारपिरावर भेटी जालियावर दापोडीस जाऊन राहिले[१०

१ शके १७५४ नदन सवछरे माघमासी रावसिनसाहेब कलकटरीचे कामावर दुसऱ्यानें पुण्यास आला नंतर पेमासीची चौकसी करून सिध्धश्वर शास्त्री पेमासीकडील पिंगलसाहेबाचे मुखत्यार यास ठेप सात वर्षाची मालिटसाहेब याणी दिल्ही परजात ठेवले

१ शके १७५५ विजय संवछरे माघमासी रावसिनसाहेब कलकटर पुण्यास होते त्यास शरीरी समाधान नाही म्हणून मुंबैस गेले

१ कसब्यात आपले घरासमोर पेठे याचे वाड्यात केळकर राहात होते त्या वाड्यास केळकर याचा वाडा म्हणत असत त्यांत रा॥ पांडोबा भाऊ केळकर राहत होते ते शके १७७६ पौषमासी मयत जाले नंतर वाड्याचे मालक रा॥ चिंतामणराव माधव पेठे ऊर्फ आबासाहेब पेठे हे नासिकास राहातात त्याणी पुण्यात येऊन[२० वाडा विकला नतर तो वाडा साहे आठशे रुपयास बिसोबा आणा बेपारी याणी विकत घेऊन मोडून टाकिला माहे जेष्ठ मास शके १७७७

पां. न. पटवर्धन

---

८८ श्री. दादासाहेब पेशवे यांचें एक पद

श्रीमत पेशवे याचे घराण्यात कोणी कविता वगैरे रचिल्याचे ऐकिवात नव्हतें. परंतु नुकतें च निमगाव येथें रा. भिकाजी हरी फाटक याचे वाडांत एक पद उपलब्ध झालें आहे. हें पद श्री. रघुनाथ ऊर्फ दादासाहेब पेशवे यानी केलेले असल्याचें सदरहू वाडांत च म्हटलें आहे.

॥ दावासाहेब ॥ राग जगला ॥

मन शिवपदकमळींचें भग ॥
पञ्चयागतपध्यानधारणा भस्मोद्धूलित अंग ॥ १ ॥
नमक चमक मुर्सि गाति वाजति
करिं शिवपार्थिवलिंग ॥ २ ॥
सा रि ग म प ध नि सा गधध गापन
वाजे टाळ मृदंग ॥ ३ ॥
भृंगी नाचे धधू धधू धधू धधू
चरणकमलमनभृंग ॥ ४ ॥
१०] चरणशरण रघुनाथ निरंतर
मागे हा चि अभंग ॥ ५ ॥ मन शिव० ॥

गं ना मजुमदार

---

८९ तुकारामाचें आडनांव

१ तुकारामचोआ देहूकर (१४९०–१५७०) यांचें आयुर्वृत्त ठोकळ मानानें आबालवृद्धांच्या परिचयाचें आहे परंतु त्याचे चरित्रांतील ज्या कांहीं बाबी अद्याप अनिश्चित अशा समजल्या जात आहेत, त्यांत च त्याचे आडनांवासंबंधाच्या प्रश्नाची गणना करण्यास प्रत्यवाय नाहीं हनुमंतस्वामीकृत ' रामदासांच्या बखरी 'त या
२०]कवीचें आडनांव 'मोरे' असें आढळतें, तर संतचरित्रकार महिपती (१६३७–१७१२) [illegible]या ' भक्तविजया'चे ४८ वे अध्यायाचे २३ वे ओंवींत ' आंबळे [illegible]पनांव त्याल[illegible] नि[illegible], ' असा स्पष्ट उल्लेख करितो हा केळूसकरादि आधुनिक चरि[illegible]त्रकार, कीं ज्यां[illegible]नीं आपलीं चरित्रें सर्वस्वीं महिपतीकृत चरित्र ग्रंथांवरून सजविलीं, [illegible] काय कारणा[illegible]स्तव [illegible]सेल तें असो, या बाबतींत मात्र महिपतीला प्रमाणभूत न मानितां, तुकारा[illegible]माचें आडनांव मोरे असें ठासून सांगतात व इतर या दोनहि आड[illegible]नांवांचा नाममात्र [illegible] करून पुढें गेलेले दिसतात अशा संदेहस्थितींत हें 'कोडें' कसें उलगडावयाचें

२ एखाद्या व्यक्ती[illegible]चें आडनांव कोणतें असा प्रश्न उपस्थित झाल्यास त्या व्यक्तीनें आपलें आडनांव स्व[illegible]हस्तें लिहीत असेल किंवा त्या व्यक्तीचे वंशज ज्या पद

तीनें ते लिहीत आले असतील ते च त्या व्यक्तीचें आडनांव होय, हें उघड आहे. अशा दृष्टीनें वरील प्रश्नाचा विचार करिता, तुकाराम व त्याचे वंशज आपलें आड-नाव कसकसे लिहीत होते हें पाहिलें पाहिजे श्रीक्षेत्र त्र्यंबकेश्वर येथील आपल्या तीर्थोपाध्याच्या वहीत आपल्या पूर्ण नावासह तुकारामानें मारिलेला स्वदस्तुरचा शेरा बऱ्याच वर्षापूर्वी येथील ह भ. प विष्णुबावा जोग ह्याचे पहाण्यात आला होता म्हणतात. परतु त्या वेळी ह्या बहुमोल लेखाची प्रतिकृति अथवा नक्कल त्यांनी न घेतल्यामुळे, व आता तर तो सदरील तीर्थोपाध्याच्या वशजाजवळ शिल्लक नें राहिल्यामुळे नष्ट, लुप्त व अतएव दुष्प्राप्य जाहला आहे ह्या लेखाच्या उपलब्धी-मुळें तुकारामाचे हस्ताक्षर जनतेस पहावयास मिळालें असतें, किंबहुना महिपती-बोवाने नळकंड्यात घालून आपल्या पूजेत तुकारामाचें हस्ताक्षर म्हणून जो अभं-[१० गाचा कागद जपून ठेविला होता, व ज्याची ठाण्याचे रा. विनायकराव भावे ह्यांनी घेतलेली प्रतिकृति आमचे 'मडळा'चे संग्रही आहे, तो कागद तुकारामाच्या हातचा च की काय ह्या प्रश्नाचा निकाल लागला असता. परंतु अशा कौतुकजनक योगास महाराष्ट्र तूर्त तरी आचवला आहे।

३ ऐतिहासिक दृष्टीच्या अभावामुळें, केवळ 'संप्रदाया'तील आख्यायिक वर विश्वसण्यात आधुनिक ग्रथकारांपैकी बरेचजण कसे चुकतात ह्याचा प्रत्यय वेळो-वेळी येत आहे, त्यातला च प्रस्तुत प्रसग होय. अत्यत शोधपूर्वक लिहिलेल्या आपल्या गुरूच्या चरित्रात महिपतीनें तुकारामाचें आडनाव 'आंबले, असें दिले अस-तांना, व तुकारामाच्या चरित्रकारात महिपतीसच अग्रस्थान दिलें गेलें असतां, त्यास ह्या बाबतींत प्रमाण का मानूं नये हा मोठा अचबा नव्हे काय? असो शोधांअती[२० तुकारामाचे नाशीक येथील तीर्थोपाध्ये गायधनी ह्याचे विद्यमान वशज वे शा. सं. शंकर गोविंद गायधनी, नाशीक, ह्याचे वहीत (वही नं ५, पान २८) तुकयाकुमर नारायणबुवा (१५७१–१६४५) ह्यानें केलेल्या नोंदीची उपलब्धी होऊन ह्या प्रश्नाचा कायमचा निकाल लागत आहे. सदरील नोंद अशी:—

" लिखित नारायणबुवा पिते तुकारामबुवा आजे बोल्होबा भाऊ विठोबा व महादजी विठोबाचे पुत्र उद्धव रामजी व गणेश गोसावी व गोविंद गोसावी व महा दबाचे अबाजी चुलते कान्होबाचे गगाजी व खडोजी माता आवतीबाई आडनांव आंबीले गाव देहु प्रगणे पुर्णे कुळी मोरे."

वरील नोंदीत नारायणबोवा गोसाव्याने मोरे ही आपली कुळी असून, आपलें आडनांव आंबीले–आंबले–हें च होय असें स्पष्ट लिहिले आहे आश्चर्याची गोष्ट[३० ही की, तुकारामाचे वशज आपलें आडनाव 'मोरे' असें तोंडानें सांगत असून, क्षेत्रस्थ उपाध्याच्या वह्यांत 'आंबीले' असे च लिहीत आले आहेत. असो; तुका-

५१

रामाच्या मुलाची वरील नोंद इतिहासाच्या पूर्ण कसोटीस उतरणारी, निःसंदेह प्रमाणभूत व विश्वासार्ह अशी च आहे महिपतीनें तुकारामाच्या आडनांवासंबधानें केलेल्या स्पष्ट उल्लेखाशीं संतोतत जम बसविणारें असें हें स्वतंत्र, पटवसर व निरुत्तर प्रमाण मिळत असल्यामुळें तुकारामाच्या आडनांवासंबधाच्या शंकेस आतां वाव च उरत नाहीं

पां न पटवर्धन

श्री

९० एक एतिहासिक ध्रुपद्

अचल राज राहो । सवाई माधो महाराज राजनके राज ॥ ध्रु ॥
तेरी सरोबार को करिये जगमे तेरो हरत दु:ख दरबार आऽऽऽऽऽऽऽज ॥
अष्ट दिसा सम द्वीप नवखंडको मुलुख । तुमपर अतही साऽऽऽजे ॥१॥
देव गजाननकी कृपा तुमपर मंगल अपनी मनकी काऽऽऽऽज ॥ २ ॥

चिंतामण मिसर (मिश्र) या नांवाचा एक ध्रुपद्या सवाई माधवराव यांचे कारकीर्दीत होऊन गेला त्यानें वरील ध्रुपद रचिलेलें आहे माधवरावसाहेब यांचे मौंजीचा शिक्षा सुरू झाला त्या वर्ळी जो दरबार झाला तेथें सदरील ध्रुपद गायिलें गेलें हें ध्रुपद रा ब रु ब देवल यांचेकडून आम्हांस कळलें मिरजकर कृष्णा बोवा गोखले गवई यांच्या द्वारें हें रावबहादूर देवल यांस मिळालें दर २०]यांत ब्राह्मणादि मंडळी आशीर्वाद देत, त्याप्रमाणें चिंतामण मिसर यानें ध्रुपदरूपानें आशीर्वाद दिला आहे

पां न पटवर्धन

९१ शनवारवाड्यावरील शिलालेख

पुराणवस्तुसंशोधनमंडळातर्फे पुणें येथील शनवारवाड्याचे दिल्लीदरवाजाच डावे अंगास एक संगमरवरी दगड बसविण्यांत येऊन, त्यावर पुढील मजकूर खोदविला आहे:—

SHANWAR PALACE

Bajirao Peshwa laid the foundation Stone of a palac on this site on the 10th January 1729 A. D. The building was completed in 1736 and was the chief residence of the Peshwas until 1818. It was destroyed by fire in 1827.

2. The treaty between the East India Company and Peshwa aginst Tipu Sultan was concluded here in 1790.

शनवारवाडा. [१०

[१] " श्रीमंत बाजीराव पेशवे ह्यानी ह्या जागेवर इसवी सन १७२९ च्या
[२] जानेवारी महिन्याच्या १० वे तारखेस राजवाड्याच्या पायाचा दगड बस-
[३] वून त्याचें बांधकाम इसवी सन १७३६ साली पुरे झालें. हा राजवाडा इसवी
[४] सन १८१८ पर्यंत श्रीमंत पेशवे याची रहाण्याची मुख्य जागा होती. तो राज-
[५] वाडा सन १८२७ साली आग लागून जळाला.
[६] २. या जागी इसवी सन १७९० साली सरकार कंपनी इंग्रजबहादर व
[७] श्रीमंत पेशवे याचे दरम्यान टिपू सुलतान याचेविरुद्ध तहनामा झाला."

हा तो शिलालेख होय. प्रस्तुतच्या इंग्रजी व मराठी अशा ह्या दोन भागांपैकी मराठी लेखांतील पहिलें वाक्य कर्णकटु असून त्याची रचना हि व्याकरणदुष्ट[२० आहे. वाडा बांधावयास मुहूर्त नक्की कोणत्या तिथीस झाला ह्यासंबधानें, पेशव्यांची शकावली (रा. राजवाडेकृत म. इ. सा. खंड २, पान ५८), भारतवर्षांतील पत- प्रधान यांची दुसरी शकावली (पान ८), काव्येतिहाससंग्रहकार रा. ब. साने यांनी दिलेली हस्तलिखित शकावली व खुद्द माझे संग्रही असलेली अनेक अप्रका- शित टिपणें इत्यादि ठिकाणी स्पष्ट उल्लेख असून, त्या सर्वांचा निष्कर्ष हा की, श्री. पहिले बाजीरावसाहेब यांनी सदरील जागेवर शके १६५१ माघ शु० ३ शनवार, सुहूर सलासीन मया व अलफ, फसली ११३९, छ. १ रजब तारीख १० जानेवारी सन १७३० रोजी वाडा बांधावयास मुहूर्त केला. वस्तुस्थिति अशी असतां, वाद-

विषयक शीलेवर ' पायाचा दगड *बसविल्याची ता सा १० जानेवारी १७२९ दिली आहे ती आली कोठून ! ग्याझिटिअरकारांनीं आपले पुणें-वर्णनांत ह्या वाड्या संबधानें शोधपूर्वक मिळविलेली माहिती एकत्रित केली आहे तींत ह्या प्रसंगासंबधानें " The foundation stone was laid by Peshwa Bajirao on the new moon of the Musalman month of Rajab in 1729 " असा उल्लेख केला आहे (Bombay Gazetteer Poona Vol XVIII, Part III Page 345) ग्याझिटिअरकारांनीं ही तारीख सरकारी कागदपत्रांवरून व तदितर विश्वास्य पुराव्यावरून घेतली असली पाहिजे एरव्ही ' छ १ रजब' (on the new moon of the Musalman
१०]month of Rajab) ही तारीख तंतोतंत जमतीना। ग्याझिटिअरकारांची मुसलमानी तारीख बरोबर असून सन १७२९ हा सपशेल चुकीचा आहे काय कारणामुळें असेल तें असो, ग्याझिटिअरकारांचा चुकीचा सन प्रस्तुत शिलालेखांत हि तुशाल दडपून देण्यांत आला आहे वाडा बांधावयास मुहूर्त केल्याची खरी इंग्रजी तारीख १० जानेवारी सन १७३० ही होय

पो न पटवर्धन

१२ मोंगलाची तळेगांवाकडील धामधूम

लेखांक १ श्रीभवानी शंकर प्रा

तीर्थस्वरूप मातुश्री बाई

वडिलांचे सेवेसी

१०]अपत्यें राजजीनें चरणांवरी मस्तक टेकून सां दंडवत् विनंती ता छ १० सवाल पो का तळेगांव येथास्थीत जसों विशेष आमचें वर्तमान तरी विनायेकदास यांची फोज रामकृष्णदासपत याजबरोबर दोनतीन हजार फोज कांठापुराकडून इकडे आली त्याणी आमचे गांवचे गुरें† दावडीस जात होते त्याणी पिंपळ्याजवल लुटून फस्त केलें से पंनास माणस नागवल मारल्याचे येल गुरें मरी व सेरी बोकडा यांची घोडी व बित-विशाय नेला व कासोबा गंधरा व विश्वनाथ खापरा हे बगेरे आणखी सबस्वापासून नागवले सेप्याकाळा रडत गांवास आले तव फटकस गांवांत

* ही चाल इकडील रिवाजास अनुरूप नाहीं

† गांव सोडून परगांवीं चोर भरण्यास जाणाऱ्या लोकांस गुर्ट अगर गुरेकरी म्हणतात

हूल पडिली की वरचे दरवाजियानी राऊत गावात सिरोन गाव लुटिला म्हणौन
वाग्रे हूल पडिली रा भुलोजी पा व समस्त गावकरी पाटील मडली गावातून बाहेर
पळून गेले होते त्यास सिकरापुरचें गुढें जात होते त्याची हूल पडिली ऐसें ठिकाणी
लागले तेव्हा गावांत आलों च्यार प्रहर रात्र गावात धीर न धरवे मग शनवारी
एकादसीस प्रायकाली भुलोजी पा व गोविंदराव व फौजदार व आम्ही गावातून
निघालो तों फौज सिकरापुरावर आली फौजेमध्ये रा बाबाजी पा खोकरकर (?)
हे होते त्याणी सागोन पाठविले की तुम्ही गांव न फोडणे त्यास धीर पुरेनासा
जाहाला मग विठलवाडीस गेलों तेथे राहावयासी दम न धरवे तेथून सागवीस
गेलों तेथून ना(नां)दुरास सध्याकाली गेलों मागें रा पाडुरगपंत गावात पाटिलानी
ठेविले होते त्याणी रा बाबाजी पा याची भेटी घेतली त्यास त्याणी आपले[१०
स्वार साल आठ गावात रखवालीस दिल्हे सिकरापूरचे वर्तमान तरी तेथे कोणी माणूस
नाही याकरिता खणती लाविली रा घनसेटीचे घर खटलें वगैरे घरें फार खाटली तसनस
केली आमचे गांवचे खडणीचा भार एक लक्ष रुपये म्हणत होते त्यास बहुत रद-
बदली रा पाडुरंगपती करून बारा हजार रुपये खर्चवेचदेखील करून नादुरास
लेहून पाठविले मग रा भुलोजी पा याणी पत्रें वाचून पाहिली त्यास गोविंदराव
पा याणी रागे भरून जिवाजी पा, वाकोजी पा यांसी घेऊन आवल्याकडे गेले
पांडुरगपत तुमचा च व खोकरकर त्याही तुमचा च तुम्ही च खडण्याकरितां गांव
बुडविता एसी चोरटी कर्मे करिता यांत आम्ही नाही ऐसे म्हणोन त्रिवर्ग गेले मग
पाटिलानी फौजदारांस व आम्हास गावास पाठविले ते सोमवारी गावास उभयेता
आलों केल्या करारप्रा ऐवजाची निशा मागू लागले त्यास पाडुरगपत यासी[२०
रामकृष्णपत बोलिलें की रुपये आता च द्याल तरी घरें नाही तरी गाव जालितो
ऐसे म्हणोन फौज तयार करून आग द्यावयासी गावकुसासी येऊन उभे राहिले
तेव्हा माहा सकट माडिले मग वडिलाच्या लिहिल्याच्या आश्रयावरून एवजाचा
आया घेऊन रा पाडुरगपतास सागितले की ऐवज करून देऊ परतु घरें वाचवावी
मग रामकृष्णदासास बहुत खोंकरकरानी रदबदली करून एका रोजाची फुरसत
मागितली आणि घनशाम गो यांस चाकणेस गुढयात पाठविले तेथे लोकाजवळ
से दोनसे हजार पाचसे ऐसा आगावर कर्ज घेतलें ते उदक बुधवारी त्याचे पदवी(?)
घालावा म्हणजे बाणदार व कौल गावास येईल वोलींस आकोबा माहाजन व
विठोबा सर्दीस्तप आहेत ते येतील याप्रा वर्तमान जाहाले पुढें निर्गम करणे तो
वडिलास करावा लागेल घरें व वडिलाचा लौकीक हा काल पावेतों वांचला [३०
ईश्वरें अरिष्ट टाळिले आहे फौज कूच होऊन दावडी निंबगावावर गेली मुखईच्या
खंडणीस कोणीच न ये याकरिता जाळून राख केली जातेगाव जाळिले निंबगाव

कुलकर्णी कसबे मार

पिपाजी बिन तिमाजी संटे
कसबे मार

अमाजी गोपाल उपाध्ये गि॥
जोसी कुलकर्णी कसबे मार

आवजी बिन धोंडजी मेन
माधोजी पोटकाडे कसबे मार

× × बिन सुल्काजी
लखमाजी का॥ मार

१०] × × बिन फिरंगोजी सुतार
कहर कसबे मार

१ बापोजी बिन बाकाजी सुतार
कहर कसबे मार

× धांमार कसबे मार

× × धामार कसबे मार

१ रासनाक वा गोमनाक महार

त्रिंबक गोविंद माहाजन एडके कसबे मार

ऐकाजी बिन बाबाजी हनबेरे कसबे मार

गोमाजी माळी मुजबल कसबे मार

थिराजी बिन नाइकजी सुपेकर कसबे मार

राहुजी बिन माहादजी मुळे का॥ मार

बापुराव बिन धर्मोजी मुळे का॥ मार

राणोजी बिन मकाजी मुळे का॥ मार

रत्नाजी बिन मकाजी मुळे का॥ मार

१ जान महमद
मुलाणे × ×

१ राव नाक × ×
मेहेत्रे × × × सबे
मजकूर
माहार कसबे मार

वर दाखल करण्यांत आलेले दोन्ही कागद श्री. महोजीराव नारायणराव ऊर्फे पाटिलसाहेब दाभाडे, तळेगाव-दाभाडे यांचे दफ्तरांतील असून, त्यावरून मोगलांनी तळेगांवाकडे शके १६७३ मध्यें जी धुमश्चक्री माजविली होती त्यावर चांगलाच १०] प्रकाश पडत आहे. तळेगाव येथें सर जुनाट व उजाड झालेली घरें खणलीं असतां, आंतुन जळलेला कोळसा बाहेर येतो, असा अनुभव आहे। मिती माघ वद्य ६, शनवार, शके १६७३, ता॰ २५ जानेवारी सन १७५२ रोजीं पेशव्यांनीं सदर प्रसंगानंतर गांवास कौल दिला त्यांतहि ' मोगलाचा मुक्काम कसबे मजकुरीं जाला त्यामुळें शिवार गेला, गांवचीं घरें दार जाळून फस्त केलीं, रयत परागंदा जाहली " वगैरे मजकूर आहे (श्री. बाळाजी बाजीराव पेशवे यांची रोजनिशी, भाग १ ला, पृ॰ २४३ पहा) तळेगांव व तळेगांवाप्रमाणें च मोगलांच्या जाळपोळीस बळी पडलेलीं जवळपासचीं बहुतेक गांवें खास सदरच्या आपत्तींतुन अद्याप हि आपला डोकीं वर काढितां आलीं नाहींत—सर्व प्रदेश लिहिल्याप्रमाणें उजाड व भयानक दिसत आहे—हें लक्षांत आणलें म्हणजे त्या वेळच्या प्रसंगाची थोडीबहुत १०] कल्पना करितां येण्यासारखी आहे.

पां. न. पटवर्धन

९३ महाराष्ट्रांतील जुनी गीतें

भा० इ० स० मडळाच्या शके १८३४ च्या अहवालाच्या पूर्वार्धांत मीं काहीं जुनी गीते प्रसिद्ध केली होती, ती पाहून इतिहास-सशोधकांचे अध्वर्यु रा० वि० का० राजवाडे यानी मला तशा च प्रकारचीं आणखी कांहीं गीतें पैदा करण्याची सूचना केली त्यावरून मी फिरून ही गीतें जमा करण्याच्या उद्योगास लागलों, इतक्यात, गीतें जसजशी जमतील तसतशी पाठविण्याबद्दल मडळाचे सन्मान्य चिटणीस रा. मेहेंदळे यांची सूचना आली. त्यावरून गीतांचा हा पहिला हप्ता मडळास सादर करण्यात येत आहे ह्या हप्त्यांत प्रारंभी, महाराष्ट्रातील खेडवळ मुसलमान स्त्रियाच्या तोंडी असणारी काही गीते मुद्दाम दिली आहेत. महाराष्ट्र-खेडयातील मुसलमान व मराठा कुणबी यांची रहाणी व विचारसरणी अनादिकालापासून [१० जवळजवळ सारखी च आहे. तसें च उभयतांच्या रीतीभातीत व वागणुकीत हि बरें च साधर्म्य आहे यामुळें तेथील मुसलमान लोकांच्या तोंडातून निघणाऱ्या मुसलमानी भाषेत अनेक मराठी शब्द स्पष्ट, अस्पष्ट, शुद्ध व भ्रष्ट स्वरूपांत घुसलेले दिसून येतात. म्हणून ह्या भाषेतील हि काही गीते मी पैदा केली आहेत, व ऐतिहासिकदृष्ट्या मराठी भाषेचा अभ्यास करणारास त्यांचा बरा च उपयोग होण्याचा सभव असल्यामुळें ती येथें देण्यांत येत आहेत.

१ (गीतें सागणारी स्त्री—हालीम)

घडी, बडी चक्की गेंद नको मारुजी । सोती सनिद[१] मी ॥ १ ॥

घडी मेरी चक्की छातिका छतइरु । घडानवाला कोरुन कारी डोंगरका फतइरु ॥ २॥

दस्तगीरकु जाना कटोरिवर उदु[२] । भाई कऊंगी मेरा चांदु नंगी पावका मरीइयु॥ ३॥[२०

जुम्माची जुम्मी रात मजीं नतिसु येती यादु[३]। पिराकी दरगाम नगराकी नादु[४] ॥ ४ ॥

जिम्मिजिमिरातु मजि नतिसमालुम ।महमद मेरा चादु बाळ ब्स्ताद जालीभु[५] ॥५॥

जिमिजिमिरातु मेने पकइति शक्करभातु[६] । मलीग साहेब सबजा बिछाइति वाटु, वाटु[७]॥६॥

अल्ला अल्ला ककु अल्लासे कुइ नइ बड । बिनखांमसी[८] बादल[९] खडा ॥ ७ ॥

अल्ला ककु अल्लासे कुइ नइ सचा । बिनखामसी बादल उचा ॥ ८ ॥

अधारकोटरीम जान मेरी डरति । खुदाक बुलाईना नई इलाज चलइती ॥ ९ ॥

---

१ सनिध. २ उद. ३ याद-आठवण. ४ नगाऱ्याची. ५ नाद. ६ जालीम. ७ साकरभात. ८ वाटेत. ९ खांबाशिवाय १० आकाश. ठळक अक्षरात दिलेल्या शब्दांची रूपें मराठी भाषेच्या मोडणीवर बनलेली आहेत. तुलनेकरितां मराठी गीतें पहावीं.

५२

माई लेता साठी ओमया साडिकु मेरा मोला[1] । माइ मेरेकु दुवा देति[2] ॥ १० ॥
अछाथि अछा फकु मेन पुकारी दसवाठ। दुंवटीके सेसवकु देना जमार्व एकवाह ॥११॥
सामाने सोपर्मन चिराक जैलसि उवा । माइ फऊगी मेरा बादु कुरान पडतय मेरा यचा । जपाम देइंगा उसका चिच्या ॥ १२ ॥
सपाईनेकीपोरे वारी छुन्थाता थडा वारों । वोरे चलसपतो जिवका प्यारा । सिंदूँ वाजुर्दु सुतुवसोरा । देसता ओलमसारा ॥१३॥
मावजी मेरी गगा मोति[3] सन्कु देखी । समिंदरका पैणो होंगा
मावजी मेरी गंगा ॥ १४ ॥
बर्डायडी चाड़ी समिमें गर्यिंडे मला । मेरी माइाने देइगी गला ॥ १५ ॥
३०]पिंजाड लेतियुं जोडी । तेरा रावसे मेरी मैंनी यडी ॥ १६ ॥
माइ लेता घोली[10] । मावजी ओडी आली । माइ मेरा बोलता माइ मेराका दिल तोडी[11] ॥ १७ ॥
घुळ घुळ रपमे जानेते । हातकी अंगुठी धुडते[1] से । आगे आम्मा यवेके हाल । चिपनी कपनी गळे मे डाल ॥ १८ ॥
आलेवेके किंनारेकु उठाता झाड अन्नारकी । आया एक छोकरा मन्यारकी ॥ १९ ॥
आलवेके किनारेकु उगाता झाड आंवलीका । आया एक छोकरा संपुलिका । लि जाया झाड आंवलीका ॥ २० ॥

आलवेके किनारेकु झाड उठाता नैंघममका । फूँल खिलाता जायफलका । फूँल उमल्याता चमलीका ॥ २१ ॥
२०]बाद पुनिर्वेका मिकल्या चाला । अमसोस उठाव मंडवीं । पाणी पौणी म्हणुमी भई गेला सोकोनीं । कागासुमार निर्पीला पस वेकर्या चलो कयला ॥ २२ ॥
पहाडके निचे हिरामिरी चावड्या च्यार । बर्मेंषु कारलेव हातोहात ॥ २३ ॥

---

१ साडी—मराठी शब्द २ मराठी शब्द ३ मराठीतील प्रचलित शब्द ४ मराठीप्रमाणे रूप ५ मोलावतो ६ दुपटी—दुपट ७ सत्य ८ उत्तर ९ एकवेळ १० समोर. ११ सोप्याबर १२ जमतो १३ सकाळपर्या मढ़ी १४ पारा १५ पारा १६ पाट १७ सरळ उजवा १८ धाजूस १९ घादुणी २० जग-दुनिया २१मराठी शब्द २२मराठी शब्द २३ जोडीने २४ गाऊया २५ रावसे= रायपेक्षां २६ मराठी प्रचलित शब्द २७ मराठी शब्द २८ आडवी २९ सोन्तो-मोडसो ३० मराठीसादृश्य शब्द ३१ डार्डव ३२ कासार ३३ छाडावे मांव ३४ मराठीतील प्रचलित शब्द ३५ पौर्णिमेचा ३६ मांडव ३७ मराठी शब्द ३८ घड ३९ वाडूम ४० चालन्या—मराठी शब्द ४१ ग्रुचि=हातपाय धुण वगैरे

देखो मेरेवलीका पाड । हत्तीपेहौदापर बिछाऊगी पान । हिरव्या मेरा नाम, मै तो लवुलिन तडाकिती ॥ २४ ॥
नदी चली बारा-बीरा कोसु । आम्माकिजी याद होइतु जिव मेरा उदासु ।
क्योंजी गेते बाळवनी, हमी तुमारे पासु ॥ २५ ॥
नऊ तोल्या सकल्या मेऱ्याजी । उसे फासे जडायेतो मै पैनुगी । लाल मनाय तो मै मनुगी । चांद समजाय तो समजुगी ॥ २६ ॥
अल्ला मंडवा मे भाई । नारेलाति छायी । पँचु बुलई मडईमें । मंडवा छायु अंगनमे ॥ २७ ॥
मिरव्या गुदन, देंगे फुंदन । अल्ला तुजे जोडी दिंगा बहुंता जलँमकागे बेटी ॥ २८ ॥
सकल्या लायु तबके भन्यु । रसमोंना कर लेवो । मेरी अरूसे आयी निंदुमे निवशी आईचमनमें ॥२९ ॥ [१०
मै बेटीबी लिजाऊगी । लस्करबि लिजाऊंगी । घोडाबि लिजाऊगी । मै बेटी लि-जाऊगी अपने घर । भगनी डालुगी चावाचावा ॥ ३० ॥
लस्करबी देऊंगा । घोडाबि देऊगा । बटीना देऊगा तेरे घर ॥ ३१ ॥
दुले तेरे शहरोमें अत्तर हे क्या नही । मिर्शी पिनाव इस घडी । मेरी अरूस आइ निंदमें ॥ ३२ ॥
समदिन चलति नंगी । पाव चिपते ककर । गोरी तेरे नाकपर नजर । तुजे देख-ताय गुजर ॥ ३३ ॥
हडेपर हडी देव मेरे बापु । मै कुचना मगुगी । थाले पर थाला देव मेरे बापु । मै कुचना मगुंगी । लोटेपर लोटा देव मेरे बापु । मै कुचना मगुगी । घडापर घडा देव मेरे बापु । मै कुचना मंगुगी ॥ ३४ ॥ [२०
दुलाजी आया क्या क्याजी लाया । सकल्याके दो जोड लाया । बनाबागमे आया । आगाशी तारा उडाया । बाजा बजाता आया ॥ ३५ ॥
शिवको दुलाजी आया । सकला पिनाकु गया । सकल्याकी महिमा बडी । गुल-मेंदी रग चढी ॥ ३६ ॥
शिवका दुलाजी आया । वाळ पिनाकु गया । वाळेकी महिमा बडी । गुलमेंदी रग चढी ॥ ३७ ॥
सकल्या मे पेनी हिऱ्याकी जोत चढी । मोकु देकर बने । तेरे नामपर सुआगन बनी ॥ ३८ ॥

---

१ मराठी प्रचालित शब्द २ मराठी रूप ३ जवळ. ४ पच. ५ अंगणात. ६ जोड, मराठी प्र० श० ७ म० प्र० शब्द ८ सासळ्या ९ तबकें. १० जलदी-लवकर. ११ नवरी. १२ झोपेला. १३ नवरा. १४ नवरा १५ मराठी प्र. श. १६ म प्र श १७ नवरा १८ आकाशांत. १९ शिवेवरून येणारा २० मराठी शब्द २१ सवाशीण-सौभाग्यवती.

मराठी गीतें

(गीतें सांगणारी स्त्री–कोंडूबाई धुमाळीण *)

२ रामकथा

राम राम म्हणु राम आम्हाला काय देतो । मळेपणा संग येतो ॥ १ ॥
देवामदी देव मारुति धाकला । लंका जाळितु एकला ॥ २ ॥
शिदिबाइ सोड सितापाइला कथा केले । रामचंद्र महाराज पंचवटीच धनी झाले ॥३॥
धन परापत सितापाईला झाल कथा । राम जानीत म्हता तथा ॥ ४ ॥
धन परापत सितापाइला कस झाल । दान गोसाव्याला केलं ॥ ५ ॥
बाणामाग बाण येत्याती छणा छणा । राम म्हणितु बाळं कुणाची लक्षिमणा ॥ ६ ॥
बाणामाग बाण येत्याति उन्हाच । राम म्हणितु बाळ सेतरी[१] कुणाच ॥ ७ ॥ [१०
रानिच सपानं सितापाइला पडल । रावाच्या बागमदि लहु अंकुश येढिले ॥ ८ ॥
लहु अकुश सितापाईच केसारी । सोडित्याति बाण रामचंद्र पित्यावरी ॥ ९ ॥
सितापाइ म्हणिति दुनया रामाची उग येडी । वनी धाडल्याती सितापाईची लुग येडी ॥ १० ॥
शिनगारिला रथुं रता जुपित्याति वारू । सिता वनाला झाली स्वारू ॥ ११ ॥
शिनगारिला रथु चालला धडा धडा । सिता रडति धडा धडा ॥ १२ ॥
राम म्हणितु केगाइ माझी आइ । बारा वर्स झाली सिता सेजला माझ्या नाही ॥१३॥
राम म्हणितु केगाइ माझी मणी । बारा वर्स झाली सेज पडली माझी सुनी ॥१४॥

---

* ही वृद्ध बाई माघ शुद्ध ११ स प्लेगनें वारली. हिच्या मुखांत जुन्या मराठी गीतांचा अतिशय मोठा समह होता. येत्या वर्षांत सुमारें दोन हजार गीतें मला सांगण्याचा तिनें संकल्प केला होता. कारण, त्या वेळीं सुगी वगैरे उलगते व कामाचा मोकळ्या होतात. परंतु तिच्या आकस्मिक मृत्युमुळें तिचा संकल्प सफळ होण्याची आतां आशा नाहीं. कामाची ओघ संभाळून हि तिनें जीं कांहीं गीतें सांगितलीं तीं सव या हप्त्यांत दिलीं आहेत. पुढील हप्त्यांत दुसऱ्या स्त्रियांचीं गीतें येतील, पण धुमाळणीच्या इतक्या लोकांचीं व विविध प्रकारचीं गीतें इतरत्र फार च थोडीं सांपडतील. अर्थात् ह्या बाईच्या मृत्युमुळें प्रस्तुत विषयाची मरी च मोठी हानी झाली आहे असें मानण्यास सध्यां तरी कांहीं हरकत दिसत नाहीं.–डा दा मुंढन

१ क्षत्रिय २ स्वप्न ३ वेढिले ४ रथ ५ केकयी

तुव्हशिची रोप पंढरिच्या वर्तावेनें । लापण केली रुकमिणीच्या कर्तायान ॥ १४ ॥
राहिरुकमिणु गुज बोलति सिडक्यादारी । पाकल्या तुव्हसिनें प्रीत नेली सारी ॥१५ ॥
रुसली रुकमिण जेविना दूद पेड । इट्ठल देव म्हणि तुला जमीचा भिंद पड ॥ १६ ॥
सुरतिच मोसा रुकमायांच्या नतिमदि । इट्ठल देव उभा जवीरी पेठमदि ॥ १७ ॥
शिरिया सोनियाच रुकमायाइच कांकण । देवा इट्ठलानं पडवे ठेविल राकाण ॥१८॥
शिरिया सोनियाच रुकमायाइच कापड़ुच । इट्ठल मोति भेजा सार जवारी साल उभ ॥ १९ ॥
साकरच लाडु रुप्याच्या परातित । घ्यानुषा तुकारामु साडु मुक्याल किर्तनातु ॥ २० ॥
नवास करिति पुण्याच्या पार्वतीला । घ्यानुषा तुकारामु साडु थोराच्या संग [१०]तीला ॥ २१ ॥
देव इट्ठल कथा करी गाव सोडून एकीकड । सिरापर्नीला दुद-पेड ॥ २२ ॥

४ आठवडा (गीत)

आइतवारु गेला सोमवारु आला । बेलदवना मह्मदेवाला ॥ १ ॥
सोमवारु गेला मंगळवारु आला । आंया कवड्याची माळ तुला ॥ २ ॥
मंगळवारु गेला बुधवारु आला । किस्न गोकुळीं जलमला ॥ ३ ॥
बुधवारु गेला बेस्तरवारु आला । पार्गी साकार गडपीला ॥ ४ ॥
बेस्तरवारु गेला सुक्रिवारु आला । चोळी पाताळ रुपीमीला ॥ ५ ॥
सुक्रिवारु गेला सनवारु आला । देवा मारुतीला रुइगीची माळ घाला ॥ ६ ॥
सनवारु गेला आइतवारु आला । देवा जोतिबाला नवरत्नाची माळ घाला ॥ ७ ॥
[२०]आईतवारु गेला आठवडा गाईला । इट्टू पंढरी राहिला ॥ ८ ॥

५ नारायणरावाचा मृत्यु

नारायण मारिविला डासकन्या माच्या । रोज(द)ना करियाचा वागरचा निरया पोट्या ॥ १ ॥
नारायण मारिविला दासकन्या भिंती । रोज(द)ना करिताति तेच्या अवारीच हत्ती ॥ २ ॥
नारायण मारिविला पुण्या शेराच्या सावलीला । जासुदाच्या जोड्या गेल्या पुण्याच्या पावलीला ॥ ३ ॥
नारायण मारिविला टाकिला सदकातु । पुलनी जविर्ता दुरभनु ॥ ४ ॥
नारायण मारिविला गेचा दिल्लीला वातम्या । ससा मारिला पुतण्या ॥ ५ ॥

---

१ आपानें=स्वाइ २ नवचानें ३ भेदभाव, भीति ४ जवाहिराच्या ५ जवाहिरे

नारायण मारियिला हंबारत्या गाई । चुलत्या राजसाला कणाव आली नाही ॥६ ॥
नारायण मारियिला पुण्या शेराच्या कोटामंदी । चुलत्या राजसाच्या डोई घालितु पोटामदि ॥ ७ ॥
गोपिकाबाई म्हणी पुण्या शेराला काय करु । फौजा राहिल्या दिल्लीवरु ॥ ८ ॥
गोपिकाबाई म्हणी पुण्या शेराची झाली माती । नारायण बाळ दिल गारडयाच्या हाती ॥ ९ ॥
नारायण मारिला दुइ दरवजाच्या मदि । वैन्या मनसुबा केला कदी ॥ १० ॥
नारायण मारिला पुण्या शेराच झाल जोतं । गोपिकाबाई म्हणी बाळ वाणीचं माझ होत ॥ ११ ॥
नारायण मारिला पुण्या शेराची गेली कळा । वाण्या उद्म्यान दुकानं केली [१० गोळा ॥ १२ ॥
पुण्या शेरामंदि फुल साडिली जाइची । सती मिरावली सून गोपिकाबाईची ॥ १३ ॥

६ कोल्हापुरच्या चिमाजीमहाराजांविषयीं गीत*

चंदनाचा पाटु किकन्यानं कोरिला । राजा मोहित्यानी मारिला ॥ १ ॥
कोलापूर शार चौक्या बैसल्या ठायी ठायी । चिमाजी महाराजाच्या कोण आडव झालं नाही ॥ २ ॥
कोलापूर शारु रकाळ्या बारा येशी । चिमाजी महाराजाचा मेणा न्हेला इसवासी ॥ ३ ॥
रकाळ्या तळ्यामाइ मासा करितु पाणी पाणी । बावाजी महाराजानं भाचा राजाला केला धनी ॥ ४ ॥
माळ्याच्या मळ्यामंदि मेतिबाईला तिन पान । चिमाजी महाराजान कस कटिल [२० हिंदुस्तान ॥ ५ ॥
जिरसाळीच्या ताढुळाला लिव नारळिच रसु । चिमाजी महाराजाला कसा घडळा परदेसु ॥ ६ ॥
कोलापूर शारु टाकी झडति हजाइरु । झाला मंडई बाजाइरु ॥ ७ ॥
बावड गाविच्या माळावरी वाज बिगुल नवानवा । चिमाजी म्हाराजाला फसगमतीन न्हेला कवा ॥ ८ ॥
कोलापूर शारामदि गस्त फिरती आरबाची । नगरी शिवाजी महाराजाची ॥ ९ ॥
कोलापूर शारामदि वाज लोवंदं खुळखुळ्याची । हवा बघावी रकाळ्याची ॥ १० ॥
सुरतिच मोती राजाच्या तुरयाला । हुजरी पारिचाला ॥ ११ ॥

---

१ नवसाचं. * हा चिमाजी कोणता ? २ दगड घडण्याचे हत्यार. ३ हजारों. ४ घंटा ५ तुऱ्याला. ६ पहारा करण्यास.

राजाच्या दरबारीं कोण पसाऱ्यां पदुकीचा । नवा हुजऱ्या माहाराजाचा ॥ १२ ॥
राजाच्या दरबारीं कोणी वाकुनि मुजरा केला । भिकबाळीचा तोल गेला ॥ १३ ॥
राजाच्या दरबारी हुजरी मटल्याती । गेंद हुळपाची झुन्झ्यानी ॥ १४ ॥
कोलापूर शारु मोसन साइसुद । मदि मळाच पाणी उड ॥ १५ ॥
कोलापूर शारु कुणी बांदिल सरजानं । अंबारीचा हत्ती गेला गंगच्या दरवाजान ॥१६॥
कोलापूर शारु दुरन दिसतु फोंदा माळु । आंबायाइच्या देवळाला देताची वांदृवळु ॥१७॥
इसतीस पाइरी आंबायाइच्या मळाइला । सोनिगाची कठी दिलीं गवळ्याच्या पाळ्याला ॥१८॥
कोलापूर शाह गलोगलीन सरजातच । रकाळ तळ्यामदिं सोन्याचा सव्यामच ॥१९॥
१०] चिमा महाराज शाव झाल मण रडती आइबाइ । राजा गेलेला आला माघीं ॥२०॥
बाबा महाराज शावे झाला अंपगेपच्या माळावरी । आंगीन तेला दिली वच गंगच्या तासांवरी ॥ २१ ॥
बाबा महाराज शावे झाल येवती गावच्या धनामंदि । सैनें सोडिल बनामदिं ॥२२॥

७ कृष्णाचें गाणें

चंद्रावळीसाठी किस्ण मतुरी झाला चाटा । परोपरीचा दिडलुगी मतुरेच्या बाजारातु
किस्ण देवाच शेरपग । पिवळ्या हॅडयासाठीं चंद्रावळीच दुकाचाम ॥ २ ॥
मतुरेच्या बाजारातु लोणी इकत राजुइकु । सातीं गवळणी मु चंद्रावळी भाजुइकु ॥ ३ ॥
चंद्रावळीसाठीं किस्ण झाला डोंबारी । पेळु रवुनि सेळ दिलाचा भेदुरी ॥ ४ ॥
२०] हिरवा पेरवाचा पिवळा सेचा बाणु । चंद्रावळीसाठीं किस्ण झालाचा भागवानु ॥५॥
करनाटच्या गोविंदु रासमिदीला उभा रडानु । चंद्रावळीचा भेद घेतु ॥ ६ ॥
, " " उभा राडी । चद्रावळीचा भेदु पाडी ॥ ७ ॥
करनाटच्या गोविंदु राईच्या पड पाचा । चंद्रावळीच्या महाला जाया सव धिनगार मागी लिपी ॥ ८ ॥

मलहारी देवाचें गाणें

काकला कोकरु बाणु जातिचा मटइतु । देवा महारानि संडा लाविला पेन्तुइ ॥१॥
देव मलारी म्हणइतु काग म्हाळसा राग राग । गळो म्हनी शिकारीला बाणु लागुनि आली माग ॥ २ ॥

---

१ पसाऱ्या (!) २ शब-प्रेत ३ पाडिण ४ अमि ५ पाम्रावर ६ सैन्य ७ मथुरेत ८ दुकाम ९ मथुरेत १० सेण्यास-सेण्याकरितां

देव मल्हारी म्हणइत् काग म्हाळसा रागामदि । गेलो व्हतो शिकारीला बाणु धावली बागमदि ॥ ३ ॥
क्षाकला कोकरी बाणु जानी मेंढवाड्या । देव मल्हारी गावड्या ॥ ४ ॥
बाणाई धनगरणीच्या ताकामदि लेंड्या। मल्हारी देव तिच्या राकितो शेळ्या मेंढ्या॥५॥
तारळ्याबाईला देव मल्हारी मासे मारी । म्हाळसाबाई म्हणी लिंगायताची आम्ही नारी ॥ ६ ॥
बाणु म्हाळसाच्या दोघांच्या जाती । मल्हारी देवासाठी बसल्या एका ताटी ॥ ७ ॥
धनगराची बाणुबाई वाण्याची दोन म्हाळइसा । घास गिळितु तिला कसा ॥ ८ ॥

९ संकीर्ण गीतें

[१०

तांबड्या मदिलाची बांदणी येनाची। बाळराजाची माज्या दिष्ट काढिती हाताची ॥ १ ॥
आवयेळीचाँ पावणा न्हव वराणभाकरीचा । पाड पुसिती साकरचा ॥ २ ॥
पानखातावणा आलाया माज्या गावा । तांबुळ्याची पेट दावा ॥ ३ ॥
पेठ गाव सारिख नाही येवढ्या जवारीत । पाणी खेळतु शिवारातु ॥ ४ ॥
पेट गावीला भोवतनं मळदळ । पंचक्रोशीत पाणी शिवारात खेळ* ॥ ५ ॥
काय करावा मयावाचूनि भेतरपणा ? ईना रुचु मिठावाचुनि पकवान्ना ॥ ६ ॥
परसुदांच्या येळा नारु म्हणति देवा देवा । नाडबध्या गेला गावा ॥ ७ ॥
,, ,, नारु झालीया घाबरी । नाडबध्याची नगरी ॥ ८ ॥
बाळातिणीबाई तुझी पिवळी झाली गाते । सायास केल माते ॥ ९ ॥
,, तुझी येळालवगाची शेगयेडी । आत दरवाळती तुज्या कर्ताची शाल जोडी ॥ १० ॥

[२०

बाळातिणीबाई वाऱ्याउमर तुजा वाडा। आत दरवाळतो येळालवंगाचा सुटवडा॥ ११॥
बाळातिण झाली मावलीच्या घरी । एक महिना झाला बसु दिना परवरी ॥ १२ ॥
बाळातिणीबाई पिवळ्या तुज्या टाचा । दिष्ट होईल न्हाणी जाता ॥ १३ ॥
हाती दवत लेकणी जातो वाटनं लिवितु । सुचदाराला बोवितु ॥ १४ ॥

---

१ मेढवाडा, २ धनगर, ३ नदीचें नाव ४ मासे ५ अवेळीचा. ६ खाणारा
* पेठ गावच्या गतकालीन स्थितीचा हा उल्लेख अक्षरशः खरा आहे, सध्या मात्र त्याची स्मृति करून देण्याइतकी च स्थिति आहे पाणी कमी होत गेल्यामुळे मळेदळे हि कमी होत आले आहेत व चालले आहेत. ७ प्रसूतीच्या ८ प्रसूति कष्टमय झाल्यास ब्रह्मचाऱ्याच्या पायाचे तीर्थ दिलें म्हणजे सुलभप्रसूति होते अशी समजूत आहे त्यास अनुसरून हा उल्लेख आहे. ९ गात्र. ६ आईनें. १० नवऱ्याची. ११ सोप्यावर.

५३

मर्दांच्यो धोतराची चालितु कानपट्टी । झुमदारांच्या जातो भेटी ॥ १५ ॥
जुरक्याच्या गाड्या बैल मदन म्होर लाचा । तेडा पेवाचा जागा ठाचा ॥ १६ ॥
जुंदळ्याचा गाडा रुसळा माळाला । घुरी रेग्ना चाळ्याला ॥ १७ ॥
जुंदळ्याचा गाडा येतो माळानं घुमइतु । धनी बैलाची उमेदु ॥ १८ ॥
माझ्या परंटी रास पाडिचली दाणियाची । दिष्ट काढिती बैलासगट धनियाची ॥१९॥
जुंदळ जोगदाक माजा पवार गादीयेळी । धनी येल रांचइला ॥ २० ॥
शेति झाला रासु सडोच्या गोण्या किती । माचळ माच शेर्मी ॥ २१ ॥
" " " तिचड्या चसचिली । पासोडी नेसविली ॥ २२ ॥
" , , तिचड्याला चोण । राशीच झाल सोन ॥ २३ ॥
१०] " " " तिचडा चिरामण । रास मेमीत सराचण ॥ २४ ॥
हरिचदरचारा मर्दुर्नी येतो येरा । उमा चाचडीवरी हिरा ॥ २५ ॥
शेती झाली रासु चला आली कुंडे । पाट शेलियानं पसु ॥ २६ ॥
काय मी सांगू सइ माझ्या चाळाजीचे गुणु । शेल्याच्या पदरानं लोटी बैलाची गचाणु ॥ २७ ॥
बैलामदि बैलु मदन समरतुं । येतो चाडचाला इवरतु ॥२८॥
येलाच नाच गरडचकरयो । धनी बैलाचा इचर्यो ॥
दुरून चळकिती गुज्या चइलाची जोडी । तइया गाडीला मागमोडी ॥३०॥
पेलाची नाच येडु चिंतामणी झाइ मटचा तेचा धनी ॥३१॥
दुरून चळकिती गुल टोपाच्या माज्या चाली । येतु काचयाच्या झोकाखाली ॥३२॥
२०] शेरमर सोन तालेवाराच्या सोप्या लोळ । चाळ चिंदल्याच सेळ ॥३३॥
सुखामाखा माऊपणा माऊपण्याची मीन माळी । इडी सोकली डाम्पा मुठी ॥३४॥
मारीनं केला संगु राचा कचेरिचा नासा । गोविंदइड्याला छचगायाइचा चडाटा फासा ॥३५॥
चकुर चंदनु सार्णेयाइटा हर्नु । गोन्यापणाला मगरेतुं ॥३६॥

---

१ रेशीमकाठी २ उमेदवार ३ पडवीवर-सोप्यात ४ गच भरला ५ उचला ६ मुडपाच्या मध्यमार्गी रोचलेला खांब ७ नैवेद्य ८ मळलेला पण चाळ विण्यापूर्वीचे खळ्यामोवती पडलेला धान्यसंग्रह ९ वाजविण्याचे यंत्र १० कण साची कूस ११ गचाण १२ समर्थ १३ गरूडाच्या १४ हौशा १५ सहाणेला १६ पासलो १७ चंदन चासला म्हणजे चाळा-गोरा-होतो त्यास अनुलक्षून हा उल्लेख आहे

चंदन म्हणितु साग तुझ म्या काय केल । तुज्या संगतीनं माझ अरद अंग गेल ॥३७॥
चदन म्हणितु साणबाई उच्या जाती । तिच्या संगतीन देहाची झाली माती ॥३८॥
चकुट चदनाच डोंगरी तेच गोतं । साणकारण गावा येतु ॥३९॥
चकुट चदन साणबाइन सारिला । शाणा शब्द देगिला ॥४०॥
पहाटच्या पान्यामदि दळिति रागराग । सासु जळति घरामाग ॥४१॥
भणीभावडाची पोटामदि माया । पिकल सिताफळ आत साकराचे छाया ॥४२॥
लेकुरवाळीची बुटी उघडी भाकरीची । वाझ नारीच्या परवरी गोणी पडली साकरची ॥४३॥
सगी दोपारीची आऊत सुटली माळाइची । सुरत कोमली बाळाइची ॥४४॥
वळवाचा पाऊस आला शिवार झोडियितु । बाळ कुळव सोडियितु ॥४५॥ [२०
भरल्या बाजारातु वळकिती गोतावळा । बयासारखा तोंडावळा ॥४६॥
भरल्या बाजारातु सोड गोविंदा माझा हातु । माज्या माहेरिच गवळी आल्याति बाजारातु ॥४७॥
बधुजी लावी चुडा भावज गुजर गेली आतु । सोड मेराळा माझा हातु होइल दोघाची कलागतु ॥४८॥
बयाच्या घरा गेली बया नाही घराइतु । भावज गुजर म्हणिइति कोण पावणी दाराइतु ॥४९॥
मायबापाच्या माघारी भाऊ नव्हत बहिणीच । भावज गुजर म्हणियिती कोण गाव त्या पावणीच ॥५०॥

वा. दा. मुंडले. [२०

---

९४ बाजीरावसाहेब पेशवे यांच्या कुटुंबाची शेवटची हकीकत

१ बाळाजी विश्वनाथापासून बाजीराव रघुनाथापर्यंतचा म्हणजे शक १६०० पासून शक १७३९ पर्यंतचा पेशव्याच्या कुटुबाचा इतिहास बराच त्रोटक मशहूर आहे. परंतु शक १७३९ पासून शक १८३५ पर्यंतची त्या घराण्याची हकीकत अद्यापपर्यंत कोणी लिहिलेली नाही. सबब शक १७३९ त बिठूरला बाजीरावसाहेबांनी वास्तव्य केल्यापासून शक १८३५ पर्यंतच्या ९६ वर्षांतील त्या घराण्याची अगदी संक्षिप्त हकीकत येथें देतों.

---

१ हलक्या २ गोत. ३ कासार.

२ बाजीरावसाहेब बिठूरला निघाले त्या वेळीं त्यांची एक बायको-बाई येथील फाळके राजस्यांची मुलगी-रायगडास होती शक १७४० त इंग्रजांनीं त्या किल्ल्यास मोर्चे लावून त्या बाइस खालीं उतरविलें, व तिची रवानगी ब्रह्मावर्तास तिच्या भावाकडे करून दिली याच वेळच्याच एका टेंकडीवरून रायगडावर तोफांची मारगिरी करितांना, शिवाजीमहाराजांचा राजवाडा व आंतील दफ्तरखाना खाक जळून गेला त्यांत शिवकालीन सर्व कागदपत्र 'अग्नय स्वाहा' झाले, त्यामुळें शिव कालीन इतिहासाची फार हानि झालेली आहे

३ ब्रह्मावर्तास जाण्यापूर्वी बाजीरावसाहेबांस वाराणसीबाइच्या पोटीं वामन राव नांवाचा मुलगा झाला होता, परंतु तो महिना पंधरा दिवसांतच निवर्तला
१]दुसरी बायको सरस्वतीबाई इला हि एक मुलगी झाली होती, ती हि अशी च वारली

४ बिठूरला गेल्यावर अभ्यंकर यांच्या घराण्यांतील सत्यभामाबाइ, दणदणे चितळे यांच्या घराण्यांतील एक (नांव माहीत नाहीं), पावली येथील आठव ल्यांच्या घराण्यांतील गंगाबाई गोखल्यांच्या घराण्यांतील मैनासाहेब व रिसबुडांच्या घराण्यांतील सईबाइ अशा पांच बायका बाजीरावानें केल्या पैकीं, आठवल्यांच्या गंगाबाइला तीन मुली झाल्या त्यांतील एक जन्मल्यानंतर सहा दिवसांनीं च निवर्तल्यामुळें बाकींच्या दोन मुलींविषयीं च सांगत आपणास लिहावयाचें आहे ह्या दोघींचीं माहेरचीं नांवें अनुक्रमें योगाबाइसाहेब व कुसुमाबाइसाहेब हीं होत या उभयतांपि] वडील मुलींचें-योगाबाइसाहेबांचें-जन्म सुमारें शक १७३७ त झाल, व धाकट्या मुलीचें-कुसुमाबाईसाहेबांचें-शक १७६८ च्या पौष शुद्ध १५ स झालें
२०]कुसुमाबाईसाहेबांस बयाबाइसाहेब म्हणतात ह्यांपैकीं योगाबाईसाहेबांचें लग्न श्री बाबासाहेब कुरुंदवाडकर यांशीं श्री नानासाहेब पेशवे यांनीं शके १७७७।१७७८ चे सुमारास लावून दिल्यानंतर चव दोन वर्षांचे आंत श्री सौ योगाबाइसाहेब ऊर्फ सरस्वतीबाइसाहेब पटवर्धन ह्या ब्रह्मावर्तासच निवर्तल्या त्या दक्षिणेंस आल्याच नाहींत श्री कुसुमाबाइसाहेब ऊर्फ बयाबाइसाहेब, लष्करचे बाबासाहेब आपटे यांचे चिरंजीव रावसाहेब यांस दिल्या यांचें सासरचें नांव सरस्वतीबाइसाहेब हेंच होय ह्या सध्या काशीस आपल्या स्वतःच्या वाड्यांत राहतात, व ह्यांना इंदूर व ग्वाल्हेर येथील संस्थानिकांकडून अल्पशी मैनास चालू आहे इंग्रजांकडून मात्र अद्याप एक कपर्दिक हि मिळत नाहीं ह्या बाईचें वय आजमितीस ६६ वर्षांचें आहे आज पेशव्यांच्या कुळांतला औरस संतति म्हटला म्हणजे ह्या एकट्या होत ह्यांच्यापुढें पेशव्यांचें
१०]कोणी औरस राहिलें नाहीं या बाईचे दर्शनाचा यदा व आम्हांस योग आला बाई निस्पृह, धैर्यशाली व अभिजात असून भटांच्या घराण्यांतील मुत्सद्येपणाचें तेज त्यांच्या चेहऱ्यांत दिसते

५. ब्रह्मावर्तास असतांना, पुत्रसतति होण्याची निराशा वाटून, बाजीरावसाहेबानी धोंडोपत नानासाहेब, दादासाहेब व बाळासाहेब असे तीन मुलगे एकामागून एक दत्तक घेतले हेतु हा की, एक दत्तक वारल्यास पूर्वजास पाणी देण्यास कोणा तरी रहावा. पुण्याजवळील बोरघाटाखाली थोरले वेणगाव म्हणून एक खेडे आहे, तेथे भट या उपनावाचे कुटुंब रहात असे तें पेशव्याचे सगोत्र होते, दूरातले देखील नव्हते. त्या घराण्यातील हे त्रिवर्ग होत. नानासाहेब, दादासाहेब व बाळासाहेब यांची पूर्वीची नावे अनुक्रमें धोंडोपत, सदाशिवराव व गगाधरराव अशी होतीं श्री धोंडोपतनाना यांची एकदर तीन लग्नें जाहली पहिली मुलगी करमरकराची, दुसरी पाटणकराची, व तिसरी सागली येथील गोंजुमामा करमरकराची. अशी ही श्रीमत नानासाहेबाची तीन कुटुंबे असून पहिल्या दोघींचें नाव सारजाबाई असें होतें, व [१० तिसरीचें नाव कृष्णाबाई असें होतें दादासाहेबास काशीच्या कार्लेकर घराण्यातील मुलगी केली हिचें नाव रोहिणीबाईसाहेब बापू गोडबोले याची मुलगी काशीबाई बाळासाहेबास केली

६. वरील त्रिवर्गापैकी मधील दादासाहेब हे लवकरच मरण पावले नतर त्याची बायको रोहिणीबाईसाहेब यानी रावसाहेब नावाचा मुलगा दत्तक घेतला ह्याचे पूर्वीचें नाव पाडुरगपंत असून, त्याचा जन्म हि वेणगावच्या भट घराण्यात च झाला अर्थात् श्री. रावसाहेब हे बाजीरावसाहेबाचे नातू होत रावसाहेब याचें लग्न ओकाच्या घराण्यातील रमाबाईसाहेब नावाच्या मुलीशी झाले मागें सांगितल्याप्रमाणे नानासाहेब, दादासाहेब, बाळासाहेब व रावसाहेब हे भट घराण्यातील होते इतकें च नव्हे, तर ह्या चवघांपैकी नानासाहेब व बाळासाहेब हे सख्खे बधू असून, त्याचे [२० वडिलाचें नाव माधवराव असें होतें. दादासाहेब व रावसाहेब हे चुलत बधू असून, ह्या उभयताचें नानासाहेब व बाळासाहेब याशी तें च नाते होतें. हे चवघे हि जवळजवळ समवयस्क असून, त्याचा काळ घोड्यावर रपेट करणें, दाडपट्टा खेळणें इत्यादि मर्दुमकीच्या खेळात जात असे प्रसिद्ध सेनानी तात्या टोपे हे ह्याचे सवगडी होत श्री नानासाहेब तर घोड्यावर बसण्यात तरबेज असून, तत्कालीन अश्व परीक्षकामध्यें व त्याचप्रमाणें घोड्यावर बसणारामध्यें अग्रेसरत्वाचा मान त्याजकडेसच येतो रावसाहेब हि काही कमी नव्हते.

७ असो बाजीरावसाहेब शक १७७२ पौष शु. १२ स वारले त्या वर्षाच्या ज्ञानप्रकाशच्या अंकात ह्या निधनाची हकीगत तीनचार ओळीत दिली आहे।

८. ब्रह्मावर्तास बाजीरावसाहेबाच्या आश्रयास रामचद्र नारायण भिडे, तात्या [३० टोपे, पुण्यातील कवठीच्या अड्ड्याजवळील पटवर्धन, मोरो बाबूराव फडणीस, गिसबूड, आठवले वगैरे बरी च मडळी होती. शिवाय तांबे, देवधर, पराडकर, देव वगैरे

आश्रित, कारकून व वैदिक हि बरे च होते. ब्रह्मावर्त एखाद्या लहानशा संस्थानिकाच्या राजधानीसारखें भासे, व स्वतः बाजीरावसाहेब राजैश्वर्यानें रहात. स्नान संध्या, जेवणखाण, यज्ञयाग, धर्म-उद्यापनें, मंत्र-घोष व जुगारी ऐषआराम, अशा सुखवस्तु स्थितीत बाजीरावानें ब्रह्मावर्तास तेहतीस वर्षे काळ लोटला. बाजीराव शरीरानें धष्टपुष्ट. कांतीनें उंच व चेहऱ्यानें उमदा दिसे. ७५ वर्षांचें वय असतां त्यावेळची बाजीरावसाहेबांची तसबीर आमचे समक्ष आहे. तींत वयाच्या मानानें चेहऱ्यावर उमदेपणा जास्त दिसतो. या गृहस्थाचा चेहरा उतार वयापर्यंत बाळसेदार व तरुण दिसे, असें लोक सांगतात. एकंदरींत पुरुष निष्काळजी व बालिशसा. स्वशरीरसंरक्षण एवढीच या गृहस्थाची काळजी. आपल्या दुसरी जबाबदारी ह्यानें ओळखिली नाहीं व ओळखण्याचें ह्याच्या अंगांत सामर्थ्य हि नव्हतें. साम्राज्य, तत्संबंधक राष्ट्राच्या पुढाऱ्यावरील जबाबदारी, प्रजेचें ऋण, वगैरेंची जाणीव या पुरुषाला भासली च नाहीं.

९. बाजीरावसाहेबांच्या निधनोत्तर त्यांचें आठ लाखांचें पेन्शन आपल्याला मिळावें, म्हणून धोंडोपंत नानासाहेब यांनीं फार खटपट केली. परंतु ती कारकीर्द डलहौसीची असल्यामुळें नानासाहेबांना वाटाण्याच्या अक्षता मिळाल्या. या अन्यायाचा संताप घेऊन, दिल्लीचे पातशाहा, अयोध्येंतील तालुकदार, लक्ष्मीबाईसाहेब झांशीवाल्या, बरेलीचा नबाब व हिंदुमुसलमान पलटणी यांच्या साहाय्यानें नानासाहेबांनीं पेन्शन नाहीं तर राज्य मिळविण्याचा प्रयत्न केला, तो सर्वविश्रुत च आहे. ह्या प्रयत्नाला उत्तर हिंदुस्थानांत 'नाना-गर्दी' म्हणून म्हणतात. ती शक १७७९ [चैत्रांत सुरू झाली. पुढील चार महिन्यांत मिरत, दिल्ली, कानपूर, बरेली व लखनौ या प्रांतांत अतिशय गर्दी उसळली. सर्वत्र कापाकापी सुरू झाली. नानासाहेबांच्या हातून सर्व सूत्रें गेलीं, व बाजारबुणग्यांचा सर्वत्र सुळसुळाट माजला. शेवटीं, आपापसांत कानपूर सोडून नाना परिवारासह अयोध्येच्या प्रांतांत गेले. ह्या च वर्षी नानांची व तात्या टोपे यांची शेवटची भेट झाली. नाना उत्तरेकडे गेले व तात्या टोपे पश्चिमेकडे गेले. तात्या टोपे हे माणिकराजांकडील फितुरामुळे पकडले गेले. तात्या *टोप्यांचा अंत शक १७८१ चैत्र वद्य १ स झाला.

* तात्या टोपेसंबंधानें ता० १७।३।१९ चे 'टाइम्स'मध्यें काहीं माहिती प्रसिद्ध झाली आहे. मध्यहिंदुस्थानांत पडौण नांवाचें संस्थान आहे. त्या संस्थानच्या मुक्त्या च राज्य कठ लागलेल्या लग्न राजाच्या पणजोबाजवळ तात्या टोपे राहिले होते. सर ग्रिफ मीड यांजकडे त्यानें बातमी दिली, व अशा रीतिनें तात्या टोपे पकडले गेले. त्याबद्दल पडौणचे राजांना १००० रुपयांचें वर्षासन इंग्रजांनीं करून दिलें, व तें अद्याप चालू आहे.

१०. नाना सपरिवार उत्तरेस जे गेले ते अनेक अडचणी व हालअपेष्टा खात कसेबसे नेपाळात शिरले त्या वेळी त्याच्याबरोबर त्याच्या मातुःश्री सईबाई-साहेब व मैनाबाईसाहेब, त्यांचें स्वतःचे कुटुंब, बाळासाहेब व त्यांचें कुटुंब आणि रावसाहेब वगैरे मंडळी होती. ही सर्व मंडळी एक वर्षपर्यंत कधी नेपाळहद्दीत तर कधी इंग्रजहद्दीत लपत छपत होती. त्या काली नेपाळांत जंगबहादुराचा अमल होता नेपाळच्या हद्दीत शिरलें व जंगबहादुरला ती बातमी लागली की त्याच्या प्रांतातून बाहेर जावें लागे. बाहेर जावयाचें म्हणजे इंग्रजहद्दीत. तेथें निभाव लागे-नासा झाला – व तो आठपधरा दिवसांतच लागेनासा होई– म्हणजे पुनः नेपाळे-श्वराच्या हद्दीत शिरणें कपाळी येई. असे गोते खात खात शक १७८० चा भाद्रपद मास आला, म्हणजे १७७९ च्या आषाढापासून १७८० च्या भाद्रपदापर्यंत चौदा [१०
महिने ही मंडळी वनवास करीत होती. ह्याचा मुक्काम नेपाळ–हद्दीत पाचसात कोसांच्या आंतबाहेर होई व तो हि जंगलांत किंवा जंगली खेड्यात होई. शेवटी शक १७८० च्या भाद्रपदात नेपाळहद्दीत ठाडा म्हणून एक गांव आहे, त्याच्या-पासून सात कोसावर देवखरी या स्थली स्वारीचा मुक्काम पडला. तेथे दगदगीनें हलक होऊन नानासाहेब यास दोषी ज्वर लागला व त्यात च त्याचा अंत भाद्रपद वद्य १४ बुधवारी झाला नानासाहेब अत्यवस्थ पडले तेव्हां त्याच्यानें हालचाल होईना आणि नेपाळकराच्या प्रांतिक व ग्रामिक अधिकाऱ्यांचें तर आपल्या प्रांतातून निघून जाण्याचें टुमणें लागलें. तेव्हां, मंडळीने स्वारीच्या दोन तुकड्या केल्या. स्त्रियादि परिवाराची एक तुकडी करून ती ठाडा येथें पाठविली व स्वतः नानासाहेब पांचचार शेलक्या लोकांसह देवखरीच्या रानांत एका ओढ्याच्या लगत्यास राहिले [२०
तेथें त्याचा अंत व दहनविधि झाला. नंतर अस्थि गोळा करून त्या च दिवशी बरो-बरची मंडळी ठाड्यास येऊन परिवारास मिळाली ठाडा येथे बारावा व तेरावा करून, नंतर हा स्त्रियादि परिवार तेथे च कांही दिवस राहिला. ह्या स्वारीत श्रीमंत गंगा-भागीरथी मातुःश्री बयाबाईसाहेब आपटे ह्या होत्या. नानासाहेबाची उत्तरक्रिया त्याच्या देखत ठाड्यास झाली, हें सांगावयास नको च त्या काली कुसुमाबाईसाहेब आपटे ह्याचे वय १२ वर्षांचें होतें. त्याना सर्व गोष्टी यथास्थित कळत होत्या, व त्यानी च मेहेरनजर करून आम्हास ही हृदयद्रावक हकीकत इत्थंभूत मित्तीसुद्धां निवेदन केली.

११. तात्पर्य, नानासाहेब यांचा अंत दोषी ज्वरानें नेपाळहद्दींत देवखरी येथें शक १७८० भाद्रपद वद्य १४ बुधवारी म्हणजे इ स. १८५८ च्या ६ आक्टो- [३०
बरास झाला हें निश्चित आहे नानासाहेब काश्मिरांत गेले, रशियांत गेले, त्यांना इंग्लंडांत पिंजऱ्यात घालून कोंडून ठेविलें, वगैरे हकीकती ज्या अधूनमधून अद्याप हि स्वसंतोषार्थ कित्येक उपद्व्यापी लोक नाताळच्या सुमारास प्रसिद्ध करीत अस-

मात त्यांत कांहीं तथ्य नाहीं हे उघड आहे तसेंच, नानासाहेब म्हणून कित्येक निरपराधी लोकांस जो मूर्दंड १८५९ नंतर वीस पंचवीस वर्षे पडला तो हि माफक होय ह्यांत संशय नाहीं तत्कालीन इतर एकदोन गृहस्थांनीं हि ही च हकीकत अनुवादिली

१२ नानासाहेब भाद्रपदांत देवघरी येथें वारले त्यापूर्वी तीन महिने ज्येष्ठ वद्य अमावास्येस बाळासाहेब दोघी ज्वरानें व नेपाळांत ठाग येथें निधान पावले

१३ ह्या चौथ्या महिन्याच्या पाळाला प्रारंभ होऊन दोनचार महिने होत आहेत नाहींत तों रावसाहेब पेशवे यांच्या डोक्यांत काय स्फूर्ति आली न कळे, ते त्याराला सोडून इंग्रजी हद्दींत ग्वालेरीकडे गेले त्यांचें कुटुंब रमाबाईसाहेब इंग्रजी
१०]हद्दींत होत्या रावसाहेब सिपालकोटनजीक असतांना त्यांच्या मुक्कामाची बातमी जवळच्या इंग्रजी ठाण्यास त्यांच्या एका मराठे जातीच्या आश्रितानें चिठुरी करून दिल्यामुळें, ते थोड्याच दिवसांत धरले गेले, व त्यांना देहान्त-दंड *झाला त्यांच्या साधा हि भयंकर अंत झाला असें ऐकिवांत आहे। कोणत्या प्रकारें झाला तें माहीत नाहीं

१४ बाळासाहेब, नानासाहेब रावसाहेब व त्यांच्या पत्नी ही चार माणसें निवर्तल्यावर बाकी बाजीरावसाहेबांच्या स्त्रिया मैनाबाईसाहेब व सईबाईसाहेब, बाळासाहेबांची स्त्री काशीबाई, नानासाहेबांची स्त्री कृष्णाबाई, व बाजीरावसाहेबांची मुलगी कुसुमाबाई ह्या साधा स्त्रिया मात्र राहिल्या नानासाहेबांच्या मृत्यूनंतर, त्यांना नेपाळसरकारापासून फारसा त्रास पोंचला नाहीं इतकेंच नव्हे तर नेपा
२०]ळांत राहण्याला हि त्या सरकारानें ह्या थोर व कुलीन स्त्रियांना आडकाठी केली नाहीं ह्या बायांच्या बरोबर तात्या टोपे यांचा मुलगा पांडुरंगराव याचे चार मुलगे होते शिवाय सांबे वगैरे कारकून व आश्रित असून राव राजेसर दिनकरराव राजवाडे यांचे साडू दामोदरपंत पटवर्धन हे हि होते बळवंतराव गाय हे ह्या पांच हि बायांना मातृवत् मानीत व यावज्जन्म त्यांच्या सेवेंत यांनीं आपला देह सार्थिला नानासाहेबांच्या मृत्यूनंतर कांहीं कालानें ही सर्व मंडळी खाटमांडूस गेली तेथें बायांच्या जवळ जें जडजवाहीर होतें तें मोडून त्यांनीं तेथें थापाथळींत एक जागा विकत घेतली व त्यावर राहण्यास वाडा बांधिला योगभमाथ तीनचार लक्ष रुपये खर्चून तीनचार जहागिरी गांव खरेदी केले आणि त्यांच्यांतून येणाऱ्या पांच-सात हजार रुपयांच्या उत्पन्नावर गुजराण चालविली ब्रिटिश हद्दीपासून पांचचार
३०]मैलांच्या आंत 'राणीगंज' म्हणून एक नेपाळांत आपल्या जहागिरींत नवं गांव वसवून या बायांनीं एक रामाचें व एक लक्ष्मीनारायणाचें अशीं दोन देवस्थानें स्थापून

* ह्यांस महाराज येथें राजवाडे यांच्या घरासमोर मिती श्रावण वा १० शके १७८४ रोजी फांशी देण्यांत आलें।

स्थापिली । ह्या लक्ष्मीनारायणाच्या देवळांत मराठ्यांचा भगवा झेंडा व पेशव्यांची गादी ही ह्या थोर बायांनी त्या च वेळीं स्थापिली व ती अद्याप तेथें आहेत । सई-बाईसाहेब नुकत्याच संवत् १९५३ त म्हणजे शक १८१८ त वारल्या. मैनाबाई-साहेब आणि काशीबाई व कृष्णाबाई अशा त्याच्या दोन्ही सुना त्यांच्या अगोदर कांहीं वर्षें वारल्या. ह्या चौघा बायानी कालक्रमणा अत्यत साधुरीतीनें केली, असें तत्रस्थ लोक सांगतात. कित्येक क्षुद्र लोकानी जंगबहादुराचा व ह्या बायाचा निंद्य सबध होता, वगैरे भिकार भारुडें रचिली; परतु त्यांत कांही तथ्य नाही नेपोलियन बोना-पार्ट याला व याच्या सबध्याना शिव्या देण्यात भूषण मानणारे कित्येक राष्ट्रात जसे कित्येक लोक आढळतात, तसेच नानासाहेब व त्यांचें गणगोत यांची निंदा कर-णारे कित्येक अल्पात्मे सापडतात इतकेंच. ह्यापलीकडे त्या प्रलापांत कांही अर्थ [१०
नाही. Curse a dog and then hang him ह्या तत्त्वज्ञानांत आपल-पोटेपणा तरी आहे, परतु To curse a man's relatives after his death, ह्यात कोणता मतलब आहे तें एक सैतान जाणें.

१५. श्रीमत नानासाहेब वगैरेंचा स्वभाव उमदा असून, त्यांची वृत्ति सत्त्व-गुणप्रधान अशी होती. शक १७७९ च्या 'नाना-गर्दी'चे पुढारी म्हणून त्याच्यावर आग पाखडून कानपूर येथील कत्तलीशीं ह्याचा सबध जोडण्याचा कांही इंग्रज लेखकांनीं क्षुद्र प्रयत्न केला आहे. परतु कानपूरच्या कत्तलीपासून शिपायांना परा-वृत्त करण्याचा नानासाहेबांनी पुष्कळ प्रयत्न केला; कत्तलीशी नानासाहेबाचा मुळींच सबध नव्हता, असें स्वतः श्री. बयाबाईसाहेब सागत आहेत.

१६. बाजीरावसाहेबांची मुलगी श्री. कुसुमाबाईसाहेब यांना गर्दीनतर स्थिर-[२०
स्थावर झाल्यावर त्यांचे श्वशुर बाबासाहेब आपटे यांनी रेसिडेंटाच्या परवानगीनें खाट-मांडूहून ग्वाल्हेरीस आणिलें. त्या सध्या काशी येथें दुर्गाघाटीं हरिहरि म्हणत स्वस्थ आहेत. रघुनाथरावांचे दत्तक पुत्र अमृतरावसाहेब चित्रकूटवाले याचा वश सध्या रायबरेलीस आहे. हा वंश रावबाजीच्या वशजाच्या पंक्तीत नसल्यामुळें, त्याच्यासबं-धानें ह्याहून जास्त लिहिण्याचें प्रयोजन नाही.

१७. येणेंप्रमाणें बाजीरावसाहेब पेशव्याच्या कुटुंबाची हकीकत आहे. पेश-व्याची औरस पुत्रसंतति बाजीरावसाहेबानंतर राहिली नाही. पेशव्याची पुत्री-संतति मात्र महाराष्ट्रात पाचपंचवीस घराण्यात आहे.

१८. सईबाईसाहेब याच्या मृत्यूनंतर, नेपाळसरकारानें त्याची जहागीर बिन-वारशी म्हणून जप्त केली. सध्या भगवा झेंडा व पेशव्याची गादी असलेले देव-[३०
स्थान मात्र चालू आहे. तेथें तावे उपनामक एक कऱ्हाडे कुटुंब पूजा करून असतें. उपरिनिर्दिष्ट चार खाशा बाया जोपर्यंत होत्या तोंपर्यंत सागली, पुणें, इंदूर, ब्रह्मा-

वत व काशी येथून त्यांचे स्नेहसंबंधी अधूनमधून जातें आतां यापुढें पेशव्यांच्या इतिहासाच्या संशोधकांखेरीज दुसरे कोणी तेथें जाईल, असा संभव दिसत नाहीं

वि का राजवाडे,
पां म पटवर्धन

~~~~~~~~

९५ कूपखननलक्षण–मराठी गद्य

पानें १–५

शेवटीं विक्रम संवत् १६८२ म्हणजे इ स १६२५ हा काल दिला आहे ग्रंथ ज्योतिषाचे आधारानें लिहिला आहे भाषा फार च आधुनिक केली आहे. वराहमिहिराच्या नुकत्या च उपलब्ध झालेल्या 'दगार्गलशास्त्र' या ग्रन्थांत जे नियम आढ-
१०] ळतात त्यांतील कांहींचा यांत समावेश केला आहे यांतील गोष्टींचें अनुभव पाहण्या सारखे आहेत 'दगार्गलशास्त्राचें' भाषांतरकर्ते रा गोरे हे याप्रमाणें त्यांस अनुभव आल्याचें लिहितात यांत आरंभीं दिलेले श्लोक 'दगार्गलशास्त्रां'त आढळत नाहींत, परंतु प्रथम 'दगार्गलशास्त्र' म्हणून 'वराहसंहिते'च्या ५३ व्या अध्यायांत आपण ज्योतिषदृष्ट्या या बाबीचा विचार केला आहे असें वराहमिहिर म्हणतो तेव्हां त्यांत हे श्लोक असल्यास न कळे

श्रीगणेशायनमः । अथ वापिचक्रं ॥ वापीचक्रं प्रवक्ष्यामि विशेषं सबदा शुभे । रोहिण्या गणयेदृक्षं यावत्तिष्ठति चंद्रमाः । मध्ये चत्वारि धिष्ण्यानि पूर्वादौ च क्रमं क्रमात् ॥ मध्ये शीघ्रजलं स्वादु पूर्वस्यां खंडितं जलं ॥ २ ॥ आग्नेय्यां शुभला वापी याम्यां वै निर्जला भवेत् ॥ नैर्ऋत्यामुदकं क्षारं पश्चिमे चोत्तमं जलं ॥ ३ ॥ वायव्यां
२०] वायुमतं च उत्तरे बहुधा जलं ॥ ईशान्यां स्वल्पकं तोयं वापीचक्रे नियोजयेत् ॥ ४ ॥ इति कूपचक्र ॥ दिग्गजस्समायुक्तं संवत्सरगजान्वितं ॥ अष्टभिस्तु हरेद्भागं शेष दिवसाश्च उच्यते ॥ ५ ॥ सजलं निर्जलं पीठ पाषाणं च पुनः पुनः ॥ शुभकर्म पंचभि गुण्यं चतुर्विंशति भाजित ॥ ६ ॥

[पृष्ठ १ पाठ
पोट मलपृष्ठ

इत्यचैवमथोद्दिष्टं शेषमशुभमुच्यते ॥ चैत्रास शुक्रे इति माघ फाल्गुन पौषे तथा श्रावणमास कार्तिके ॥ एभि मासैः ३ एतु पारि सातं वित्तं च सौम्य च यशो नराणां ॥ सूर्य इमगने यदा भवति वै वाप्यां जलं कारितचे भद्रे वापि जलाश्रयो बहुवसा पाषाणमंगारके ॥ सौम्ये शुक्रगुरो जला
~~~~~~~~

यहुवसा पाषाणमंगारकः पाषाण कुटिले तमस्य द्विग्रहा राहोः फल केतुवत् ॥ य॰
द्विंध्य भागे खलु चद्रमा स्यात्तद्विग्विभागे लज (जल ?) निर्झराःस्युः ॥ तद्वाधिपे
क्रूरशुभान्विते स्यात्क्षार च गौल्य मुनयो वदंति ॥ मीने कूलीं रेमकरे वहूदकं
कुंभे वृषे चापि तथैव चार्ध ॥ आलिं च तौलिं जलसंज्ञमाहुः शेषास्त्वनुका अजलाः
प्रकीर्तिताः ॥ आता पाणि जाणायाचा प्रकार सांगें ॥ वापी कूप तडागादि मूहुर्त

[पृष्ठ २ पोट.

घेळा पाहाव्यां ॥ त्या वेळेचे लग्न पाहावें । मग विचारावे । लग्न जळचर होय । चद्र
जळराशिस होय । लग्न स्वामी जळराशिस होय । अथवा
चद्र वा सूर्य लग्नी होय । अथवा चद्र वा शुक्र ४ असे
तरि बहुत पाणि लागेल । यामध्ये कांहि योग मिळाति [१०
क।हि न मिळतिं तर थोडे पाणी लागेल । असे जाणावे।
जरि जळयोग मिळाति पापग्रह लग्नी । ४ । होतील तर
पाणि न लागे जर जळचर लग्न होय आणि पापग्रह
होती तरी मध्ये खडक लागेल जरी तया पापग्रहा ते
शुक्र चंद्र देखेत तरि तो खडक फुटे खालि पाणि लागेल
असे जाणावे । जर चवथ्या स्थानी शुभग्रह देखत आणि

वू उ उ	च चि मृ	श स्वा अ
पू पू भ	रौ ह अ श्र	फ वि पू
म पू अ	आ ज्ये रे	पु अ उ

[पृष्ठ २ पा० २

पापग्रह होय तरि जितुके शुभग्रह देखतील तरि तितुक्या गजा अथवा तितुकियां
पुरुषा खडक लागेल । पापग्रहाचा भागा ३ तीनी भाग दीजे जितुक्या वेळा तीन तीन
फिटतील तितुक्या गजा खडक लागेल असे बोलावे । आतां पाणी कसे कसें [२०
लागेल ऐसे बोलावे । लग्नी १ अथवा ४ शुभग्रह होतील तरि पाणि मिष्ट लागेल । जरि
पापग्रह असतील तरि पाणि खारट लागेल । मेष ८ वृष ७ मिथु(न?) ५ कर्क ४
सिंह ५ कंन्या ५ तु(ळ?) ६ वृश्चि(क?) ७ धन १० मकर ५ कुभ ५ मीन ४ हे
अक राशिचे । जरि लग्नी चद्रशुक्र असती अथवा ४ असति तरि (ति?)तुक्या गजा
पाणि लागे ऐसे जाणावें । चद्रशुक्र नसती तरि तितुक्या पुरुषा पाणि
लागेल । आतां आणिक प्रकार सागेन । आदित्य १६ चद्र ४

[पृष्ठ ३ पोट

मगल १० बुध २१ गुरु ७ शुक्र ५ शनि २१ हे ग्रह लग्नी रा ४ पडतां ज-
लज २ लग्न होय इतुक्या गजा पाणि लागेल ऐसे जाणावें जरी जलचर लग्न न
होय तरि तितुक्या पुरुष पाणि लागेल असें जाणावे जरि ग्रह नसेल तरि राशींच्या [३०
अंकापासून बोलावे । आता आणिक प्रकार सांगेन जेथे कूप विहीर तळे घर करणें

फसेल त्या भूमीची परिक्षा सांगेन भूमीमध्ये अवरस चौरस हात येक भूमि खणावी ते मृत्तिका खपुण भरावि जरि उणि होय तरि घरि मध्ये असे जाणावें जरि सम होय तरी शुभ कदापि निषेध नाहि जरि माति वाढेल तरी त्या स्थानीं सुख परम होय तेच माति रात्री तुलिजे जरि उणि होय तरि निके परंतु अशुभ नाहि जरी तुलना

[पृष्ठ २ पाठ

करितां वाढ तरि घरे सुख भोग पशु होय आता या (1) पाण्याचे भूमीचि परिक्षा सांगेन जैशा मनुष्याचे आंगि शिरा असती सातशें चोविस ७२४ तेशा भूमीमध्ये आहेत एक पाणि यां ॥ या एक अग्निची एक वायुचा रसायणाचा बहुता परिचा शिरा असती त्या मध्ये पाण्याचा शिरा जाणाव्या धार्मी लक्षणे बोलिलि असति । ज्या १०]स्थलि पाणि नाहि तेथें वेताचें झाड मिळे साक्ष नीरे जरि असे तरि यां वेताचें झाडा पासुन पश्चिमेकडे गज १ म्हणिजे दीड पुरुष म्हणिजे मिष्ट पाणि लागेल प श्चिमे शार लागेल कांहि आटेना । जे ठाई जांभुलिचा वृक्ष वरचा सांखिला असें तये जांभुलि खालि पूर्व दीशेस वारुळ होय तरि जांभुलिचे पाला वे दक्षिणेकडे स- मिजे २ दोन्हे पुरुषां २ भत पाणि मिष्ट लागे तें पाणि कदापि खंडेना । तेथे दक्षि णेचा झरा लागे खण

[पृष्ठ ४ पोट

र्म दक्षिणेचा झरा लागे । खणता अध पुरुषा मत्स्य लागे आणि कण कमचे या रंगा सारिखा पाषाण लागेर । त्या खालि निळि माति लागे तरि बहुत पाणि आहे एसे जाणावे भमि खणता शुध मेंढक निघे तया खालि पिवळि २०] माति लागे पुढे पिंपोळ्या पाषाण लागे तर त्या ठाइ बहुत पाणि असे असे जाणावे ज्या स्थळि औदुंबराचे झाड घरे सांग होय त्यापासून पश्चिमेकडे तीन गज ३ म्हणिजे ते पुरुषां १ पावशा सप निघे काळा पाषाण लागेल फोडा तेथे अडचा पुरुषां २॥ पाणि लागे खालि पांढळिची शिर लागेल कुडके पाषाणा चे निघति ६ जेथें गिरंजनाचा ठाइ अंजनाचा वृक्ष निरा सोपाला होय त त्या वृक्षा पासुन उत्त रेकडे १ तिहि हा आ वारुळ जरि होय तरि पश्चिमेकडे ३ हाता म्हणिजे तेथें ३॥

[पृष्ठ ४ पाट

पुरुषा बहुत पाणि लागे ७ जे ठाइ वारुळावरि निर्गुडीचें झाड असे तरि त्यापासुन दक्षिणेकडे गज ३॥ मणिजे तेथें ३॥ पुरुषा पाणि लागे मिष्ट तें कांहि आटेना सर्वे दक्षिणेचा झरा लागेल ॥ ८ भूमी खणतां गजा २ तातड मासळि निघे उष्णती १०]माती होय तया उष्णती माति लागे ४ खालि वाळु निघे तया माटि मुरुम निघे।

तया खार्लें बहूत प्राणि लागे चहूकडे झरे सुटती ९ कोणेके स्छानि बोरिचे झाड पालेले साग एकले बरवे असे त्यापासुन हात २।३। वाछळ जरि असे तरि त्या वृक्षापासुन पश्चिमेकडे खणिजे तेथें पुरुषा ३ पाणि बहुत लागे खणता हाता २।३। पांढरि दुरोळि निघे दुरोजि म्हणजे पालि १० जवे सर्वे उंबर एक वाट निघालि तेथे पाणि लागले असे जाणावे त्यापासून दक्षिणेकडे ३ हातावर खणिजे २।३। मडूक निघे तेथे पुरुषा तींही पाणि लागेल दक्षिणेचा झ-

[पृष्ठ ५ पोट

रा लागेल ११ काळ्या उबराच्या झाडा खालि वारुळ होय तरि त्या झाडा खालिं खणिजे २।३ पुरुषा पाणि लागेल तेथे पश्चिमेचा झरा लागेल १२ निरजने ठाइ बहाव्याचे झड सोपाले साग जरि होय त्या खाल्या जवालें वारुळ होय त्यापासून[१० पुरुषा १।। पाणि लागे तेथे प्राक् झरा असे १३ जे ठाई सात्वानाचा वृक्ष असे त्याजवळ वारुळ असे होय तरि त्या वृक्षा आणि वारुळा माझारि खणिजे खणिजे पुरुषा ९ का सर्प कपिला निघे त्या खालि रातळिं माति निघे त्या खालिं कुरुदासारिखा पाषाण लागे तेथें मिष्ट पाणि लागे ॥ १४ ॥ इति कूपादिखननलक्षण समाप्त ॥ छ ॥ ॥ शके १६८२ विक्रमसवत् ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ छ ॥

[पृष्ठ ५ पाठ

दत्तो वामन पोतदार.

९६ मल्हारीसुत

या च वरील बाडात एक २१ श्लोकाचें गणेशस्तोत्र आहे त्याचा कर्ता 'मल्हारीसुत'. ह्यांतील निम्मे श्लोक पान फाटून गेल्यामुळें गहाळ झाले आहेत. शेवटचा [२० २२ वा श्लोक असाः—

मल्हारीसुत दास जनार्दन रे ।
म्हणे × री मुक्तिपथासि ने रे ।
नको हेत ठेऊं × र्ळी माजि जाण ।
भजे मोरया मोरया देव जाण ॥ २२ ॥

दत्तो वामन पोतदार.

९७ चिकोडी येथील शक ९१० तील एक ताम्रपट

१ हा ताम्रपट चिकोडी येथील रा आदप्पा काळप्पा उपाध्ये यांजकडून पहाण्यास मिळाला तीन पत्रे आहेत व ते कडींत अडकविलेले आहेत कडीवरील मुद्रेवर वराहलांछन आहे उत्तरचालुक्य जो तैलप त्याच्या साम्राज्यांत ताम्रपट कोरविल्यामुळें चालुक्यांचें लांछन मुद्रेवर कोरविलें असावें दर पत्र्याची लांबी १' १", रुंदी ७", जाडी ⅛" आहे व कडीसुद्धां तिन्ही पत्र्यांचें वजन सुमार २॥ शेर (पक्के) आहे पत्रे तांब्याचे आहेत

२ अक्षर शकशतक १ ० ० तील महाराष्ट्रांतील आहे.

३ भाषा संस्कृत आहे

१०]४ प्रथम श्लोकांत सखा म्हणून जिनाचें नांव व सद्धर्म म्हणून जैनधर्माचें नांव घेतलें आहे त्यावरून दिसतें कीं, ताम्रपट कोण्या तरी जैनानें कोरविला आहे दुसऱ्या श्लोकापासून पांचव्या श्लोकापर्यंत राष्ट्रकूटांच्या वंशांतील कांहीं नांवें दिलीं आहेत, तीं येणेंप्रमाणें:—

१ शुभतुंग
२ तत्सुत जगत्तुंग
३ तत्सुत इंद्रराज
४ तद्सुत अमोघवर्ष श्रमणजमल
५ तत्सुत यद्नामा कृष्णराज
६ तद्भ्रातृ खोट्टिग
१०] ७ वद्दिग

वद्दिगानंतर राष्ट्रकूटांचें राज्य वृद्धि पावल्याचें तैलप चालुक्याच्या दृढपणामुळें थांपलें असे करोद्गार पांचव्या श्लोकांत काढले आहेत शुभतुंग म्हणजे दुसरा अकालवर्ष–शुभतुंग–कृष्ण हा दुसऱ्या कृष्णापासून खोट्टिगापर्यंत इतरत्र राष्ट्रकूट ताम्रपटांप्रमाणें च हा हि ताम्रपटांत नांवें दिलीं आहेत परंतु, खोट्टिगानंतर वद्दिग राजा झाला, असें म्हटलें आहे इतर ताम्रपट कक्कल असें नांव देतात हा वद्दिगा नंतर राष्ट्रकूटांचें राज्य संपून तैलप चालुक्याचें राज्य सुरू झालें इतकें कथन केल्यानंतर, ताम्रपटांत दक्षिण कोंकणच्या सिलाहारांची वंशावळ येणेंप्रमाणें दिली आहे —

धंम्मियर
|
तत्सुत चामल्ल किंवा अम्मल्ल
|
तत्सुत ऐयप
|
तत्सुत आदित्यवर्मा
|
तत्सुत अवसर
|
तत्सुत इंद्र
|
तत्सुत भीम
|
तत्सुत अवसर (शक ९१०)

इतर ताम्रपटांत धम्मियराचा पुत्र ऐयप सांगितलेला आढळतो.
धम्मियराचा पुत्र चाम्मल्ल किंवा अम्मल दिला असून, त्याचा पुत्र ऐ
आहे. इतरत्र ताम्रपटांत ऐयपाचा मुलगा अवसर दिलेला आहे. ह्या
पाचा मुलगा आदित्यवर्मा दिला आहे. बहुशः अवसराचें
आदित्यवर्मा असावें. यानतरची वंशावळ इतरत्रप्रमाणें च आहे.

शक ९१० त राज्य करणाऱ्या ह्या अवसर सिलाराच्या अमलांत,
मठ मठिका यांस काही भाग दिलेला आहे. दानपत्राचे शेवटी नेह
अनुसरून ठरलेले तीन श्लोक आहेत. त्यांचा अर्थ दिलेला नाही.

पत्रा पहिला दुसरी बाजू

१ ॐ जयतुतरां सर्व्वज्ञो नन्दन्तु जनाश्च राजगोविप्राः ।
२ वर्द्धन्तामविनाशि च शासनं भवतु ॥ य इह परमपृथ्वी
३ भो वल्लभो ऽ भू दिन इव शुंभतुङ्ग स्तेजसा सुप्रसिद्धः ।

सर्वज्ञाचा विशेष जय असो, लोक आनंदित होवोत, राजा गाई
प्रमुदित होवोत । सद्धर्मांची वृद्धि होवो व (हे) शासन चिरकालिक
तेजानें सुप्रसिद्ध जणु सूर्य च व पृथ्वीचा शास्ता असा शुभतुङ्ग
झाला । त्याचा पुत्र प्रतापी, परमशूर, व ज्यानें सर्व शत्रूस जि

४ दतिशूरस्तस्य पुत्र॰ प्रतापी विजितसकलशत्रु श्रीजमपुत्र
५ देव॰ ॥ सकलविबुधबन्धु स्तत्सुतो मित्यवर्ष्यो ऽ भवदिव दिवजन्द्र॰ श्री
६ न्द्रराजो जितात्मा । तदनु तदनुजोऽभून्नृमियोऽमोघवर्ष्यो नृपगुण
७ रमणीय॰ सर्व्वसामन्तनाथ ॥ अथ वनगजमल्लायह्वना
८ मप्रसिद्ध॰ समभवदवनीशस्तत्सुत कृष्णराज । निहतनिखि
९ लशत्रो स्तस्य धर्मैकबन्धो स्तदनु विधिवशेन भ्रातरि भ्रातरा
१० ज्ये ॥ लोकप्रसिद्धसत्यागभोगादिगुणशालिनि । श्रीमत्खो
११ ट्टिगदेवे तु पर लोक गतें सति ॥ श्रीराष्ट्रकूटान्वयकल्पवृक्षो
१२ त्तुङ्गाङ्कुरे वड्डिगदेवनाम्नि । श्रीतैलपानल्पनगातिभारावमा

१०] पत्रा दुसरा बाजू पहिली

१३ नवृद्धौ सति दैवयोगात् ॥ ५ इत शिलारवर्णनम् ॥ श्रीमान्वि
१४ द्याधरेन्द्रोऽभूत्परार्थनिरत॰ सदा । जीमूतकेतो सत्पुत्रो नाम्ना
१५ जीमूतवाहन॰ ॥ मत्वा तृणवदात्मान धीर प्रादाद्गरुत्मते ।
१६ यो नागरक्षणे यश॰ शिलारास्य स्ततो ऽ भवत् ॥आसीत्तद्वंशान्वये श्रीमा
१७ न्राजा धर्म्मियर॰ पर । अधिवेलाकुलं रम्यं योऽकरोद्बलिपत्तनम् ॥
१८ तत्र चाम्मट्टनामाभूत्सुतो निर्ज्जिताहित॰ । प्रचण्डदण्ड स्तत्पुत्रस्त
१९ मभूदेयपो नृप॰ ॥ आदित्यवर्म्मा पुत्रोऽभूत्तस्माद्यादित्य

जगत्तुङ्ग देव नांवाचा होता ॥ *त्याचा मुलगा, सर्व विद्वानांचा पोषक*, दुसरा इन्द्र च अशी नित्यवर्ष इन्द्रराज म्हणून होता । त्याचे मागून त्याचा भाऊ पृथ्वीस प्रिय असलेला, नृपगुणांनी सालंकृत, सर्व्वसामन्तांचा (तो) श्रेष्ठ असा अमोघवर्ष नांवाचा होता ॥ नंतर त्याचा पुत्र कृष्णराज हा अवनीश झाला, तो वनगजमल्लायह्व या नांवानें प्रसिद्धीस आला । धर्माचा एक बंधु व सर्व शत्रूंचा नाश करणारा तो त्याच्या मागून दैववशात् त्याचा भाऊ, जगीं प्रथित अशा त्यागभोगादि गुणांनीं युक्त, जो खाट्टिगदेव तो राजा झाला ॥ तो स्वर्गी गेल्यावर, राष्ट्रकूटांच्या वंशरूपी कल्पवृक्षाचा अंकुररूपी जो वड्डिगदेव तो श्रीतैलप हाच कोणी महानग त्याच्या भारानें वृद्धि पावला नाहीं हें दुर्दैव च होय ॥

येथपासून शिलारकुलाचें वर्णन । जीमूतकेतूचा सत्पुत्र, विद्याधरांचा श्रेष्ठ, परोपकारी तत्पर, जीमूतवाहन नांवाचा होता ॥ आपल्या स्वतःस तृणवत् मानून त्या धीरानें नागरक्षणाकरितां गरुडास आपला देह दिला त्या दिवसापासून त्या वंशास 'शिलार' म्हणून नांव पडलें ॥ त्या कुलांत येमपशाली असा 'धर्मियर' नांवाचा राजा झाला । त्यानें '*बलिपुर*' ज्याची सीमा समुद्रापर्यंत गेली आहे, असें विस्तृत व रम्य केलें त्याचा पुत्र शत्रूंस ज्यानें जिंकिलें आहे असा 'आमट्ट'

२० वंत्स्त्रयम् । प्रतापापास्तवैरीन्द्रतमोराशी: प्रजाप्रियः ॥
२१ अवसर इति पुत्र स्तस्य जातो जितारिः प्रथितपरमकीर्त्तिर्द्ध
२२ र्म्यकर्म्माभिरामः । समभवदथ : शक्रवद्विक्रमाढ्यः सकलगु
२३ णगरीयानिन्द्रराज स्तु तस्मात् ॥ समभवत्तनयो नयवां स्ततो ज
२४ गति भीम उदारतमोऽभयः । य इह भीम इव प्राथितोऽखिलै
२५ र्नृपगुणै र्गुणवद्भि रुपासितः ॥ सैहिकेय इव योऽतिदुर्ज्ज

पत्रा दुसरा बाजू दुसरी

२६ यो ग्रस्तकान्ततरचन्द्रमण्डलः । यश्च काम इव मानिनीमन
२७ स्त्यक्तदर्प्पमकरोन्मनोरमः ॥ तत्पुत्रस्यावसरनृपतेर्द्धर्म्मपु
२८ त्रोपमस्य सत्यत्यागाद्यनुपमगुणालकृतेरस्तशत्रोः । कन्दर्प्प [१०
२९ स्य परिमितमहारूपसौभाग्यलक्ष्म्या पूज्ये राज्येऽत्र ब
३० लिनगरे वर्द्धमानेऽसमाने ॥ ९शकनृपकालव्यपगत
३१ शतेषु नवसूत्तरेषु दशवर्षैः । श्रीसर्व्वधारिवर्षे कार्त्ति
३२ कशित–सोमवारपञ्चम्याम् ॥ श्रीमदवसरराजाय ।
३३ सिद्धैश्रेष्टिपुत्रो रेउमश्रेष्ठी तत्सुतो नागैश्रेष्ठी
३४ तथा छट्ठमैश्रेष्टितनयो रेवणश्रेष्ठी तत्पुत्रो लोकै

नांवाचा होता । ज्याचें शासन अत्यत कठिण असा त्याचा पुत्र 'ऐयप' म्हणून झाला ॥ दुसरा आदित्य च काय असा त्याचा आदित्यवर्मा नांवाचा पुत्र होता । त्यानें आपल्या प्रतापानें स्वतःच्या श्रेष्ठवैऱ्याचा (अधकार) नाश केला व तो प्रजेस अत्यत प्रिय होता ॥ धर्मकर्मांनी अभिराम व जित आहेत शत्रू ज्यानें असा त्याचा पुत्र अवसर नांवाचा होता । त्याचा पुत्र इंद्राप्रमाणें पराक्रमी, व सर्वश्रेष्ठ-गुणांनी युक्त असा इन्द्रराज नावाचा होता ॥ नंतर गुणिजनानी उपासित, नृप-गुणांनी विश्रुत, अपरभीम च जणू, अत्यंत उदार, व नीतिमान् असा त्याचा पुत्र भीम म्हणून झाला ॥ सुंदर अशा चन्द्रमण्डलाचा (चंद्रवशाचा !) ज्यानें ग्रास केला आहे असा दुसरा दुर्जय राहू च काय, अशा त्यानें आपल्या रूपानें मदनाप्रमाणें मानिनीच्या मनांतील गर्वाचें हरण केले ॥ त्याचा पुत्र अवसर. ज्यानें शत्रूचा नाश केला आहे, जो सत्य, त्याग इत्यादि गुणांनीं अलंकृत, जो दुसरा धर्मपुत्र च, व ज्याचे रूपसौंदर्यानें सौभाग्यलक्ष्मी परिमित झाली आहे असा दुसरा कंदर्पच तो होता. त्याच्या पूज्य राजवटींत बलिनगराची असमान भरभराट झाली ॥. शक ९१० सवत्सर सर्वधारि या वर्षी कार्तिक शुद्ध ५ सोमवारीं या श्री अवसर राजास सिद्धैश्रेष्ठींचा पुत्र रेउमश्रेष्ठी व त्याचा पुत्र नागैश्रेष्ठी, तसेंच

५५

३५ श्रेष्ठी तथा महादेवश्रेष्ठिपुत्र' खेत्रेय * इति त्रयोऽपि क्रमागतकिं -
३६ जलपुळींसे जीवलोकद्वयस्थिरीकरणार्थं चत्वारिंशद्दीनारजानि
३७ तां पादपूजां मावुः । अर्हणमस्य द्रव्यपर्व्ययार्थे पूगफलछक्षद्व
३८ य म्प्रतिवर्षं त्रिभिरेव दातव्यम् । × किंच । श्रीरेवणार्यमन्मु

पत्रा तिसरा बाजू पहिली

३९ डिश्रेष्ठिनागपालामात्यपुत्रैर्न द्रव्यादिप्रधान राजपुरुष
४० सकलवृद्धनगरद्धज्ञामपञ्चमठस्थानमठिकाप्रथीविवित
४१ श्रीमद्द्वसरराजपुत्रपौत्रादिभिस्तत्पुत्रपौत्रैश्च पालनी
१०]४२ यमेतद्धर्म्मार्थमिति ॥ बहुभिर्व्वसुधा भुक्ता राजभि' सगरा
४३ दिभिः । यस्य यस्य यदा भूमि स्तस्य तस्य तदा फलम्॥ स्वदत्तां
४४ परदत्तां वा यो हरेत वसुंधराम् । षष्टिवर्ष्षसहस्राणि वि
४५ ष्टायां जायते कृमि ॥ सामान्यो ऽ यं धर्म्मसेतुर्नृपा
४६ णां काले काले पालनीयो भवद्भि' । सर्व्वानेतान्भाविन'

४७ पार्थिवेन्द्रान्भूयो भूयो याचते रामभद्र'॥

लक्ष्मीश्रेष्ठीचा मुलगा रेवणश्रेष्ठी व त्याचा पुत्र सोढे श्रेष्ठी, व तिसरा महादेवश्रेष्ठीचा पुत्र खेत्रेटा, त्याचा आदित्यवर्मा या तिघांनीं पूर्वपरंपरागत चालत आलेली किंजळ व हुलीस या दोन गांवाच्या सुखाकरितां चाळीस दिनार पादपूजा म्हणून दिले ॥ याची पुजा म्हणून व जें पूजाद्रव्य द्रव्य याच्या खर्चाकडे यावयाचें तें तिघांनीं दरवर्षी १ लक्ष सुपाऱ्या स्वरूपांत द्यावयाचें। नागश्रेष्ठीचा भाग मी परिपालन करावयाचा नाहीं परंतु

यापुढील अभ बरोबर लागत नाहीं साधारण समजतो तो असा'—इत्यादि प्रधान राजपुरुषांनीं वृद्धनगरांत चालविलेले पांच मठ व तीन मठिका यांस श्रीरेवण आर्य मनुष्यश्रेष्ठि व अमात्यपुत्र (?) नागपाल यांनी दिलेला भाग मात्र श्रीमद् अवसर राजाच्या पुत्रपौत्रांनीं त्यांच्या पुत्र पौत्राकडे आचन्द्रार्क चालवावा ॥ × ×

---

* +++ श्रेष्ठिपुत्र आदित्यवर्म्मा +—+नागश्रेष्ठिनो भागो न मया: पालनीय:

१ क्षत्रिय शब्दापभ्रंश: नाम वा मास्तु । २ यामदूपनाम । अथवा अर्हत्स्तम् । ३ प्रधानराजपुरुषार्थें नांव । पुढील उतान्याववरून । ४ अर्हत्स्तम्-पुल= पुळा-पळशोऽनुपयुक्तम् ।

४८ श्रीमन्नागरसान्धिविग्रहवता स्वस्वामिनोऽनुज्ञया श्रीम
४९ द्वामनसूनुना च कविना श्रीदेवपालेन हि। विस्पष्टं लिखि
५० तं स्वविस्तरसमुत्कीर्ण्णं तथा वज्जडे नाकल्पावधि साधु तिष्ठतुत
५१ रां सर्व्वैः समं शासनम् ॥ इति मङ्गलमहाश्रीः ॥ © ॥

९८ कल्यारंभ व भारतीय युद्ध

१ भारतीय युद्ध कधी झालें, ह्या बाबीचा शोध व निर्णय युरोपीयन लोक गेलीं शंभर वर्षें करीत आहेत. इतकी वर्षें घालवून त्यांनी शेवटी असा निर्बंध करून घेतला आहे की, भारतीय युद्ध इसवीसनापूर्वी फार तर पधराशें वर्षांपलीकडे झालें नसावें. ह्या निर्बंधाला ते विष्णुपुराणाचा आधार देतात.

यावत्परीक्षितो जन्म यावन्नंदाभिषेचनं । [१०
एतद्वर्षसह तु ज्ञेयं पंचदशोत्तरं ॥

पंचदशोत्तर किंवा पंचाशदुत्तरं अशा अर्थांचे पाठ इतर दोनचार पुराणांत आढळतात. त्यांच्यावर भिस्त ठेवून, व नंद इसवी सनापूर्वी ४०० वर्षे होते असें ठरवून, युरोपीयन शोधक म्हणतात की, भारतीय युद्ध इसवीसनापूर्वी १५०० वर्षे झालें असावें. हें युरोपीयनाचे म्हणणें आपल्या इकडील विद्वानास मान्य नाही. कां की, कलियुगाला प्रारभ शकापूर्वी ३१७९ व्या वर्षी व संवतापूर्वी ३०४४ व्या वर्षी झाला व त्या च वेळी भारतीय युद्ध झालें, अशा अर्थाची वचनें पुराणांतून, शिलालेखांतून, व ज्योतिषग्रंथांतून अनेक आहेत. त्याचा आधार सोडून, युरोपीयनाचें म्हणणें ग्राह्य करण्यास विशेष कारण दिसत नाही. ह्यावर प्रतिप्रश्न असा उद्भवतो कीं, परीक्षितीच्या जन्मापासून नंदांच्या अभिषेकापर्यंत १०५०,१०१५, ९५०,[२० वगैरे जी काही वर्षे गेलीं म्हणून पुराणात सांगितलें आहे त्याचा अर्थ काय ? युरोपीयन सस्कृतज्ञांच्या पद्धतीप्रमाणें ज्या विधानाची उपपत्ति व सगति आपल्या म्हणण्याला जुळत नाही तें विधान बेधडक क्षेपकात उडवून देण्याचा उपटसुंभ व्यवहार स्वीकारावयाचा की काय ? तर असा प्रकार नाही. युरोपीयनांची उपटसुंभ पद्धती न स्वीकारतां, आपल्या इकडील शोधकांचे असे म्हणणें आहे की, पुराणांतील वचनांचा अर्थ युरोपीयन लोक सकृद्दर्शनी करतात तसा नाही यावत्परीक्षितो जन्म

× ॥ श्री वामनाचा मुलगा कवि देवपाल जो सन्धिविग्रहाचा अधिकारी त्यानें आपल्या स्वामीचे अनुज्ञेनें स्पष्ट असें लिहिलें व वज्जडानें तें खोदलें. सर्वांसह त हें शासन कल्याचे अवधिपावेतों चिरकालिक होवो ॥॥ इति मङ्गलम ॥ ड् ॥

इत्यादि वचनांचा अर्थ युरोपीयन लोकांस करतां आला नाहीं, अर्थात् त्यांच्या यु
कोंच्या विधानांनीं आपल्या मतांत फेरबदल करून घेण्याची आवश्यकता भासत
नाहीं आणखी कोणी प्रतिपक्ष असा करतात कीं, युरोपियन लोकांचें म्हणणें एकीकडे
राहो तुमच्यांतील च रा श्र्यंबकराव काळे "यावत्परीक्षितो जन्म" इत्यादि वच
नांचा आधार घेऊन भारतीय युद्ध इसवीसनापूर्वी १२०० वर्षांच्या सुमारास झालें
म्हणून म्हणतात त्याची वाट काय ? तर या प्रतिपक्षावर आमचें हें च म्हणणें
आहे कीं, रा काळ्यांना हि "यावत्परीक्षितो जन्म" इत्यादि वचनांचा अर्थ युरोपीय
नांच्या इतका च कळला आहे. सबब, काळ्यांचें म्हणणें हि आम्हीं कबूल करीत
नाहीं येथें रा काळे विचारतील कीं, "यावत्परीक्षितो जन्म" इत्यादि वचनांचा खरा
१०] अर्थ जर मला कळला नसेल, तर तो मला कळविण्याची मेहेरबानी करा
काळ्यांची ही विनंति रास्त आहे तिचा बहुमान करणें अत्यन्त अगत्याचें आहे.

२ वायुपुराणांत खालील श्लोक आहेत:—

महादेवाभिषेकात्तु जन्म यावत्परीक्षित: ।
एकवर्षसहस्रं तु ज्ञेयं पञ्चाशदुत्तर ॥ १ ॥
प्रमाणं वै तथा चोक्तं महापद्मान्तरं च यत् ।
अंतरं तच्छतान्यष्टौ षट्त्रिंशच्च समा: स्मृता: ॥ २ ॥
एतत्कालान्तरं भाव्या आंध्रान्ता ये प्रकीर्तिता: ।
भविष्यैस्तत्र संख्याताः पुराणज्ञैः श्रुतर्षिभि: ॥ ३ ॥
सप्तर्षयस्तदा प्राहु: प्रतीपे राज्ञि वै शतं ।
२०] सप्तविंशै: शतै भाव्या आंध्रान्ता तदा पुन ॥ ४ ॥
सप्तर्षयो मघायुक्ताः काले पारिक्षिते शतं ।
आंध्रान्ते सचतुर्विंशे भविष्यंति मते मम ॥ ५ ॥

मुख्य मुद्द्याचे श्लोक ते हे च त्यांचा अर्थ करावयाचा आहे येथें, पहिला च
तेवढा श्लोक आधाराला घेऊन युरोपियन लोकांनीं समाधान मानिलेलें आहे
बाकीच्या चार श्लोकांकडे त्यांनीं लक्ष मुद्दां दिलेलें नाहीं अथात् अपवाद पुरस्
जनेस घडून निर्णय करू पहाणाऱ्या पंडितमन्यांच्या ह्या वागण्याची उपेक्षा केल्यास
तें न्याय्य च होईल तथापि उपेक्षा रा काळे यांची करतां येत नाहीं कारण, त्यांनीं
पांच हि श्लोक जमेस धरले आहेत व त्यांची सगति लावण्याचा प्रयत्न केला आहे
पहिल्या तीन श्लोकांचा अर्थ काळे येणेप्रमाणें करतात —

३०] "(१) महादेवाच्या अभिषेकापासून परीक्षितीच्या जन्मापर्यंत १०५१ वर्षे झालीं
(२) याच प्रमाण, परीक्षितीच्या अभिषेकापासून महापद्मापर्यंत ८३६ वर्षे झालीं,
असें मानतात (३) इतका च काल महापद्मापासून आंध्रांच्या अंतापर्यंत झाला

तापर्च्या वेळी सप्तर्षि जे होते तेव्हांपासून आंध्राच्या अंतापर्यंत २७००, व येतील. (५) परीक्षितीच्या काळी सप्तर्षि मघांत होते. आंध्रांच्या अखेरीस २४ नत्री येतील."

असा एकंदर पंचविधानात्मक अर्थ काळे करतात. त्यांच्या मतें पहिल्या ला प्रमाण दुसरें विधान आहे. परंतु हें मत रास्त नाही. अशाकरिता की, अर्थाचे जे श्लोक मत्स्यपुराणांत आहेत त्यांचा मतलब काळ्यांच्या विधा- ोपक नाहीं. मत्स्यपुराणांतील श्लोक असेः—

महापद्माभिषेकात्तु यावज्जन्म परीक्षितः ।
एतद्वर्षसहस्रं तु ज्ञेयं पंचाशदुत्तरं ॥
पौलोम्न स्तु तथांध्रात्तु महापद्मांतरं पुनः । [१०
अनंतरं शतान्यष्टौ षट्त्रिंशत्तु समास्तथा ॥
तावत्कालान्तरं भाव्यं आंध्रांतादापरीक्षितः ।
भविष्ये ते प्रसंख्याताः पुराणज्ञैः श्रुतर्षिभिः ॥
सप्तर्षयो मघायुक्ताः काले पारीक्षिते शतं ।
ब्राह्मणास्तु चतुर्विंशा भविष्यंति शतं समाः ॥

श्लोकाचा अर्थ असाः—महापद्माच्या अभिषेकापासून परीक्षितीच्या जन्मापर्यंत किंवा ९५० (जसा अर्थ घ्यावा तसा) वर्षे गेली. त्यानंतर लागलीच पासून पुलोमन् आंध्र याच्यापर्यंत ८३६ वर्षे गेली. हे दोन काळ मिळून जे- ळ तेवढा परीक्षितीपासून आंध्रान्तापर्यंत गेला. आतां, ह्या मत्स्योक्तींत काळ्याचें धान (परीक्षितीच्या अभिषेकापासून महापद्मापर्यंत ८३६ वर्षे झाली) [२० ठ नाहीं. उलट वायु ज्याला महादेव म्हणतो त्याला च मत्स्य महापद्म म्हणतो. वायुपुराणातील पहिल्या तीन श्लोकाचा खरा अर्थ खालीलप्रमाणें आहेः— ऊर्फ महापद्म याच्या अभिषेकापासून परीक्षितीच्या जन्मापर्यंत १०५० किंवा र्षे गेली. महापद्मापासून आंध्रान्तापर्यंत अंतर ८३६ वर्षांचे होतें. मत्स्यपुरा- श्लोकांचे भाषान्तर करिताना, (आंध्रान्तापासून परीक्षितीपर्यंत आणखी ति- वर्षे गेली) हें वाक्य, मुळांत तसे शब्द नसतांना, काळ्यांनी पदरचें घुस- हे. काळ्यांचें हें कृत्य अशास्त्र आहे, अर्थात् अविश्वास्य आहे, व त्याच्यावर ली सर्व इमारत डळमळीत आहे. मूळात 'आणखी' असा शब्द नाहीं. "आं- ासून परीक्षितीपर्यंत इतकें कालान्तर समजावें" असा "तावत्कालान्तर आंध्रान्तादापरीक्षितः" ह्या ओळीचा अर्थ आहे. "इतकें कालान्तर" म्हणजे [३० + ८३६ मिळून १७८७ इतकें अंतर. म्हणजे परीक्षितीपासून आंध्रान्तापर्यंत वर्षे झाली असा सरळ अर्थ निघतो. ई. स. ३०० च्या सुमारास आंध्रांचा

अंत झाला असें समजल्यास, परीक्षितीचा काल इसवीपूर्वी १४८७ येतो तो का त्यांना नको आहे त्यांना इसवीपूर्वी १२६१ हा काल हवा आहे इसवीसन २५० त आंध्रांचा अंत झाला असें समजल्यास, परीक्षितीचा काल इसवीपूर्वी १५३७ येतो तो तर काल्यांना मुळीं च नको का नको त्याचें कारण येणेंप्रमाणें परीक्षितीच्या जन्मापासून ९५१ वर्षांचा हिशेब काल्यांनीं केला, तों ९५१ व्या वर्षाला चन्द्रगुप्त मौर्याचा काळ येऊं लागला, तेव्हां काल्यांनीं असें ठरविलें कीं, वायुपुराणोक्त जो महादेव तो चन्द्रगुप्त होय, नंद नव्हे हा शोध केल्यावर आंध्रान्तापर्यंतच्या ८३६ वर्षांचा हिशेब पहातां काल्यांना असें दिसून आलें कीं, चंद्रगुप्तापासून आंध्रान्ता पर्यंत ८३६ वर्षे होत नाहींत, फक्त ३२५ + २५० म्हणजे ५७५ वर्षे होतात तेव्हां
१०]काल्यांनीं दुसरा असा शोध लाविला कीं, ८३६ हीं पुराणोक्त वर्षे शातवाहनांच्या कारकीर्दीचा व इतर आणीक कारकीर्दींचा घोटाळा करून चुकीचीं दिलीं आहेत तात्पर्य, शोध व छाटाछाट करतां करतां काल्यांना असें आढळून आलें कीं, वायु पुराणोक्त जीं वाक्यें आपण आधाराला घेतलीं तीं सर्व चुकीचीं आहेत. राजांचीं नांवें चुकीचीं आहेत, वर्षांची संख्या चुकीची आहे, शब्दरचना चुकीची आहे, तात्पर्य, येथून तेथून पुराणांतील वचनें कवडीमोल आहेत, असा निर्णय काल्यांच्या शोधांपासून फलित झालेला आहे वायुपुराणोक्त वचनाचा काळे जो अर्थ करतात तसा अर्थ करू गेल्यास असा च निर्णय प्राप्त होईल, यांत संशय नाहीं तेव्हां, असें समजावयाचें कीं काय कीं, वायुपुराणांतील हीं वचनें निष्फळ वाष्कळ आहेत व त्यांचा विचार करणें केवळ कालहरण आहे ? तर असा प्रकार नाहीं, सरळ अर्थ
२०]केला असतां उत्तम संगति लागते कशी लागते तें सांगतों

आपल्या एकोनएक सर्व ज्योतिष्यांच्या मतें शककालापूर्वी ३१७९ वर्षे कलियुगारंभ झाला तसें च द्वापर आणि कलि यांच्या संधीस भारतीय युद्ध झालें, असें हि एकोनएक सर्व ज्योतिष्यांचें मत आहे भारतीय युद्ध द्वापराच्या अंतीं व कलीच्या प्रारंभीं झालें, असें मत आर्यभटापासून आजपर्यंत जेवढे म्हणून योग्य ज्योतिषी झाले तेवढ्या सर्वांचें आहे म्हणजे शक ३९८ पासून हें मत प्रचलित आहे व तत्पूर्वी हि हें च मत प्रचलित होतें असें दिसतें कारण, यद्यपि आर्यभट, शक ४२१ पर्यंत कलीचीं ३६०० वर्षे गेलीं आणि कल्पाचीं ६ मन्वन्तरें व २७३/४ युगें गेल्यानंतर भारतीय युद्ध झालें असें मानतो, तथापि एका मन्वन्त रांत ७२ युगें असतात, असें तो म्हणतो आणि याशेवटल्या विधानाकरितां, ब्रह्मगुप्त
३०]त्याला 'श्रुतिस्मृतिविरोध करणारा' म्हणून दूषण देतो याचा अर्थ इतका च कीं, शककालापूर्वी ३१७९ वर्षे कलियुगारंभ व भारतीयसंग्राम झाला, असें मत आर्यभटा पूर्वी फार प्राचीनकाळापासून प्रचलित होतें तात्पर्य, भारतीय युद्ध व यांचे शक

पूर्वी ३१७९ वर्षे झालें, हें मत भारतवर्षांत सार्वत्रिक आहे. ह्या मताला अपवादक म्हणून वृद्धगर्गाचा वराहमिहिरोद्धृत श्लोक देत असतात; तो श्लोक असा:-

आसन्मघासु मुनयः शासति पृथ्वीं युधिष्ठिरे नृपतौ ॥
षड्द्विकपंचाद्वि (२५२६) युतः शककाल स्तस्य राज्ञ श्च ॥

–बृहत्संहिता, सप्तर्षि चार.

ह्या श्लोकाचें भाषान्तर सामान्यतः असें करतातः–युधिष्ठिर म्हणजे पंडुपुत्र धर्मराजा पृथ्वीचें राज्य करीत असतां, मुनि (सप्तर्षि) मघानक्षत्री होते शककालांत २५२६ मिळविले म्हणजे त्या राजाचा (युधिष्ठिराचा) हि (काल येतो) या श्लोकाच्या ह्या अर्थावरून अशी निष्पत्ति निघते की, शककालापूर्वी २५२६ वर्षे म्हणजे कालियुगाची ६५३ वर्षे(३१७९—२५२६) गेली तेव्हा पांडव व भारतीय युद्ध झालें [१० इतर सर्व ज्योतिषी भारतीय युद्ध शकापूर्वी ३१७९ वर्षे झालें असें मानतात व गर्गवचनाप्रमाणें वराहमिहिर तें युद्ध शकापूर्वी २५२६ वर्षे झालें असें मानतो, असें सकृद्दर्शनी दिसतें. दोहो मतांत ६५३ वर्षांचें अंतर पडतें. अर्थात् ३१७९ हा आंकडा भारती युद्धाचा खरा मानावा की २५२६ हा आकडा खरा मानावा, असा द्वैधीभाव उत्पन्न होतो. आणि या द्वैधीभावामुळें ह्या दोन्ही आंकड्यांवरचा विश्वास उडून जातो. वराहमिहीर म्हणजे कांही लहानसहान व्यक्ति नव्हे, बडें धेंड आहे. तो भारतीय युद्ध शकापूर्वी २५२६ वर्षे झालें, असें ज्याअर्थी गर्गवचन देऊन सांगतो, त्याअर्थी शक ४२७ त भारतीय युद्धाच्या कालासंबधानें दोन मतें होती असें सकृद्दर्शनीं म्हणावे लागतें. परंतु हें केवळ सकृद्दर्शन झालें. वराहमिहिर कलियुग शकापूर्वी ३१७९ वें वर्षी सुरू झालें हें मानतो यात तर बिलकुल संशय नाही. म्हणजे वराह-[२० मिहिराला कलियुगाचा ३१७९ हा शकपूर्वकाल इतर ज्योतिष्याप्रमाणें च मान्य आहे. इतर ज्योतिष्याप्रमाणें च वराहमिहिरापुढें श्रुतिस्मृतिपुराणग्रंथ होते. ह्या पुराणग्रथांत पाडव व भारतीय युद्ध कलियुगारंभी झाले असें स्पष्ट व एककठरवाने सांगितलें आहे. अर्थात्, हें पुराणवचन वराहमिहिराला माहीत होतें, ह्यांत संशय नाहीं. वराहाच्या पूर्वी नुकता च झालेला जो आर्यभट तो भारतीय युद्ध शकापूर्वी ३१७९ वर्षे झालें असें मानतो. आणि वराहमिहिराला च तें न मानण्याला कारण काय ? वस्तुतः कारण तर कांहीएक दिसत नाहीं. ह्यावर कोणी अशी व्यप्ति काढतात की, वराहमिहिराच्या वेळीं व वृद्धगर्गाच्या वेळी भारती युद्धाच्या कालासंबधानें दोन परपरा असाव्या किंवा असल्या पाहिजेत. परंतु गर्ग आणि वराहमिहिर ह्यांच्या पूर्वी अशी एखादी परंपरा होती, असें म्हणण्याला गर्गवराहांखेरीज दुसऱ्या कोणाचें प्रमाण नाही. [३० तेव्हां, अशी द्विविध परंपरा होती, असें निःशंक विधान करण्यास मन धजत नाहीं. तेव्हा गर्गवराहोक्त भारतीय युद्धाचा २५२६ हा शकपूर्व काल संशयित आहे असें

म्हणण्याकडे प्रवृत्ति होते आणि ही प्रवृत्ति साधार आहे, हें हि दाखवून देतां येतें वराहोद्धृत वृद्धगर्गाचा श्लोक जो आहे त्यांत युधिष्ठिरे नृपतौ या पदाचा अर्थ आजपर्यंत कांहीं लोक जसा करीत आले आहेत तसा नाहीं युधिष्ठिरे नृपतौ म्हणजे पंडुपुत्र धर्मराजा असा अर्थ कित्येक लोक करतात परंतु, असा अर्थ करण्यांत ते सपशेल चुकत आहेत, असें साधार दाखवून देतां येतें बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु (२–४–६६) असें पाणिनीय सूत्र आहे या सूत्रांत युधिष्ठिराच्या गोत्रापत्यास यधिष्ठिर म्हणावें, यौधिष्ठिरि म्हणू नये, असा उपदेश केलेला आहे. युधिष्ठिराचे जे वंशज किंवा वश्य त्यांना युधिष्ठिर म्हणत असा पाणिनिप्रोक्त 'युधिष्ठिर' शब्दाचा अर्थ आहे गवियुधिभ्यां स्थिरः (८–३–९५) या सूत्रावरून दिसतें कीं, पाणिनीला 'युधिष्ठिर' हा शब्द संज्ञावाचक म्हणून माहीत[१० होता व बह्वच इत्यादि सूत्रावरून असें दिसतें कीं, भरतकुलांत कोणी युधिष्ठिर झाला हें हि पाणिनीला माहीत होतें इतकें च नव्हे, तर लौकिक गोत्र उत्पन्न करण्यासारखा कोणी युधिष्ठिर नांवाचा भरतकुलोत्पन्न प्रसिद्ध पुरुष होता, हें हि पाणिनि दाखवितो असो प्रस्तुत एवढें च आहे कीं, युधिष्ठिराच्या गोत्रापत्याला कांहींएक प्रत्यय न लावतां युधिष्ठिर या संज्ञेनें च ओळखीत तात्पर्य, गर्गवराहोक्त श्लोकांत युधिष्ठिरे नृपतौ या पदाचा अर्थ युधिष्ठिर राजाचा वंशज राजा, युधिष्ठिरगोत्रांतील राजा, युधिष्ठिराचा वंशज, असा वस्तुत आहे या पदाचा हा वास्तविक अर्थ घेतला असतां, गर्गवराहोक्त उपरिनिर्दिष्ट श्लोकाचा अर्थ येणेप्रमाणें होतो:—शककालांत २५२६ वर्षें मिळविलीं असतां, युधिष्ठिराच्या कुलांत उत्पन्न झालेल्या राजाचा काळ येतो अर्थात्, युधिष्ठिराच्या वंशांत झालेला शेवटला राजा या[२० श्लोकांत लक्ष्य आहे शकापूर्वी २५२६ व्या वर्षी युधिष्ठिरकुलोत्पन्न शेवटच्या राजाचें राज्य संपलें म्हणजे या वर्षी युधिष्ठिरवंश साम्राज्यापासून भ्रष्ट झाला असा या श्लोकाचा अर्थ आहे पंडुपुत्र जो पहिला युधिष्ठिर राजा तो या श्लोकांत लक्ष्य नाहीं याचा अर्थ असा कीं, कलिकालानंतर ६५३ वर्षें युधिष्ठिरकुलोत्पन्न राजे भारतवर्षांत साम्राज्य करीत होते, व त्यापुढें दुसऱ्या कुलांत साम्राज्य गेलें. या महत्त्वाच्या बाबीला अनुलक्षून हा गर्गवराहोक्त श्लोक आहे तात्पर्य, हा गर्गवराहोक्त श्लोक इतर पौरुष किंवा पौराणिक मतांच्या विरुद्ध नसून, त्यांना अनुवादी आहे त्यांत एवढी च महत्त्वाची बाब सांगितली आहे कीं, शकापूर्वी २५२६ वर्षें युधिष्ठिर राजे म्हणजे युधिष्ठिरकुलोत्पन्न राजे झाले आजपर्यंत गर्गवराहोक्त श्लोकांतील युधिष्ठिर नृपति म्हणजे पंडुपुत्र पहिला धर्मराजा असा अर्थ करून सर्व संशोधक[३० पराकाष्ठेच्या घुटकळ्यांत पडले आतां तो घुटकळा राहिला नाहीं गर्गवराह श्रुतिस्मृतिपुराणज्योतिष्युक्त च गोष्ट अनुसंवादीत आहेत एवं च, शकापूर्वी ३१७९ हे

वर्षी भारती युद्ध व पांडव झाले, ही बाब भारतवर्षातील गर्गवराहासुद्धां, अर्थात् राजतरंगिणीकार कल्हणासुद्धां, सर्व प्रतिष्ठित कालगणकांना बहुमान्य आहे, ह्या-विषयीं कांहींचा हि संशय घेण्याला कारण नाहीं

३ आतां पूर्वोक्त वायुमत्स्यादि पुराणांतील श्लोकाचा अर्थ, भारतीय युद्ध शका-पूर्वी ३१७९ वे वर्षी झालें ही श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त गोष्ट लक्ष्यांत ठेवून, काय होतो तें पाहू. वायु व मत्स्य ह्या दोन पुराणांतील श्लोकांत तीन बाबी सांगितल्या आहेत: (१) परीक्षिताच्या जन्मापासून महादेव ऊर्फ महापद्म ऊर्फ प्रथम नंद याच्या अभिषेकापर्यंतचा काल, (२) महापद्मापासून पोलोमा आंध्र याच्यापर्यंतचा काल, व (३) प्रतीपापासून किंवा परीक्षितापासून आंध्रान्तापर्यंतचा काल अर्थात्, पहिल्या दोन कालांची किंवा कालान्तरांची बेरीज तिसऱ्या कालान्तराबरो-[१० बर असली पाहिजे पहिलें परीक्षितापासून महापद्मपर्यंतचे कालान्तर, जसा अर्थ करावा किंवा पाठ घ्यावा तसें, ९५१, किंवा १०१५ किंवा १०५० किंवा ११९५ वर्षांचे आहे दुसरे कालान्तर म्हणजे महापद्मापासून आंध्रान्तापर्यंतचें कालान्तर ८३६ वर्षांचे आहे, आणि ही दोन कालान्तरें मिळून जी बेरीज होईल ती तिसऱ्या कालान्तराबरोबर म्हणजे परीक्षितापासून आंध्रान्तापर्यंतच्या कालान्तराबरोबर असली पाहिजे पहिली दोन कालान्तरें किती वर्षांची समजावयाची तें पुराणांनी साक्षात् आंकडे देऊन च स्पष्ट सांगितले आहे तिसरें कालान्तर स्पष्ट आकडे देऊन सांगि-तलेलें नाहीं, मोघम सप्तर्षिकालांत शतकांनीं सांगितले आहे कालान्तर किती शतकांचें आहे, तें श्लोकाचा सरळ व व्याकरणशुद्ध अन्वय घेऊन ठरविणे रास्त होईल. मत्स्यपुराणातील श्लोक प्रथम घेऊ [२०

सप्तर्षयो मघायुक्ताः काले पारीक्षिते शतं ।
ब्राह्मणास्तु चतुर्विंशा भविष्यंति शतं समाः ॥ ४३ ॥

असा श्लोक आहे त्याचा अन्वयः—पारीक्षिते काले शतं ब्राह्मणाः सप्तर्षयः मघायुक्ताः चतुर्विंशाः शतं समाः भविष्यंति अर्थः—परीक्षिताच्या कालीं सप्तर्षींचें एक शतक चालले होतें आंध्रान्ती सप्तर्षि मघायुक्त चोवीस शत वर्षें होतील. नुसती चोवीस शत वर्षे होतील असें म्हटलेले नाहीं, मघायुक्त चोवीस शत वर्षें असें म्हटलेले आहे मघायुक्त चोवीस म्हणजे चौतीस 'मघा' हा शब्द दहा या अर्थी येथें योजिलेला आहे मघा हें दहावें नक्षत्र असल्यामुळें, दहा या अर्थी तो शब्द योजलेला आहे. वस्तु जितक्या सख्येची असेल त्या वस्तूचा वाचक शब्द तितकी सख्या दर्शविण्यास संस्कृतांत योजतात. म्हणजे या श्लोकाचा अर्थ असा [३० होतोः—परीक्षितीपासून आंध्रान्तापर्यंत एकदर सुमारें चौतीसशे ३४०० वर्षे गेली.

५६

आतां वायुपुराणांतील वचन घेऊं

> सप्तर्षयो मघायुक्ता काले पारीक्षिते शत ।
> आंध्रान्तो सचतुर्विंशे भविष्यति मते मम ॥

अन्वय —मम मते पारीक्षिते काले शत, आंध्रान्ते सप्तर्षयः मघायुक्ता सचतुर्विंशे भविष्यति

अर्थः—माझ्या मतें परीक्षिताच्या काळीं सप्तर्षींचे पहिलें शतक चाललें होतें, चोवीस शतकांनीं युक्त जो आंध्रान्त त्याचे ठाईं दहांनीं युक्त सप्तर्षि होतील म्हणजे चोवीस आणि दहा मिळून चौतीस शतकें परीक्षिता पासून आंध्रान्तापर्यंत सप्तर्षींचीं होतील

१०] वायुपुराणांतील दुसरें वचन प्रतीपापासून आंध्रान्तापर्यंतच्या कालाचें आहे तें असें: —

> सप्तर्षय स्तदा प्राहु: प्रतीपे राज्ञि वै शतं ।
> सप्तविंशैः शतै र्भाव्या आंध्रान्ता स्ते तदा पुन ॥

अन्वय'—प्रतीपे राज्ञि (शासति) सति सदा सप्तर्षयः शत प्राहुः । तदा आंध्रान्ताः ते (सप्तर्षयः) पुन सप्तविंशैः शतैः भाव्या

अर्थ —प्रतीप राजाच्या वेळीं सप्तर्षि पहिल्या शतकांत होते असें पुराणज्ञ श्रुतर्षि लोक म्हणतात तसेंच आंध्राच्या अंतीं ते सप्तर्षि फिरून पुनः सत्तावीसशेंनीं गणावे म्हणजे मघांनीं ऊफ दहा शतकांनीं गणून पुन म्हणजे वर, शिवाय सत्तावीस शतकांनीं आणखी गणावें, म्हणजे

२०] सदतीसशें वर्षांनीं गणावें—सांगण्याचा मुद्दा काय कीं प्रतीप राजापासून आंध्रान्तापर्यंत सदतीसशें वर्षें लोटलीं होतीं ।

असा ह्या तीन श्लोकांचा व्याकरणशुद्ध व संदर्भशुद्ध अर्थ आहे हा अर्थ सोडून देऊन, काळ्यांनीं अगदीं विपरीत व मुळास सोडून अर्थ केलेला आहे आंध्रांच्या अंतीं २४ वें नक्षत्र असेल, असें काळे म्हणतात ह्या तीन श्लोकांत 'नक्षत्र' हा शब्द बिलकूल नाहीं, सर्वत्र 'शत' हा शब्द आहे (काळे, पृष्ठ १८८, दुसरा प्यारा) सर्से च 'मघा' या शब्दाचा अर्थ हि काळ्यांच्या ध्यानांत आलेला नाहीं 'मघायुक्ता' मघायुक्ता' अशी पुनरुक्ति ह्या पौराणिक श्लोकांत वारंवार केलेली आहे सप्तर्षि जर मघांत सदा च आहेत, तर त्यांची तद्रूप स्थिति वारंवार सांगण्यांत मतलब काय ! यों, तें सापेक्षतः स्थिर नसून चल आहेत असें मानिलें, तर

३०] 'मघायुक्त' या विशेषणांत कांहीं च अर्थ रहात नाहीं युधिष्ठिर राजाच्या काळीं म्हणजे धर्म राजाच्या काळीं सप्तर्षि मघांत होते म्हणून गर्गवराह सांगतात (लौकिक

चुकीचा अर्थ). परीक्षिताच्या वेळी सप्तर्षि मघात होते म्हणून वायु व मत्स्य सागतात आणि प्रतीपाच्या वेळी हि सप्तर्षि मघांत म्हणजे पहिल्या शतकात होतें असें वायु सागतो. शेवटला युधिष्ठिरवंशातला राजा असा अर्थ युधिष्ठरनृपति या शब्दाचा केला, तरी सप्तर्षि पुनः मघात आहेत च तसें च शंकर बाळकृष्ण दीक्षित (भारतीयज्योतिषेतिहास, पृष्ठें ११८।११९) सागतात की, गर्गाला सप्तर्षि मघात दिसले म्हणून त्यानें शकारंभी युधिष्ठिरास २५२६ वर्षे झाली असें ठरविलें. तात्पर्य, मघायुक्ताः, आसन् मघासु, वगैरे शब्दप्रयोगांचे योग्य अर्थ पाहिले पाहिजेत, आणि नतर पौराणिक व इतर श्लोकाचा अर्थ करावयास गेलें पाहिजे. उदाहरणार्थ, आसन मघासु इत्यादि श्लोक च घ्या ह्या श्लोकाचा खरा अर्थ असाः—युधिष्टिर-वंशातील शेवटल्या राजाच्या काली सप्तर्षि दहाव्याशतकात होते दहावे शतक [१० कोणापासून ? तर वायुपुराणोक्त प्रतीप राजापासून युधिष्ठिरवंश कलिकाल ६५३ त सपला व धर्मराजापूर्वी प्रतीप तिसऱ्याशतकात होता म्हणजे ६५३+३००=९५३ शेवटला युधिष्ठिरवंशीय राजा प्रतीपापासून दहाव्या शतकात होता, असा खरा अर्थ मला दिसतो प्रतीप हा कोणी तरी प्रख्यात राजा आहे; नाही तर त्याच्यापासून आध्राचें अतर सागण्यात वायूचा काहीएक मतलब दिसत नाही परीक्षितापासून आध्रान्ताचे अतर वायु सागतो तें ठीकच आहे परीक्षित हि प्रसिद्ध होता व आध्रान्त ही गोष्ट हि प्रसिद्ध व चित्ताकर्षक होती, असो. तेव्हा, श्लोकाचा सरळ अर्थ केला असता निष्पत्ति येणेप्रमाणें होते.—प्रतीपापासून आध्रान्तापर्यंत कालान्तर ३७०० (सदतीसशें) वर्षांचें आहे व परीक्षितापासून आध्रान्तापर्यंतचें अतर ३४०० (चौतीस-शें) वर्षांचें आहे [२०

४ पुराणोक्त तिसरें कालान्तर एणेप्रमाणे ३४०० (चौतीसशें) वर्षांचे आहे. तेव्हां पुराणोक्त पहिल्या कालान्तराची व दुसऱ्या कालान्तराची बेरीज ३४०० आली पाहिजे पैकी दुसरे कालान्तर महापद्मापासून आध्रान्तापर्यंतचे ८३६ वर्षांचे आहे. ३४०० त ८३६ वजा करिता बाकी २५६४ रहातात. म्हणजे परीक्षिताच्या जन्मा-पासून नदाभिषेकापर्यंत २५६४ वर्षें सुमारें एवढ्या च करिता म्हटले आहे की, पुराणांत मोघम सप्तर्षिकालशतकांनी गणना केली आहे, नक्की वर्षें सांगितलेली नाहीत. आतां पुराणोक्त पहिलें कालान्तर ९५१ किंवा १०१५ किंवा १०५० किंवा १११५ वर्षांचें आहे, २५६४ वर्षांचें नाही. तेव्हा, हे कूट कसें उकलावयाचे ? हें तर उघड आहे की, एकमेकाच्या पडताळ्याकरिता तीन निरनिराळी कालान्तरें ह्या पुराणोक्त श्लोकात दाखल केलेली आहेत. ह्या तीन निरनिराळ्या कालान्तरापैकी [३० तिसरें कालान्तर सप्तर्षिकालगणनेनें सांगितलें आहे, व दुसरें कालान्तर सामान्य प्रचलित ३६५ दिवसाच्या वर्षांनी सांगितले आहे. पहिलें कालान्तर मात्र साप्तर्षिक

हि नाहीं व सामान्यवार्षिक हि असलेलें दिसत नाहीं तें सामान्य-वार्षिक असतें तर तें + ८३६ = ३४०० असें समीकरण सुसंगत वसलें असतें परंतु, तसें तें वसत नाहीं १०५० + ८३६ म्हणजे ३४०० वर्षे कांहीं होत नाहींत त्या अर्थी हा पहिल्या कालान्तरांत कांहीं तरी गूढ आहे व हें कालान्तर दुसऱ्या दोन कालान्तरांहून निराळ्या व एखाद्या कालगणनेनें सांगितलेलें आहे, असा तर्क करावा लागतो ही कालगणना कोणत्या स्वरूपाची असेल, तें पाहिलें पाहिजे ३४०० त ८३६ वजा जातां २५६४ उरतात श्लोकांत, समजा, १०१५ वर्षांचें परीक्षिताच्या जन्मापासून नंदाभिषेकापर्यंतचें कालान्तर सांगितलें आहे तर १०१५=२५६४ (सुमारें) कोणत्या कालगणनेनें होसाल ई शोधावयाचें आहे श्लोकांत असें एक १०] ज्ञापक आहे कीं, हें कालगणन पुराणज्ञ व श्रुतर्षि अशा पुरुषांच्या तोंडून ऐकिलेलें नमूद करून ठेविलें आहे पुराणज्ञ म्हणजे पुराणेतिहासज्ञ व श्रुतर्षि म्हणजे ऋषींच्या तोंडून ज्यांनीं माहिती मिळविली ते अशा पुरुषांनीं जें कालगणन सांगितलें तें येथें आपण नमूद करतों, म्हणून वायू सांगतो हें ऋषींच्या कालचें जुनेंपुराणें अथवा प्राचीन कालगणन कोणतें ! वेदांग ज्योतिषकाळीं एक पंचसंवत्सरात्मक काल गणन असे त्याला युग म्हणत त्या युगांतील प्रत्येक संवत्सराचे दिवस पांच पंचवीस दिवसांच्या तफावतीनें बहुतेक सारखे असत हा पंचसंवत्सरात्मक युगा तील संवत्सरांनीं प्रस्तुत मुद्द्यांतील कालगणन केलेलें असण्याचा संभव नाहीं कां कीं, पंचसंवत्सरात्मक युगांतील संवत्सरांनीं १०१५ संवत्सर मोजले, तथापि फार तर सामान्य दोनचार वर्षें कमीअधिक होतील २५६४ सामान्य वर्षें होणार नाहींत २०] काल्पांनीं चार वर्षांचें एक युग वैदिक काळीं असे व त्यांतील वर्षे १६५३ दिवसांची असत, अशी एक कल्पना काढिली आहे ही कल्पना खरी धरून चाललें, तथापि तिनें १०१५ वर्षांचा २५६४ वर्षें होऊं शकत नाहींत तेव्हां भारतयुद्धकालीं किंवा युधिष्ठिरशककालीं किंवा वेदकालीं दुसरें एखादें कालगणन असावें, अशी कल्पना करणें भाग पडतें ती कल्पना आपल्या पुढें मांडण्याचें धाष्ट्य मी करीत आहें आपल्या चिकित्सक नजरेला ती कितपत पसंत पडते तें पहावें

प्राचीन कालीं म्हणजे वेदकालीं ऊर्फ भारतयुद्धकालीं युगांनीं गणना करीत, हें प्रसिद्ध आहे गर्गपराशरादि ज्योतिषी व वेदांगज्योतिषकार पंचसंवत्सरात्मक युग धरीत कित्येक वैदिक ज्योतिषी चार संवत्सरांचें युग मानीत व इतर कित्येक वैदिक कालीन लोक त्याहून हि जास्त संवत्सरांचें युग मानीत असें दिसतें ऋग्वेदांत १०](१-१५८-६)

दीर्घतमा मामतेयो जुजुर्वान् दशमे युगे

असें वाक्य आलेलें आहे दीर्घतमा मामतेय दहाव्या युगांत म्हातारा झाला, असा हा वाक्याचा अर्थ आहे यावर शंकर पांडुरंग पंडित म्हणतात कीं, पांच

वर्षांचें युग घेतलें, तर ५० व्या वर्षी दीर्घतमा मामतेय म्हातारा झाला असें होईल तें तर कर्मीपणा दाखविणारें आहे. ऋचेचा काही तरी वैशिष्ट्य ऊर्फ स्तुति दर्शविण्याचा हेतु आहे. सबब ह्या मंत्रात युग म्हणजे १० वर्षांचें मानणें अपरिहार्य आहे (भारतीयज्योतिषाचा इतिहास, पृष्ठ २४) हा अभिप्राय इ. स. १८९६ साली दीक्षितानी दिलेला आहे. १९१२ साली Macdonell व Keith आपल्या Vedic Index नांवाच्या सूचीत (Vol II, P. 192) म्हणतात:- The expression दशमे युगे applied To दीर्घतमस्, in this passage *must* mean 'tenth decade' of life युग म्हणजे दहा वर्षे ह्याखेरीज दुसरा अर्थ ह्या स्थली संभवत नाही व शक्य नाही अर्थात् वैदिकसमाजात एके काली दहा वर्षांचें युग मानीत, असें विधान करण्याला शक्तिमान् आधार आहे [१० पाच वर्षांचें व चार वर्षांचें व कदाचित सहासात वर्षांचें जसें निरनिराळ्या काळी युग मानीत त्याप्रमाणें च एके काळी दहा वर्षांचे युग मानीत, हें निःसंशय आहे. सामान्य दहा वर्षांच्या ह्या युगाचे चार भाग करीत पहिल्या भागाला कृत म्हणत, दुसऱ्याला त्रेता म्हणत, तिसऱ्याला द्वापर म्हणत व चौथ्याला कलि म्हणत. कलि म्हणजे आपले सामान्य एक वर्ष, द्वापर म्हणजे दोन वर्षे, त्रेता म्हणजे तीन वर्षे, व कृत म्हणजे चार वर्षे. मिळून दहा सामान्य वर्षांचा जो कालसमूह त्याला युग म्हणत. ह्या दहा वर्षांच्या युगात चार पोटयुगें असत आणि त्या प्रत्येक पोटयुगाला युग किंवा वर्ष ही संज्ञा असे

कृतयुग किंवा कृतवर्ष = पहिलें वर्ष = ४ सामान्य वर्षे
त्रेतायुग किंवा त्रेतावर्ष = दुसरें वर्ष = ३ सामान्य वर्षे [२०
द्वापरयुग किंवा द्वापरवर्ष = तिसरें वर्ष = २ सामान्य वर्षे
कलियुग किंवा कलिवर्ष = चौथें वर्ष = १ सामान्य वर्ष

चतुर्युग ऊर्फ युग = १० सामान्य वर्षे

ह्या एकेक सामान्य वर्षानें वाढत जाणाऱ्या वर्षांनी कालगणना करीत गणितश्रेष्ठीनें वाढत जाणाऱ्या ह्या वर्षांनी कालगणना येणेप्रमाणे करीत. ह्या गणनेची चार वर्षे म्हणजे सामान्य दहा वर्षे, चाळीस वर्षे म्हणजे सामान्य शभर वर्षे, पन्नास वर्षे म्हणजे सामान्य सवाशे वर्षे तात्पर्य, ह्या कालगणनेचे एक वर्ष म्हणजे आपली सामान्य अडीच वर्षे ही श्रेष्ठ वर्षे घेतली असता, महाभारतातील काही वचनाचा मेळ मोठा समर्पक बसतो अज्ञातवासासुद्धा पांडवाचा राज्यभ्रंश एकंदर तेरा वर्षांचा तेराव्या वर्षाच्यानंतर चौदाव्या वर्षी द्वापराच्या अमदानीत भारतीय युद्ध झालें [३० व युद्ध संपल्यावर कलिवर्ष आलें.

कलिवर्ष = धर्म राजाच्या राज्याचें पहिलें वर्ष
द्वापरान्त = युद्ध
द्वापराचें पहिलें अर्ध म्हणजे एक वर्ष = अज्ञातवास

त्रेता ३
कृत ४
कलि १ } १२ वर्षें वनवास
द्वापर २
त्रेतार्धी २

त्रेतांत वनवास सुरू झाला म्हणजे वनवासांत त्रेता द्वापर व कलि येतात। १०]युद्धांत द्वापर येतो व नंतर अचिरात् कलि येतो तीर्थयात्रेंत असतां दोन स्थळीं त्रेता व द्वापरांचा संधि येतो (फाळे–पृष्ठ २५९) परंतु, हा कांहीं अम्मळ मुद्द्याचा प्रश्न नाहीं भारतग्रंथांत नानाप्रकारचीं वचनें नाना काळीं लिहिलीं असण्याचा संभव आहे तेव्हां, एखाद्दोन स्थळीं कोणत्या हि एखाद्या कालगणनेनें समपक मेळ बसला असें जरी प्रत्ययास आलें तथापि त्याचें मोठेंसें महत्त्व आहे, अशांतला भाग नाहीं मुख्य मुद्दा एवढा च कीं, भारतयुद्धकालीं एक कालगणना अशी होती कीं तिचे सरासरा च्या मानानें एक वर्ष म्हणजे आपलीं अडीच वर्षें ह्या हिशेबानें पहातां, वायुपुराणां तील १०१५ वर्षें म्हणजे सामान्य २५ ७½ वर्षें होतात म्हणजे परीक्षिताच्या जन्मापासून नन्दाभिषेकापर्यंत २५३७½ वर्षें सुमारें गलीं असा वायुपुराणांतील पूर्वोक्त प्रथम श्लोकाचा अर्थ होतो हीं वर्षें निश्चळ सुमाराचीं आहेत नक्की नव्हत कां २०]कीं, साशंकि ३४०० वर्षें हि सुमाराचीं च आहेत नक्की नव्हत परीक्षितापासून आंध्रान्तापर्यंत ३३० पासून ३४०० पर्यंत काळ गेलेला आहे निश्चळ ३४०० हि नाहींत व निश्चळ ३०० हि नक्की नाहींत ह्या दोन अंतरामध्यें कोणता तरी संख्या आहे ती संख्या कोणती तिचा छडा पुढीलप्रमाणें लावूं चन्द्रगुप्त मौर्य सुमारें इसवी सनापूर्वी ३२१ व्या वर्षी राज्याभिषिक्त झाला पुराणप्रमाणें तत्पूर्वी १०० वर्षांनीं महापद्म नंदाचा अभिषेक झाला म्हणजे शकापूर्वी (३२१+७८+१००) ५०० व्या वर्षी नंदाभिषेक झाला भारतीययुद्धकाळ ३१०९ शून नंदाभिषेकाब्द ५० वजा केल्यास २६०९ राहतात हें अंतर सुमारानें च धरण्याचें आहे १०१५ युगवर्षें म्हणजे २५३७½ सामान्य वर्षें होतात तेव्हां १०५० युगवर्षें जर धरलीं तर २६२५ सामान्य वर्षें येतील ३१०९ शून २६२५ वर्षें वजा ३०] करतां शकपूर्व ४५४ वर्षें नंदाभिषेकाचीं येतात हीं पूर्वा ५०० च्या जवळ जवळ च आहेत तेव्हां वायुपुराणांत १०५० किंवा १०५१ हा आंकडा उत्त असावा असा अंदाज होतो आंध्रान्तापर्यंत (परीक्षितजन्मापासून) ३४०० वर्षें धरलीं व त्यांतून ८३६ वर्षें नंदाभिषेकापर्यंतचीं (आंध्रान्तापासून) वजा केलीं,

तर २५६४ रहातात व ही बाकी पूर्वोक्त युगवर्ष १०१५ पासून निघालेल्या २५३७ वर्षांच्या जवळजवळ येतात युरोपीयन शोधाच्या साहाय्याने पहाता परीक्षितापासून नंदाभिषेकापर्यंत २६२५ सामान्य वर्षे गेलेली दिसतात, व पुराणवचनाप्रमाणें पहातां २५६४ वर्षे गेलेली दिसतात. दोन्ही मेजात सुमारें ६० वर्षांचें अंतर पडतें. परंतु, सर्व च बोलणें–युरोपीयन व पौराणिक–जेथें केवळ अंदाजाचे च आहे, तेथें इतकें, किंवा याहून हि जास्त अंतर पडल्यास आश्चर्य मानावयास नको. तात्पर्य, वायुपुराणांतील पहिल्या श्लोकातील कालगणना दशसंवत्सरात्मक युगगणनेची आहे. परीक्षिताच्या जन्मापासून आंध्रान्तापर्यंत जे कालान्तर गेलें तें पटवाव्याकरिता तीन निरनिराळ्या कालगणनानी पुराणकारानी सांगितलेलें आहे. (१) दशसंवत्सरात्मक युगगणना, (२)[१० सामान्य वर्षांची कालगणना, व (३) सप्तवार्षिक कालगणना. एवंच, सिद्ध काय झालें, तर पुराणांच्या व ज्योतिषाच्या सार्वत्रिक मतानें (१) कलि व भारतीय युद्ध शकापूर्वी ३१७९ वे वर्षी सुरू झालें, (२) तेथपासून ६५३ वर्षांनी युधिष्ठिरवंश समाप्त झाला, (३) तेथून म्हणजे युद्धापासून सुमारें २६०० वर्षांनी नंदाभिषेक झाला, (४) नंदाभिषेकापासून ८३६ वर्षांनी आंध्रान्त झाला, व (५) युधिष्ठिरवंश समाप्तीपासून २५२६ वर्षांनी शातवाहनशक सुरू झाला इतक्या पांच बाबी पुराणें सांगत आहेत.

५. आतां किंचित् राजतरंगिणीकडे वळू. तींत कल्हणानें खालील श्लोक दिले आहेतः—

अष्टषष्ट्यधिकामब्दशतद्वाविंशतिं नृपाः । [२०
अपीपलन्स्ते काश्मीरान् गोनर्दाद्याः कलौ नृपाः ॥
प्राय स्तृतीयगोनर्दादारभ्य शरदां तदा ।
द्वे सहस्रे गते त्रिंशदधिकं च शतत्रयं ॥

ह्या श्लोकाचा अर्थ करतांना रा. काळे २२६८ बद्दल १२६८ ज्ञानतः किंवा अज्ञानतः लिहून (काळे–पृष्ठ २४३) मोठी चूक करून बसले आहेत. ह्या श्लोकाचा अर्थ असाः— काश्मीरात गोनर्दादि राजानी २२६८ वर्षें राज्य केलें आणि तृतीय गोनर्दापासून शक १०७० पर्यंत २३३० वर्षें गेली. गर्गवराहोक्त २५२६ शकपूर्व-वर्षी युधिष्ठिरवंशीय पांडव राजा असतां गोनर्दादि राजे काश्मीरांत राज्य करूं लागले. त्यानी २२६८ वर्षें राज्य केलें. म्हणजे शकपूर्वक (२५२६ –– २२६८) २५८ वर्षांपर्यंत राज्य केलें. नंतर यवन, बाल्हीक, शक, वगैरे म्लेंछांचे व इतरांचें[३० राज्य त्या देशांत झालें. तिसऱ्या गोनर्दापासून शक १०७० पर्यंत २३३० वर्षें गेली.

म्हणजे तिसरा गोनद् शकपूर्व १२६० त राज्य करता झाला असा सरळ अर्थ या श्लोकांचा आहे

वि का राजवाडे

९९ निंबगांव येथील श्रीखंडोबा

मौजे निंबगांव पुण्यापासून सुमारें बारा कोस असून खेडाहून तीन कोसांवर आग्नेय्या दिशेस भीमा नदीचे कांठीं आहे हा गांव श्रीमंत चंद्रचूडांकडे इनाम असून तर्थ त्यांचा चिरेबंदी तटबंदीचा चांगला वाडा व त्यांतील काम पाहण्यालायक आहे गांवाचे उत्तरेस सुमारें अर्ध मैलावर टेकडीवर श्रीखंडोबाचें देवालय आहे मुख्य देवालयास लागून च शेजघर व सभामंडप असून मागें पाठभिंतीस म्हाळसा १०]बाईचें लहान देवालय आहे शेजघर व सभामंडप यांचे दगडी पडाव काम फार प्रेक्षणीय आहे भोंवताली चिरेबंदी,कोट]असून पूर्वपश्चिम १९५ फूट, दक्षिणोत्तर ११८ फूट व उंची २४ फूट याप्रमाणें अनुक्रमें त्याची लांबी, रुंदी व उंची आहे तटाचे आंतून ओवऱ्या आहेत व पूर्वदरवाजावर नगारखाना आहे नगारखाना रोज चालू असून त्याबद्दल त्यांस बडोदे संस्थानकडून इनाम जमीन आहे. देवा कडे सुमारें पन्नास एकर जमीन इनाम चालत आहे तटाबरोबर पूर्वदरवाजाजवळ व म्हाळसाबाईच्या माळ हगडे प्रधान याचें देऊळ आहे येथें गळेकापूचे नैवेद्य दाख वितात कारण असे नैवेद्य तटाचे आंतील देवालयांत होण्याची मनाई आहे या प्रधानाचे देवळांत असलेली मूर्ति ज्यानें तट बांधला त्या मेल्यावर त्याचे बापकोनें त्याची प्रतिमा बसविली अशी दंतकथा वृद्ध लोक सांगतात महार, मांग, चांभार, २०]वगैरे जातीचे लोक देवालयांत जात नाहींत त्यांचेकरितां "पाउदका" (पादुका) बाहेर आहेत येथून खालीं उतरण्यास पायऱ्या आहेत परंतु त्या चालू नाहींत कोटाच बाहेर गुरव व भगत यांची वसति आहे तटाबाहेर वायव्य कोंप ऱ्यास जुनी विहीर आहे; परंतु ती हल्लीं उपयोगांत नाहीं मुख्य देवालय प्रसिद्ध गंगोबा तात्या चंद्रचूड यांनीं शक १६६१ मध्यें बांधलें व भोंवतालीं कोट शक १६६२ मध्यें बांधला (श्लोक ५ ६ व ७) नगारखाना, कोट वगैरे फत्तेसिंगराव गायकवाड यांनीं बांधलें (श्लोक ८) दीपमाळा तीन आहेत (भा० इ० सं० मंडळाचा अहवाल शक १८३२ पान ३८ व क्रमांक १० पहा) चौकांत चांदणी देण्याकरितां दगडी सांचाच दोन चबुत्रे आहेत तसेच चार आहेत चबुतरे दोन आहेत देवाचा निस्सीम भक्त एक मुरळी होती तिचें थडगें दक्षिणेस आहे व वायव्य

कोपऱ्यातील वहुधा गायकवाडापैकी कोणाचे तरी असावे असें वाटते (लेखांक ९) सभामंडपाचे बाहेर एक " फिरगाण " घंटा आहे. तीवर अशी आकृति असून 8691 (८६९१) असा इंग्रजीत आकडा आहे. घंटेची आकृति खालीलप्रमाणें आहे. हा घंटा वसईच्या किल्लयातील लुटी-पैकी असल्याचें तेथील माणसे सांगतात. याच सुमारास देवालय बांधलें असल्यामुळें कदाचित ही घंटा " फिरगाण " असण्याचा पुष्कळ संभव आहे.
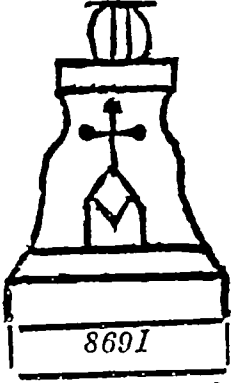
देवाचे उत्पन्नाबद्दल गुरव व भगत यांचा तंटा पडल्यावरून देवाटयाचे मालक यशवंतराव गंगाधर ऊर्फ दादाजी गंगाधर चंद्रचूड यानी देवालयातील उत्पन्नावर जप्ती केली व गुरव-भगताकडून देवळातील सामान आपल्या ताब्यात घेतलें. त्या सामानाचे यादीत " ६ घंटा सहा पौ एक फिरगाण, व बाकी साध्या पांच ५ येकूण " असा उल्लेख आहे, त्यावरून ही घंटा फिरगाण असावी याबद्दल शंका उरत नाही. हल्ली असलेल्या ठिकाणी देव येण्यापूर्वी जवळ च दावडी या गावी अरुडमल डोंगरावर आले. तेथून धामणटेकचे टेकडीवर आले नंतर देवालयाच्या पाठीमागच्या कडेपठारावर येऊन नंतर हल्लीच्या ठिकाणी आले, अशी वृद्ध माणसें परंपरागत आलेली दंतकथा सांगतात. हल्लींचें देवालय बांधण्यापूर्वी हेमाडपंती लहान देवालय असून जवळ च पडशाळा होती. सदर देवालयावर वरचेवर विजा पडतात असें दिसतें. शक १६८७ मध्यें गंगोबा नात्या चंद्रचूड यांनी " श्रीमार्तंडाच्या देवळाचा कळस विजेने पडिला होता तो नवा केला " (लेखांक ११) सुमारें ७०।७५ वर्षांपूर्वी पश्चिमदरवाजावर [२० व सुमारें २५।३० वर्षांपूर्वी देवाचे शेजमंदिरावर वीज पडली असें वृद्ध माणसें सांगतात. गेल्या साली पूर्वदरवाजांवरील नगारखान्यावर पडली देवळावरच विशेषें-करून वीज कां पडावी ह्याचें कारण समजत नाही प्रत्येक सोमवती अमावास्येस देव भीमेवर स्नानास येतात. दसऱ्याचे दिवशी मोठ्या समारंभाने देवाची पालखी गावात येऊन जाते. गायकवाडाकडून देवाप्रीत्यर्थ काही नेमणुकी खर्च चालू आहे. तेथें गायकवाडाची टांकी सतत चालत असे. तिसरी दीपमाळ बांधणारा निंब-गांवचा रहिवासी रा० देवबा शिंदे यास कायम टांकीबद्दल अगदी अलीकडे सुद्धा गायकवाडाकडून वर्षासन मिळत असे. एखादा मनुष्य एकसारखा बोलू लागला तरत्यास " तुझी गायकवाडाची टांकी पुरें कर बोवा । " असे म्हणतात हल्लीं ही टांकी बंद आहे, येथे माघी व चैत्री पौर्णिमानिमित्त मोठी यात्रा भरते[३०

त्या वेळीं तीनचार महिन्यांपासून साळ घालून पुरें धनवून तयार करलेले बैल गाड्यास जुपून गाड्यांत गच्च माणसें बसवून टेंकडीवर सडकाळ घोंतून एकमेकांच्या चढाओढीनें भरधांव घोड्याप्रमाणें नेतांना पाहून फार मजा वाटते कांहीं गाड्यांवर नवसाचे बगाड व गळ असतात पूर्वी नवस म्हणून या बगाडावरील गळ पाठीस टोंचून घेऊन तसेंच लटकत जाऊन देवाचें दर्शन घेत असत दर्शनानंतर जेथें गळ टोंचला असेल तेथें देवाचा भंडार लावीत असत, त्यामुळें जखम होती किंवा नष्टती अस वाटत असे इंग्रज सरकाराचे अमलांत ही गळ टोंचून घेण्याची चाल बंद पडली यात्रेनिमित्त सर्व प्रकारच्या मालाचीं दुकान येतात प्रत्येक दुकान दारापासून त्याच्या मालाबद्दल शेव सरकार (इनामदार) पाटील–कुळकर्णी, सुतार

१०]वगैरे बौरे पास मिळत असे (लेखांक २)

लेखांबद्दल विशेष खुलासा

लेखांक १ – यांत मौजे निघगांव येथें श्रीखंडेराव देव शिसी शक ११४७ मार्गशीर्ष शुद्ध पचमी शनिवार रोजीं कशा रीतीनें प्रकट झाले याबद्दल उल्लेख आहे कागद व लिपी शिवकालीन आहे

लेखांक २ – यांत गुरव व भगत यांचें भांडण होऊन देवाचें उत्पन्न विजापूरचा सरदार दिलावरखान (शक १५०५–१५१२) याचे कारकीर्दीत सरकारजमा झालें त्याचा नोकर पंताजीपंत यानें कदीमचा कर दर माणशीं दीड रुका होता तो तीन रुके केला पुढें दिलावरखान याची कारकीर्द सात वर्षे झाल्यानंतर हामीदखान (शक १५१३) या सुभ्याची

२०] व्यवस्था पाहूं लागला तेव्हां त्याचा कारकून रामाजी पंडत यानें कदीमप्रो दरमाणशीं दीड रुक्याप्रमाणें कर ठरवून त्याप्रमाणें यात्रेची कमावीस केली मूळ कागद व लिखाई शिवकालीन आहे यांत देवास येणाऱ्या हरएक वस्तूवर कोणाचा कितपत हक्क असे व दुकानदार पासून घतल्ली शेव व रोकड यांवर दिवाण, मोकदम, कुलकर्णी, घेरे, महुल वगैरे यांचा हक्कदार कसा असे हें स्पष्ट आहे

लेखांक ३ – धामणटेकची टेकडी निघगांवापासून हाण्येस सुमारें दोन मैलांवर आहे तेथें पादुका असून त्यावर लहान देऊळ आहे पर्यायमाळ हि आहे खंडोबा देव पूर्वी येथें होते या समजुतीनें व गोसावी कर महाराजांनीं येथें पादुकांची स्थापना केली असावी

१०]**लेखांक ४**–शक १६२४ पौष शुद्ध १४ मंगळवारीं औरंगजेब बादशाहाच शिपाई यांनीं देवाचा मंडप व कळस पाडला नंदी फोडला देवाचा लेप फोडला स्वयंभू लिंगास मात्र धक्का लावला नाहीं

लेखांक ५ – यांत देवालयाचे कामास प्रारंभ केल्याचा मुहूर्त फाल्गुन शुा १२ शक १६६० दिला आहे.

लेखांक ६ – शिलालेख – मुख्य देवळाचे मागे पाठभिंतीस म्हाळसाबाईंचे देवालयावर दोन बाजूस दोन श्लोक दगडावर कोरलेले आहेत. सदर शिलालेख रा. विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे यांनी लावण्याचा प्रयत्न केला व लागलेल्या भागावरून हें देऊळ थोरले मल्हारराव गायकवाड यांनी बांधलें असें अनुमानानें लिहिले (भा इ स. मंडळाचा शक १८३२ चा अहवाल पृष्ठ ३८ पहा), परंतु तें चुकीचे आहे, हें या सबंध शिलालेखावरून सहज सिद्ध होते. माझे इतिहाससंशोधक मित्र रा पांडुरंग नरसिंह पटवर्धन हे निंबगावी मजकडे आले. त्या वेळी त्यांनी सदर शिलालेखाचा भाग [१० म्हाळसाबाईंचे देवळाचे गच्चीत गेलेला उकरून काढून दोन तीन दिवस अत्यंत परिश्रम घेऊन सर्व लेख लावला. गंगोबा तात्या चंद्रचूड यांनी खंडोबाचे शिखराचे देवालय शक १६६१ मध्यें बांधलें, गॅझेटीयरकार (मुंबई गॅझेटीयर व्हॉ. १८ भाग ३ पान २६२ वर) सदर देवालय गोविंदराव गायकवाड यांनी बांधलें असे म्हणतो तें हि अर्थात् चुकीचे ठरतें

लेखांक ७ – देवालयाभोंवती फरशी करण्याचा मुहूर्त दिला आहे. तो शक १६६२ मधील आहे.

लेखांक ८ – हें पत्र फत्तेसिंगराव गायकवाड यांनी आपल्या मातुश्रीस पाठविलेलें आहे यांत नगारखाना वगैरे कारखाना चालू असल्याबद्दल उल्लेख आहे. पत्रावर तारीख मित्ती वगैरे कांही च नाही. तथापि ज्या अर्थी फत्तेसिंग-[२० राव तारीख २१ डिसेंबर सन १७८९ इ. रोजी वारला त्या अर्थी त्यापूर्वीचें हें पत्र होय.

लेखांक ९ – दादाजी गंगाधर चंद्रचूड यास त्याच्या कारकुनानें पाठविलेल्या एका पत्रांपैकी मजकूर घेतला आहे. गायकवाड मार्तंडापाशी थडगें बांधतात वगैरे लिहिलें आहे. कोणाचें थडगें याबद्दल स्पष्ट उल्लेख नाही.

लेखांक १० – जायाजी पाथरवट चासकर याचें हें पत्र आहे. यानें पहिली दीपमाळ बांधली हा उत्तम कारागीर होता.

लेखांक ११ – श्रीमार्तंडाच्या देवळाच्या कळसावर शक १६८७ मध्यें वीज पडली म्हणून गंगोबा तात्या चंद्रचूड यांनी नवा कळस केला. त्या कामाचा हिशेब (अपूर्ण) आहे. [३०

वरील लेखांपैकी ५, ७, ९ व ११ हे कागद श्री० चंद्रचूडांच्या दप्तरांपैकी

आहेत, व १, २, ३, ४, ८ आणि १० हे अत्यंत महत्त्वाचे कागद निंबगांव येथील कुलकर्णी रा सावळाराम भिकाजी यांनी आपली सर्व जुनी दप्तरें विशेष आस्थेनें दाखविलीं त्यांतून मिळालेल्या कागदांपैकीं आहेत या त्यांच्या आस्थेबद्दल व या दिलेली माहिती त्यांनीं परिश्रमानें लिहून दिल्याबद्दल मी त्यांचा फार ऋणी आहे

गं ना मुजुमदार

श्रीमार्तंड

लेखांक १ शके १३४७ कृधन नाव संवत्सरे मागसर शुध ५ शनवार ते दिवसी मोजे मजकुरास श्रीदेव आला ठिकान वरसाचे झाड त्याज खाले सील होती ते [१०] सिलेखाले श्रीदेवाची लिगे निघाली ते दिवसी गावात कुललोकास स्वप्नें झाली की आपण त्या ठिकाणास आलो आहो म्हणउन गावातिल्या लोकानी स्वप्नें देखिली दिवस उगवोन गावाचे लोक एके ठायी गोळा जाले येरुणयेरास स्वप्नें सागितली मग वाजातरे लाऊन डोगरावर वरसाच्या झाडाखाले गेले सील उचलुन पाहिली तो सीलेखाले स्वयंम लिंगे आहेती व भंडार पडिले आहे व तेथे भगताचे सोड पालोन पडिले आहे जीव नाही मग गावकरीयानी त्यास श्रीदेवाचे भंडार लाविले मग सावध जाला मग त्यास पुसिले की तु कोण कोणाचा आहेसी हे सागणे × × तो बोलिला की आपणात काही ठावके नाही व सुचत नाही उपर नवा दहा वरसाचा होता

लेखांक २

तालाक १

[२०] शके १३४७ क्रोध नाव सवत्छरे मार्गेसर शुा ५ पचमी शनवार ते दिवसी मठेराऊ मोजे निबगाऊ मागणास अन्न मगन जाला

कदीम जाम्रा २ चांपसेटी धागरे शर्मा १ १	मोजे पुनव पुसी भगत गय भा इमा दिवाणात न मा जाली कानकीर्दी साम दिलावरखान याचे निगेवान पताजी पत ते यन्ता जमा जाले

[३०]

१ चपापटी, मार्गशीर्ष शु० ६ २ सांगर-सर, पोष शु० ६ ३ मार्गी पोर्णिमा

यासि कमावीस

क्रिया डेवी[1] कर व गलेकाटु[2] व मुंढी[3]

व सेंडी[4] व जावळ व भीकचाळी

व कान टोचणें व नाक टोचणें

बेडी व खोडा व भुतफरोसी

येकूण डबी. 1

यासी मान

सेटीया रुके कुळकर्णी रुके

।। ॥।

बाकी उरेल तें दिवाणचें [१०

कर दर माणसास रुके कदीम ॥१॥ जे रोजी काटकर येतील ते रोजी धुळदरशण देणे कार्टकर व हुदेवाईक बिताा काटकर वाजात्री पालखीचे छडीदार भोई सिंहासनी नेजदार दमामी रुमालदार जे दिवसी जात्रा करितील ते रोजी नवसाचे बकरे पडतील यास रुके

रुके मुढी

॥१॥ १

काटकर व बाजे[11] मानकरी याचे बकरे व गलेकाटू व मुढिया पाच व कर माणसे पाच पाटउन उलफ ..

ज्याजती कर काजकीर्दी दिलावरखान याचे निगेवान पताजी पत ते वख्ती दर माणसास रुके ॥३ तीन रुके घेतला साले ७ कमावीस जाली त्यावर काजकीर्दी हमदीखान याचे कारकून रामाजी बळाल कौल देऊन कानु दर माणसास रुके ॥१॥ प्रमाणे कौल दिधला तेणेप्रमाणे कमावीस जाली सेडी व जावळ भीकचाळी व कानटोचणे रुके ॥१०

दिवाण रुके लाजिमा [२०

॥४ ॥२ मोकदम

॥४ न्हावी

॥६

१ देवापुढील उत्पन्नाची पेटी २ हिंसा बकरी वगैरेची. ३ डोकें. ४ शेंडी= चौलकर्म. ५ जावळ. ६ पायात लाकडी खोडा=बेडी घालून देवदर्शनास जाण्याचा नवस करतात. ७ देवांस मुखवटा करून वाहणें । मूर्ति विकून आलेला पैका. ८ जरीपदक्यानें वेष्टिन अशी देवाची काठी धरणारे ९ नेजादार= भालदार १० चौघडेवाला. ११ इतर, किरकोळ.

प्रो:—

अमा बाबा काटकर व बाजाजी व छबीदार व रुमालदार पासि दररोज सुपारतीस दर्शन देत जाणे	भुत करोसी भोग टके ०।॥ ६
दिवाण टके लाजीमा

मोर्इ गेल व बगीडाचे गल व येडी व बाबा टके ०११

०६ मोकदम
॥ कुमार
॥६

दिवाण टके लाजीमा
०४ ०२ मोकदम ०१ कुलकर्णी
१०] ०४ सुतार
०७

[पृष्ठ २ पोट]

मौजे निमगाऊ तर्फ खेड प्रांत जुनर
जात्रा खरेराऊ
किता १ दवी भीतरील
दवी येता दवी १ पासि
लाजीमा

कानू कदीम कमावीस

नख्त रूमे राहीस
१०] पासोडी मो सेटीया टके कदम टके ।
५
कुलकर्णी मलुते
टके २॥
खैराती
देव माहाण
बाकी घर से निमे दिवाण निमे पुजारी
लुगडी येर्सालि
चांदिवा पडदा
३०]मडप झगे

ऐन जिनस येईल
नारेले केले
खारीक खोबरे
उस सुपारी
पाने तूप
पासि लाजीमा मजर
लाजीमा पाहोन
देणे
मोकदम सेटीया
कुलकर्णी
बाकी उरेल से निमे
दिवाण निमे पुजारी

१ दगडी खबुतऱ्यावर लाकडी खांबावर आडवा खांब असून त्यास दोन्ही बाजूनी दोरीस गळ लावून ठेवितात २ गाड्यावरील गळ ३ आंतील (देवळातील) ४ चांदवा, चांदणी

मुंढासा साडी चोळी
सदरहू देवास देणे
दिवाणास नाही बाकी
पाघुरणे निमे दिवान
निमे पुजारी
नवेद अन येईल
उभे रासीस खैराती
लाजीमा
मोकदम सेटीया
घलुते कुलकर्णी
देउनु बाकी उरेल ते निमे
दिवाण निमे देउळकरी

भांडी
एकारती पंचारती
नैवेद्याचे गाड
ताट
धुपारती उदबती
झारी वाजत्रे व
निशाण
सदरहु देवास देणे
दिवाणास नाही
या खेरीज भाडे [१०
येईल ते निमे दि-
वाण निमे पुजारी

[पृष्ठ २ पाठ]

यात्रेस येईल गाये म्हैस येईल ते नीमे दि-
वाण नीमे पूजारी
अडवारी पुजारियाने घेणे दिवा(णा)
स नाही
डोणगा येईल तो घडसीयाने घेणे पूजा-
रियास व दिवानास नाही

कटोला येईल तो वाघीयाचा पूजारियास
व दिवाणास नाही

किा १ डबी पाउदकापासील [२०
डबी येक वजा लाजीमा
सेटीया रुके ·।·
बाकी बेरीज उरेल ते
निमे दिवाण निमे
घडसी
किा १ डबी बाजार वजा लाजीमा
सेटीया रुके ·।· बाकी
उरेल ते दिवाण

---

१ टोणगा. २ कंठाळी (घोड्याची). ३ देवळाबाहेरील अन्य जातीकरिता असलेल्या पादुका.

दुकानास दररोज
खडणी रुके ८२
कदीम राजे   हाली कमा-
२   वीस रोज
४

चौटे[1] दर दुकानास
दररोज रुके ८३
सराफ दररोज रुके
८३
माले व भारा येईल
त्यास
दिवाण   हकदार
रुके ४   नजर ..
नख्त सेव   पाहोन घेणे
८३ ८१   १ मोकदम
१ सेटीया
१ कुलकर्णी
उसाचा गा-
डा येईल त्यास

रोज च्यारी
सेरणीक९
दिवाण   हकदार
रुके सेरणी   ८८। मोकदम
८६ ८८।   ८८। सेटीया
८८९ कुलकर्णी
८८॥९
कदीम रोज दोनी
हाली रोज चार
केलाचे माकणीस केले ५ व रुके [१०
लाजीमा मोकदम व सेटीया व कुलकर्णी
नजर लाजमा पाहोन घेणें
[२०

[पृष्ठ ३ पाठ]

दिवाण   हकदार
मोकदम
सेटीया
कुळकर्णी
नजर माजना पाहोन घेणें
खाटीक किर्दी करील त्यास दर रुके
८३
बकरे उभे विकील
त्यास दर रुके ८२
पाटी दही व दूध व तूप व भाकरी दर

केलाचे पाटीस नजर माजना पाहो-
न सेव घेणे
सिदी पखाली यास रुके ।३
फुटाणकर   दर दु
कानास   जोडा १
ठाणकर दर दुकानास
दिवाण   हकदार
रुके ...   ८०॥ मोकदम
८४ ८८।   ८८। सेटीया   [३०
८८। कुलकर्णी
८१

---

[1] कापड विकणारे किंवा लोहार.

पाटीस रुके
॥१
एकदार मजर
पाहोन घेणे मोक
दम सेटीपा कुलकर्णी
ल्होणीयासी मो
णी येईल पास
दिवाण हकदार
रुके नजर माण
१०] । मा पाहोन
घेणे मो-
कदम सेटी
पा कुलकर्णी

तांबोळी इसक
दिवाण
रुके विडे मोकदम
॥४ २ सेटीपा
कुलकर्णी
दुकान पाहोन घेणे
मारा पामाचा येईल त्यास
दिवाण हकदार
रुके पाने मोकदम
। १०० सेटीपा
कुलकर्णी
मारा पाहोन
घेणे

पेवारी दररोज रुके ॥ गाडगा रुके ॥२
घेाा रुके ॥८
कडया दर मारियास पुला——१
गोणी गलियाची येईल त्यास——
रुके ॥१ गला ॥॥ मोट गलियाची
२०] त्यास पैसमई मजर माजमा दिवाण
येईल व हकदार

बुकेफरास——
दिवाण हकदार
गोली पुडी मोकदम
१ १ सेटीपा
कुलकर्णी
मजर माजमा
पाहोन घेणे

किा डमी वाणी

दिवाणास दर घेलास रुके ॥१ घेाा डमी
पेक येकी पजा हकदार टके
॥ मोकदम
। सेटीपा
। कुलकर्णी
१॥
बाकी उरेल ते दिवाणचे

हकदार दरघेली रुके ॥१
मा
॥॥ मोकदम
॥। कुलकर्णी
॥। रखवालिया माहार
॥१

३०]आस्वीने आईतवार ——

१ (१)

तीन वार देउलकरी यानी घेणे पैकी हकदार

१ मोकद्म
१ सेटिया
१ कुलकर्णी

नजर लाजमा तूप व प्रसाद———

जात्रेस दावणीचे बकरे पाच मारतील त्यापैकी येक बकरा घेणे निमे दिवाण निमे देउळकरी बाकी उरेल त्याची गले काटु घेणे

चौथावार नख्त व लुगडी खेरीज करून येन

जिनस———

खारीक	खोबरे
केले	ऊस
तूप	नवेद्य आन

जमा करून उभे रासीस देव ब्राह्मण देऊन बाकी उरेल त्यास हकदार मोकद्म कुलकर्णी बलुते यांसी नजरलाजमा देऊन बाकी उरेल ते जमा जालिया[१० सारीखे गाव लोकास नजरलाजमा पाहोन देणे

[पृष्ठ ६ पोट]

कानू कदीम
कमावीस

मौजे निंबगाऊ
ता खेड सा जुनर
जात्रा खडे राऊ

हमेशाई गावगणादो गारवावी मोकद्म व त्या बराबरी लोक असतील असे जत्रा पाहण्यास॰ येतील त्यास कर नाही बाजे लोक जात्रा करावयास येतील त्यास कर व बाजे हासील घेणे मोकद्म व वांगे पालणे

सीव झडे

मोज मार	रेटवडी
खरपुडी	द्राविडी
कालोस	गोसासी

याच्या माणसास कर नाही बाजे हासील घेणे खेरीज मौजे मजकूर

गलसेटी	गलेकाटु
जावल भी	व मुढी
कवाली	भुतफरोसी
कान टोचणे	

जात्रेस नवसाचे बकर पडतील गेले काटु जमा मुढीया जमा होईल त्यास लाजीमा मुढीया [२०

६० मौजे मजकूर
५ काा खेड मोकद्म
५ सेटीया
५ रेटवडी मोकद्म
५ खरपुडी मोकद्म
५ गोसासी मोकदम [०
५ कालोस मोकदम
५ काा कडुस

---

१ समाईक २ वाचे (?)

माफ टोचणे

मोकद्म
५ मौजे पावर
मोकद्म
५ का कदूर
मोकद्म
२ पाथे जाग्रा
१ मेहतरी
या सेली
१ मेहतरी
या माली

१०]

१ मेहत्रा ता
चोली
५ म्हागिरा
५ पुजारि या
देऊळकी

[पृष्ठ ६ पाठ]

सांच सडे मोकद्म वागीयास नाही मौजे मजकूर लोकास कुल हासील माफ मिन्हाले येतील हरी देऊळ-व दीपमाल
२०]व पडसाल्केली व पेखरां|मोडली असेल ते ही करितील सबब मिन्हालीयाच्या मुरबमाथा आसेल त्याच्या माणसास कर नाही व थाजे हासलि नाही उलफ घेणे नाही

बाकी उरेल ते मोकद्म घेजे

लेखांक ३*

शके १६२३ वृशानाप संवत्सरे पुस शुध १५ ते दिवसी बामणपेकी हरनाक माहार मोजे गोसावी याणे पाउतकाची थापना केली सदरहू थानक मोजे निमगाऊ मागणा ता सेड सु ॥ सन ११११

लेखांक ४*

१०]शके १६२४ चित्रमाम संवत्सरे पुस शुध १४ मंगलवार ते दिवसी अपरंगशाह

* हे दोन्ही लेख एकाच कागदावर लिहिलेले आहेत शके १६२४ चे सुमारासच लिहिलेले असावेत

पातशाह मोजे कोरेगाऊ ता पावल येथें तलेगावहून आला तेथून अहादी (?) कनेरसरावरून आले आणि श्रीदेवाचा मडप व पडशाल पाडिली व कलसही थोडासा वरून पाडिला व देवाचे लेप फोडिले व बैल येक मारिला परतु स्वयंभ लिंगे वाचली आहेती त्यास ढका लावला नाही थानक मोजे निमगाव नागणा† ता खेड सु ॥ सन ११९२ . १२ साबान

लेखांक ५

श्री

॥ शके १६६० काळयुक्त नाम सवत्छरे
॥ फालगुण श्रुध द्वादसि सोमवार
॥ पुष्ये नक्षत्र त दिनि श्रीमार्तंड [१०
॥ जीच्या सिखरास प्रारंभ सका-
॥ ळचे प्रहरि पांचां घटीका दक्ष-
॥ णेकडील चिरा मांडला कर्त्ता
॥ राजेश्री गंगाधर येशवत सो (जो ?) सि कु-
॥ ळकर्णी मोजे मजकूर शुभं भवतु ॥ १ ॥

लेखांक ६

निंवगांव येथील खंडोबाचे देवालयावरील शिलालेख

१ उत्तर बाजू

१ श्रीगणेशायनमः ॥ सोळाशे व
२ रि येकसाष्टि वरषे सिद्धार्थी संवत्सरीं ॥ शा [२०
३ ळी वीन शकी सुबुद्धि उपजे त्या वाजि गगा
४ धरी ॥ द्रव्याची ममता ति हीं न धरितां अर्पूनि
५ या शीखरी ॥ जोडूनि कर आणि शीर
६ कमळें भावार्थ या ईश्वरी ॥ १ ॥

---

† निंवगांवाजवळ नागणा या नावाचे लहान खेडेगाव भीमेचे कांठीं दक्षिणेस होतें, त्यावरून 'निंमगाव-नागणा' असे जोडनाव आहे सदरहू गांव हल्ली उध्वस्त असून पूर्वीचा अवशेष एक मारुतीचे देवालय आहे हल्ली दावडी गाव जवळ असल्यामुळें निंबगांव-दावडी असें म्हणतात.

२ दक्षिण बाजू

१ ॥ श्रीगणेशायनमः श्रीमार्तंड भैरवाय न
२ ॥ मः शके १६६१ सिद्धार्थिनामसंवत्सरे ॥
३ ॥ ये पंत घरचे निंभाम मीमातीरीं ॥
४ ॥ कुळकर्णी उपनाम चंद्रचूड ते ज्योतीष त्याचे घरीं ॥
५ ॥ विष्णवर्धम गोत्र र अभ्यंतरी ॥
६ ॥ सुटोमी मग म्हाळसा घर हि दे गंगाधरीं ॥
॥ २ ॥

लेखांक ७ श्री

१०] श्रीगजानन प्रसंन

फर्मास मुहूर्त

*माघ शुध दशमीस गुरुवारीं अठरा १८ घटकानंतर चार घटी (= घटका) पुढें मुहूर्त

*माघ वद्य द्वितिया गुरुवारीं १७ सप्त घटकानंतर पुढें ४ घटकापर्यंत स्वस्त्य घनास प्रारंभ

लेखांक ८ श्री

गंगाभागीर्थी मातुश्री मया
वडिलांचे सेवेसी

अपत्य बालके फतेसिंग याने चरनावर मस्तक ठेऊन सिरसाष्टांग दंडवत विनंति २०]विज्ञापना येसीजे श्रीचा कारखाना चालतोय हे तो वडिलास माहान आहे यास कुटपदार आसामी दोन तीन आहेत त्याजपाशी नच पडल्याचे सो मागता म्हणून येसे परभार कळले त्यास नगारखानचे पडसी यास व पाथरट कमीलदार आसामी आहेत याजपासी मागु नये याजपासी दोन चार रुपये घेतल्यामें काही परिनाम लागनार नाही तरी एसाचाचे सांगितल्यावर मागु नये देवली गुरव भगत पडसी नगारखान्याचे व पाथरट यासी बगार आगार दाखविलात नरी त्यास वडिलांची ताकीद आसावी की पडशास व पाथरट महिनदार यासी तहा कर आसी ताकीद आसावी कारखानदार व नगारखानयाचे पडसी यास रोजमुरा दाहा बारा महिने मिळाला नाही तरी त्यांनी याचे कोठून यास्तव यास उपद्रव वडिलाकडील न लागावा सर्व काम होतात ही वडिलांची आहेत तेथे मजकडेस कारे ज करणे ते ३०]वडिलास फरेल तसे कराव बहुत काये लिहिणे हे विज्ञापना

---

*शक १६६२

लेखांक ९

आस्वीन शु॰ १४ सन १

" श्रीमार्तंडापासी थडगे गायकवाड बाधितात त्याचें बोलणें जालें आहे आ येक वेल बोलणे होऊन खचीत लिहून पाठऊ "

लेखांक १०

श्री

खडेराऊ
राजश्री रामजी सिंदे पा
टील मौजे निबगांव
गोसावी यासी

॥(छ)

आखंडित लक्ष्मी आलकृत राजमान्य स्नो जायाजी पाथरुट वा चास राम राम विनति येथील कुशेल स्वकीये कुशल लेखन करणे यानतर श्री दीपमाल आम्ही बाधली त्यास दाहा वरसे झाली त्याचे रुपये ४५ पचेताळीस र ते आम्हास तुम्ही दिल्हे नाहीत आम्ही तो काम केले ते तुम्हास विदित आहे आमचे रुपये कामाचे तुम्ही ठेवावे हे गोस्ट उत्तम नाही हाली आमचे रुपये देणे रुपये तुम्हापासी आहेत तेवडे रुपये आमचे तुम्ही देणे याबदल गगाजी राउ पाठविले आहेत तरी आमचे कामाचे रुपये सद्रहू तुम्हापासी आहेत ते मेहरबानी करून रुपये गगाजी भालेराऊ यापासी पाटवणे आम्ही चासेमधे स रचे कामावरी गुतलो आहो तरी रुपये देणे रुपयास तुम्ही भोटाई करून ठेवाल सरकारचा वरातदार येईल मसाला घेईल आणि रुपये द्यावे लागतील यैसे पस्ट समजोन तुम्ही चासपावेतो येणे न या तरी आम्हास बोल नाही बहुत काय लि कृपा असो देणे हे विनति गगाजी भालेराऊ जबानी सागता कळो येईल हे वि

लेखांक ११

श्री

११७५

ताळेबंद श्री मार्तंडाच्या देवळाचा कलस विजेने पडिला होता तो नवा सुा सीत सीतैन मया व अलफ सन ११७५ खर्च ——————— रुा

६५॥- बदल मुशाहिरा ——————

——————————— रु.

६।- आबाजी
१४ पौश रोज
२९ माघ रोज

[

४ फालगुण रोज

५०

दरमहा रु ४ प्रो—

४ लक्ष्मण

११ माहे पोश

२३ माघ

३४

दरमहा रु ४ प्रो

३॥। घोडि

10] २६ माघ मास

७ फालगुण

३३

दर रु प्रो

४ भिमा

१४ पोश

२९ माघ

८ फालगुण

५१

पो आदा

20] ३ सगुणा

१५ फालगुण

२३ चेत्र

३८

पो आदा

१। मैना रोज चेत्र १५

२ जानकी

१॥ पोश

२१॥ माघ

२३

३५॥ मल्हारि गवंड
१४ पौश
३० माघ मास
१५ फालगुण
२३ चैत्र
——
८२
यो आदा दरमाहा १४ रु. प्रो
२। राही गगाई
१॥ पौश
१८ माघ
६॥ फालगुण
——
२६
१॥ विंबाजी रोजे पौश मास १३
२ यसाऊ
११ पौश
२१ माघमास
——
३२

——

६५॥-

लागवड ——

—— रु. [२०

१४ चुना खंडि २ गुा बेल्होजी आरगडे दर खंडी रु. ७ प्रा.

१ वालु चुनियात घालावयासी ता बेल्होजी

१ मेहनत चुना वाहून देवलास नेला ता बेल्होजी आरगडा

गं ना. मुजूमदार

बद्द. शिर्के यांस सनद

इतिहास-संग्रह वर्ष ३ अंक २ पान ५८ यांत पुढील हकीकत दिली आहे. चद्रसेन जाधव याची बाळाजी विश्वनाथ याशी चुरस लागून बाळाजीस चद्रसेनानें पाडवगड किल्ल्याजवळ आपले स्वारानिशी अडवून धरिलें या सकटाचे प्रसगी पिलाजा जाधव व यमाजी धुमाळ या दोघा शिलेदारांनी हरेस चढून बाळाजी

व त्यांची मुलैमाणसें पास किल्ल्याचे मार्यीत नेऊन सुरक्षित घातलें, व जवामर्दीची शर्थ करून त्यांस वाचविलें

महोदयास १८९७ स रा साराजीराव जाधव यांनी वाडीकर जाधव यांचा वृत्तान्त छापला आहे त्यांत पृ ५ येथें वरील इमामी शिलेदाराचे जोडीपैकी धुमाळ यांचें नांव नाथाजीराव असें दिलें आहे

या स्वारींत मालाजीस म्हणजे परंपरेनें शाहूमहाराजांचे पक्षास ज्यांनी मदत केली त्या असामींत कान्होजीराजे शिर्के होते ही माहिती नवाम व उपलब्ध होत आहे या कान्होजीचे बापाचें नांव तानाजी असें होतें. हा कान्होजी शिरक्यांच्या कुळांतील कुटरे येथील शाखेंतला होता

१०] पुढें दिलेली अस्सल सनद मला शिरके यांच्या एका वंशजाकडून मिळाली

श्री

स्वस्ति श्री राज्याभिषेक शके ३९ मंदम संवत्सरे चैत्र बहुल चतुर्थी गुरुवासरे

श्री
शिवनरपति ह
र्षनिधान मोरेश्वर
सुत भैरव मुख्य
प्रधान

श्री आई
आदिपुरुष श्री
राजा शाहु छत्रपति
स्वामि कृपानिधि त
स्य परशुराम त्र्यंब
क प्रतिनिधि

क्षत्रियकुलावतंस श्री राजा शाहु छत्रपती स्वामी यांणी देशाधिकारी व लेखक वर्तमान भावी ता जिजापूर प्रांत राजपुरी देह

१ मौजे साजे
१ मौजे कुरडोसी
१ मौजे कुडली
१ मौजे विघार
१ मौजे भामगाव
—
५

यासी आज्ञा केली ऐसी जे राजश्री कान्होजी राजे सिर्के हे पांडवगडचे स्वारीस
राजश्री बाळाजी विश्वनाथ सेनाकर्ते यासमागमे युद्धप्रसंगे बहुत केला हे जाणोन
कुटुंबसंरक्षणाणार्थ देहेमजकुरचा निमे आकार मोकासा मारनिल्हेकडे करार करून
दिल्हे असे तरी सदरहूप्रमाणे मारनिल्हेकडे चालवीत जाणे

लेखनालंकार

रुजु सुरु सुद बार

23 *rd*. October 1839

No 15.

ठाणाचे
कलेकटर

[१८

म श्रो फडणीस

१०१ कांहीं शब्दांची व्युत्पत्ति

(१) अजेसेन

अजितसेन=अजिपसेण=अजेसेन

(२) अट्टलचोर

हट्टचौरक=अट्टचोर=(स्वार्थक ल ला गून) अट्टलचोर; हट्टचौरक म्हणजे बाजारांतला देखत चोरी करणारा

(३) अवघिणें

अतरायनं=अंअवर्णे=अडावर्णे=अडविणें अडावर्णें असा हि उच्चार फार ऐकूं येतो अंतरि म्हणजे मध्य येणें, इतिघप करणें

(४) अवाच्यासवा

अमात्यसमं=अवाच्यसव=अवाच्यासवा हें क्रियाविशेषण आहे

स क्षुद्रः अमात्यसमं मूते=तो क्षुद्र अमात्याप्रमाणें बोलतो अवाच्यासवा म्हणजे थोर प्रधानासारखें, आपल्या तोलाहून जास्त स अमात्यसमं मर्ल्य मूते=तो अवाच्यासवा किंमत सांगतो, जशी थोर अमात्य मोठी किंमत सांगेल तशी तो सांगतो

(५) आशर

राक्षसः कौणप क्रव्यात्क्रव्यादोऽस्रप आशरः ॥ ६१ ॥

अमर–प्रथमकांड–स्वर्गवर्ग

ह्या श्लोकांत आशर शब्द आला आहे आसुर्यातील इरिकालेतांत असुराच्या राजधानीला व प्रांताला Asshur आशर म्हटलेलें आहे

(६) उघकणें, हुघकणें

उत्सनमं=उघसणें=उघकणें=हुघकणें हुघकून मारणें

(७) उतरणें (पलीकडे जाणें)

नदीं उत्तरति=नदी उतरणें

उतरणें (खालीं)

अवतरणं=उतरणें; जिना उतरणें= सोपानं अवतरति

(८) उवाइला (ज्ञानेश्वर)

उपाहित (समोजित)= उवाइअ+ ल=उवाइल (ला–ली–लें)

(९) ऊर

उदर=उयर=ऊर ऊर म्हणजे पोट वृषकीच्या उरीं कृष्ण झाला

ऊर

उरस्=ऊर; ऊर म्हणजे छाती; ऊर व पोट

(१०) कचरा

कचवर=कचरा (पु)

(११) कट्टी

कृटि=कटि, कट्टी हें कानडा देशांत आडनांव आहे कृटि म्हणजे विद्वान् माणूस

(१२) (नसें) करणें

अयं मानिकः मसानि करोति = हा म्हाशी पागली मसें करतो, म्हणजे मसें

काढतो. हा प्रकार मराठीनें संस्कृतांतून शपथपूर्वक घेतला आहे

(१३) कुचका

कुशिकः = कुचिका, कुच न मुली द्वाड मुलांना कुचका वगैरे शब्द लावतात. येथें कुचका म्हणजे चक ा असा अर्थ असतो.

(१४) कुरकुर

कुर (आवाज करणे) (पुनरुक्त) = कुरकुर कुर म्हणजे शोकाचा, तक्रारीचा आवाज करणे कुर शब्दे असा पाणिनि सामान्य अर्थ देईल परंतु, मराठी अर्थावरून दिसतें की, मूळ संस्कृत अर्थ शोकस्वर असा होता.

(१५) कुरकुरणे

कुर शब्दे कुरकुर (द्वित्व) ' कुर शब्दे असा सामान्य अर्थ धातुपाठांत दिलेला आहे परंतु मराठीत कुरकुरणें म्हणजे तक्रारीचा किंवा नापसतीचा शब्द काढणें असा ज्या अर्थी अर्थप्रचलित आहे, त्या अर्थी संस्कृतांत कुर म्हणजे तक्रारीचा शब्द करणें, असा अर्थ असावा, नव्हे होता, असे म्हणावें लागतें. कुररी हा शब्द कुर या धातूपासून संस्कृतांत निघाला आहे कुररीप्रमाणें शब्द करणे म्हणजे दुःखाचा, नापसतीचा शब्द करणें.

(१६) कुरळ (केंस)

कुरल किंवा कुरुल (Curly hair) = कुरळ (ळा, ळी, ळें) किंवा कुरुळ (ळा, ळी, ळें,)

(१७) कुलुली (स्त्रीभोगेच्छा)

(न) ' कुरीर (स्त्रीभोग)=कुलील =कुलुली (स्त्री.) संस्कृतांत कुरीरी किंवा कुरुरी असा शब्द असावा.

(१८) कुलगा (कुत्रा)

कुलुग (एक प्रकारचा हरीण)=कुलुग (गा, गी, गें). कुलुग हरणासारखें बारीक आकाराचें कुत्र

(१९) कुल्ला

कोल=कोला=कुल्ला (अवयवविशेष).

(२०) केरसुणी

कर्शणी=करसणी=केरसुणी. कर्शणी= वाईट चालीची स्त्री. झाडणीशी कांहीएक संबंध नाही.

(२१) कोड

कौतुक=कोडुअ=कोड. कोड पुरविणें म्हणजे कौतुक पुरविणे कोडकोतुक असा जोड शब्द हि आहे फारसी व मराठी असे जोड शब्द मराठीत पुष्कळ आहेत परंतु प्राकृत व संस्कृत असे जोड शब्द मराठीत विरळा सांपडतात पैकी हा एक आहे.

(२२) कोंडी

कुण्डिका=कोंडी

(२३) कोळी (समुद्रतीरचा)

कूलिन्=कोळी

कोळी म्हणजे समुद्रतीरचा माणूस.

कोल या शब्दापासून निघालेला कोळ शब्द व लोक या समुद्रतीरच्या कोळ्याहून निराळे.

(२४) खिचडी

कृशर =किचडा=खिचडा

(स्त्री) खिचडी

तांदूळ व डाळ यांचें अन्न म्हणजे कृशर.

(२५) खितपणें

सि+तप्=खितप+णें=खितपणें

सि (क्षय पावण, संगणें) व तप् (तापणें) या दोन संस्कृत धातूंच्या जोडा पासून हा मराठी खितप धातू निघाला आहे

(२६) खोट (गा-गी-टें)

(कूट) कोट=खोट (टा-गी-टें)

(२७) खोडसाळ

कूटशाल=खोडसाळ

(२८) खंगणें खंचणें

क्षंजनं=खंगणें

क्षंजनं=खंचणें

ज=ग

ज=च

(२९) चरक

स्रक=चराक=चरक स्रक (वैदिक) म्हणजे जाभाड तोंडाचा चरक या वाक्य संदर्भात स्रक शब्दापासून निघालेला चरक शब्द येतो वैदिक स्रकपासून संस्कृत स्रक्किणी (द्विवचन) स्रक्किणी म्हणजे खालच्या व वरच्या दातांच्या कवळ्या

(३०) चाटणें (स्पर्श करणें)

चटनं=चाटणें

अथ पूर्णिमादिने समुद्रवेला चटति।

पंचतंत्र-प्रथमतंत्र-कथा१२

(३१) चाचळणें

चलनं=चचळणें=चचळणें=चाचळणें

क्षोपित चलन कार्य

स्वप्+चल्=चल् हा धातू सामा आहे

(३२) चिरडणें

त्रिध=चिरड+णें=चिरडणें

त्रिध् (वैदिक) मार मारणें

(३३) चुकणें

स्कु=चुक+णें=चुकणें

स्कु म्हणजे उडी मारणें, गति करणें करून चुकणें म्हणजे करून पुढें जाणें, करून दुसरें कांहीं जलदीनें काम करणें

(३४) छानदार-शानदार

सान्द्र=छानदार=छानदार, शानदार

सांद्र म्हणजे नीट, सुंदर, दाट विण लेलें, त्यावरून नीट सुंदर, सुरेख

(३५) छांडणें

च्यम्=छंड=छांड+णें=छांडणें

पाणी छांडणें म्हणजे पाणीवर काढून वाहतें करणें

(३६) जमाविणें

समवे=जमवि (णें)

(३७) जमाव

समवाय=जमआय=जमाय=जमाव

(३८) जंवाड

जंबाल=जंवाड

जंवाड म्हणजे शेवाळाची जड, चोया

(३९) झांप

झप (jump) = झप

(४०) झालें !

जाल्म = झालें

झालें ! येथें काय करावें ! =जाल्म ! किमत्र कार्य !

(४१) टपार

(स्त्री) टप्पा (blow on the head) = टप्पर (र्‍या)

(४२) टिकाउ

तितिक्षु = टिगाउ = टिकाउ

टिकाउ म्हणजे दमदार

नाम टिकाव.

(४३) टुण (कन्)

त्वङ्गू (gallop) = टुण

(४४) टोकडा

तोक (पोर) = टोक, टोकडा (लघुत्व-दर्शक), टोकडा म्हणजे पोरगा

(४५) ठेवणें

स्तेपनं = ठेवणें

स्तेप= फेंकणें

त्यानें एक ऐसा चेंडू ठेऊन दिलान् म्हणजे फेंकलान्

(४६) ठोंब्या, ठोंब

स्तुभ = ठुब = ठोंब, ठोंब्या

ठोंब म्हणजे बुद्धीनें थांबलेल्या, स्तब्ध, मूर्ख

(४७) तवँ

त्मन् (वैदिक even &c.) = तवँ

(४८) तवान (ताजा)

नवीयान् = तवान (ना-नी-नें).

(४९) तऱ्हा

त्र्यह. = तऱ्हा

त्याची तऱ्हा झाली म्हणजे तो तीन दिवस कंठत बसला.

(५०) ताण

तान (thread) = ताण

(५१) त्रा

कित्येक जुन्या लेखांत गुर्जरत्रा असा शब्द येतो. ह्याचा अर्थ कित्येकानी गुर्जर लोकानी जिंकलेला किंवा वसाहत केलेला प्रांत असा केला आहे. त्याला सबळ आधार ते म्हणण्यासारखा कांहीच देत नाहीत माझ्या मतें गुर्जरत्रा या शब्दाचा अर्थ गुर्जर लोकांतून किंवा गुर्जर लोकांत. गुर्जरत्रा हें नाम नाही, अव्यय आहे किंवा क्रियाविशेषण आहे. अर्थात्, गुर्जरत्रा ह्या अव्ययापासून गुजराथ, गुजरात, हें नाम निघणे अशक्य आहे शिवाय या व्युत्पत्तीला दुसरी एक अडचण आहे त्रा चे प्राकृत त्ता, ता होईल, त, थ, होणार नाही गुर्जरत्रा-सारखा च कुरुपचालत्रा असा वेदभाषेंत एक प्रयोग आढळतो; त्याचा अर्थ कुरू व पचलातून किंवा कुरू व पचाळात असा होतो तो च प्रकार गुर्जरत्रा या अव्ययाचा आहे

(५२) तिरमिर

तैमिर्य=तिरमिर (darkening

पहिला र आगतुक

(५३) तिरळ (ळा-ळी-ळें)

टेर+ल (स्वार्थे) = तेरळ = तिरळ (ळा-ळी-ळे) टेर म्हणजे चकणा.

(५४) तिवँधा

त्रिपथा=तिवँधा

तीन रस्ते मिळण्याची जागा.

(५५) त्रेधा

त्रेधा=त्रेधा

त्याची त्रेधा उडाली म्हणजे त्याला हें करू का तें करू का असें करू, असें तीन प्रकार झाले.

(५६) थापटणे

हस्तस्फटन=हत्थापटणॅ=अत्था-पटणॅ=थापटणें (अ लोप)

(५७) थोपटणे

अत्यास्फोटन=थोपटणें (अलोप)

(५८) थोपणें

स्तुभ=थोब=थोप+णें=थोपण

स्तुभ धातवर्णे

(५९) दड्ड

हें नाव गुर्जरराजांच्या वंशावळींत शक ४०० पासून सुमारें शक ७०० पर्यंत येतें हा शब्द प्राकृत आहे त्याचें मूळ संस्कृत दभ्र हा दभ्र शब्द बाणान योजिला आहे:—

" मातृशयनीयतूलिकातलनिषण्णः च तनयोन्य तनय अभिनिकुकामस्य दभ्रस्य कद्दाधिपतेः अभवम् मृत्यवे । '

बाणः—हर्षचरीतें—षष्ठ उच्छ्वासः

दभ्र=दड्ड

दड्ड—दभ्र हें व्यक्तिनाम त्या कालीं इतर वंशांत हि प्रचलित होतें, असें हर्षचरितावरून दिसतें

(६०) दहा पांच वर्षे

दहा पांच वर्षे हे शब्द कालासंबंधानं योजतात ही योजना मराठीनें संस्कृतां तून घेतली आहे व ती पंचतंत्राच्या काला इतकी जुनी आहे —

शिथिलो च सुबद्ध च पततः पततो न वा।
निरीक्षितो मया भद्रे दश वर्षाणि पंच च ॥१४६॥

पंचतंत्र – द्वितीय तंत्र – कथा ६

(६१) धडपडणें

अध उत्तम = धउडपडणं = धोडपडणें = धडपडणें

धडपडणें म्हणजे वर खालीं हालचाल करणें

(६२) धस्स

साध्वसं = धस्स (सालोप)

माझ्या हृदयांत धस्स झालें = मे हृदि साध्वसं समभवत्

(६३) धुणावळ

धावनमूल्य =धोणोळ=धुणोळ=धुणावळ

हा वळ प्रत्यय मल्य या संस्कृत शब्दा पासून निघालेला आहे आवली-ळि या ओळ वाचक संस्कृत शब्दापासून हा शब्द व्युत्पादणें अनुचित होय

जेवणावळ म्हणजे जेवणाचें मूल्य

खाणावळ म्हणजे खाण्याचें मूल्य

लिहिणावळ म्हणजे लिहिण्याचें मूल्य

पढणावळ म्हणजे पढण्याचें मूल्य

खोदणावळ म्हणजे खोदण्याचें मल्य

जेव्हां जेवणावळ व खाणावळ या शब्दांचा अर्थ जेवण्याच्या व खाण्याच्या पंक्ति असा असतो, तेव्हां आवलि शब्दा पासून निघालेला आवळ प्रत्यय आहे, असें समजणें रास्त आहे

(६४) (नाश) धूस

ध्वंस = धूंस = धूस

(६५) धोपट

अधःपद = धावट = धोपट

धोपट मार्ग म्हणजे पायाखालचा मार्ग

(६६) धोपटणें

अधस्कारणं = धे कोण्णें = धोपटणें

(६७) धापी

पोतिक = पोथिअ = धोथाअ = धापी

(६८) निपक

निष्पक्व = निपक

निपक म्हणजे कानींत पिकलेलें

(६९) निरवणें

निवर्हण = निरवणें

(७०) निर्वानिरव

निर्वाहआनिर्वाह = निर्वाअआनिर्वा
= निर्वानिरव

(७१) पचणे

प्रत्ययन = पच्चअणं = पचणें

यत्प्रत्येष्यते तत्ब्रूहि=जें पचेल तें बोल.

पचेल म्हणजे प्रत्ययास येईल.

पच जिरणें या धातूहून हा पच प्रत्ययास येणें हा धातु निराळा

(७२) पटणे

प्रतिभान = पडिहाणँ = पडणॅ = पटणें

यत्ते प्रतिभाति तत्कुरुष्व = जें तुला पटेल तें कर

(७३) परटी

परिमृष्टि=परिटी=परटी (परिटाचें कर्म)

(७४) परीट

(परिमृज्) परिमृट् = परिइट् = परीट

(७५) परतणे (अकर्मक)

प्रति + ई=परत + णें= परतणे.

परतणे म्हणजे उलट निघून जाणें.

तो परतला म्हणजे उलट फिरला.

(७६) परतणें (सकर्मक)

प्रति + आयय् = परतणें

परतणें म्हणजे उलट फिरविणें

भाकरी परतणें, भाजी परतणें म्हणजे भाकरी किंवा भाजी तव्यावर उलट सुलट फिरविणें.

(७७) परसं

(पुं.) परिसर = परिस = परस् (नपूं.)

मला परसा कडेस जावयाचे आहे म्हणजे घराच्या परिसरा कडे शौचार्थ जावयाचें आहे.

परसाकडे हा शब्द मराठीत एकारान्त स्त्रीलिंगी नाम आहे.

(७८) पसरणें

प्रसरण = पसरणें

अथरूण पसरणे = आस्तरणप्रसरण

(७९) पसार होणें

अपसार भू = पसार होणें

पसार होणें म्हणजे निघून जाणें

(८०)

पष्ठवाह = पठ्या = पठ्या

पष्ठवाह् (वैदिक) म्हणजे चार वर्षाचा बैल.

पष्ठवाह् म्हणजे ओझें वाहून नेण्याला किंवा नांगर ओढण्याला योग्य असा चार वर्षांचा बैल त्यावरून कामकर्त्या तरुण माणसाला लक्षणेने पठ्या म्हणतात.

(८१) पर्या

परीवाह = परीआअ = पर्या

परीवाह म्हणजे ओहोळ किंवा वहाळ. हा शब्द रत्नागिरीच्या बाजूस आढळतो;

(८२) पल्ला

पल्यः = पल्ला

पल्य a sack for corn (probably containing a certain measure, Vedic)

पल्य हे वैदिक कालीं माप होतें व सध्यां हि महाराष्ट्रात माप च आहे. महाराष्ट्रातील पल्ल्यावरून वैदिक पल्ल्याचे मान कळून येण्यासारखें आहे.

(८३) पाटा

पाटक=पाटा

पाटक म्हणजे वाटावयाचा दगड

(८४) पाडा

पाटक=पाडअ=पाडा

पाटक म्हणजे गांवाचा एक लहान भाग

कोणत्या हि गांवा पासून किंचित् दूर असलेला जो लहानगा पांच दहा घरांचा समूह त्याला पाडा म्हणतात

(८५) पातळ

प्रतल=पातळ

पातळी

प्रतालिम = पातळी (superfecies)

(८६) पातेली

पातिलि=पातेली

हा शब्द Monier Williams देतो परंतु मास्त दिसता Williams यानें तें नीट संस्कृत आहे किंवा नाहीं तें तपासलेलें नाहीं

(८७) पासोडी

पांसुकूल=पांसुकड=पांसूड=पासोडी

पांसुकूल म्हणजे भिक्ष्यांचा ढंग हा भिक्षा एकत्र शिवून बुद्ध भिक्षु पांघरण्यास गोधडी करीत

(८८) पुरेपूर

पुरई+पुर=पुरोपुर=पुरेपूर

पुरई व पुर या दोनी शब्दांचा अर्थ पुष्कळ असा आहे

एकार्थक दोन शब्द जोडून अतिशय दाखविलेला आहे

(८९) पुळुका

पुलक=पुळका, पुळुका

पुळका म्हणजे रोमांच

अळुके-पुळुके या संयुक्त जोड शब्दात हा शब्द येतो

(९०) पुना

पुण्यराज=पुना (एक देश)

हें विशेषनाम शास्त्रेंर्यात मेंरच आढळतें

(९१) पो (शेणाचा)

पव=पो

पव म्हणजे शेण

(९२) पंजी

पांचि=पंजी

(९३) फरडा

स्पर्धा=फरडा

फरडा लेखक म्हणजे ईर्षावान् लेखक

(९४) फुट (स्पार्धक)

स्फुट=फट

फुटकळ

स्फुटकत्र=फटकळ

(९५) फुसफुसणें

पुस्फूर्जिपु=फुसफुस+णें=फुसफुसणें

फुसफुसणें म्हणजे एक प्रकारचा मधमद आवाज करणें

(९६) फोड (स्त्री)

स्फुटिका=फुडिआ=फोड

(९७) फोड (पुं)

स्फोट=फोड

(९८) फद

स्पंद (पाणिनि =फंद

(९९) समवणें

प्रमाणं समवणें, उदाहरणें समवणें नाव्या समवणें, वगैरे प्रयोगांत समवणें हा शब्द उपवेशन या शब्दापासून निघालेला समजणें असमंजस आहे येथें

बसवणें हा शब्द संस्कृत अवसेय, अवसान या शब्दापासून निघालेला स्पष्ट दिसतो

उदाहरणानि अवसेयानि = उदाहरणे बसवावी

प्रमाण अवसेयं=प्रमाण बसवावें

अवसेय=बसवावें म्हणजे जाणावे

बसवणें म्हणजे जाणणे असा मराठी धातू आहे.

(१००) बट्टा

अवष्टभः = बट्टहा = बट्टा

त्यानें बट्टा दाखविला म्हणजे अवष्टभ ऊर्फ दर्प ऊर्फ उरपटपणा दाखविला

(१०१) -बा

पाद = पाअ = वाअ = बा

देवपादा. = देवपाआ=देववाआ =देवबा

गणपादाः = गणबा

गोविंदपादाः = गोंदबा

हरिपादाः = हरबा

नारायणपादाः = नारबा

महादेवपादा. = म्हादबा

बल्लालपादाः = बाळोबा

इ. इ. इ.

(१०२) बात्या

वातिकः = बात्या

वातिक म्हणजे धूर्त

गीतनृत्यहरितैः उन्मत्तता आवहति वातिकाः ।

बाण –हर्षचरित –चतुर्थोश्वास, पृष्ठ १३८, निर्णयसागर.

बात्या, बाताड्या, बातल, ही ह्या शब्दाची रूपें आहेत.

(१०३) बावळ (ळा ळी ळें)

व्याकुल = बाउळ=बावळ (ळा–ळी–ळें)

भयव्याकुलः = भयानें बावळा

(१०४) बिजेसिंग

विजितसिंह = बिजेसिंग

(१०५) बिळगणें

विलगन = बिळगणे

(१०६) बंड–बंडू

भड = बड, बंडू (ममत्वदर्शक)

बडोपत हें नाव मराठीत सामान्य आहे.

(१०७) लिमये

ह्या आडनावाचा निमये असा पाठ कोंकणस्थ देवाच्या गोटण्यास गोडबोले याच्या येथे सापडला गोत्रांत निनिः, निमयः असें नाम आहे

निमयः = लिमये

(१०८) लिवलिवणे

लिप् (लिप्त = भक्षित) = लिव

(द्विरुक्त) लिवलिवणें

जीभ फार लिवलिवते आहे, म्हणजे फार खाण्यास इच्छिते आहे.

(१०९) व

उत (आणि) = उअ = व

ओ, व, हें अव्यय फारशीत संस्कृतसदृश भाषेतून गेलेले आहे, व मराठीत महाराष्ट्रीद्वारा उतरलेले आहे. व हें अव्यय फारसीतून मराठीत आलें, असें म्हणण्याचें कारण नाही

(११०) वडा

वटक = वडा (भक्ष्यविशेष)

१११) थरकाउ

प्राकृत = पराकड = पराकड थरकड

(भाण–हर्षचरित) प्राकृतप्रमदेष

मारोदीत्=थरकड क्रियाप्रमाणें फार रडली

प्र = फार

(११२) विजेसेन

विजितसेन = विजियसेन = विज सेन, बिजेसेन

(११३) विडी

विटि = विट्टि = विडी

मुसळ वगैरेंना जें लोखंडाचें वलय किंवा वळें घालतात त्याला विडी म्हणतात

(११४) वेड (डा–डी–डें)

वैधेय (मूर्ख) = वेहे अ = वेड = (डा–डी–डें) वेडसर असा शब्द कवि सेंस घेतो

(११५) वेडें (आसक्त)

विधेय=विहेअ=वेड (डा–डी डें)

भक्तजनानुरोधविधेयानि तु भवंति देवतानां मनांसि ।

भाण–रूपचरित–चतुर्थोच्छ्वास

-पृष्ठ १ ३-निर्णयसागरमत

देवतांचीं मनें भक्तजनांवर वेडीं होतात

तो तिच्यावर वेडा झाला=स तद्विधेयो बभूव ।

(११६) शेळी

छेलिका=शेळी

छगली=शअळी=शेळी

छेलिका हा शेळी या मराठी प्राकृत शब्दावरून बनविलेला संस्कृत शब्द आहे, मूळ शब्द छागः

(११७) शुक्, पुक्

पुक्=शुक्

पुक्क् धातु असा संस्कृत धातू आहे मांजराला शुक् किंवा पुक् म्हणून महाराष्ट्रांत हाकलतात ज्या वेळेस संस्कृत भाषा बोलण्यांत होती म्हणजे पाणिनी च्या वेळेस मांजराला जा, नीघ, असें सांगावयाचें झालें म्हणजे पुक्कस्व असें रूप योजीत त्यावरून मराठींत आज्ञार्थीचें द्वितीयेचें एकवचन पुक असें पद घेतें आलें आहे या मराठीत पुक रूपावरून पाणिनीय पुक्क, प्यक, प्यस्क्, स्पस्क् हे धातू रोजच्या बोलण्यांतले होते, केवळ पाणिनिकल्पित नव्हते हें उघड होतें इतकेंच नव्हे, तर सिद्ध होतें मराठी व्युत्पत्तीवरून पाणिनीय धातु पाठावर प्रकाश हा असा पडतो

(११८) सलग

संलग्न=संलग्ग=सलग

(११९) सरकणें

सेकणं=सरेकणं=सरकणें

सेकृ गतिकर्मा

(१२०) सवरतो

स्वरयति=सवरतो

स्वर म्हणजे दोष काढणें

बोलतो सवरतो म्हणजे बोलतो आणि दोष काढतो

(१२[illegible]) सांवणें

स्वा (संदिग्ध)=सांवणें (येथणें)

[illegible] सांवणें धातु निराळा

वि का [illegible]राजवाडे

समाप्त

सूची

-

आ

ऋ

ए-ऐ

अं

क

ख

छ

ज

ट

ठ

ड

ढ

त

थ

द

ध

भ

म

र

ह

क्ष

ज्ञ

☞ खालील निबंध यावर्षी वाचले गेले असून इतिवृत्तात छापले नाहीत. ते शके १८३६ च्या इतिवृत्तात उपमंडळाने पसंत केल्यास छापले जातील:—

१ शक १४४६ तील बनावट ताम्रपट २ काहीं आख्यायिका ३ प्रवृत्ति-निवृत्ति-ऐक्यतारत्नावली ४ सन १८३६ तील पुण्यातील ठळक गृहस्थांची यादी ५ एक मानभावी बाड ६ श्रीधराबद्दल आणखी, काही माहिती ७ आटपाट-नगर ८ रघुनाथपंत हणमंते ९ नारायणांकित माधवदास १० शिवाजीराजे छत्रपति केव्हा झाले ? ११ काही मराठी आडनावें १२ योगवासिष्ठाचे अवतार १३ दशावतार श्लोक १४ तुकारामाचे टाळकरी १५ संत बहिणाबाई १६ देहूच्या सनदा १७ देवस्की १८ मेदिनीकोशाचा काळ १९ श्रीखड्या आख्यान २० अवरंगजेबाचा जुलुस २१ खडकलाट येथील तीन मराठी ताम्रपट

मंडळाचे उद्देश व नियम

(१) संशोधनाचें कार्म यथानुमर्व सारखें चालावें म्हणून तीन चार संशोधक कार्मी या या कामीं नेमणूक करून त्यांचा योगक्षेम चालविणें

(२) आपल्या महाराष्ट्रांत व अजून कित्येक ऐतिहासिक घराणीं अशीं आहेत कीं त्यांच्याकडील कागदपत्रांचा आपल्यास कांहींच शोध नाहीं तो शोध लावून ते कागदपत्र मिळविणें

(३) मराठी भाषेच्या उत्पत्तीपासून तों शके १७४० पर्यंत मराठींत जें अनेकविध सारस्वत निर्माण झालें त्यापैकीं सहस्त्रांशाची फार तर आपल्यास माहिती झाली आहे बाकीचें जें सारस्वत अज्ञातवासांत पडलें आहे तें प्रकाशांत आणणें

(४) एतद्विषयक सर्व संदर्भग्रंथांचा संग्रह करणें

(५) इतिहासाच्या साधनांचे खंड व काव्यग्रंथ प्रकाशित करणें

(६) व्यक्तिशः समासदांकडे जो संग्रह झाला आहे व यापुढें मंडळाचा प्रयत्नानें जो होणार आहे तो अग्नीपासून सुरक्षित ठेवण्यासाठीं सरस्वतीमंदिर बांधणें

(७) संशोधनात्मक निबंध व टांचणें त्रैमासिक, षाण्मासिक अगर वार्षिक वृत्तरूपानें प्रकाशित करणें

हीं व या व धोरणाचीं इतर कामें विस्तृत प्रमाणावर व्हावींत असा मंडळाचा हेतु आहे

मंडळाचे समासद् होण्याविषयीं नियम पुढीलप्रमाणें आहेत

(अ) मंडळास दरसाल १०० किंवा अधिक रुपये देणारे " आश्रय दाते " होत

(आ) दरसाल १२५ अथवा अधिक रुपये देणारे " हितकर्ते " होत

(इ) दरसाल २५ अगर अधिक रुपये देणारे " समासद " होत

(वरील तिन्ही वर्गांच्या हातीं मंडळाची व्यवस्था राहील)

(ई) दरसाल किमान १२ रुपये देणारे " साधारण समासद " होत

(उ) दरसाल किमान ६ रुपये देणारे ' सहानुभविक समासद " होत

(ऊ) दरसाल किमान ३ रुपये देणारे " वर्गणीदाते " होत

पहिल्या चार वर्गांच्या समासदांना मंडळाकडून प्रकाशित होणाऱ्या ग्रंथांची राखी किंमत पडणार नाहीं सहानुभविक समासदांस ते ग्रंथ निम्म्या किंमतीस मिळतील

(७) मंडळाचें वर्ष चैत्र ते फाल्गुन

मंडळाचे उद्देश व नियम

(१) संशोधनाचें काम वर्षानुवर्ष सारखें व्हावें म्हणून तीन चार संशोधकांची या च कामीं नेमणूक करून त्यांचा योगक्षेम चालविणें

(२) आपल्या महाराष्ट्रांत व अजून कित्येक ऐतिहासिक घराणीं अशीं आहेत कीं त्यांच्याकडील कागदपत्रांचा आपल्यास कांहींच शोध नाहीं तो शोध लावून ते कागदपत्र मिळविणें

(३) मराठी भाषेच्या उत्पत्तीपासून तों शके १७४० पर्यंत मराठींत जें अनेकविध सारस्वत निर्माण झालें त्यापैकीं सहस्रांशाची फार तर आपल्यास माहिती झाली आहे. बाकीचें जें सारस्वत अज्ञातवासांत पडलें आहे तें प्रकाशांत आणणें

(४) एतद्विषयक सर्व संदृग्रंथांचा संग्रह करणें

(५) इतिहासाच्या साधनांचे खंड व काव्यग्रंथ प्रकाशित करणें

(६) व्यक्तिश सभासदांकडे जो संग्रह झाला आहे व यापुढें मंडळाचा प्रयत्नानें जो होणार आहे तो अग्नीपासून सुरक्षित ठेवण्यासाठीं सरस्वतीमंदिर बांधणें

(७) संशोधनात्मक निबंध व टांचणें त्रैमासिक, षाण्मासिक अगर वार्षिक वृत्तरूपानें प्रकाशित करणें

हीं व या च धोरणाचीं इतर कामें विस्तृत प्रमाणावर व्हावींत असा मंडळाचा हेतु आहे

मंडळाचे सभासद होण्याविषयीं नियम पुढीलप्रमाणें आहेत

(अ) मंडळास दरसाल ३०० किंवा अधिक रुपये देणारे " आश्रयदाते " होत

(आ) दरसाल १२५ अथवा अधिक रुपये देणारे " हितकर्ते " होत

(इ) दरसाल २५ अगर अधिक रुपये देणारे " सभासद " होत

(वरील तिन्ही वर्गाच्या हातीं मंडळाची व्यवस्था राहील)

(ई) दरसाल किमान १२ रुपये देणारे " साधारण सभासद " होत

(उ) दरसाल किमान ६ रुपये देणारे ' सहानुभाविक सभासद " होत

(ऊ) दरसाल किमान ३ रुपये देणार " चाहाते " होत

पहिल्या चार वर्गाच्या सभासदांना मंडळाकडून प्रकाशित होणाऱ्या ग्रंथांची निराळी किंमत पडणार नाहीं सहानुभविक सभासदांस ते ग्रंथ निम्या किंमतीस मिळतील

☞ मंडळाचें वर्ष चैत्र ते फाल्गुन